ISUSOVAC
ARDELIO DELLA BELLA
(1655-1737)

RADOVI MEĐUNARODNOG ZNANSTVENOG SIMPOZIJA

SPLIT — ZAGREB

24522

ZBORNIK

ISUSOVAC ARDELIO DELLA BELLA

Radovi Međunarodnoga znanstvenog simpozija

Split, 14.—15. X. 1988.

IZDANJE CRKVE U SVIJETU I OBNOVLJENOG ŽIVOTA

Urednik — Editor

DRAGO ŠIMUNDŽA

Lektor

MATE MEŠTROVIĆ

ISUSOVAC
ARDELIO DELLA BELLA
(1655 - 1737)

RADOVI MEĐUNARODNOGA ZNANSTVENOG SIMPOZIJA

Split, 14.—15. listopada 1988.

Priredio

DRAGO ŠIMUNDŽA

Crkva u svijetu i Obnovljeni Život

SPLIT/ZAGREB — 1990

ORGANIZATORI, POKROVITELJ I ODBOR SIMPOZIJA

Organizatori — *Organizers*

TEOLOGIJA, Split, i FILOZOFSKO-TEOLOŠKI INSTITUT D. I., Zagreb
Department of Theology, Split, and Institut of Philosophy and Theoogy, S. J., Zagreb

Pokrovitelj — *Protector*

Dr. FRANE FRANIĆ
nadbiskup metropolita — *Metropolitan Archbishop*

Predsjednici — *Chairmen*

dr. Josip MARCELIĆ, dr. Valentin POZAIĆ, dr. Kruno PRIJATELJ, dr. Josip VONČINA

Tajnici — *Secretaries*

mr. Vladimir HORVAT, dr. Drago ŠIMUNDŽA

Odbornici — *Members of Commitee*

dr. Robert BAČVARI, don Alojzije BAVČEVIĆ, dr. Petar BEZINA, dr. Mijo KORADE, dr. Slavko KOVAČEVIĆ, dr. Franjo PŠENIČNJAK, dr. Valentin PUTANEC, mr. Josip BELAMARIĆ, prof. Radoslav TOMIĆ

Izdavač: Crkva u svijetu, Zrinsko-frankopanska 14, Split

Obnovljeni Život, Palmotićeva 31, Zagreb

Za izdavača: dr. Drago Šimundža, Zrinsko-frankopanska 14, Split

JU ISBN 86-8021-10-3

Tisak: »Slobodna Dalmacija«, Split

Della Bellin portret objavljen u njegovoj knjizi »Razgovori i pripovidanja«
(foto Ž. Bačić)

VAŽNIJE NAPOMENE PRIREĐIVAČA ZBORNIKA

U Splitu je 14. i 15. listopada 1988. godine održan međunarodni znanstveni zbor o hrvatskom jezikoslovcu i piscu, pučkom misionaru i propovjedniku isusovcu Ardeliju Della Belli pod radnim naslovom *Isusovac Ardellio Della Bella (1655—1737). Život i djelo — Jesuit Ardellio Della Bella, his life and work*. Zbor su organizirale Splitsko-makarska nadbiskupija i Hrvatska provincija Družbe Isusove, splitska Teologija i Filozofsko-teološki institut D. I. u Zagrebu, sa svojim suradnicima.

Ideju su pokrenuli dr. Robert Baczvary i mr. Vladimir Horvat, isusovci, a prihvatio ju je i sa svojim suradnicima ostvario splitsko-makarski nadbiskup, koji je istodobno bio pokrovitelj dvodnevnog simpozija i prigodne izložbe. Glavnu su brigu vodili tajnici mr. Vladimir Horvat i dr. Drago Šimundža. Naravno, suradnja je bila šira i mnogi su kulturni djelatnici uspješno surađivali s glavnim organizatorima. Posebno treba istaknuti suradnju Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu, čiji su članovi za tu prigodu izdali umjetnički plakat i priredili stručnu izložbu baroknog slikarstva u Splitu.

Na zboru je sudjelovalo 26 predavača i više stotina sudionika u velikoj dvorani sv. Jeronima u pastoralnom centru konkatedralne crkve sv. Petra. U diskusijama su, posebno kad su se ticale razvoja i kodificiranja hrvatskoga književnog jezika, sudjelovali mnogi sudionici.

Dvodnevni rad o Della Belli i prigodnu izložbu naša je kulturna javnost dobrohotno prihvatila. Izrečeni su mnogi pozdravi i čestitke i tiskani osvrti o radu u dnevnom tisku. S poštovanjem se pristupilo Della Belli i kulturnoj ulozi Crkve u našoj prošlosti, s izrazitom željom da i danas, koliko je moguće, javno i organizirano djeluje na duhovnom i kulturnom području.

U diskusijama su jasno došli do izražaja povijesni standardi hrvatske pisane riječi i u vezi s tim nacionalni i regionalni nazivi hrvatskog jezika, njegova istost i dijalektalna raznolikost, koje su ga — s gramatikom Bartula Kašića i s nekoliko hrvatskih rječnika iz XVII. i XVIII. stoljeća — jasno usmjerivali prema zajedničkom književnom iskazu davno prije narodnog preporoda u XIX. stoljeću s nacionalnim nazivom hrvatski.

Della Bella je u tom smislu vrlo važan; svojim rječnikom potvrđuje autohotnost i kontinuiranu dogradnju ujedinjavanja hrvatskih narječja u standardizirani oblik književne norme. Pod tim vidom ovaj je znanstveni skup bio zamišljen te su u toj namjeri bili pozvani ugledni znanstvenici,

filolozi, povjesničari i kulturni djelatnici. U svojim su radovima, s jedne strane, potvrdili značenje i ulogu *Dizionarija* u našoj leksikografiji, s druge također, u nizu povijesno-jezikoslovnih i komparativističkih priloga, uputili na zajedničku baštinu hrvatskoga jezičnog blaga i samostalni razvoj hrvatske jezične kulture. U nekoliko povijesnih predavanja s različitih područja osvijetljene su povijesne, društvene, školske, književne i kulturne prilike Della Bellina vremena. Posebno je prikazana Della Bellina duhovna misija i njegov doprinos našoj propovjedničkoj literaturi.

Simpozij o Della Belli i njegovu vremenu, sa širim aspektima o našoj jezičnoj baštini, najizravnije nas, na sustavan i znanstven način, povezuje s našim leksičkim i gramatičkim izvorima i višestoljetnim usmjerenjima. Zbornik stoga ima prvorazrednu vrijednost u utvrđivanju razvojnih putova i povijesnih standarda naše književne riječi. S njim će također biti bolje osvijetljena duhovna i kulturna uloga naše Crkve, Crkve u našemu hrvatskom narodu.

To su bili razlozi i poticaji da se prihvatim posla i simpozijska predavanja priredim u ovom izdanju. Zahvaljujem svim suradnicima, autorima radova i, posebno, lektoru Mati Meštroviću.

Zbog opsežnosti gradiva i drugih razloga nisam mogao uvrstiti rasprave u diskusijama, pozdravne govore i slikovne ilustracije. Ipak, zbog toga što je rad o Della Belli pratila stručna izložba barokne umjetosti, uvrstio sam, na kraju, nekoliko priloga iz Kataloga te izložbe, značajnih za upoznavanje barokne umjetnosti u Della Bellino vrijeme u Splitu.

Kao što smo zajednički — Splitsko-makarska nadbiskupija i Hrvatska provincija Družbe Isusove, splitska Teologija i Filozofsko-teološki institut D. I. — organizirali simpozij o radu i životu Ardellija Della Belle tako zajednički izdajemo i ove radove: *Crkva u svijetu iz Splita* i *Obnovljeni Život iz Zagreba.*

Vjerujem da će ovaj zbornik biti rado prihvaćen kao svjedok naše duhovne i kulturne prošlosti, poglavito naše jezikoslovne baštine.

Drago Šimundža

1

MIJO KORADE
Zagreb

MISIJSKO DJELOVANJE ISUSOVACA U NAŠIM KRAJEVIMA I DELLA BELLA KAO »APOSTOL DALMACIJE«

Uvod

Namjera nam je pružiti jedan letimični pregled misionarskog rada isusovaca u hrvatskim krajevima iz jednostavnog razloga što se radi o prvom pokušaju sinteze ili općeg prikaza isusovačkih pučkih misija na našem tlu, utemeljenu na mnogobrojnim izvorima samih misionara. Zato ćemo se pozabaviti trima glavnim aspektima pučkih misija: kronološkim razvojem, metodama i značenjem, najprije općenito u Europi, zatim u svim krajevima gdje obitavaju Hrvati od 16. do 19. stoljeća i posebno Della Belle u Dalmaciji. Na kraju ćemo nastojati protumačiti fenomen kulturnog i književnog interesa i rada hrvatskih misionara.

Posebno u posljednjim desetljećima porastao je interes za proučavanje pučkih misija, te se otkriva važnost misionarskih izvora i njihova djelovanja za socijalnu, vjersku i kulturnu povijest pojedinih naroda.[1] Tako nastaju različite studije, posebno u Francuskoj i Italiji, o djelovanju misionara i njihovu značenju u okviru istraživanja socijalne povijesti i fenomena pučke religioznosti u prošlim stoljećima.[2] Javljaju se i razne interpretacije misionarskog

[1] Gabriel Le Bras prvi je upozorio na važnost misionarskih izvora te dao poticaj i indikacije za povijesno i sociološko istraživanje pučkih misija i njihove uloge u pojedinim narodima. Usp. G. Le Bras, *Notes de statistique et d'histoire religieuse I: Les missions en France*. Revue d'histoire de l'Eglise de France, 26 (1940), 69—83; Isti, *Etudes de sociologie religieuse I,* Paris, 1955.

[2] Za misije u Francuskoj u 19. st. temeljno je djelo: E. Sevrin, *Les missions religieuses en France sous la restauration (1815—1830)* I—II, Saint Mandé (Seine), 1948—1959. Novije studije uz povijesne preglede francuskih misija donose također općenito refleksije o njihovu značenju. Usp., na primjer, L. Pérouas, *Essais sur l'histoire des missions à l'intérieur de la France*, u AA. VV., *La mission genérale, dix ans d'experience au C. P. M. I.*, Paris, 1961, 40—54; B. Peyrous, *Missions paroissiales*, Catholicisme, 9 (1980), 401—431. Među mnogim talijanskim piscima spominjemo samo pisca mnogih radova o misijama redemptorista Giuseppea Orlandija i istaknuta istraživača pučke religioznosti Gabriela De Rosu. Usp. G. Orlandi, *Missioni*

rada, npr. po materijalističkom i liberalnom ključu, koje ga žele prikazati kao tlačiteljske ili konzervativne sile, u interesu vladajućih crkvenih ili državnih vlasti.[3]

Opći pregled pučkih misija

Specijalni oblik apostolata Katoličke crkve među samim katolicima, pod nazivom pučke, nutarnje, župske ili misije za narod, razlikuju se od vanjskih ili prekomorskih misija, kojima je cilj obraćenje nevjerničkih naroda na kršćanstvo. Dok je cilj nutarnjih ili pučkih misija da jednim nizom propovijedi, pouka, dijeljenjem sakramenata i drugim funkcijama potaknu katoličke vjernike na obnovu vjerskog života, obraćenje od grijeha i ispravljanje loših običaja. Prethodnike takva apostolata nalazimo kroz povijest Katoličke crkve od njezina početka preko apostola, »proroka«, putujućih propovjednika (Wanderpredigern) u srednjem vijeku, do propovjednika iz prosjačkih redova i različitih moralnih i pokorničkih govornika (Busspredigern) između kasnog srednjeg vijeka i renesanse.[4]

Naziv i organizacija pučkih misija imaju svoj izvor u Konstitucijama i radu prvih članova isusovačkoga reda. On prvi uvodi termin missio koji ustvari označuje poslanje na svaku vrstu apostolata među vjernicima i nevjernicima i specifičan je cilj i svrha reda. Prvi isusovci razvijaju misionarsku djelatnost u cijeloj Europi propovijedima, poukama u katekizmu, dijelenjem sakramenata, čitanjem Sv. pisma, konferencijama i privatnim razgovorima. Djeluju svaki dan u određenom mjestu, kojiput obuhvaćaju svojim radom cijeli kraj i zadržavaju se nekoliko dana ili više tjedana i mjeseci. Teme propovijedi uzimaju iz prvoga tjedna »Duhovnih vježbi« svoga utemeljitelja sv. Ignacija Lojolskog, tj. o vjeri, grijehu, posljednjim čovjekovim stvarima (smrt, sud, pakao, raj); njima dodaju konkretne moralne pouke prema zahtjevima određenog ambijenta. Prvi organizator i pionir misija bio je talijanski isusovac Silvestro Landini (c. 1503—1554). Takav elementarni oblik jednostavnih misija s mnogo varijacija i slobodne inicijative proteže se kroz cijelo 16. stoljeće. U Njemačkoj isusovci zadržavaju takvu metodu i u 17. st., u kojoj obavljaju ili kratke misije od dva-tri do četiri dana da bi poučavali narod u temeljnim vjerskim istinama te iskorjenjivali zle navike, ili od nekoliko mjeseci kada u nedjelje i blagdane propovijedaju u gradu, a u tjednu katehiziraju i ispovijedaju te obilaze obližnja sela.

U isto se vrijeme, od sredine 16. stoljeća, sličnim ili istim apostolatom bave mnogi drugi novi crkveni redovi, kao barnabiti, kapucini, teatini i drugi,

parrocchiali e drammatica popolare. Spicilegium Historicum, 22 (1974), 313—348; G. DE ROSA, *Linguaggio e vita religiosa attraverso le missioni popolari del Mezzogiorno nell'età moderna,* Orientamenti sociali, 36 (1981), 2, 7—37.

[3] Usp. C. Ginzburg, *Folklore, magia, religione,* u AA. VV., *Storia d'Italia I, Caratteri generali,* Torino, 1972, 652—660; C. Faralli, *Le missioni dei Gesuiti in Italia (sec. XVI—XVIII): problemi di una ricerca in corso.* Bolletino della Società di studi valdesi, 138 (1975), 97—116. Liberalni pristup misijama i u perspektivi samo političkih prilika daje A. Omodeo, *Studi sull'età della Restaurazione,* Torino², 1974, 305—363.

[4] O pojmu i prethodnicima pučkih misija vidi K. Kriech, *Wesentliche Volksmission heute,* Wien, 1963, 17—29.

a nastaju i misijske kongregacije, kao oblati sv. Ambrozija, osnovani od sv. Karla Boromejskog u Italiji, berulijanski oratoriji kardinala Pierrea de Bérullea u Francuskoj i drugi. Ubrzo se uključuju u misijski rad i postojeći redovi, franjevci, dominikanci itd.[5]

Od početka 17. stoljeća isusovci oblikuju određenu strukturu pučkih misija s vlastitim karakteristikama u pojedinim zemljama. U Španjolskoj i Napuljskom Kraljevstvu razvija se svečani ili pokornički tip misija, koje traju od 8 do 10 dana, s pokorničkim procesijama, javnim pokorama i ostalim vanjskim manifestacijama (npr. kazališne predstave, javna pomirenja i sl.), osnivaju se različita crkvena udruženja i misijska društva.[6] Te pokorničke misije usavršava i proširuje Paolo Segneri St. (1624—1694) u srednjoj i sjevernoj Italiji, koje postaju prototip tog apostolata i po njemu se nazivaju senjerijanske misije. Traju osam dana, a održavaju se u velikim središtima (gradovima) te obuhvaćaju cijeli kraj ili biskupiju. Sve propovijedi i funkcije počinju procesijama: ujutro u okolna naselja, a popodne u gradu do mjesta gdje se drže moralne pouke, katekizam i svečane propovijedi, nakon kojih misionar čini javnu pokoru (bičevanje). Prakticiraju se razne svečanosti, opće i prve pričesti, svečano pomirenje uz zvuk zvona (»zvono oproštenja«), a na svršetku misija pokornička procesija obavi se za sve sudionike, u kojoj narod nosi različite simbole pokajanja i pokore. Senjerijanske misije održavale su se u 18. stoljeću i u germanskim zemljama i Srednjoj Europi.[7]

U Francuskoj već od početka 17. st. misije dobivaju drugačiju orijentaciju. Traju više tjedana, sve se pažnja posvećuje pouci djece i odraslih u katekizmu, tj. temeljnim istinama kršćanske vjere, pri čemu se misionari služe simboličnim slikama, pjesmama, svečanim funkcijama na svršetku pouka, raznim pobožnostima, a izbjegavaju teatralnost i spektakularnost pokorničkih misija. Prvi promicitelji tih tzv. katehetskih misija bili su isusovci sv. Franjo Regis (1597—1640), zatim bl. Julijan Mannoir (1606—1680) u Bretanji i, posebno, sv. Vinko Paulski (1581—1660) i njegov Red lazarista. Isti tip misija drže poznati sveci i asketski pisci sv. Ivan Eudes (1601—1680) i sv. Ljudevit M. Grignion de Montfort (1673—1716), obogaćujući ih novim funkcijama i pobožnostima.[8]

Srednji put ili sintezu tih dviju metoda uvode u 18. stoljeću švicarski isusovac Karlo Maillardoz (1675—1735), franjevac sv. Leonardo da Porto Maurizio (1676—1751) i dva velika osnivača misijskih redova — redomptorist sv. Alfonz M. de Liguori (1694—1787) i pasionist sv. Pavao od Križa (1694—1775). Oni zadržavaju nutarnju strukturu senjarijanskih misja, ali ih produljuju na 15

[5] Opće povijesne preglede pučkih misija i njihovih različitih metoda i protagonista donose: M. Van Delft, *La mission paroissiale pratique et théorie,* Paris, 1964, 44—94 (prijevod s holandskog); A. Meiberg, *Historiae missionis paroecialis lineamenta,* Ruraemundae, 1953 (daktilograf); K. Kriech, *Wesentliche,* 23—44; G. Landotti, *Cenni di storia delle missioni interne,* Annali della missione, 72 (1965), 340—379. Opširan pregled 14 različitih misijskih metoda ima A. Nampon, *Manuel du Missionnaire,* Lyon³, 1861, 231—355 (1. izd. Lyon-Paris, 1848).

[6] Glavni izvor za misije u Napuljskom Kraljevstvu v. S. Paolucci, *Missioni della Compagnia di Gesù nel Regno di Napoli,* Napoli, 1651.

[7] O metodi Segnerijevih misija usp. M. A. Franchini, *Pratica delle missioni del Padre Paolo Segneri, II,* Venezia, 1714, 5—27.

[8] Usp. M. Van Delft, *La mission,* 85—92, A. Meiberg, *Historiae,* 63—163.

dana i umanjuju vanjske svečanosti, dok prema francuskom uzoru uvode više pobožnih vježbi i funkcija te vjerskih udruženja.[9]

Još se općenito mogu razlikovati središnje misije (Segneri) držane u glavnim mjestima za cijeli kraj i striktno župske misije za pojedina naselja ili župe.[10] Da bi se bolje razumjeli različiti tipovi ili metode misija, treba napomenuti da su tri važna faktora determinirala prilagođivanja i razlike u djelovanju misionara. To su: a) lokalni ambijent sa socijalno-religioznim aspektima i zahtjevima određenog naroda, b) povijesno-kulturni kontekst određenog vremena i kraja i c) vlastite karakteristike pojedinih crkvenih redova i kongregacija, kojima misionari pripadaju, i njihove duhovnosti.

Pučke misije isusovaca u Hrvata od 16. do 19. stoljeća

Već od sredine 16. st. isusovci djeluju među Hrvatima kao propovjednici i misionari. Služe se različitim metodama prema prilikama određenih krajeva. U Dalmaciji jedan od prvih drugova sv. Ignacija Nikola Bobadilla, zatim poznati talijanski misionari Julije Mancinelli, Emerije de Bonnis i drugi propovijedaju, katehiziraju u gradovima i obavljaju ekskurzije po selima.[11] Koncem stoljeća hrvatski misionari Marko Pitačić iz Siska i Splićanin Ljudevit Lukarić djeluju u Ugarskoj i Slovačkoj.[12]

U teškim prilikama kršćana pod Turcima u 17. stoljeću mnogi hrvatski isusovci obavljaju jednostavan oblik pučkih misija, u kojima se u svakom mjestu zadržavaju po nekoliko dana, koliko je potrebno da narod pouče u temeljnim vjerskim istinama i podijele sakramente. Često se u tim pohodima brinu za duhovno i tjelesnno dobro ne samo katolika, već i pravoslavnih i drugih kršćana. Tako Bartol Kašić u dva navrata obilazi Slavoniju, Srijem i Banat,[13] a mnogi iz misijskih postaja u Pečuhu, Temišvaru, Beogradu itd. djeluju na takav način u raznim krajevima od Ugarske do Bosne. Među ostalima možemo spomenuti barem najpoznatije: Nikolu Blaškovića, Ignacija Tudiševića, Jakova Mikalju, Nikolu Horvata, Antuna Ranzija, Miju Lovinića itd.[14]

U istom stoljeću nekoliko patara iz isusovačkih kolegija u Hrvatskoj, Rijeci, Zagrebu i Varaždinu redovito drže misije svake godine sve od Međumurja do Istre, a kojiput i u Dalmaciji. Djeluju u gradovima, selima, utvrdama Vojne krajine, vojnim taborima i na plemićkim dvorcima.[15] Njihov rad jednostanovnošću i oblicima prilagođenim prilikama i potrebama kraja nalikuje uglavnom na misije prvih isusovaca i suvremenih misionara u Njemačkoj. Tako katkad drže kratke misije od tri do četiri dana u pojedinim mjestima, u kojima uglavnom poučavaju vjernike u katekizmu, a djecu često i na pašnjacima, i ispovijedaju, obilazeći tako kroz nekoliko mjeseci čitavu pokrajinu. Najčešće ih nalazimo u takvim ekskurzijama u selima uz tursku granicu u Međumurju i Podravini. Drugi put obavljaju klasične misije od osam do deset dana, s dnevnim propovijedima, katehezom, moralnom poukom i na kraju svečanom procesijom. Takve misije drže npr. 1644. u senjskoj biskupiji, često u Istri, 1649. u Međumurju i Podravini itd.[16] U većim gradovima i utvrdama misije traju od dva do tri mjeseca, u kojima patri djeluju u svim slojevima ljudi u gradu, ali i posjećuju obližnja sela. Takve su se misije održavale svake godine npr. od 1646. do 1649. u Karlovcu, 1648. u Varaždinu, 1649. u Đurđevcu i Legradu itd. U Karlovcu i u drugim gradovima u okviru misija priređuju se na trgovima kazališne predstave ili skazanja iz Kristova života.[17] Prvi put se 1660. spominju misije u Dalmaciji. U Zadru dva isusovca tri mjeseca djeluju među vojnicima, na galijama, u bolnici, zatvoru, školi, propovijedaju i katehiziraju na jezicima hrvatskom, talijanskom i njemčkom obilazeći sav okolni kraj.[18]

U 18. stoljeću formiraju se stalne grupe misionara koji redovito obavljaju određeni tip misija. Tako je u cijeloj isusovačkoj Austrijskoj pokrajini sredinom stoljeća bilo oko 60 misionara. God. 1759. oni su ovako bili podijeljeni: katehetskih 16, pokorničkih ili senjerijanskih 9, postajskih 21 i taborskih ili vojnih 17; dakle, svih zajedno 63, a od toga 12 Hrvata.[19] Za prve dvije kategorije misija postojale su fundacije. Za senjerijanske osnovao je 1715. misionar iz Trsta Bernardo Cerroni (1668—1738) zakladu od 18 tisuća rajnskih forinti, kojom su se podmirivali troškovi misionara, tako da nisu morali biti na teret naroda ili biskupa.[20] Takvih je misionara u austrijskoj monarhiji bilo oko osam ili deset i svi su bili, osim dva-tri Madžara, Hrvati: po dvojica iz

[9] O različitim tipovima pučkih misija vidi G. Orlandi, *La missione popolare redentorista in Italia,* Spicilegium Historicum, 33 (1985), 56—60.

[10] Usp. F. Giorgini, *Il ruolo delle missioni itineranti nella storia della Chiesa,* u AA. VV., *Missioni al popolo per gli anni '80* Roma, 1981, 74—76.

[11] Usp. M. Vanino, *Isusovci i hrvatski narod, I,* Zagreb, 1969, 14—40; M. Korade, *Julije Mancinelli o dubrovačkoj okolici* (1575/76), Vrela i prinosi (dalje VP), 16 (1986), 133—151.

[12] O Pitačiću vidi M. Vanino, *Isusovci,* I, 2—8, a o obojici biografske podatke i bibliografiju u M. Korade, *Hrvatski isusovci XVI stoljeća (1553—1584). Biografski podaci,* VP 14 (1983), 106—108, 113—114.

[13] Ta putovanja opisao je Kašić u svojoj Autobiografiji, koju je izdao M. Vanino, *Autobiografija Bartola Kašića,* Zagreb, 1940. Prvi hrvatski prijevod priredio je S. Sršan, a izašao je pod naslovom: B. Kašić, *Putovanja južnoslavenskim zemljama,* Privlaka (izd. Privlačica), 1987. Vidi str. 39—60, 72—111.

[14] O hrvatskim misionarima u Pečuhu i Temišvaru usp. F. Ks. Hammerl, *Misije Družbe Isusove po hrvatskim zemljama,* Kalendar Srca Isusova i Marijina, 16 (1921), 100—107; M. Vanino, *Leksikograf Jakov Mikalja S. I. (1601—1654),* VP 2 (1933), 5—16; M. Korade, *Križanićevo školovanje kod isusovaca u Grazu (1635—1638),* Znanstveni skup u povodu 300. obljetnice smrti Jurja Križanića, Zbornik radova, II, Zagreb, 1986, 280—283. O misionarima koji djeluju iz beogradske misije usp. M. Vanino, *Isusovci u Beogradu u XVII. i XVIII. stoljeću,* VP 4 (1934), 1—47.

[15] Latinske izvještaje hrvatskih misionara od 1609. do 1731., sakupljene uglavnom iz *Litterae Annuae* Austrijske provincije, objavio je M. Vanino, *Misijska izvješća XVII. i XVIII. vijeka,* VP 1 (1932), 106—182; 2 (1933) 53—102; 4 (1934) 110—128.

[16] M. Vanino, *Misijska izvješća,* VP 1 (1932), 120—121, 124, 130—152.

[17] Isto, 125—133; F. Fancev, *Građa za povijest školskog i književnog rada isusovačkoga kolegija u Zagrebu (1606—1772),* Starine, 37 (1934), 67—73.

[18] M. Vanino, *Misijska izvješća,* VP 1 (1932), 158—164.

[19] Usp. Arsi (Archivum Romanum Societatis Iesu) — *Catalogus brevis Provinciae Austriae 1759, Austr.* 130, p. 50. Sličan broj s istom podjelom nalazi se u katalozima i sljedećih godina sve do ukinuća reda 1773.

[20] Usp. M. Vanino, *Izvješće Dubrovčanina Bernarda Zuzzeria o misijama 1724—1727,* VP 6 (1936), 74—77; isti. *Misijska izvješća,* VP 4 (1934), 118—119. Biografijske podatke o Cerroniju ima L. Lukács, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551—1773),* I, Romae, 1987, 160—161.

kolegija u Zagrebu i Rijeci, jedan iz Pečuha i neko vrijeme iz Požege. God. 1724. Bernard Zuzorić osniva »dalmatinsko-ilirsku misiju« također iz Cerronijeve zaklade.[21]

Katehetske misije uveli su austrijski isusovci 1737. prigodom kanonizacije Franje Regisa, a carica Marija Terezija stvorila je 1755. zakladu za 18 stalnih misionara u austrijskim zemljama. Voditelj i glavni protagonist katehetskih misija bio je poznati austrijski misionar i pisac Ignacije Parhamer (1715—1786).[22]

Postajski ili stacionirani misionari bili su oni koji su stanovali u misijskim postajama ili rezidencijama i djelovali pretežno u obližnjem kraju. Najviše ih je bilo u Austriji i Ugarskoj i gotovo uvijek nekoliko u hrvatskim krajevima. Jedan ili dva Hrvata rade uvijek u vojnim taborima, npr. Ivan Volantić, Petar Radojčević i drugi.[23]

Većina, dakle, hrvatskih misionara drži svečani tip (pokorničkih) misija, na koje dolazi narod iz okolnih mjesta, i često im je znalo prisustvovati oko 10, 15 i do 20 tisuća ljudi. Najpoznatiji misionari u 18. st. bili su Juraj Mulih, Matija Jušić, Stjepan Sinko u sjevernoj Hrvatskoj i među Hrvatima u Ugarskoj,[24] Leopold Locatelli, Franjo Cortivo u Istri i okolici Rijeke i drugi. I ti senjerijevski misionari često su za vrijeme zimskih i proljetnih mjeseci držali kratke katehetske misije, poučavajući narod i djecu po zapuštenim selima. Istaknuti prosvjetni i vjerski rad katehetskim ili Regisovim misijama ostvarili su isusovci u požeškom kraju, počevši od Muliha već od 1727. i zatim sistematski od 1753. do 1773. Josip Milunović Juraj Barjaktari, Ivan Trnski i drugi. Oni su držali prave analfabetske tečajeve, poučavali u temeljima vjere djecu i odrasle, dijelili početnice i knjige i osnivali škole.[25]

Rezultati i značenje misionarskog rada na vjerskoj obnovi bili su zaista značajni. Misionari su poučavali u temeljnim vjerskim načelima u vrijeme i u krajevima u kojima je puk zbog ratova i turskih pustošenja često živio u potpunom neznanju i zapuštenosti. Treba naglasiti da je pouka u katekizmu uvijek sa sobom donosila i prosvijećenost, jer su misionari djecu i odrasle učili čitati i pisati te im dijelili besplatno knjige. Suzbijali su razna praznovjerja, moralne nerede (npr. divlje brakove), pijanstvo, psovke i slično. Socijalna dimenzija njihova rada bila je vrlo naglašena u javnim izmirenjima u svim slučajevima svađa, neprijateljstava, a posebno krvne osvete koje je bilo od Istre i Vojne krajine sve do Kotorskog zaljeva. Osim toga, u svim misijskim manifestacijama (procesije, javna izmirenja, pokore...) zajedno su sudjelovali svi staleži, od plemića, časnika, biskupa do seljaka i kmetova. Redovito se moglo vidjeti kako biskupi, župnici i plemići prvi klečeći pred skupljenim narodom mole sve za oproštenje počinjenih uvreda ili sablazni, a u procesijama bi prednjačili bosonogi s užetima oko vrata i ostalim simbolima pokore. Često su na misijama sudjelovali i pravoslavni i protestanti (redovito vojnici), gdje ih je bilo. Bilo je, naravno, i pojedinačnih obraćenja na katoličku vjeru. Doista, misije su za sve njih imale značajnu ulogu: bivali su poučeni u temeljnim kršćanskim istinama, zbližavali su se s katolicima, izmirivali s njima, a njihovi dušobrižnici, potaknuti misionarskim radom, revnije su se posvećivali radu među svojim vjernicima.

U 19. stoljeću, počevši od 1852., grupa talijanskih i hrvatskih isusovaca održavali su misije po Dalmaciji i ostalim hrvatskim krajevima. Do 1900. održali su više od 1100 misija, izdali oko 30 hrvatskih knjiga, bili su idejni začetnici Hrvatskoga književnog društva sv. Jeronima (danas sv. Ćirila i Metoda), osnovali više bratovština i pobožnosti u našim krajevima. Njihov rad (A. Ayala, V. Basile, G. Lombardini, J. Jeramaz i dr.) u teškim političkim previranjima imao je samo religiozni karakter. Misionare je narod svugdje primao s oduševljenjem. Zato su oni i odigrali veliku ulogu u vjerskoj i kulturnoj obnovi našega naroda.[26]

»Apostol Dalmacije« Ardelio Della Bella

Della Bella drži misije u Dubrovačkoj Republici i Dalmaciji odmah pošto je svršio studij teologije 1688. i pošto je nekoliko mjeseci proveo u Firenzi 1690. i 1691. Tada je ponovno bio pozvan u Italiju, gdje je u Perugi predavao filozofiju. Kada je 1693. bio određen za profesora u Rimskom kolegiju, molio je generala reda da ga opet pošalje za misionara u Dalmaciju gdje želi raditi do svršetka svoga života. Slično je bilo i s drugim velikim dalmatinskim misionarom, Bernardom Zuzorićem, koji se 1719. također odrekao profesure u Rimu da bi bio misionar u Dalmaciji.[27] Della Bella je tako ponovno bio, i to 1694. i 1695, misionar u Dubrovniku. Međutim, iduće godine postao je rektor tamošnjeg kolegija. Konačno, u jesen 1703, došao je na poziv nadbiskupa Cosmija u Split, pa je od tada bio u Dalmaciji sve do smrti 1737. Misionarski rad je prekinuo 21. kolovoza 1733, kada je teško obolio (udarila ga kap).[28]

Della Bella je u 35 godina misionarskog rada obišao 17 biskupija od Cresa do Kotora i Hercegovine. Djelovao je katkad s nekim svećenikom, ali

[21] Bernard Zuzorić (1682—1762) drži svečani tip ili senjerijevske misije od 1724. do 1742. najviše u Istri, Primorju i srednjoj Hrvatskoj (senjska biskupija), ali i u Dubrovačkoj Republici i Dalmaciji. Pomoćnici su mu bili Ivan Jakobović, Ivan Ivić i Franjo Domazetović. Zuzorićeve izvještaje objavio je M. Vanino, *Izvješće Dubrovčanina...*, VP 6 (1936), 72—107; *Izvješće o. Bernarda Zuzorića o misijama 1727—1742*, VP 11 (1940), 116—184.

[22] Usp. L. Koch, *Jesuiten-Lexikon*, Paderborn, 1934, 1376—1378; A. Meiberg, *Historiae missionis*, 209—210.

[23] Ivan Volantić (1704—1777) iz Osijeka od 1740. bio je taborski misionar, a od 1753. do 1773. ugarskih Hrvata u Pečuhu. Petar Radojčević (r. 1710) iz Senja djelovao je više godina u našim krajevima, a od 1759. bio je taborski misionar. Usp. L. Lukács, *Catalogus generalis*, III, Romae, 1988, 1324, 1786.

[24] O misijama što ih obavlja Juraj Mulih (1694—1754) sa svojim suradnicima od 1727. do 1754. vidi I. Fuček, *Svečani tip pučkih misija Jurja Muliha. Propovjedničko-pokornička metoda*, VP 16 (1986) 50—117; isti, *Nacrt života Jurja Muliha*, VP 15 (1985) 4—52.

[25] Usp. M. Vanino, *Isusovci i hrvatski narod*, II, Zagreb, 1987, 642—668.

[26] Usp. Korade, *Misionar i kulturni radnik isusovac Vinko Basile (1811—1882)*, VP 13 (1982), 106—154.

[27] Usp. M. Korade, *Molbe A. Della Belle, B. Zuzorića i G. L. Camellija za misije u Dalmaciji*, VP 17 (1987/88), 112—125.

[28] Glavne podatke o Della Bellinu životu i radu donosi M. Vanino, *Ardelio Della Bella, vjersko-prosvjetni radnik dalmatinske Hrvatske*. Život, 18 (1937), 311—320; isti, *Hrvatski Bourdaloue*, isto, 363—374.

većinom s jednim ili s dva isusovca, koji su mnogo zaslužni za hrvatsku kulturu, u prvom redu Filip Riceputi (1709—1716) kao začetnik djela »Illyricum Sacrum«,[29] pa Franjo Ks. Rovis (1717—1728) i Gian Lorenzo Camelli (1728—1762). Camelli je i pisac Della Bellina životopisa, povijesti dalmatinskih misija i nekolikih hrvatskih knjižica.[30]

O Ardelijinu radu doznajemo najviše iz njegova pisma iz god. 1704,[31] pa iz Rovisovih izvještaja, u kojima su opisane misije od 1703. do 1728,[32] te iz vrijednih podataka u spomenutim Camellijevim djelima.

Kroničari, nažalost, ne navode koliko je Della Bella održao misija i u kojim mjestima, već općenito spominju da je određene godine obišao neku biskupiju ili čitav kraj ili u njima djelovao. Camelli piše da su obično u tri do pet mjeseci u godini držali od 7 do 15 ili više misija.[33] Navodimo samo nekoliko primjera prema Rovisovim izvještajima. Prve četiri godine od 1703. Della Bella je misionario u biskupijama splitskoj, makarskoj, trogirskoj i dubrovačkoj, a 1703, 1707, 1710, i 1714. u trebinjskoj biskupiji. God. 1712. radio je s Riceputijem u Kotorskom zaljevu, a 1716. s Rovisom i guvernerom Dalmacije obišao je cijeli Brač, pa zadarsku biskupiju; iduće godine bio je u biskupijama stonskoj, dubrovačkoj i splitskoj; god. 1720. u šibenskoj i zadarskoj; 1722. na Cresu i Lošinju, 1723. u cijeloj skradinskoj biskupiji. God. 1726. održao je 17 misija na Braču, a iduće godine 11 misija na Hvaru; god. 1729/30. s Camellijem održao je 18 misija u zadarskoj, rapskoj i trogirskoj biskupiji. Posljednje misije Della Bella je održao s Camellijem i Antoninom Castellanijem god. 1733. na otocima Braču i Hvaru. Te su misije trajale četiri mjeseca.[34]

[29] Usporedi Vaninove radove u kojima donosi i mnoštvo izvora o Riceputijevu misionarskom radu u Dalmaciji. M. Vanino, *Illyricum Sacrum i Filip Riceputi*, Croatia Sacra, 1 (1931) 2, 259—292; *Illyricum Sacrum i začetnik mu F. Riceputi*, VP 1 (1932), 10—79; *Phillip Riceputi S. I. Begründer des »Illyricum Sacrum«*, Archivum Historicum S. I. 1 (1932), 204—237.

[30] G. L. Camelli, *Breve ragguaglio della vita del P. Ardelio Della Bella d. C. d. G. missionario nella Dalmazia* (ed. Tito Bottagisio S. I.), Modena, 1888. Camellijevu povijest dalmatinskih misija objavio je M. Vanino, *Lovro Camelli i njegova povijest pučkh misija u mletačkoj Dalmaciji 1703—1762.*, VP 12 (1941), 108—192. Još nije konačno utvrđeno koliko je hrvatskih djela Camelli napisao. Budući da *Ljetopis dubrovačkoga kolegija* (VP 7, 56—57) navodi da je 1727. u Veneciji tiskao nekoliko hrvatskih knjižica, to su najvjerojatnije sljedeća dosad poznata djela: *Misli karstianske iz zabava duhovnieh svetoga Ignacia Loyola, izabrane po jednome ocu Družbe Jezusove.* U Mletcih, po Franu Storti 1727. *Kratak skup najpoglavitieh stvarih koje se uzdarže u nauku karstianskomu, po jednome ocu Družbe Jezusove.* U Mletcih, po Franu Storti 1727.

[31] Della Bella u pismu rimskom provincijalu od 8. listopada 1704. iz Dubrovnika opisuje misije u Poljicama. Usp. *Arsi — Rom.* 183, ff. 39r—40v. Sadržaj mu donosi M. Vanino, *Isusovci*, II, 119—121.

[32] Franjo Ks. Rovis (1675—1734) iz Žminja u Istri napisao je tri opsežna latinska izvještaja, od 1703. do 1717, od 1717. do 1724. i treći od 1725. do 1728. Prva dva sačuvana su u rukopisu u *Arsi — Venet.* 108, ff. 477r—487r. Treći je tiskan u M. Vanino, *Misijska izvješća*, VP 2 (1933), 96—102.

[33] M. Vanino, *L. Camelli*, 128.

[34] *Isto*, 119—120. Antonino Castellani (1697—1741) bio je misionar u Dalmaciji od 1730, a umro je zbog toga što se zarazio dvoreći okužene na mletačkim galijama u Splitu. Camelli mu je napisao lijep nekrolog, sačuvan u *Arsi — Venet.* 108, ff. 423r—426r. Usp. i M. Vanino, *L. Camelli*, 94—95, 120—122.

I ne samo na misijama Della Bella djeluje među svim staležima, već veći dio godine poučava u kršćanskom nauku djecu, vojnike, zatvorenike, u bolnicama, na galijama; brine se za okužene i umiruće; drži razne propovijedi i konferencije za ugledne građane u katedralama, duhovne vježbe za puk, redovnice i kler u svim većim gradovima, a župnicima predavanja iz praktične moralne teologije. Uz to je neumoran ispovjednik, duhovni i u svakoj prilici savjetnik, i velik dobročinitelj siromašnih, koijma bi znao razdijeliti sve što je mao, pa i svoju odjeću.[35]

Metodu Della Bellinih misija i njegovih nasljednika opisao je potanko Camelli.[36] On napominje da se u početku misije nisu mogle odvijati sasvim prema talijanskoj metodi, tj. prema metodi patra Segnerija, jer su do tada u Dalmaciji bile nepoznate, a i mjesta su u tom kraju udaljena jedno od drugoga i kuće raspršene, pa je bilo teško skupiti narod iz više naselja. Stoga nisu držali centralne misije kao Segneri, već su se zadržavali u svakom mjestu koliko je bilo potrebno da bi sve poučili i ispovjedili. Propovijedali bi ujutro i navečer, a popodne katehizirali djecu i zatim odrasle. Zadnji dan je bila opća pričest za sve i svečana pokornička procesija. Della Bella bi kojiput vodio i procesije za blagoslov polja i maslinika. Dolaskom Camellija 1729. uveli su više svečanosti i procesija, a misije držali u centralnim mjestima, na koje je dolazio narod iz okolnih sela. Tek od 1740. prakticira se u potpunosti senjerijevska metoda sa svom pompom i teatralnošću. Tako su prvih godina Della Belline misije bile dosta jednostavne i striktno župske, ali su ipak imale senjerijanski karakter javnim bičevanjem misionara, svečanim izmirenjima i pokorničkim procesijama u kojima su ljudi nosili razne znakove skrušenosti i pokore.[37]

Od uspjeha Della Bellinih misija spomenut ćemo samo socijalni aspekt. Često se u izvorima navode mnogobrojna vraćanja ukradenih stvari i novca, povučene klevete i krive optužbe, zaustavljanje psovki i krivih zaklinjanja, umaknuća djevojaka i uređeni brakovi. Posebno su česta i spektakularna bila javna pomirenja u slučajevima krvne osvete i ostalih neprijateljstava među pojedincima, obiteljima ili između dva gradića ili sela. Tako je 1704. u Poljicima bilo više od 15 javnih izmirenja, među kojima i između dva ugledna konta, a jedan od njih, Matija Šarić, bio je prijašnjih godina poljički veliki knez. Obratilo se i 14 drumskih razbojnika, strah i trepet cijelog kraja, a na zagovor patra oni su pomilovani.[38] Na Visu 1719. bilo je 45 pomirenja i ljudi su pred misionareve noge polagali noževe i bajonete, kojima su se prije osvećivali i

[35] Zanimljive podatke o njegovoj karitativnoj djelatnosti donosi G. L. Camelli, *Breve ragguaglio*, 49—53.

[36] M. Vanino, *L. Camelli*, 129—133; usp. i Rovisov izvještaj za god. 1717. *Arsi — Venet.* 108, f. 481r.

[37] Rovis i Camelli opširno opisuju pokorničke procesije, koje su tipičan primjer ondašnjeg vremena i mentaliteta, ali su i, danas zanimljive ne samo kao običaj i folklor naših predaka, već i kao izraz njihove pobožnosti i skrušenosti. U znak pokore narod bi nosio trnove krune na glavi, okove na nogama; kamenje, lance ili užeta obješena o vrat; na leđima bi nosili velike križeve ili grede, a kojiput se moglo vidjeti u jednoj procesiji na stotine i tisuće križeva što su ih ljudi nosili. Usp. Arsi — *Venet.* 108, ff. 486v, 489v; M. Vanino, *L. Camelli*, 145—146.

[38] Arsi — *Rom.* 183, ff. 39v—40v; M. Vanino, *Isusovci*, II, 120—121.

ubijali.[39] Camelli pripovijeda da je 1729/30. u jednom mjestu oko Zadra bilo toliko krađa, neprijateljstava i psovki da nitko nije vjerovao da se može što promijeniti. Za vrijeme misija iskorijenjeno je svako zlo i svi su se pomirili s Bogom i među sobom, a nekoliko dana poslije njih 300 došlo je u procesiji u susjedno mjesto na sljedeće misije. Nakon više od 30 godina znali bi misionari naći ljudi koji su se živo sjećali njihovih opomena i pouka, a čuvali su se i poroka kako je traženo i obećano na misijama.[40]

Della Bella je 1703. započeo kontinuirani misionarski rad u Dalmaciji i njegovom zaslugom formirana je stalna grupa misionara koja je u tom kraju djelovala sve do ukinuća reda 1773. On zaslužuje naziv »Apostol Dalmacije« ne samo svojim dugotrajnim, svestranim i neumornim misionarskim radom, već, i mnogo više, formatom svoje ustinu izvanredne ličnosti, kao čovjek snažna duha i inteligencije, besprijekorna i nesebična života.

Hrvatski misionari kao kulturni i književni djelatnici

Najprije treba naglasiti neprocjenjivu vrijednost misionarskih izvora (izvještaja, kronika, biografija i sl.) za povijest hrvatskoga naroda. U njima ima mnogo podataka o prilikama i događajima onog vremena, o moralnom, vjerskom i socijalnom stanju ljudi, o narodnim običajima, porocima i vrlinama svih staleža, od kmetova do plemića. Susrećemo zatim zanimljiv fenomen da upravo misionari stvaraju značajna književna i znanstvena djela, npr. Kašić, Mikalja, Della Bella, Nikola Krajačević, Antun Kanižlić, Juraj Mulih, Riceputi (kao misionar sakupljao je arhivsku građu za monumentalno povijesno djelo »Illyricum Sacrum«) i drugi. Radi se, bez sumnje, o ljudima široke kuture i velikih intelektualnih sposobnosti, koji su pisali znanstvena i druga djela, ali i dvorili okužene, poučavali zatvorenike, galiote, djecu i nepismeni priprosti puk.

S druge strane može nam se činiti čak paradoksalnim gledajući motive koji ih potiču na pisanje njihovih djela, da izgledaju neznatni i beznačajni prema veličini i značenju onoga što su ostvarili. Tako Della Bella sastavlja »Dizionario«, kako sam piše 1704, »u nadi da će se njime služiti po koja plemenita duša i naučiti ovaj jezik, da učini dušama ono dobro što ga ne činim ja«.[41] Kašić pak piše prvu hrvatsku gramatiku za onih nekoliko studenata koji su se u Rimskom kolegiju spremali za misionarski rad u našim krajevima, a Mikalja svoj rječnik i gramatike za svećenike pripravnike da mogu studirati u Italiji. A Milunović one divne misli o potrebi pismenosti i prosviježenosti iznosi u predgovoru jednog nabožnog djelca.[42]

[39] *Arsi — Venet.* 108, f. 482v.

[40] G. L. Camelli, *Breve ragguaglio,* 23—24.

[41] *Arsi — Rom.* 183, f. 40v.

[42] J. Milunović, *Šest nedilja na poštenje sv. Alojžije Gonzage, Družbe Isusove ispovidnika, određenih i s različitim za svaki dan molitvami i drugimi stvarima nakićenih,* Zagreb, 1759. str. a^6—a^{11}. Veće dijelove toga Predgovora prenijeli su T. Matić, *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda,* Zagreb, 1945, 40—41; *Zbornik stihova i proze XVIII. stoljeća* (Pet stoljeća hrvatske književnosti, 19), Zagreb, 1973, 345—347; M. Vanino, *Isusovci,* II, 655—658.

Razjašnjenje možemo naći u duhu isusovačkog reda, premda prosvjetiteljskog rada ima i kod drugih misionara. To je duh humanizma koji obuhvaća sve čovjekove sposobnosti, vrijednosti i prirodne darove da bi ih oplemenio i usavršio. Radi se o shvaćanju čovjeka kao cjeline gdje se naravne i duhovne vrednote jednako cijene i razvijaju da bi se postigao konačni čovjekov cilj — spasenje. Osim toga, Konstitucije reda naređuju da svaki isusovac studira jezik i običaje kraja u kojem će djelovati.[43] Zato su oni i postali prvi gramatičari, leksikografi i sakupljači narodnoga blaga mnogih naroda, u čemu su svojom poslovičnom intuicijom i efikasnošću znali otkrivati temeljne potrebe određenog kraja.

[43] Usp. *Constitutiones Societatis Iesu,* Pars IV, Caput VIII, 3. Ta je odredba uvrštena i u opća praktična pravila reda. Usp. *Pravila Družbe Isusove i odabrana mjesta iz izvatka Uredaba,* Zagreb, 1933, 28, 138.

NIVES SIRONIĆ-BONEFAČIĆ

Zagreb

NASTANAK I IZVORI DELLA BELLINA RJEČNIKA (DIZIONARIO ITALIANO, LATINO, ILLIRICO, VENEZIA, 1728)

Della Bellino je djelovanje, i to ne samo na području leksikografije već i na širem kulturnom području, karika u lancu razvoja talijansko-hrvatskih kulturnih veza i utjecaja koji preko Italije povezuju našu zemlju s čitavom Evropom. Taj je utjecaj vidljiv u Della Bellinu leksikografskom radu i u njegovim propovijedima, ali i u dubrovačkoj baroknoj arhitekturi,[1] u literarnom stvaranju Ignjata Đurđevića,[2] i u djelovanju akademija u Dubrovniku, Splitu i Zadru.[3]

Della Bellin rječnik javio se u plodnom leksikografskom razdoblju ne samo u nas[4] već i u Evropi.[5] Potrebe nastave, obrazovanja i bolje komunikacije dovode do sastavljanja dvojezičnih, trojezičnih ili višejezičnih rječnika u kojima se uz druge jezike uvode i riječi hrvatskog jezika. Već u prvim leksikografskim djelima prisutni su pedagoško-didaktični ciljevi.

[1] Kruno Prijatelj, *Dokumenti za historiju dubrovačke barokne arhitekture*, Tkalčićev zbornik, II, Zagreb, 1958, str. 117—156.

[2] Ignjat Đurđević, *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Zagreb, 1971, knj. 18. Dragutin Prohaska, *Ignjat Đorđić i Antun Kanižlić, studija o baroku u književnosti*, Rad, JAZU, knj. 178, Zagreb, 1909, str. 115—225.

[3] U Zadru je 1694. osnovana Accademia degli Incaloriti. Dubrovačka akademija Degli Oziosi Eruditi osnovana je između 1690. i 1695. Vidi M. Deanović, *Odrazi rimske akademije degli Arcadi preko Jadrana*, Rad, JAZU, 1933, knj. 248, str. 1—98 i Rad, JAZU, 1935, knj. 250, str. 1—125. Na početku 18. stoljeća (oko 1704.) osnovana je u Splitu Accademia Illyrica ili Slovinska. Vidi M. Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, II. izdanje, Zagreb, 1961, str. 287—305, i bibliografski podaci, str. 432—433.

[4] Stjepan Musulin, *Hrvatska i srpska leksikografija*, Filologija, 2, Zagreb, 1959, str. 41—63. Zlatko Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb, 1978, str. 60—71.

[5] U Firenci 1691. izašlo je iz tiska III. izdanje rječnika Accademie della Crusca, a od 1729 do 1738. izašlo je njegovo IV. izdanje. Francuska akaemija objavila je u Parizu 1694. prvo izdanje svoga rječnika, a 1726. izašlo je iz tiska prvo izdanje rječnika Španjolske akademije.

U tom razdoblju rječnik je bio sonovni priručnik za proširivanje znanja o jezicima, a osniva se na kontrastivnom prikazu semantičkih veza među kodovima. Pisanje rječnika pretpostavlja prethodno utvrđivanje jezičnog standarda pa, prema tome, pridonosi određivanju jezične norme u svakom jezičnom kodu.

Kao i sva leksikografska djela tako i Della Bellin trojezični rječnik ima točno određenu povijesnu, sociokulturnu i ekonomsku podlogu u prilikama u Dalmaciji. Opadanje ekonomske i kulturne moći ondašnje Italije osjeća se i u našim krajevima, pa, nakon sjajnih djela dubrovačke književnosti, na svršetku 17. i na početku 18. stoljeća do dekadencije koja je uzrokavana političkim i ekonomskim stanjem Dalmacija, razdirana čestim ratnim sukobima, na razmeđu triju država — Venecije, Dubrovačke Republike i Turske, odnosno triju kultura — ekonomski i kulturno propada.[6]

U povijesti razvoja našega književnog jezika i leksikografije Della Bella je izuzetna ličnost. Podrijetlom Talijan,[7] došao je u naše krajeve kao predstavnik jednog od najorganiziranijih i najaktivnijih vjerskih redova sa zadatkom vjerskog prosvjećivanja i širenja ideja katoličke obnove ili, kako neki kažu, protureformacije. Nakon trlo temeljita humanističkog obrazovanja u Italiji stigao je u Dubrovnik kao već izgrađena ličnost. Doticaj s novom sredinom utjecao je na daljnji razvoj Della Belline ličnosti i njegovih kulturnih i duhovnih zanimanja. Prvo područje njegova djelovanja bila je Dubrovačka Republika, a zatim mletačka Dalmacija, pa čak i krajevi pod turskom upravom.

Već za vrijeme svoga prvog boravka u Dubrovniku, od 1681. do 1684. godine,[8] zdušno je učio naš jezik. Nakon studija u Italiji, odnosno četverogodišnjeg izbivanja iz Dubrovnika, ponovno se, na svoj zahtjev, vratio u Dubrovnik pri svršetku 1688.[9] i to upravo zbog želje da se usavrši u znanju ilirskoga jezika i misionarskog rada. Evo kako je *provincijal reda* najavio Della Bellin dolazak u Dubrovnik: »desidera di perfezionarsi nella lingua illirica e arde di zelo della salute dell'anime«.[10]

Za vrijeme povremenih boravaka u Italiji (1689. i od 1691. do 1694.) nastoji dolaziti u doticaj s našim tamošnjim ljudima i s njima govoriti hrvatski,[11] vjerojatno i zato da ga ne bi zaboravio. Njegov suvremenik Dubrovčanin

[6] Grga Novak, *Prošlost Dalmacije*, II. dio, Zagreb, 1944, str. 221—242.

[7] M. Vanino, *Ardelio Della Bella, vjersko-prosvjetni radnik dalmatinske Hrvatske*, Zagreb, 1938, str. 1—24. Gian Lornezo Camelli, *Breve ragguaglio della vita del P. Ardelio Della Bella, missionario della Dalmazia*, Modena, Tip. pontificia ed arcivescovile dell' Immacolata concezione, 1888.

[8] M. Vanino, *Ljetopis dubrovačkog kolegija*, Vrela i prinosi, br. 7, 1937, Sarajevo, str. 32.

[9] M. Vanino, *Ljetopis dubrovačkog kolegija*, ib., str. 37.

[10] L. Camelli, *Breve ragguaglio*, poglavlje II, bilješka 1, str. 9, pismo od 7. rujna 1688, koje je A. Zampi, provincijal reda, poslao R. Tudiševiću.

[11] Rukopis br. 312, str. 14, biblioteka samostana Male Braće, Dubrovnik. Matijaševićevo pismo od 21. kolovoza 1694. prijatelju Rafaelu Gučetiću, Trsteno.
Đuro Matijašević (Mattei), Dubrovnik 1670 — Rim 1728, erudit, prosvjetni radnik u Dubrovniku, pokretač Akademije dangubnijeh, leksikograf, prvi sakupljač naših narodnih pjesama i poslovica, ostavio je bogatu korespondenciju s poznatim intelektualcima svoga vremena. Njegova je pisma sredio i djelomično prepisao iz originala njegov sinovac Ivan Marija Matijašević (1714—1791) u rukopisnoj zbirci *Zibaldone*.

Đuro Matijašević[12] ostavio nam je vrlo živ prikaz Della Belle u pismu iz 1694. godine (citat u originalu):

»Egli è qualificatissimo per dir in una parola il tutto: possiede la lingua Hebrea, e Greca, parla in Latino con franchezza tale, che pare li sia piutosto lingua materna, che forastiera. Delle lettere humane ne sa tanto quanto senza esitazione si possa dire che pesca al fondo. Nella lingua Slava va facendo tal profitto che potra senza dubbio uscir conforme egli desidera, nelle missioni questa prossima ventura primavera. Si vede brillar in tutto il suo corpo una vivacità Napolitana che partecipa un po del argento vivo. Così gioviale nella conversazione, che può dirsi l'anima di essa, in somma di piccola statura e di una gran dottrina, e quel che è più amirabile con gran dottrina congiunta grand' umiltà.«

U ovom dokumentu naš je leksikograf predstavljen kao izuzetno obrazovana osoba koja zna židovski i grčki, a latinski govori tečno kao da mu je to materinji jezik. Posebno je zanimljiva primjedba da je i u znanju našega jezika toliko napredovao da će do sljedećeg proljeća, tj. do 1695., moći bez poteškoća obavljati misijsku djelatnost na našem jeziku.

Iz podataka o Della Bellinu djelovanju u Dubrovniku[13] zna se da je kao rektor kolegija propovijedao na hrvatskom na sastancima Bratovštine dobre smrti od 1697. do 1700. godine. Prvi začeci Della Bellina rječnika sigurno potječu upravo iz toga razdoblja. I u propovijedima i u rječniku prisutni su isti ciljevi. I u jednom i u drugom radu prisutna je ideja vodilja isusovačkog reda koja se temelji na spoznaji da se vjera u narodu može širiti samo na narodnom jeziku.

Autor je svoje djelo namijenio prvenstveno budućim misionarima Talijanima u slavenskim zemljama da bi im uz rječnik i gramatiku olakšao učenje hrvatskoga jezika. Upravo je zato talijanska građa na prvom mjestu, a hrvatskom je dijelu posvećena mnogo veća pažnja u obradi. I sam je autor bio svjestan jezičnih poteškoća s kojima se suočavaju talijanski misionari u učenju našega jezika, pa im je zato svojim rječnikom i gramatikom nastojao olakšati komuniciranje s našim govornicima.

U tekstu Della Bellinih propovijedi nalazimo prve podatke o njegovu odnosu prema našem jeziku:

»... svak će mom uboštvu razumit poznajući da kako se dičim bit vaš srcem, službom i ljubavju, tako nastojim biti i jezikom. Toliko veće da stavljam svu pomnju za takvu plemenitu moju Gospodu služiti.

Slagam sada iznova ove govore, ne s' malim trudom, piše sve rič po rič da bi mogo ikako ih reći. Ne ostaje mi vrime za na pamet dobro naučiti.« (Razgovor 26, str. 123, odlomak 10).[14]

[12] Rukopis br. 312, str. 21—22, pismo od 22. listopada 1694. upućeno Stefanu Desideriju, biblioteka Male Braće, Dubrovnik.

[13] M. Vanino, *A. Della Bella, vjersko-prosvjetni radnik*..., Zagreb, 1938, str. 15.

[14] Citati iz *Razgovori i pripovidagna oza Ardelia Della Bella*, fiorentina Druscbe Isusove, data na svitlost od Pripostovanoga d. Mattia Ciulichia, kanunika, Spliske Zarkve poglavite i parvostolne Dalmazie i sve Croazie, u Mleci, (vjerojatno) 1805. (Tekst se navodi u modernoj grafiji).

Ovaj tekst dokazuje da je Della Bella stalno prepravljao i usavršavao hrvatske tekstove svojih propovijedi. Slaže ih »rič po rič«. Ova izjava upućuje na to da mu je u tom poslu bio potreban i rječnik. Della Bella ne vlada još potpuno našim jezikom i zato ne može pretvarati svoje misli izravno u usmenu poruku, jer misli na talijanskom, a tek tada nalazi odgovarajući izraz na hrvatskom jeziku. Upravo zato tekst propovijedi bilježi da bi ga mogao prerađivati i ispravljati nakon provjere u rječnicima i gramatici.

O tome ima potvrde u tekstu jedne druge propovijedi (*Pripovidanje 1*, str. 168, odlomak 12):

»Za razgovorit u jezik meni nenaravni, nije meni dosta misliti a pak onda beseditі.«

Ili (*Pripovidanje 2*, str. 173, odlomak 14):

»Nisam vami reko da dođete čuti mene, koji sam manji od svih, i besidim u jezik od mene ljubljen, ali još meni neobičan.«

Ili (*Pripovidanje 2*, str. 249—250, odlomak 20):

»Od jezika jerbo ja neimam one vistoće u izgovaranju i uresa u složenju, kako bi se pristajalo besideći prid čeljadim toliko razbornim i plemenitim.«

U predgovoru rječnika autor govori da je započeo prikupljati riječi radi vlastitih potreba ne misleći na njihovo objavljivanje. Pri sakukljanju talijanske građe služio se raznim rječnicima, pa i onim starijim u kojima su talijanske riječi bile zapisane po starom pravopisu. Ne govori o tome kojim se rječnicima služio ni za talijansku ni za hrvatsku građu, ali je sigurno da je dobro poznavao Mikaljin rječnik, a vjerojatno i Vrančićev, odnosno rječnik J. Megisera ili Lodereckera.[15] Kao humanist i dobar znalac više jezika Della Bella za svoje potrebe sastavlja glosarij da bi se njime mogao koristiti u svom radu. S obzirom na to da mu je materinji jezik talijanski i da ima više talijansko-latinskih rječnika, njegov rječnik nastaje kao popis talijansko-latinsko-hrvatskih riječi.

Znajući za autorovo zanimanje za naš jezik, može se sa sigurnošću reći da je on svojim dolaskom u Dubrovnik nastojao upoznati i dubrovačku književnost i čitati književna djela u izvornom tekstu. O tome nalazimo potvrdu i u tekstu nekih propovijedi u kojima se koristio gotovo istim riječima i istim stilskim figurama kao i Gundulić u svojem Osmanu.[16]

[15] F. Vrančić, *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae*, Venetiis, 1595. J. Megiser, *Thesaurus Polyglottus vel Dictionarium Multilingue*, Francofurti, 1603. P. Lodereecker, *Dictionarium septem diversarum linguarum, videlicet, Latine, Italice, Dalmatice, Bohemice, Polonice, Germanice et Ungarice*, Pragae, 1605.

[16] *Razgovor 28*, str. 132, odlomak 13. »Dubrovniče, krunu od slobode ti si sam steko među tolicim gradovim od Dalmacije, ali zašto, reci mi? Mogu samo reći, da od kada si Viru Svetu Isukrstovu zapoznao i primio od tada je čistu uzdržiš i po turskoj lakomoj zemlji zamiritim načinom raspružaš. Da bi mogli oni bidni kršćani po Albaniji, Bosni i Serviji raštrkani mirno Boga štovati i njegove Svete, da ti s' jasprom ne tažiš turski gniv, i po tom putu ne lako činiš njima način od bogočašćenja.« Ovaj tekst usporedi s I. Gundulić, *Osman*, pjevanje 8, strofe 140, 141, 142, 143. i 146.

S pravom se može pretpostaviti da je već potkraj 17. stoljeća uz hrvatske riječi u svom glosariju bilježio i poneki uspjeli citat iz književnih djela naših pisaca, osobito da bi se tim tekstovima poslije mogao korstiti i u propovijedima.

Nakon kraćeg boravka u Firenci Della Bella je u jesen 1703. godine ponovno krenuo u Dalmaciju, jer su i Dubrovačka Republika i splitski nadbiskup Stjepan Cosmi[17] uputili molbu generalu isusovačkog reda Tirsu Gonzalesu da pošalje Della Bellu u Dalmaciju. Od jeseni 1703. Della Bella je istodobno djelovao u misijama na području mletačke Dalmacije i Dubrovačke Republike. Dolazak u Split i suradnja sa splitskim nadbiskupom Cosmijem bili su presudni za Della Bellin rad na području leksikografije.

Naime, nadbiskup Cosmi upravo je u tom razdoblju ulagao velike napore da okupi sposobne svećenike i organizira nastavu u novootvorenom sjemeništu.[18] Cosmijeva je želja bila da u što kraćem roku pribavi potrebne knjige na našem jeziku i priručnike za nastavu: gramatiku i rječnik. Dolaskom Della Belle u Split Cosmi je dobio osobu koja mu može pomoći u ostvarenju planova o tiskanju udžbenika. Već su i prije članovi isusovačkog reda sastavljali vrijedne priručnike za učenje jezika. Kašić je izdao 1604. u Rimu prvu gramatiku hrvatskoga jezika, a Jakov Mikalja objavio trojezični rječnik i kratku gramatiku.

Svojim poznavanjem našeg jezika i svestranom naobraženošću Della Bella je mogao nastaviti isusovačku tradiciju i prihvatiti Cosmijevu narudžbu.[19] Vjerojatno je da je Cosmi znao za Della Bellin glosarij, a možda ga je i vidio, pa ga je upravo zato i zamolio da rječnik uredi, dopuni i izda.

Premda je radio na području mletačke Dalmacije, Della Bella je stalno održavao veze s Dubrovnikom i dubrovačkim kolegijem, gdje je obično boravio zimi. Za vrijeme boravka u Dubrovniku sigurno je kontaktirao s članovima Akademije ispraznih, a posebno s Đurom Matijaševićem, koji je upravo u to doba prikupljao građu za rječnik Akademije ispraznih i bilježio citate iz književnih djela. Iz Matijaševićeve korespondencije jasno je da su se Della Bella i on dobro poznavali, pa možemo, premda nemamo podataka o njihovoj suradnji u zajedničkom prikupljanju leksičke građe do 1709, sa sigurnošću tvrditi da je među njima suradnje bilo.

U pismu, koje je Đuro Matijašević poslao Della Belli 18. rujna 1709.[20] iz Trstena u Dubrovnik, nalazi se i izravna potvrda o tome:

»In quei momenti, nei quali dirò così, ho qualche lucido intervallo, non lascio di vista il suo Dizionario, a quest' effetto in un di questi giorni ho voluto riconoscer tutta quanta la libraricuola (mjesto librariciuola) di questo

[17] Stefano Cosmi, rođen u Veneciji 1629, vrlo mlad je ušao u red somaska. Nakon studija u Rimu vratio se u Veneciju gdje se prvo bavio nastavom, a zatim postao službeni cenzor za knjige tiskane u Veneciji i general svoje kongregacije (1674). Papa Inocent XI. imenovao ga je za splitskog nadbiskupa 1678. Cosmi je otišao u Split na svršetku 1682. godine.

[18] Splitsko sjemenište je otvoreno 25. ožujka 1700. godine.

[19] G. Novak, *Povijest Splita*, III, Split, 1978, str. 1453. Simone Ljubić, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Vienna, 1856, str. 90.

[20] Rukopis br. 312, str. 133, pismo br. 112, od 18. rujna 1709, biblioteka samostana Male Braće — Dubrovnik.

buon Paroco, e ho trovato qualche straccio in Illirico, e forse potrà somministrare qualche sinonimo alla prodigiosa copia di quelli termini de'quali è troppo dovizioso il suo Slovnik...« (citat u originalu).

Prema ovom tekstu jasno je da je Đuro Matijašević prikupljao citate iz hrvatskih djela za Della Bellin rječnik, pa se može pretpostaviti da to nije bio prvi put što su njih dvojica surađivali. Iz navedenog teksta može se izvesti više zaključaka koji su bitni za nastanak rječnika:

Matijašević je dobro poznavao Della Bellin rječnik, a to se vidi po tome što je istakao njegovo bogatstvo sinonima. Poznata mu je bila i metoda navođenja citata u rječniku, jer inače ne bi mogao surađivati na tom poslu.

Sudeći po tekstu »... e forse potrà somministrare qualche sinonimo«, Matijašević se tek nadao da će njegov rad proširiti broj citata u rječniku, dakle, u Trstenu nije imao Della Bellin rječnik, kako to neki pretpostavljaju.[21] Da je imao rukopis rječnika, mogao je i sam prosuditi da li njegov izbor odgovara ili ne.

Matijašević govori o rječniku kao o Della Bellinu djelu i naziva ga Slovnik, a ne Dizionario. Zanimljivo je da se i na 9. nepaginiranoj stranici rječnika u tekstu »Noi reformatori« o djelu govori kao o »ilirskom rječniku« (»Dizionario illirico«).

Ovo pismo dokazuje da je već 1709. rječnik bio bogat hrvatskim sinonimima i da ga je autor stalno dopunjao novim riječima i citatima, a u tom su mu poslu vjerojatno pomagali i drugi, a ne samo Matijašević. Odlaskom Đure Matijaševića u Rim[22] Della Bella je ostao bez vrijedna suradnika.

Usprkos narušenom zdravlju i misionarskom djelovanju izvan Splita Della Bella je pripremao svoj rječnik za tisak. Iz rukopisa u Biskupskom arhivu u Splitu[23] saznajemo da je već 1714. rad na rukopisu rječnika toliko napredovao da su suvremenici vjerovali da će naskoro biti tiskan: »... un copioso et erudito Dizionario Illirico, che in breve uscirà alla pubblica luce«.

Prema podacima misijskih izvješća[24] Della Bella je 1718. imao problema s prepisivanjem rukopisa rječnika, pa mu je general reda Tamburini savjetovao da rukopis pošalje u Dubrovnik.

Prema Vaninu, autor je poslušao savjet te je 1718. poslao rukopis u Dubrovnik, gdje je obavljena i cenzura u ime isusovačkog reda. Vanino pretpostavlja da su cenzuru obavili tadašnji nastavnici isusovačkog kolegija i znalci ilirskog jezika Rafo Tudišević, Ignacije Gradić i Franjo Ks. Betondić. Iako u svojim istraživanjima nisam našla dokumenata koji bi potvrđivali tu pretpostavku, smatram da je ona moguća.

[21] Npr. Mijo Brlek u raspravi *J. Stulli (1730—1817), dubrovački leksikograf*, Anali Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU — Dubrovnik, 1980, sv. XVIII, str. 232, kaže da je Della Bella dao Đuri Matijaševiću na ogled rukopis svojeg rječnika.

[22] Matijašević je otišao 30. siječnja 1710. brodom u Anconu, a zatim nastavio put u Rim.

[23] Sg. NAS. S. 68, fol. 149, verso.

[24] M. Vanino, *Lovro Camelli i njegova povijest pučkih misija u Mletačkoj Dalmaciji*, Vrela i prinosi, br. 12, 1941, str. 112, tekst Tamburinijeva pisma od 28. veljače 1718.

Nakon cenzure (1718.—1719.) autor je tekst rječnika dao na pregled Ignjatu Đurđeviću i Vicku Zmajeviću.[25] Sam autor govori o tome u uvodnom izlaganju u rječniku:

»Per fine vi fo sapere, haver'io voluto prima di dare alla luce quest'opera, porla sotto gli occhi dell'Ilustrissimo e Reverendissimo Monsig. Vincenzo Zmajević, Arcivescovo di Zara, versatissimo nella Lingua Illirica, Prelato sì noto per la sua Dottrina, Prudenza e Zelo.

Con accurata diligenza l'ha ancora veduta il Reverend. Pre. D. Ignazio Giorgi, Abbate Benedittino Raguseo, persona dotta ed erudita, e Poeta eccelente nella sua Lingua.«[26]

Na temelju ovih riječi mogli bismo se zapitati: koliki je Đurđevićev i Zmajevićev udio bio u konačnom izgledu rječnika?

Zna se da se Đurđević počeo ozbiljno baviti književnim radom tek oko 1713. godine kad se njegov život sređivao u samostanu sv. Jakova u Dubrovniku.[27] Đurđević je bio i predsjednik Akademije ispraznih, a 1718. on je osnovao u Dubrovniku još jednu akademiju, koja se bavila ilirskim jezikom.[28] Đurđević je upravo 1718. dovršavao rukopise Mandaljene, Saltijera i Života sv. Benedikta. Ako je u to vrijeme dobio na reviziju i Della Bellin rječnik, očito je da je upravo tada na molbu Della Belle rječnik proširio novim riječima i citatima iz svojih tek dovršenih djela. Ovu pretpostavku potvrđuju i pisma Della Bellina objavljena u Srđu god. 1905.[29]

U prvome Della Bella je zahvalio Đurđeviću na reviziji rječnika i obavijestio ga da će njegov rad posebno istaknuti u predgovoru, jer će rječnik Đurđevićevim intervencijama postati bolji: »... dalla sua mano maestra riceverà i lineamenti più espressivi«. Đurđevićeva su djela bila važan leksikografski izvor za Della Bellu, a to potvrđuje i velik broj citata iz njih kao i to da je upravo Đurđević jedini Della Bellin suvremenik čija su djela čak i prije svoga objavljivanja ušla u njegov rječnik. Tako su u rječnik ušli Đurđevićev leksik i citati iz njegovih djela, ali i njegova stajališta o jeziku, o tvorbi riječi i odabiru jezične norme.

Iz izloženoga slijedi da 1718. Della Bellin rječnik nije mogao biti završen, jer su u njemu nedostajali Đurđevićevi citati kao i velik broj sinonima u hrvatskom tekstu. Do toga vremena vjerojatno nije bila sistematski provedena ni akcentuacija hrvatskoga teksta. Naime, premda je Della Bella dobro znao naš jezik, nije sam mogao provesti akcentuaciju teksta. U tom su mu poslu gotovo sigurno pomogli i Đurđević i Zmajević, obojica onda priznati stručnjaci za naš jezik.

Ako je rječnik bio na recenziji kod zadarskog nadbiskupa V. Zmajevića, možemo pretpostaviti da se je Zmajević u reviziji Della Bellina teksta mogao koristiti i talijansko-hrvatsko-latinskim rukopisnim rječnikom svoga tajnika

[25] Vidi i M. Vanino, *Lovro Camelli i njegova povijest...*, Vrela i prinosi, br. 12, 1941, str. 103—104.

[26] L'autore a chi legge, 6. nepaginirana stranica rječnika.

[27] Vidi M. Rešetar, *Djela Ignacija Giorgi*, knj. II, JAZU, Zagreb, 1926, str. 58.

[28] M. Deanović, *Odrazi...*, Rad, JAZU, knj. 248, str. 47.

[29] Srđ, godina 4, br. 7—8, travanj 1905, Dubrovnik, str. 261—263.

Ivana Tanzlingera-Zanottija,[30] člana zadarske Akademije degli incaloriti, a možda je i sam Tanzlinger-Zanotti sudjelovao u ispravljanju Della Bellina teksta.

Tekst rječnika dovršen je 1727. godine. S odobrenjem generala reda[31] 14. studenoga 1727. Della Bella je otišao iz Splita u Veneciju da bi mogao nadgledati tiskanje rječnika. Pošto je gotovo godinu dana proveo u Veneciji, vratio se, nezadovoljan napredovanjem tiska, u Split.[32]

Rječnik je izašao iz tiska 1728. pod naslovom Dizionario italiano, latino, illirico cui si permettono alcuni Avvertimenti per iscrivere, e con facilità maggiore leggere le Voci Illiriche, scritte con Caratteri Italiani, Ed anche una breve Grammatica per apprendere con proprietà la Lingua Illirica. Con in fine l'Indice Latino-Italicus. Opera del P. Ardelio Della Bella, della Compagnia di Giesù, dedicata all'Eccel. Del Sig. K. Carlo Pisani, In Venezia, MDCCXXVIII, presso Cristoforo Zanne. Con licenza de'Superiori e privilegio.

Nakon autorove smrti 1785. u Dubrovniku je izašlo drugo, dopunjeno, izdanje Della Bellina rječnika u redakciji Petra Bašića.

Poslije ovog prikaza nastanka rječnika mogli bismo se zapitati: je li moguće utvrditi leksičke izvore talijanske i hrvatske leksičke građe? Kao što svaki rječnik djelomično ovisi o djelima koja mu prethode, tako je i Della Bellino djelo povezano s hrvatskom i talijanskom leksikografskom i literarnom tradicijom. O tome nam autor daje šture podatke u predgovoru, gdje kao osnovni izvor za hrvatsku leksičku građu spominje pisana književna djela na našem jeziku: »Il leggere tanti libri illirici in prosa e in versi, lo scieglierne le voci, e modi di dire più proprij, il disporli al suo luogo, è stata fatica, che può solamente conoscersi da chi l'habbia seprimentata.«

Autor kaže da je upotrebu gotovo svih riječi u našem jeziku mogao potkrijepiti književnim citatom, ali to nije učinio zbog opsežnosti djela, a to bi značilo da je osnovna potka hrvatskoga teksta literarna.

Pri odabiru književnih izvora pretežno je crpao građu iz pjesničkih djela dubrovačkih i dalmatinskih pisaca 16. i prve polovice 17. stoljeća. Od čakavskih pisaca citira Hektorovića, a izostavlja druge značajne autore čija su djela bila objavljena, npr. Zoranića (Planine, 1569), Lucića, Barakovića (Vila-Slovinka, 1613), Marulića (Judita, 1521), Krnarutića (Vazetje Sigeta grada, 1584) itd. Jedini pisci koji su citirani u rječniku, a ne pripadaju u dubrovački i dalmatinski krug pisaca, jesu Ivan Bandulavić i Mijo Radnić.

Prema navedenim autorima vidi se da je Della Belli poslužio kao leksički uzor izbor iz djela 16. i 17. stoljeća, a to označuje i njegov odnos prema stari-

[30] Ivan Tanzlinger-Zanotti napisao je više redakcija svoga rukopisnog djela. Prva je iz 1679, a opisao ju je T. Matić u *Prva redakcija Tanclingerova rječnika*, Rad, JAZU, 1953, knj. 293, str. 253—279. Druga, opširnija verzija teksta *Vocabolario di tre nobilissimi linguaggi, italiano, illirico, latino* na prvoj stranici ima godinu 1699, a predgovor je datiran s 22. svibnja 1704. Tekst rukopisa nalazi se u Istituto di filologia slava u Padovi. Vidi J. Marchiori, *Note al Vocabolario di tre nobilissimi linguaggi, italiano, illirico e latino del 1704 di Tanzlinger-Zanotti*, Memorie della Accademia Patavina di SS. LL. AA. Classe di Scienze Morali, Lettere ed Arti, Vol. LXXII, 1959, Padova, str. 1—34.

[31] M. Vanino, *L. Camelli*... Vrela i prinosi, br. 12, 1941, str. 104.

[32] Della Bella je boravio u Veneciji od svršetka studenoga 1727. do 24. listopada 1728. Vidi rukopis br. 426, sv. II, str. 187, biblioteka Male Braće — Dubrovnik.

joj književnosti i njegovu želju za rehabilitacijom nekih starijih riječi koje u njegovo doba vjerojatno nisu više bile u govornoj upotrebi. Citati iz pjesničkih djela i težnja za arhaiziranjem pridonose izboru riječi koje pripadaju korpusu književnog izraza, ali se udaljuju od svagdašnjeg izražavanja.

Odnos autora prema citatima iz literarnih djela zanimljiv je za izbor hrvatske leksičke građe. Hrvatski korpus sigurno je djelomično utjecao i na izbor talijanskih riječi i unošenje novih alineja u rječnik kad je hrvatski izraz trebalo prevesti na talijanski.

Premda je među mnogim talijansko-latinskim rječnicima bilo teško odrediti koji su Della Belli bili izvori, pokušala sam među leksikografskim djelima odabrati ona djela koja su mu mogla biti dostupna u Dubrovniku i Splitu i koja je kao nastavnik i propovjednik sigurno imao u svojoj biblioteci.

Među starijm dvojezičnim latinsko-talijanskim i talijansko-latinskim rječnicima ističe se rječnik Pietra Galesinija koji je doživio više izdanja, a bio je namijenjen učenicima. Bila su mi dostupna dva izdanja Galesinijeva rječnika tiskana prije Della Bellina djela, i to izdanje iz 1695. god. pod naslovom Thesoro della lingua volgarlatina di Mons. Pietro Galesini Protonotario apostolico, sn Bassano MDCLXXXXV, con licenza de'Superiori[33] i nešto prošireno izdanje istog djela iz 1726. godine objavljeno u Milanu pod naslovom Nuovo dittionario ovvero tesoro della lingua Volgare e Latina.[34]

Jedno izdanje Galesinijeva rječnika imao je u Dubrovniku već na početku 18. stoljeća Ivo Natalić Aletin u svojoj biblioteci i u njemu je provjeravao grafiju talijanskih riječi.[35] Đuro Matijašević potkraj 17. stoljeća koristio se Mikaljinim rječnikom i Megiserom (1603),[36] pa je vjerojatno da se i Della Bella mogao poslužiti tim djelima.

Osim djelima navedenih autora Della Bella se sigurno koristio i rječnikom Crusche. Služila sam se dvama izdanjima rječnika Crusche: Vocabolario degli Accademici della Crusca, Venezia, 1705., i onim iz 1717. god. tiskanim u Veneciji.[37]

Za vrijeme boravka u Padovi pokušala sam usporediti gradivo Della Bellina rječnika s više starijih dvojezičnih izdanja talijansko-latinskih rječnika, ali rezultati te analize nisu dali dovoljan broj primjera na temelju kojih

[33] Naslovna stranica djela glasi Mercurius Bilinguis — Hoc est nova, facilisque ratio Latinae vel Italicae linguae — itd., In Bassano MDCLXXXXV, per Gio' Antonio Remondini, con licenza de' Superiori. Slijedi tekst uvoda, zatim Index capitum rerum, a nakon toga je tiskan Galesinijev rječnik.

[34] Naslov djela glasi *Nuovo dittionario overo tesoro della lingua volgare e latina raccolto da monsignor Pietro Galesini, protonotario apostolico, con il dittionario latino accomodato alle voci volgari di M. Cesare Miriani Calderino*, veronese, itd. In Milano, 1726.

[35] Vidi A. Vučetić, *Akademija dangubnijeh i njen rad oko jednog rječnika u Dubrovniku*, Srđ, god. 5, 1906, str. 681—682.

[36] M. Daenović, *Odrazi talijanske akademije degli Arcadi preko Jadrana*, Rad, JAZU, 1935, knj. 250, str. 19.

[37] a) *Vocabolario degli Accademici della Crusca compendiato da un' Accademico animoso secondo l'ultima impressione di Firenze del MDCXCI, dedicato al serenissimo e reverendissimo signor cardinale Fr. Maria de' Principi di Toscana*, In Venezia, MDCCV, apresso Lorenzo Basegio, con licenza de'Superiori e privilegio.

b) *Vocabolario degli Accademici della Crusca*, In Venezia, MDCCXVII, apresso Gio' Battista Indrich, con licenza de' Superiori e privilegio.

bi se moglo zaključiti da su iz njih ispisivane čitave alineje te prenesene u Della Bellin rječnik. Razumljivo je da se i u tim rječnicima dio građe podudara s Della Bellinim rječnikom, ali su te podudarnosti slučajne.

Posebno zanimljiva za naše istraživanje bit će usporedba Della Belline leksičke građe s odgovarajućom građom iz rukopisnog rječnika Ivana Tanzlingera-Zanottija pod naslovom Vocabolario di tre nobilissimi linguaggi, italiano, illirico e latino (1699—1704) i to u onom djelu koji nije obuhvaćen u Mikaljinu rječniku, jer bi to ukazivalo na vezu između Della Belle i Tanzlingera.

U tekstu rječnika[38] Della Bella ipak citira jedan izvor leksičke građe kojim se možda poslužio i to poznatu botaniku Pietra Andree Matthiolija (1500—1577): I discorsi di M. Pietro — Andrea Matthioli nel terzo libro della materia medicinale, di Pedacio Dioscoride, Venezia, 1568. Poznato je da je u biblioteci Male Braće u Dubrovniku sačuvano izdanje ove botanike s posebnim rukopisnim dodacima naziva biljaka na našem jeziku.[39] Prema nekim istraživanjima dio tih rukopisnih dodataka nastao je svršetkom 16. stoljeća, a koristio se njime i Ivan Marija Matijašević u sastavljanju svoga Erbario italiano-illirico, coi nomi di erbe, frutti, alberi e di alcuni semplici alla medicina appartenenti.

Istim se izdanjem Matthiolija mogao poslužiti i Della Bella u sakupljanju građe za svoj rječnik. Možda mu je raspored građe u tom djelu dao ideju za izradu indeksa biljaka (Indice delle erbe), koji je u više navrata najavljen u tekstu rječnika,[40] ali nije objavljen. Upućivanje na indeks biljaka moglo bi ukazivati i na to da je ta oznaka prepisana iz nekog talijanskog izvora koji je imao indeks biljaka.[41] Ne treba isključiti ni mogućnost da je autor i sam na svojim putovanjima po Dalmaciji izravno sakupio dio leksičke građe, i to posebno nazive biljaka. U radu je vjerojatno imao više pomagača među kojima je mogao bit i Đuro Matijašević. U to je doba u Dubrovniku bilo zanimanja za sakupljanje takve građe, a to potvrđuju i mnoge rukopisne ljekaruše iz toga vremena.

Na još jednom mjestu u rječniku nalazi se citirani izvor, i to za talijansku građu. Na str. 409A uz riječ »insetto« tiskana je mala rasprava na talijanskom koja se svojom dužinom odvaja od ostalog teksta. U tekstu se citira poznata ličnost u svijetu prirodnih znanosti onog vremena Antonio Vallisnieri (1661—1730), liječnik i prirodoslovac, autor mnogih rasprava. U citatu u rječniku Della Bella se poziva na poznato djelo tog autora tiskano u Padovi 1713. pod naslovom Nuove osservazioni ed esperienze intorno all'ovaja scoperta ne'vermi tondi dell'uomo, e de'vitelli, con varie lettere spettanti alla storia medica e naturale. U toj se raspravi govori o nastanku insekata s pokušajem da se oni klasificiraju. Pobija se Aristotelovo shvaćanje o spontanom nastanku insekata.

[38] Str. 100 A, argentina, herba, specie di dragontea, secondo Mattiolo.

[39] Vidi B. Šulek, *Jugoslavenski imenik bilja,* JAZU, Zagreb, 1879, str. XVII, izvor označen kraticom Is.

[40] Na str. 641 B, sanguinaria, o sanguinella, str. 537 B, panace, herba così nominata.

[41] Npr. rječnik *Nomenclator seu Vocabolarium ad usum gymnasii societatis Jesu* Horacija Torsellinija izdan u Veneciji 1628. uz nazive biljaka ima naznačen izvor (Matt.), tj. Matthiolijevo djelo. Taj je rječnik imao više kasnijih izdanja, a bio je u upotrebi u isusovačkim školama.

Ova je tema sigurno bila vrlo aktualna na početku 18. stoljeća. Vjerojatno se o Vallisnierijevu djelu raspravljalo u Dalmaciji, pa je razumljivo što je taj tekst uvršten u rječnik. Della Bellino tumačenje rezimira sadržaj Vallisnierijeve rasprave. Način definiranja sličan je tekstu originala, pa je vjerojatno da se Della Bella poslužio tekstom te rasprave. To bi značilo da je ova alineja unesena u rječnik poslije 1713. godine.

Prema dosad citiranim djelima kao mogućim izvorima Della Bellina rječnika jasno je da bi ova analiza morala obuhvatiti vrlo široko područje istraživanja na opširnom korpusu rječnika. Ali, iako je analiza provedena sistematski na velikom broju uzoraka iz svih slova, u ovom će dijelu rasprave zbog opširnosti gradiva analiza biti ograničena na izbor najkarakterističnijih primjera. Istaknut ćemo posebno one primjere u kojima je očita podudarnost s jednim ili s više izvora.

Talijanski je tekst uspoređen s tekstom u Galesinijevim rječnicima iz 1695. i 1726. godine i izdanjima Cruschina rječnika iz 1705. i 1717. Talijanska i hrvatska leksička građa uspoređene su s Mikaljinim rječnikom i s rukopisnim rječnikom Tanzlinger-Zanottija iz 1704. godine. Hrvatski tekst provjeren je u Akademijinu rječniku.[42]

Analiza će obuhvatiti prvo kratku usporedbu Della Bellina teksta s tekstom Tanzlinger-Zanottijeva rukopisnog rječnika. Navodit će se izbor samo onih riječi kojih je tekst Della Bellina rječnika sličan onom u Tanzlingerovu djelu, a razlikuje se od Mikaljina rječnika ili ga u njemu nema. Tekst se navodi onim redom kojim je tiskan. U ovom dijelu usporedbe koristit će se samo one alineje Della Bellina teksta koje u hrvatskom dijelu imaju tiskanu odrednicu »illirico barbaro«.[43] Riječ, uz koju u tekstu stoji ta odrednica, bit će potcrtana. Primjeri iz rječnika imaju oznaku stranice i stupca (A, B). Hrvatski je tekst napisan prema današnjoj vrijednosti grafema da bi se olakšalo njegovo čitanje. Zbog opširnosti teksta navodit će se samo dio koji je zanimljiv za našu analizu. Talijanske riječi navode se u grafiji izvora, pa zato u mnogim primjerima ima razlike u upotrebi dvostrukih konsonanata.

U tekstu se koriste ove kratice: Mik. za Mikaljin rječnik, TZ za Tanzlingerov rukopisni rječnik, Arj. za Akademijin rječnik.

Usporedba između Della Belle i Tanzlinger-Zanottija:

Str. 16A, acciajo, ferro raffinato — čelik, bliznica, *mazija*

Mik. bliznica, nado, ocil — accjajo

TZ acciajo — nado, čelik, bliznica, mazija

Arj. uz mazija citira Della Bellu, Stullija, Karadžića, a uz bliznica Mikalju, Della Bellu itd.

[42] *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU,* Zagreb, sv. 1 (1880—1882) — sv. 23 (1975).

[43] Odrednica »illirico barbaro« pridodana je uz dio hrvatskih riječi u rječniku koje su u pravilu tiskane na zadnjem mjestu hrvatskog teksta. Uvođenje te oznake u rječnik znači pokušaj označivanja nekih sociolingvističkih elemenata u tekstu. Te se riječi koriste u usporedbi s Tanzlingerovim rječnikom, jer ih Mikalja rjeđe bilježi pa postoji veća vjerojatnost postojanja izravne veze između Della Bellina i Tanzlingerova djela.

Str. 126A, banditore — proglasitelj, razglasitelj, . . . *telar*
Mik. telal — banditore
TZ banditore — proglasitelj, razglasitelj, telar, . . .
Arj. uz telar navodi II. izdanje Della Bellina rječnika, ali ne i I. Citira se i Mikaljina varijanta.
Str. 138B, beretta con la mostra di pelle propria degl' Illirici e Turchi — ugarštica, *kalpak*
Mik. kalpak — baretta impellicjata
TZ berretta con mostra di pelle, barrettone — kalpak, . . .
Arj. uz kalpak citira Mikalju i Della Bellu.
Str. 145A, borzacchino o stivaletto — dokolica, *čizmica*
Mik. —
TZ borzacchino, stivaletto a mezza gamba — dokolenska čizmiza, čizma
Arj. za pravu potvrdu riječi čizmica u rječniku navodi Della Bellu.
Str. 145B, bottarga, specie di salume fatto d'ova di pesce — jajca, *ikre*, parola usata
Mik. ikre, jaja od ribe — ovi di pesci
TZ bottarga, spezie di salume fatto d'ova di pesce — ikra, jajca
Arj. uz ikra citira i Mikalju i Della Bellu.
Str. 146B, bracciale, armatura del braccio — oklop od mišice, *bolčak*
Mik. —
TZ bracciale, armatura che arma il braccio — bolčak, . . .
Arj. uz bolčak citira Della Bellu i Stullija.
Str. 149A, brodo, o broda in cui e' stata cotta carne, herbe, legumi-juha, *čorba*
Mik. juha — brodo
TZ brodo, broda — juha, čorba
Arj. uz čorba citira Della Bellu, Belostenca i Karadžića.
Str. 162A, camiciuola di bombagio — podhaljnica bambučna, *pamukna ječerma*
Mik. —
TZ camiciuola — ječermak
Arj. uz ječerma navodi Della Bellu i Stullija.
Str. 176A, castellano, officiale supremo nella fortezza — poglavica nad tvrđom, *dizdar*
Mik. dizdar, vojvoda nad kulom — castellano
TZ castellano, capitano di castello — dizdar, . . .
Arj. uz dizdar citira Mikalju i Della Bellu.
Str. 169A, ciuffo di capelli come usano i Turchi, Polacchi, Illirici — kika, *perčin*
Mik. perčin, kika — capelli intorcichjati in cima al capo
TZ ciuffo, capelli che sovrastano alla fronte — perčin, kika
Arj. uz perčin citira Mikalju i Della Bellu.
Str. 189B, chierica, corona in cima del capo, tosata per segno del chiericato — krunica crkovnjačka, *kavka*
Mik. —
TZ chierica e cherica, rasatura rotonda che si fanno i chierici in sul cucuzzolo del capo — kavka
Arj. kao prvu potvrdu uz kavka navodi Della Bellu.
Str. 189B, chierico, che ha la prima tonsura — djak, *žakan*

Mik. diak, žakan, koji služi misu — chjerico
TZ chierico, quegli che ha almeno la prima tonsura — žakan, crkovnik
Arj. uz žakan citira Mikalju i Della Bellu.
Str. 194B, cinta o cintura di spada — pojas, *terkia*
Mik. pojas od mača — cinta di spada
TZ cintola, cintura di spada — kais, tarkija
Arj. uz terkija citira Della Bellu.
Str. 203A, coltra, coperta da letto propriamente imbuttita con bombagia — pokrovnica, *pamuknica*
Mik. pokrovac, bilj — coperta
TZ coltre, coperta da letto — pamuknica, . . .
Arj. uz pamuknica ne navodi Della Bellu već samo Voltiggija.
Str. 235A, cotta, sopraveste bianca di lino usata da chierici nelle funtioni sacre — diačka košulja, *kanša*
Mik. —
TZ cotta, sopraveste di panno, lino bianco, che portano nell'esercitare i divini officij gli eclesiastici — odeždica, kanša
Arj. kao prvu potvrdu za riječ kanša navodi Della Bellu.
Str. 240A, cucchiajo e cucchiaro, strumento noto da pigliar cibo liquido — ožica, žlica, *kašika*
Mik. žlica, žljeca, žica — cucchjaro
TZ cucchiajo — žlica, ožica, kašika
Arj. uz kašika navodi Della Bellu.
Str. 241A, cuojajo, concjator di cuoi o pelli — kožar, *remenar*
Mik. —
TZ cuojajo — remenar, kožar.
Arj. uz remenar ne citira Della Bellu, ali ga uz kožar citira.
Str. 449A, macellare, fare il macello — komardati, *kasapiti*
Mik. —
TZ macellare — ubijati, kasariti (vjerojatno greškom mjesto kasapiti), komadati, sići, . . .
Arj. uz kasapiti citira kao prvu potvrdu u rječniku Della Bellu.
Str. 449A, macello, becaria — komarda, *kasapnica*
Mik. komarda, bekaria — macello, becaria
TZ macella, beccheria — mesarnica, komarda, sikarnica, kasapa, . . .
Arj. uz kasapnica navodi Della Bellu.
Str. 705B, staffile, sferza di cuoio — bič, handia
Mik. bič, šibika, prut — verga, bachetta
TZ staffile — kanđija, karbač, bič, . . .
Arj. uz hanđija navodi Della Bellu.
Str. 719B, tabacco in polvere — *burnut*, duhan u prahu
Mik. —
TZ tabacco — duhan, burnut
Arj. uz burnut citira ovaj Della Bellin primjer.
Str. 782A, zaino, saccoccia di pelle da pecoraro — torba kožna, dagarđić, parola bassa e barbara
Mik. torba — bulgja, valigja
TZ zaino, saccoccia di pelle da pecorajo — dagarđić, . . .
Arj. uz dagarđić citira Della Bellu i Stullija (dagarčić).

Ova kratka usporedba Della Bellina rječnika s talijanskim i hrvatskim tekstom u rukopisnom rječniku Tanzlinger-Zanottija iz 1704. god. upućuje na zaključke koji djelomično ispravljaju podatke iznesene u Akademijinu rječniku. Naime, dio riječi za koje se u Akademijinu rječniku tvrdi da su prvi put potvrđene u Della Bellinu rječniku ili u kasnijim rječnicima zabilježen je već u Tanzlinger-Zanottijevu rukopisnom rječniku koji je bio dovršen prije Della Bellina djela.

Iz podataka o Della Bellinu životu moguća je pretpostavka da je prigodom čestih boravaka u Zadru dolazio u doticaj sa Zanottijevim djelom, a to bi se moglo potkrijepiti i sličnostima u popisu citiranih autora u obama djelima. Oba se leksikografa koriste Kašićem, Palmotićem, Gundulićem, Radnićem i Bandulavićem. Treba naglasiti da je Della Bellino označivanje citata provedeno mnogo dosljednije. Tanzlinger-Zanotti u svom djelu ne navodi riječi u literarnom kontekstu kao Della Bella.

Usporedba između dvaju rječnika ukazuje da ima sličnosti u talijanskim definicijama kao i istovjetnosti u izboru i poretku dijela hrvatskog teksta. Sličnosti u talijanskom tekstu mogle bi se protumačiti i kao podudarnost zbog toga što se koriste isti talijanski izvori. U navedenim je primjerima vidljivo da većinu riječi Mikalja ne bilježi pa se sličnosti u hrvatskom tekstu mogu protumačiti kao izravna veza između Della Belle i Tanzlinger-Zanottija. Primjeri ipak nisu prepisani automatski, jer se često podudara samo dio teksta. Zato vjerujem da je do podudarnosti došlo kad je rukopis Della Bellina teksta poslan u Zadar V. Zmajeviću na recenziju. Tom prilikom je mogao biti dopunjen dijelom leksičkog materijala iz Zanottijeva djela. Upravo su zato podudarnosti između dvaju tekstova tek djelomične.

Trojezični hrvatsko-talijansko-latinski rječnik Jakova Mikalje Blago jezika slovinskoga (Laureti, 1649 — Anconae, 1651) bio je nesumnjivo izvor Della Bellinu tekstu, i to ponajviše u hrvatskom dijelu, ali u mnogim je primjerima podudarnost očita u čitavoj alineji. S obzirom na to da Mikaljin rječnik započinje hrvatskim tekstom, a Della Bellin talijanskim, građa se iz jednog rječnika u drugi nije mogla prebacivati automatski već je izvršen izbor. Tekst je često u Della Belle naknadno dopunjen novim sinonimima i citatima. Posebno su zanimljive podudarnosti između Mikaljina i Della Bellina teksta u nazivima biljaka. Navest ćemo nekoliko primjera podudarnosti između ta dva rječnika.

Usporedba između Della Belle i Mikaljina rječnika:

Str. 2A, abbajatore, propriamente cane che abbaja -latrator -lajalac, lajavac
Mik. lajalac, koji laje — abbajatore — latrator
Str. 2A, abbajatric — latratrix — lajalica, lajavica
Mik. lajavica, koja laje — abbajatrice — oblatratrix
Arj. citira Della Bellu i Mikalju uz lajavica i lajalac.
Str. 10A abrotano — abrotanum — srčano zelje, božje drijevce
Mik. božje drijevce, srčano zelje — abrotano — abrotanum
Arj. uz božije drijevce ne citira ni Mikalju ni Della Bellu.
Str. 81A, anice, aniso, pianta nota — anisum — aniš
Mik. aniš, trava — aniso — anisum
Arj. uz aniš navodi Mikalju i Karadžića.
Str. 106B, artemisia, herba — artemisia — pelin crni
Mik. pelin crni — artemisia — artemisia

Arj. uz pelin citira sve starije rječnike.
Str. 111B, assentio, herba amarissima — absinthium — pelin, ohsjenac
Mik. pelin, ohsinac — assenzo — absinthum
Arj. navodi i Mikalju i Della Bellu.
Str. 154A, caccialepre, erba nota — cicerbita — dušica
Mik. dušica, trava — caccialepre, herba — cicerbita, latuca leporina
Arj. uz dušica citira Mikalju i Della Bellu.
Str. 155B, cacio fatto nell'otre — botella — sirenje
Mik. sirenje — cascio fatto in otro — botella
Str. 161B, camomilla — anthemis — komonika
Mik. komonika, romonika — camamilla — anthemis...
Arj uz komonika ne navodi Mikalju, ali ima Della Bellu.
Str. 172B, cardo stellato, herba medicinale — cardus stellatus — sikavica
Mik. sikavica, trava — cardo stellato — cardus stellatus
Arj. navodi samo oblik sikavac.
Str. 173A, carne di agnello — agnina — jagneće meso
Mik. meso od janjeta — carne di agnello — caro agnina
Str. 173B, carne di vacca — bubula — kravje meso
Mik. kravje meso — carne di vacca — caro bubula
Str. 173B, carne di vitello — caro vitulina — teleće meso
Mik. meso teleće — carne di vitello — caro vitulina
Str. 173B, carne salata — caro salita — slano meso, pastrma
Mik. meso slano, pastrma — carne salata — caro salita
Arj. uz pastrma navodi i Mikalju i Della Bellu.
Str. 194A, cinque foglie, herba nota — quinquefolium — petoprstica, vidac
Mik. petprstica, trava — cinque foglie — quinque folium...
Mik. vidac, petprstica — cinque foglie — quinque folium
Arj. uz vidac citira Mikalju i Della Bellu, a uz petoprstica samo Della Bellu.
Str. 297B, fabaria, herba — telephium — bobovnik
Mik. bobovnik, trava — fabaria herba — telephium
Arj. uz bobovnik citira Mikalju i Della Bellu.
Str. 298B, fabrichetta, fabbrica piccola — aedificatiuncula — građica
Mik. građica, mala građa — fabbrichetta — aedificatiuncula
Arj. uz građica navodi Mikalju i Della Bellu.
Str. 328B, frassinella o dittamo, herba — dictamus jasenak
Mik. jasenak, trava — dittamo bianco — dictamum
Arj. uz jasenak navodi Mikalju, Della Bellu i druge rječnike.
Str. 354B, gramigna, herba nota — gramen — troskot
Mik. troskot, trava — gramigna — gramen...
Arj. citira Mikalju, Della Bellu i druge rječnike.
Str. 374A, idiota, ignorante, rozzo — idiota — neknjiževan, neznan
Mik. neznan, neknjiževan — ignorante — illitteratus, idiota
Arj. uz ove riječi citira Della Bellu i starije tekstove.
Str. 533B, paciera, mezzana di pace — pacificatrix — umiriteljica, pomiriteljica
Mik. pomiriteljica — paciera, mezzana di pace — pacificatrix
Arj. uz pomiriteljica navodi Mikalju i Della Bellu.
Str. 533B, paciere, mezzano di pace — pacificator — umiritelj, pomiritelj, smiritelj, mirotvorac

Mik. pomiritelj, smiritelj — pacjero, mezzano di pace — pacificator
Str. 601B, rabarbaro de frati — lapatum acetum — štavje
Mik. štavje, trava — reobarbaro di frati — rumen hortensis, lapatum acutum
Arj. uz štavje navodi Mikalju i Della Bellu.

Da se Della Bella služio Mikaljinim rječnikom, dokazuju i neke češke i poljske riječi[44] koje nalazimo i u Della Bellinu djelu. Od devet čeških riječi koje navodi Štrekelj u analizi Mikaljina leksika dvije nalaze potvrdu i u Della Belle:

Str. 538B, pantera, animal fiero noto — leuhart
Mik. levhart, zvijer — leopardo
Str. 714A, struzzo, animale noto — pstros, struc
Mik. pstros, struc, ptica — struzzo
Riječ pstros ima i Tanzlinger-Zanotti u svom rukopisnom rječniku.
Od devet poljskih riječi Della Bella preuzima iz Mikalje ove primjere:
Str. 310A, sapone, mistura nota — midlo, saplun
Mik. midlo, sapun — sapone
Riječ midlo navodi i Tanzlinger-Zanotti.
Str. 125A, baldachino, soglia di padiglione che si mette sopra gl'altari o sogli de' Prencipi — podnebje, nadsjena
Mik. podnebje — baldachino
Str. 120A, avoltoio, uccello di rapina — sep, kostožer, kostoždér, dobrohran
Mik. sep, ptica — avoltore
Riječ sep navodi i Tanzlinger-Zanotti.

Iz usporedbe je vidljivo da neke češke i poljske riječi navodi i Tanzlinger-Zanotti u svom rukopisnom rječniku, pa je moguće da su one iz tog predloška ušle u Della Bellin rječnik.[45]

U semantičkom određivanju vrijednosti sinonima Mikaljin je rječnik siromašniji od Della Bellina, ali je zato u nekim primjerima precizniji u određivanju semantičkog značenja riječi. U želji da u svoje djelo unese što više sinonima Della Bella ponekad uspostavlja odnos sinonimije i tamo gdje je nema.

U talijanskoj leksičkoj građi autor se povodi za talijanskim uzorima. Usporedba sa skraćenim izdanjem Cruschina rječnika: Vocabolario degli Accademici della Crusca, compendiato da un' Accademico animoso secondo l'ultima impressione di Firenze del 1691, In Venezia, 1705, ukazuje na to da se Della Bella služio upravo tim rječnikom. Talijansko leksičko gradivo na pojedinim stranicama u obama djelima iznosi se u istom slijedu i s izborom istih riječi i definicija. Navest ćemo nekoliko primjera takve podudarnosti:

Str. 1A, abbaco, arte di far conti
Crusca 1705, abbaco, arte di far le ragioni e i conti
Str. 1B, abbagliare in neutro, errere per inavvertenza, o debolezza di vista — allucinor
Crusca 1705, abbagliare in signif. neut. quando in leggendo o in simili operazioni la vista non regge al vedere distinatamente le cose — allucinor

[44] M. Štrekelj, *Cechische und polonische Wörter in Mikaljas Wörterbuch*, Jagićev Arhiv, 1910, sv. XXXI, str. 194—202.
[45] T. Matić, *Prva redakcija Tanzlingerova Rječnika*, Rad, JAZU, br. 293, Zagreb, 1953, str. 257.

Str. 2B, abbandonatamente, cioè senza ritegno — praecipitanter
Crusca 1705, abbandonatamente, senza riguardo, senza ritegno — misere
Str. 3A, abbandonatore, quello, che abbandona — desertor
Crusca 1705, abbandonatore, che abbandona — desertor
Str. 123B, baccano, rumore o strepito che nasce dallo scherzare, sconciamento della gioventù — clamor inconditus
Crusca 1705, baccano, romore, fracasso, che risulta dallo scherzare sconciamente — clamor inconditus
Str. 124B, bagaglio, arnesi ò masseritie de' soldati — impedimenta
Crusca 1705, bagaglio, bagaglie, nome generico delle masserizie che si portan dietro i soldati nell' esercito — impedimenta
Str. 124B, bagascia, puttana abietta e sfacciata — scortum
Crusca 1705, bagascia, puttana abbietta — quadrantaria
Str. 125B, balestriera, feritoia, buca nelle muraglje per donde si balestra il nemico di fuori — balistarium
Crusca 1705, balestriera, buca nelle muraglie, onde si balestra il nimico, dicesi anche feritoja
Str. 153B, caccia o cacciaggione, perseguitamento di fiere selvaggie — venatio
Crusca 1705, caccia, perseguitamento... di fiere selvatiche — venatus
Str. 154A, caccia, cacciaggione, cioè la preda, che si fà in cacciavenatus
Crusca 1705, caccia, cacciaggione, la preda che si fa delle fiere cacciando — venatorum proeda
Str. 242B, dado, osso di sei faccie riquadrate, stromento noto da giuocare — taxillus
Crusca 1705, dado, pezzuol d' osso di sei faccie quadre, e in ognuna è segnato un numero, cominciandosi d'all'uno al sei, e si giuoca con esso a zara e altri giuochi di sorte.
Str. 243A, damigella, donzella nobile che serve a principesse — pedissequa
Crusca 1705, damigella, pulcella, donzella, puella, donzella nobile che serve alle principesse
Str. 244A, dardo, arma da lanciare — iaculum
Crusca 1705, dardo, arma da lanciare — iaculum
Str. 283B, ecclesiastico, uno de' libri canonici del Testamento Vechio — ecclesiasticus
Crusca 1705, ecclesiastico, titolo d'uno de'libri del Testamento Vecchio — ecclesiasticus
Str. 600A, quadragesima, v. quaresima, digiuno di quaranta giorni — quadragesima
Crusca 1705, quaresima, digiuno di quaranta giorni... — quadragesima
Str. 782A, zampillare, uscir fuori i zampilli — erumpo
Crusca 1705, zampillare, uscir per zampilli o mandar fuora zampilli

Iz usporedbe Della Bellina talijansko-latinskog teksta s Cruschinim rječnikom iz 1705. god. jasan je utjecaj toga talijanskog izvora na Della Bellin rječnik. U navedenim primjerima došlo je ponekad do manjih izmjena ili do skraćivanja teksta alineja iz Cruschina rječnika. Da je taj rječnik bio uzor Della Belli, vidi se i po pristupu leksičkoj građi. Način iznošenja građe kod Della Belle sliči onom u Cruschinu rječniku jer se po uzoru na nj koriste literarni citati, maksime i poslovice, a na kraju dodaje latinsko-talijanski indeks. Della

Bella ne preuzima talijanske literarne citate već primjenjuje istu metodu iznošenja gradiva na hrvatski dio teksta.

Podudarnosti u talijansko-latinskom dijelu teksta utvrđene su i u usporedbi Della Bellina teksta s onim u Galesinijevim rječnicima iz 1695. i 1726. godine. I za ovu podudarnost navest ćemo nekoliko primjera:

Usporedba Della Belle s rječnicima Pietra Galesinija (Thesoro della lingua volgarlatina, In Bassano, 1695, Nuovo dittionario overo tesoro della lingua volgare latina, In Milano, 1726.):

Str. 1B, abbajamento, propriamente il bajar del cane — latratus
Galesini 1726, abajamento di cane — latratus
Str. 124B, bagatella, giuoco di mani di far travedere — praestigia
Galesini 1695. —
Galesini 1726, bagatelle, giuochi di mano per far stravedere — praestigia
Str. 125A, balco, cioè poggiuolo per vedere — podium
Galesini 1695, balco, poggiuolo, sporto fuora per vedere — podium
Str. 173B, carne di vacca — bubula
Galesini 1695, carne vaccina — caro bubula
Str. 173B, carne di vitello — caro vitulina
Galesini 1695, carne di vitella — caro vitulina
Str. 173B, carne di castrato — vervecina caro
Galesini 1695, carne di castrato — caro veruccina
Str. 173B, carne di pecora — ovilla
Galesini 1695, carne di pecora — caro ovilla
Str. 173B, carne tenera o giovine — caruncula
Galesini 1695, carne tenera — caruncula
Str. 173B, carne salata — caro salita
Galesini 1695 carne insalata — caro salita
Str. 173B, carne d'animale morto da sè — caro morticina
Galesini 1695, carne di bestia morta da sè — caro morticina
Str. 173B, carne secca — caro arida
Galesini 1695, carne secca al fumo — caro arida
Str. 173B, carne di porco — suilla
Galesini 1695, carne di porco — caro suilla
Str. 336A, habitator del cielo — caelicola
Galesini 1726, habitator del cielo — coelicola
Str. 448B, macchia, lordura — macula
Galesini 1695, macchia, lordura — macula
Str. 601B, rabarbaro, e reobarbaro, radice medicinale nota, rhabarbarum
Galesini 1726, rabarbaro, radice medicinale — rhabarbarum
Str. 719B, tacca, taglio piccolo — incisura levis
Galesini 1726, tacca, taglio piccolo — incisura levis

Iz navedenih primjera vidljiv je utjecaj Galesinijevih rječnika na Della Bellin tekst, posebno na riječi u nizu.

Iz usporedbe s talijanskim rječnicima očito je da u Della Bellinu talijanskom i latinskom tekstu nema velikih inovacija. Nove alineje u talijanskom redu riječi nastaju ili zbog potreba hrvatskog teksta ili zbog proširenja gradiva novim alinejama. Osim dodataka, kojih ne nalazimo u ostalim talijanskim rječnicima, talijansko-latinski tekst uglavnom odgovara onome u navedenim

djelima. Želja za proširenjem hrvatskog teksta dovodi do dodavanja novih alineja. Autor pri tom često ne nalazi odgovarajući izraz na talijanskom jeziku, pa hrvatsko značenje izražava opisno na talijanskom. Posebno je zanimljiv tekst koji opisuje običaje ili folklorne elemente iz našeg narodnog života. Ti su elementi originalan dodatak tekstu. Evo nekoliko primjera:

Str. 655B, sciugatojo da collo che si porta dagl' Illirici sopra le spalle — pešteman (Skok u etimološkom rječniku navodi da je pešteman balkanski turcizam perzijskog podrijetla).

Str. 664A, sedere basso con le ginocchia piegate come usano i Turchi — sjesti s podvitijem koljenima.

Str. 127A, banchetto che fan' i genitori alla figliuola quando dalla casa del marito vien a visitarli la prima volta — prviče (Skok bilježi sličnu riječ »doći u prvjenče« — Čilipi. Riječ »prviče« navodi i Karadžić u svom rječniku).

Str. 127A, banchetto pacificatorio, quello dove solamente intervenivano i parenti per pacificarsi — gozba od pomirenja, pomirujuća

Str. 506B, il ceppo che si pone al fuoco la notte del Natale — badnjak

U navedenim primjerima talijanski je tekst mnogo duži od hrvatskoga, jer tumači neke narodne običaje.

Posebno područje istraživanja leksičke građe moralo bi obuhvatiti geografska i vlastita imena u Della Bellinu rječniku. Zbog opsežnosti ovo područje ne može se uključiti u ovu analizu, ali valja napomenuti da se i tu autor mogao poslužiti starijim talijanskim rječnicima. I u ovom je području gradivo u Della Bellinu djelu prošireno geografskim nazivima za naše područje. Jedan od izvora za našu geografsku terminologiju bio mu je sigurno Mikaljin rječnik, a dio gradiva i sam je autor mogao prikupiti na svojim putovanjima Dalmacijom. Tako su u rječnik ušla i neka manja i veća mjesta na području Dubrovačke Republike i mletačke Dalmacije. Na primjer:

Str. 750B, Valdinoce, villaggio nel Raguseo — Orašac
Str. 635B, Sabioncello, riviera nel Raguseo — Pelješac
Str. 423A, Lagosta, isola del mar Adriatico dello stato Raguseo — Lastovo
Str. 158A, Calamotta, isola nel Raguseo, fertile di vini — Koločep
Str. 517B, Obrovazzo, terra di Dalmatia — Obrovac
Str. 176A, Castel S. Giorgio, vicino alla famosa fortezza di Clissa, hoggi luogo dell' arcivescovo di Spalato — Sućuraj, Sućurac

U svim navedenim primjerima u talijanskom je tekstu dodan komentar u kojemu se daje definicija geografskog naziva.

Della Bella je u hrvatskom tekstu nastojao poštovati zakonitosti tvorbe riječi. Osim prefiksalne tvorbe koju imaju mnoge imenice i glagoli (npr. nadsjena, nadkupalnik, zagraditi, ograditi itd.) koristi se i sufiksalna tvorba riječi. Posebno su plodni sufiksi za ženski rod imenica na -ica, -ina, ili na -os (namjesto -ost) za apstraktne imenice, npr. ljepos, ludos itd. Svi su stari Dubrovčani tako pisali. Za mnoge kovanice autor nije mogao naći potvrdu u govornoj upotrebi. One su proizvod obrazovane osobe koja po uzoru na talijanski nastoji stvoriti i u našem jeziku odgovarajuću riječ. Evo nekoliko primjera:

Str. 124B, prstnotlapac, prstnotlapica
Str. 637A, strijelonosac

Str. 174A, kolovozac

Str. 193A, tajnopisalac

Str. 636B, svetokradac

Str. 534A, ljubomirac. Itd.

U nekih je riječi vidljivo da je polazište za hrvatsku složenicu bio talijanski tekst, npr.:

Str. 205A, compagno di guerra — drugobojnik

Str. 206B, con un solo compagno — samodrug

Str. 646B, scaldaletto — toplipostelja

Str. 341A, geometra, misuratore della terra — kopnomjerac

Str. 341A, geografo, che descrive la terra — kopnoraspisalac

Str. 345A, giojelliere, chi s' intende di gioje — biseroznanac

Str. 549B, pedagogo, pedante, colui che guida i fanciulli — djecovođa

Str. 549B, pedagogia — djecovođenje

Str. 723A, tardo nel caminare — dugohodeći, kasnohodeći

Str. 735B, tornaletto, velo che copre i piedi del letto — kružipostelja

Sličnih složenica u tekstu Della Bellina rječnika ima mnogo, a za većinu je gotovo sigurno da ih autor nije mogao čuti u narodu. Na pitanje, da li je Della Bella dovoljno poznavao naš jezik da bi se sam upustio u stvaranje kovanica, morali bismo odgovoriti sa sumnjom. Ako se prisjetimo njegovih propovijedi na hrvatskom u kojima često ističe kako mu je naš jezik stran, onda je vjerojatnije da se je koristio jezičnim savjetima izvornih govornika. Složenice su, po mojem mišljenju, djelo nekoga kome je naš jezik bio materinji i tko se mogao nadahnuti i talijanskim jezikom u stvaranju novih riječi. Zanimljivo je da se izbjegavaju talijanske riječi i da su složenice stvorene od elemenata našeg jezika što svjedoči o težnji za jezičnom čistoćom.

Autori složenica u Della Bellinu tekstu mogli su biti njegovi suradnici Đuro Matijašević, I. Đurđević, V. Zmajević itd. Uvid u Đurđevićeve tekstove pokazuje slične težnje u stvaranju novih riječi i složenica. Stvaranje složenica moramo shvatiti kao rezultat vremena. One su književni proizvod i pokušaj da se proširi leksik materinjeg jezika. Della Bellin rječnik nije osamljen u takvim jezičnim inovacijama. Njih ima i u djelima drugih pisaca i leksikografa onog vremena.

Usprkos ovakvim literarnim tvorevinama i mnogim pjesničkim i metaforičkim izrazima, koji sigurno nisu bili u svagdašnjoj govornoj upotrebi, Della Bellin je tekst svjedočanstvo i živog govornog jezika. Da su u rječnik ušle i mnoge riječi koje su bile u svagdašnjoj govornoj upotrebi, svjedoči i leksik povezan za dubrovačko jezično područje. Izrazi iz dubrovačkog govora mogli bi se podijeliti na one koji su slavenskog podrijetla i one koji su povezani s dalmatsko-romanskim supstratom ili s kasnijim talijanskim utjecajem na dubrovački govor.

Vidljivo je nastojanje da se u tekst unese što više izraza sa slavenskim korijenom, npr. pojnica (4B), podac (125A), ruka kruha (153B), jaram kruha (153B), jarmić kruha (153B), mahalo (154A), grudica (155B), tvorilo (156A), vladika

(243A), plemenica (243A), gospoja (243A), gospòđa (243)A, gospar (534B), gospodin (534B), gomila (449A), žrvan (449B), pržina (635B) itd.

Navedene riječi govore da se njegovao narodni govor i izbjegavali izrazi u kojima ima utjecaja talijanskog jezika.[46]

Ali, iako je autor izbjegavao talijanizme, ipak su u njegovo djelo ušle umnoge riječi neslavenskog podrijetla koje su bile dio dubrovačkog govora. Njihove korijene možemo naći u srednjolatinskom ili talijanskom jeziku. Za neke riječi znamo da nisu ušle u dubrovački govor iz talijanskog jezika već izravno iz latinskog. To se vidi po nekim glasovnim promjenama koje potvrđuju izravnu vezu s dalmatsko-romanskim elementom,[47] a ne s kasnijim talijanskim, npr.:

Str. 494A, monaca, donna religiosa — dumna

Riječ dumna i danas je u upotrebi u dubrovačkom govoru, a potječe od latinskog »domina«. U rječniku se nalazi i deminutiv »dumnica« (494A). Od istog je korijena izveden i pridjev »dumanski« (494A).

Str. 391B, inchiostro — crnilo, ingvast

Ingvast potječe od latinskog encaustrum > encavstrum. Ingvast je dalmato — romanska varijanta koja nastaje metatezom da se izbjegne trosložna suglasnička skupinina, nc > ng, tj. engavstrum > engvastrum > ingvastar > ingvast.

Str. 193B, cimice — kimak, čimavica

Kod kimak početno »k« prema latinskom nije prešlo u »Č« kao u talijanskom »cimice«. Radi se o dubrovačko-romanskom refleksu latinskog »k«. Varijanta ki > či ostvaruje se u »čimak«, »čimavica«.

Str. 606A, rancido, putrido — pljesnav, ranketiv

Ranketiv je nastalo od latinskog »rancidus«. I u ovom se primjeru zadržao dubrovačko-romanski »k«, koji se nije pretvorio u »č« kao u talijanskom »rancido«. U rječniku je navedena i imenica »ranketivos« (606A). Rancidus > rankidu, d > t, kao i u Južnoj Italiji rankit > ranketiv.

Str. 158B, calce — klak

Klak je kao i prethodni primjer potvrda za zadržavanje latinskoga »k« koji se ne pretvara u »č« kao u talijanskom. Riječ potječe od latinskog »calx, calcis«. Po pravilu likvidne metateze »kal« > kla. Od imenice »klak« izvedeno je više riječi: klačinar (158B), klačina (158B), oklačen (158B, oklačiti (158B).

Str. 194B, cipolla — crljeni luk, kapula

Kapula je nastalo od latinskog »cepulla«. I ta je riječ dalmato-romanskog podrijetla, jer se latinski »k« ne pretvara u »č« kao u talijanskom »cipolla«. Od kapula izveden je i deminutiv kapulica (194B).

Str. 126B, bambagia — bumbak

Bumbak je nastalo od latinskog »bombax« ili »bambacium«. I ovdje se radi o dalmato-romanskom reliktu »k«. Od »bumbak« izveden je pridjev »bumbačni«.

Str. 331A, friggere — prigati, poprigati

[46] M. Deanović, *O urbanom karakteru dubrovačkog leksika*, Forum, VI god., knj. XIV, juli — decembar, 1967, Zagreb, str. 397—403.

[47] U ovom dijelu analize koristila sam se rječnikom Petra Skoka *Etimološki rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, JAZU, Zagreb, 1971, vol. I—IV.

Prigati potječe od latinskog »frigere«. Početno »f« prešlo je u »p«. Očuvani velarni izgovor »g« pred »e« je dalmato-romanski relikt.

Str. 183A, cefalo, pesce — cipo

Cipo od latinskog »cephalus«. »f« je prešlo u »p«. Oblik »cipo« nastao je od cipol, gen. cipola. ce > c i ph > p jesu dalmato-romanski relikti.

Str. 536A, palazzo — polača

Polača od latinskog »palatium«. Ti > č, a ne u ti > zz kao u talijanskom »palazzo«. Zabilježen je i deminutiv »polačica« (536A).

Str. 559B, pezzo — peča

Peča od latinskog »petium«, ti > č, a ne ti > zz kao u talijanskom »pezzo«.

Str. 565B, pigro — lotar

Lotar od latinskog »latro, latronis«. Od lotar izvodi se i imenica »lotrina« (565B) i prilog lotro (565B).

Str. 710A, stoppa di lino o canape — kučina, stupa

Stupa od latinskog »stuppa«. Zadržava se latinski »u« i ne pretvara se u »o« kao u talijanskom »stoppa«.

Str. 227B, coppa, vasetto — kupica

Kupica od latinskog »cupa«. Zadržava se latinski »u« koji u talijanskom prelazi u »o«.

Niz je riječi i talijanskog podrijetla ili, čak, talijanska riječ bez promjene prelazi u dubrovački. Katkad je teško odrediti radi li se tu o talijanizmu ili je riječ dalmato-romanskog, tj. starijeg podrijetla. Neke od tih riječi ima i Mikalja u svom rječniku. Zbog opsežnosti ovog leksičkog korpusa navest ćemo samo neke primjere:

Str. 60A, albero della nave — arbor, jambor

Arbor od talijanskog »albero, l > r«, arbero > arbor. Oblik »jambor« nastao je disimilacijom od albero, »r« je prešlo u »m«, ambor, a dodatkom protetskog »j« nastaje »jambor«.

Str. 66B, altare — otar
Str. 67A, altarino — otarić
Str. 67A, altarone — otarina

Otar od talijanskog i latinskog altare. Početno a > o.

Str. 126A, balla, quantità di roba accomodata per caricar sopra le bestie — bala

Riječ je ostala nepromijenjena.

Str. 125A, baiocco — bajok

Naziv novca ostaje isti kao i u talijanskom, samo se izgubio završni vokal.

Str. 126A, balsamo — balzam

Balzam od talijanskog balsamo, tj. latinskog »balsamum«, s > z, balsam > balzam.

Str. 157B, calamita, pietra — gvozdoteg, kalamita

Riječ kalamita ostaje ista kao i u talijanskom.

Str. 164B, cancelliere — kandžilijer

Kandžilijer od latinskog cancellarius i talijanskog cancelliere. U Dubrovniku kandžilijer je nastao sonorizacijom nč > ndž.

Str. 164A, canavaccio — kanavac, kanavačina, kanavce

Kanavac od mletačkog »canavazza«.

Str. 336B, galeazza, naviglio moderno da guerra ... — galiaca

Galiaca od talijanskog »galeazza«.

Str. 451B, maestrello — meštrić, učiteljić
Str. 451A, maestro, mastro — meštar, učitelj

Meštar od latinskog magister, tj. talijanskog maestro, st > št.

Str. 646A, scacchi da giuocare — skaki
Str. 646A, scacchiere, tavoletta sopra la quale si gioca a scacchi-skaknica

Skaki od talijanskog scacchi.

Str. 695A, sparago, herba nota — sparoga

Sparoga od talijanskog asparago > sparago > sparoga

Str. 745B, triglia, pesce noto — trilja

Zadržava se talijanski oblik riječi.

Str. 782A, zaffiro, pietra pretiosa — cafir, cafin

Cafir i cafin namjesto safir nastaju vjerojatno pod utjecajem talijanskog »zaffiro«.

Str. 783B, zero, lettera che non fa numero — cer, ništa

Talijanska riječ zero arapskog je podrijetla. Radi se o evropskom arabizmu koji je vjerojatno preko talijanskog došao u dubrovački govor kao »cer«.

Iako je broj navedenih primjera ograničen, jasno je da su u Della Bellin rječnik ušle mnoge riječi iz govorne upotrebe. Zanimljivo je da te riječi nisu potkrijepljene literarnim citatima; ako pak ima više sinonima, navode se na kraju.

ZAKLJUČAK

Središnje pitanje našeg istraživanja, to jest nastanak Della Bellina trojezičnog talijansko-latinsko-hrvatskog rječnika i pronalaženje njegovih izvora, usko je vezano za političke, ekonomske i kulturne prilike u kojima je živio njegov autor. Humanistički obrazovan isusovac i misionar, Ardelio Della Bella nije slučajno izabran od svoga reda za rad u našim krajevima. Njegov dolazak u Dalmaciju izazvao je zanimanje kulturnih krugova s kojima je dolazio u doticaj. Ta ga je sredina prihvatila kao predstavnika talijanske kulture i obrazovanja. Upravo na poticaj te sredine on se prihvatio sistematskog sakupljanja leksičke građe, a u kulturnim ljudima svoga vremena nalazio je pomoć i suradnike.

Bez te suradnje rječnik ne bi bio tako opsežan. Della Bella je svojim znanstvenim prestižem i ugledom svoga reda ujedinio težnje intelektualnih sredina Dubrovnika, Splita i Zadra te ih usmjerio na suradnju i sudjelovanje u zajedničkom pothvatu — izdavanju trojezičnog rječnika.

Kulturna klima protureformacije pridonijela je da se tako značajan leksikografski pothvat povjeri upravo Della Belli. Pripadnost uglednom vjerskom redu, koji je mogao pružiti i materijalnu pomoć u objavljivanju, bila je jedan od presudnih faktora.

Prema podacima navedenim u analizi utvrđeno je da je rječnik nastao u razdoblju između 1703. i 1728. godine, ali je prvi začetak nastao ranije, u doba Della Bellina propovjedničkog djelovanja na hrvatskom jeziku u Bratovštini dobre smrti u Dubrovniku od 1967. do 1700.

Stajalište o jeziku i izboru jezične varijante štokavsko-ijekavskog, odnosno bosansko-dubrovačkog, gvora autor je preuzeo od svojih prethodnika pod utjecajem službenog stajališta isusovačkog reda prema našem jeziku, ali i pod utjecajem kulturne sredine s kojom je surađivao.

Premda je djelo namijenjeno talijanskim misionarima u Dalmaciji da iz njega uče naš jezik, njegovo je značenje nadišlo tu osnovnu namjenu i postalo prava riznica leksičke građe za korpus hrvatskoga književnog jezika.

Della Bella je pratio znanost i znanstvene rasprave svoga vremena. To najbolje ilustrira, na primjer, dugo enciklopedijski razrađeno tumačenje uz riječ »insetto«.

U hrvatskom tekstu autor je nastojao poštovati zakonitosti tvorbe riječi. Mnoge riječi nastaju prefiksalnom ili sufiksalnom tvorbom. Zabilježene su i mnoge kovanice koje sigurno nisu bile u govornoj upotrebi, a neke su nastale pod utjecajem talijanskog jezika. Kovanice su često umjetni, književni proizvod. Rezultat su autorove suradnje s izvornim govornicima, a svjedoče o težnji da se obogaćuje korpus hrvatskoga jezika. Premda se u hrvatskom dijelu rječnika nastoje izbjeći talijanizmi, u tekstu ipak ima mnogo riječi talijanskog podrijetla, jer je njih bilo u govoru Dubrovnika i Dalmacije. U nekih je riječi iz dubrovačkog govora po glasovnim promjenama očito njihovo starije dalmatsko-romansko podrijetlo.

Poseban zadatak ove rasprave bio je utvrđivanje izvora talijanske i hrvatske leksičke građe. Usporedba s prijašnjim leksikografskim djelima pokazala je da je Della Bellin rječnik povezan s našom leksikografskom i literarnom tradicijom.

Literarna djela dubrovačkih i dalmatinskih pisaca 16. i prve polovice 17. stoljeća kao i tekstovi I. Đurđevića osnova su hrvatskoga korpusa.

Kao izvor hrvatske, talijanske i latinske građe poslužio mu je i rukopisni rječnik Tanzlinger-Zanottija iz 1704. kao i Mikaljin rječnik. U talijanskoj i latinskoj građi autor se povodio za talijanskim izvorima u načinu iznošenja građe i u poretku riječi. Utvrđeno je da se koristio talijanskim rječnicima Vocabolario degli Accademici della Crusca (Venezia, 1705) i Tesoro della lingua volgarlatina Pietra Galesinija iz 1695. i 1726. godine. Za nazive biljaka vjerojatno se poslužio Matthiolijevom botanikom i ponekom rukopisnom ljekarušom.

Istražujući dostupne dokumente o suradnji Della Belle s Đurom Matijaševićem i I. Đurđevićem, došla sam do zaključka da su oni sigurno pridonijeli konačnom izgledu Della Bellina djela. Udio V. Zmajevića i I. Đurđevića u tekstu rječnika je znatan. Po broju citata iz Đurđevićevih djela zaključujemo o njegovu utjecaju na izbor hrvatskog korpusa u rječniku. Znatan je Đurđevićev doprinos i u konačnoj recenziji teksta, a vjerojatno i u akcentuaciji.

Važnost i vrijednost Della Bellina djela potvrđuje njegovo drugo, dopunjeno izdanje iz 1785. godine kao i znatan utjecaj koji je to djelo imalo na naše kasnije leksikografe. Della Bellina hrvatska građa istražena je i uvrštena u Akademijin rječnik hrvatskog ili srpskog jezika. Usporedba s Akademijinim

rječnikom utvrdila je ipak manje propuste. Naime, u Akademijinu rječniku ponekad se navode kao prvo bilježenje riječi u rječniku kasniji zvori.

Usporedba s rukopisnim rječnikom Tanzlinger-Zanottija iz 1704. pokazala je da mnoge riječi, za koje Akademijin rječnik navodi kao prvu potvrdu Della Bellin tekst, bilježi već Tanzlinger-Zanotti u svom rječniku prije Della Belle.

Nesumnjive su vrijednosti Della Bellina djela jer upravo taj rječnik najavljuje znanstveniji i dokumentiraniji pristup leksičkoj građi. On prelazi uske regionalne okvire i utire put našem književnom jeziku utvrđujući njegov korpus.

BIBLIOGRAFIJA

Rječnici

Faust Vrančić, *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae,* Venetiis, 1595.

Loderecker, *Dictionarium septem linguarum,* Pragae, 1605.

Horatio Torsellino, *Nomenclator seu vocabolarium ad usum gymnasii societatis Jesu,* Venetiis, MDCXXVIII, apud Petrum Milocum.

Jakov Mikalja, *Blago jezika slovinskoga,* Laureti 1649 — Anconae 1651.

Pietro Galesini, *Thesoro della lingua volgarlatina,* In Bassano, 1695, Per Gio' Antonio Remondini con licenza de' Superiori.

Tanzlinger — Zanoti, *Vocabolario di tre nobilissimi linguaggi, italiano, illirico e latino,* 1704 (Rukopis — neobjavljen — u Istituto di Filologia slava u Padovi).

Vocabolario degli Accademici della Crusca, compendiato da un' Accademico animoso secondo l'ultima impressione di Firenze del 1691. In Venezia, 1705, con licenza de' Superiori, e privilegio.

Vocabolario degli Accademici della Crusca, In Venezia, MDCCXVII Apresso Gio' Battista Indrich, con licenza de' Superiori, e privilegio.

Pietro Galesini, *Nuovo dittionario overo tesoro della lingua Volgare e Latina con il dittionario latino accomodato alle voci volgari di M. Cesare Mirani Calderino, veronese,* In Milano, 1726. Presso gli eredi di Domenico Bellagatta, con licenza de' Superiori.

Dizionario, Italiano, Latino, Illirico, cui si permettono alcuni avvertimenti per iscrivere, e con facilità maggiore leggere le voci Illiriche, scritte con caratteri italiani, ed anche una breve Grammatica per apprendere con proprietà la lingua Illirica con in fine l' indice Latino — Italicus. Opera del P. Ardelio Della Bella della compagnia di Giesu, dedicata all' eccell. del Sig. K. Carlo Pisani, in Venezia, MDCCXXVIII, Presso Cristoforo Zanne, con licenza de' Superiori, e privilegio.

Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika,* JAZU, Zagreb, 1971, vol. 1—4.

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, JAZU, Zagreb, svezak 1 (1880—1882) — svezak 23 (1975).

Knjige i studije

Antonio Bašić, *Notizie della vita e degli scritti di tre illustri perastini,* Ragusa, 1833, A. Martecchini.

Đuro Bašić, *Elogia Jesuitarum ragusinorum s uvodom i napomenama* Dragoljuba *Pavlovića,* Croatia Sacra, Zagreb, 1933.

Ardelio Della Bella, *Razgovori i pripovidagna oca Ardelia Della Bella,* priredio M. Čulić, Venecija, 1805. Ed. A. Cesare.

Carlo Federico Bianchi, *Zara Cristiana,* Vol. I, Zara, Tip. di G. Woditzka, 1887, str. 71—75.

Mijo Brlek, *Rukopisi knjižnice Male Braće u Dubrovniku,* Zagreb, JAZU, 1952.

P. Budmani, *Dubrovački dijalekt, kako se sada govori,* Rad, JAZU, Zagreb, 1983, knjiga 65, str. 155—179.

Gian Lorenzo Camelli, *Breve ragguaglio della vita del P. Ardelio Della Bella, missionario della Dalmazia,* Modena, Tip. pontificia ed arcivescovile dell' Immacolata concenzione, 1888.

Cerva, *Bibliotheca Ragusina,* uredio Stjepan Krasić, Zagreb, 1975, JAZU, II. i III. knjiga.

M. Deanović, *Odjeci urbanizma u dubrovačkom govoru,* Hrvatski jezik, knjiga I, 1938/39, Zagreb, str. 40—50.

M. Deanović, *Zašto dubrovački književnici nisu pisali kako su govorili?* Kolo, knjiga XVII, Zagreb, 1936, str. 62—77.

Mirko Deanović, *O urbanom karakteru dubrovačkog leksika,* Forum, VI. godište, XIV. knjiga, juli — decembar, Zagreb, 1967, str. 397—403.

Mirko Deanović, *Đuro Matijašević o prilikama u Dubrovniku na početku 18. vijeka,* Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. 11, Zagreb, 1932, str. 145—160.

Mirko Deanović, *Odrazi rimske akademije »Degli Arcadi« preko Jadrana,* Rad, JAZU, 1933, knjiga 248, str. 1—98, Rad, JAZU, 1935, knjiga 250, str. 1—125.

Vladoje Dukat, *Rječnik Fausta Vrančića,* Rad, JAZU, knj. 231, Zagreb, 1925, str. 102—136.

Vladoje Dukat, *Dubrovačko izdanje Dellabellina »Dizionarija«,* Rad, JAZU, knji. 237, 1929, Zagreb, str. 235—272.

Vladoje Dukat, *Katančićeva kritika Dellabellina rječnika,* Zbornik iz dubrovačke prošlosti, Dubrovnik, 1931, str. 473—475.

Ignjat Đurđević, *Pet stoljeća hrvatske književnosti,* Zagreb, 1971, knj. 18.

Vinko Foretić, *Dubrovačke bratovštine,* Časopis za hrvatsku povijest, 1943, knj. 1, sv. 1—2, str. 16—32.

Niko Gjivanović, *Dubrovački kolegij, Collegium Societatis Jesu,* Narodna svijest, tjednik, Dubrovnik, 10. travnja 1940, god. XXII, br. 15, str. 2.

Ivan Gundulić, *Osman,* II. izdanje, Zagreb, 1854.

Stjepan Kastropil, *Rukopisi Naučne biblioteke u Dubrovniku,* Zagreb, JAZU, 1954.

Simone Ljubić, *Dizionario biografico degli huomini illustri della Dalmazia,* Vienna, 1856.

Jolanda Marchiori, *Note al Vocabolario di tre nobilissimi linguaggi, italiano, illirico e latino del 1704 di Tanzlinger-Zanotti, Memorie della Accademia Patavina si SS. LL. AA. Classe di Scienze morali, Lettere ed Arti,* Volume LXXII, 1959, Padova, str. 1—34.

Giovanni Marotti, *Il gesuita Ardelio Della Bella, il francescano G. Stulli e i loro vocabolari, Rassenga ragusea illustrata di lettere e di arte,* Ragusa, 1. marzo 1940, anno 3, n. 7, p. 51—53; 1. giugno 1940, n. 8, p. 60—61; 1. settembre, 1940. n. 9, p. 66—68.

Pietro Andrea Matthioli, *I discorsi nel terzo libro della materia medicinale di Pedacio Dioscoride,* Venezia, 1568, per Vincenzo Valgrisi.

T. Matić, *Hrvatski književnici mletačke Dalmacije i život njihova doba,* Rad, JAZU, knj. 231, Zagreb, 1925, str. 192—283.

T. Matić, *Prva redakcija Tanclingerova rječnika,* Rad, JAZU, 1953, knj. 293. str. 253—279.

Stjepan Musulin, *Hrvatska i srpska leksikografija,* Filologija, 2, Zagreb, 1959, str. 41—63.

Grga Novak, *Prošlost Dalmacije,* II. dio, Zagreb, 1944.

Grga Novak, *Povijest Splita,* III, Čakavski sabor, Split, 1978.

Maja Novak, *Prilog poznavanju rada i djelovanja Vicka Zmajevića Peraštanina,* Radovi JAZU u Zadru, sv. III, Zagreb 1957, str. 317—326.

Ottavio Maria Paltrinieri, *Notizie intorno alle vite di quattro arcivescovi di Spalato, della congregazione somasca,* Roma, 1829.

Kruno Prijatelj, *Dokumenti za historiju dubrovačke barokne arhitekture,* Posebni otisak iz Tkalčićeva zbornika, II, Zagreb, 1958, str. 117—156.

Dragutin Prohaska, *Ignjat Đorđić i Antun Kanižlić, Studija o baroku u književnosti,* Rad, JAZU, knj. 178, Zagreb, 1909, str. 115—225.

M. Rešetar, Djela Ignacija Giorgi, *Stari pisci hrvatski,* knj. 25, Zagreb, 1926.

M. Rešetar, *Pisma Ignjata Đurđevića i dum Đura Matijaševića (Mattei),* Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. 11, Zagreb, 1932, str. 124—144.

R. Samardžić, *Borba Dubrovnika za opstanak posle velikog zemljotresa 1667. god.,* Arhivska građa (1667—1670), Beograd, 1960, SANU, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda III od., knj. 19, str. 1—18.

M.Stojković, *Rimska papinska protivureformacija u južnoslavenskim zemljama,* Nastavni vjesnik, 1913—1914, knj. 22, sv. 3, 184—200.

K. Štrekelj, *Cechische und polonische Wörter in Mikaljas Wörterbuch,* Jagićev Arhiv, XXXI, 1910, str. 194—202.

B. Šulek, *Jugoslavenski imenik bilja,* JAZU, Zagreb, 1879.

H. Tartalja, *Djelo ljekarnika i prirodoslovaca Dubrovnika,* Acta Historica medicinae, stomatologiae, pharmaciae, veterinae, broj 2, 1977, str. 5—70.

A. Vallisnieri, *Nuove osservazioni ed esperenze intorno all' ovaja scoperta ne' vermi tondi dell' uomo, e de' vitelli, con varie lettere spettanti alla Storia Medica e Naturale,* Padova, 1713.

M. Vanino, *Leksikograf J. Mikalja,* Vrela i prinosi, br. 2, Sarajevo, 1933, str. 1—43.

M. Vanino, *Misijska izvješća 1725—1728 Annua Historia Missionis Dalmaticae,* Vrela i prinosi, br. 2, fasc. 2, Sarajevo, 1933.

M. Vanino, *Ljetopis dubrovačkog kolegija,* Vrela i prinosi, br. 7, 1937, Sarajevo.

M. Vanino, *Ardelio Della Bella, vjersko — prosvjetni radnik Dalmatinske Hrvatske,* Zagreb, 1938.

M. Vanino, *Lovro Camelli i njegova povijest pučkih misija u Mletačkoj Dalmaciji, 1703—1762,* Vrela i prinosi, br. 12, Sarajevo, 1941, 87—192.

Z. Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika,* Zagreb, 1978.

K. Vojnović, *Crkva i država u Dubrovačkoj Republici,* Rad, JAZU, knj. 119, 1894, str. 32—142.

K. Vojnović, *Bratovštine i obrtne korporacije u Republici Dubrovačkoj od 13. do konca 18. vijeka,* Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium, vol. VII, sv. 1—2, Zagreb, 1899—1900, JAZU.

A. Vučetić, *Akademija dangubnijeh i njen rad oko jednog rječnika u Dubrovniku,* Srđ, god. 5, br. 14, 1906, Dubrovnik, str. 681—692.

Rukopisi

Biskupski Arhiv, Split, sign. NAS, S. 68, fol. 149, v.

Ivan Maria Matijašević, Zibaldone, sg. 426, 427, 312, 313, Tom II, sg. br. 424 (Mat I) 380, biblioteka Male Braće — Dubrovnik.

VALENTIN PUTANEC

Zagreb

MJESTO DELLA BELLE U POVIJESTI HRVATSKE LEKSIKOGRAFIJE

1. Hoćemo li se držati postavaka nekih filozofa-logičara koji tvrde da je riječ sama po sebi i definicija pojma, jasno je da je svaki izbor semonosnih jedinica iz bilo kojeg komunikacijskog lanca upravo identificiranje tih semonosnih jedinica i vađenje njihovo iz komunikacijskog lanca i sređivanje uvjetno u alfabetski niz. Upravo to je ono što mi zovemo leksikografskim radom i leksikografijom, tj. preformulirano: statistika identificiranih semonosnih jedinica u komunikacijskom nizu. Budući da se u sveukupnosti svih zamišljenih i ostvarenih komunikacijskih nizova nalazi gotovo sveukupnost ljudskih spoznaja, zaključiti nam je da je leksikografija ona lingvistička disciplina koja najviše opisuje ljudsku bit, ljudsku kulturu i civilizaciju, ona je enciklopedijska riznica riječi-pojmova.

2. Odatle vidimo kolika je važnost leksikografije za opću povijest kulture i civilizacije, a napose za povijest kulture i civilizacije svakog pojedinog naroda, svakog etnosa. Dakako, kako se znanost kao posebna ljudska djelatnost u razvoju ljudske kulture i civilizacije javlja dosta kasno, tako je i s leksikografijom. Njezini se počeci, krhki i slabi, javljaju u početku kao glosa, zatim popisi glosa, potom manje zbirke riječi što sve kulminira u onom što mi danas nazivamo rječnik. Tako je bilo i u povijesti hrvatske leksikografije: najranije su glose iz 10. st. u takozvanoj Radonovoj bibliji, a nastaju u marginalnom glosiranju latinskog teksta s kajkavskim adekvatima, semantičkim jednadžbama. Teoretski je takve leksikografske aktivnosti moralo biti sve do pojave prave leksikografske aktivnosti u 15. i 16. st. Zabilježene su neke slične glose, a mnoge još nisu ni istražene. Prvo pak rječničko djelo bio bi godine 1527. u Ankoni objavljeni rječnik-konverzacijski priručnik pod naslovom *Opera nuova che insegna a parlar la lingua schiavonesca alli grandi, alli picoli et alle donne* Petra Lupisa Valentijana. Javljaju se zatim od 16. do 19. st. mnogi tiskani i rukopisni leksikografski radovi Bartola Đurđevića (1544), Fausta Vrančića (1595), rječničić ZVANIK TALIJANSKO-HRVATSKI (1655, 1704, 1737, 1804), rječnik Jurja Habdelića (1670), Jakova Mikalje (1651) i tako dalje sve do današnjih dana i do našeg vrhunskog Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika

JAZU koji je izlazio od 1880. do 1975. U ovom velikom nizu leksikografske djelatnosti u Hrvatskoj i na hrvatskom jeziku imamo dakako i sitnih pokušaja, ali i krupnih sinteza. Te krupne sinteze javljaju se pak već u 18. st., a to su djela Belostenca, Jambrešića, Stulića, a među tim veličinama najistaknutije mjesto ide upravo velikom rječniku Ardelija Della Belle čija je aktivnost na svim područjima predmet proučavanja ovoga jedinstvenog simpozija posvećena izuzetnoj ličnosti u povijesti naše kulture. Osim toga, djelo Ardelija Della Belle pripada i tipu spomenutih velikih sinteza u hrvatskoj leksikografiji: ono ide u rang poliglotne leksikografije, od kojih je Jambrešićev također trojezičan (latinsko-hrvatsko-madžarski).

3. Kao što je poznato, u povijesti svake leksikografije ima sitnijih radova, rječnika i rječničića, o kojima često ni do današnjih dana nemamo podataka, ali ima i velikih sinteza, velikih svjetionika u leksikografiji koji se nadaleko vide i o kojima se u toj povijesti vodi račun kao o pravim međašima. Takav je dakle i rječnik Ardelija Della Belle DIZIONARIO ITALIANO-LATINO-ILLIRICO (Venecija, 1728), koji ima i gramatiku našega jezika, pa i latinsko-talijanski registar riječi, a koji je u drugom izdanju izašao u dva sveska u Dubrovniku 1785, s istim naslovom, a priredio ga je Dubrovčanin Petar Bašić. Drugo je izdanje znatno uvećano, a tu i tamo i popravljeno, ali je izbačen latinsko-talijanski registar dok je gramatički uvod zadržan. Prvi svezak drugog izdanja ima 56 + 395 = 451 stranu, ide od slova A(BADA) do H, a drugi svezak drugog izdanja ima 448 strana (ide od slova I do ZUPPETTA), što u svemu čini za oba sveska 899 strana, dok prvo izdanje u jednom svesku ima 785 + 177 + (errata) 5 strana = 967 strana, a bez indeksa imao bi 790 strana. Zaključiti je da je drugo izdanje prošireno za oko 100 strana tiskanoga teksta. Sa svoja dva izdanja ova Della Bellina sinteza zaista strši u povijesti naše leksikografije.

4. Kad se želi govoriti o mjestu Della Belle u povijesti hrvatske leksikografije, tada se o tom mjestu može govoriti s dvaju aspekata: a) što je to novo u našu leksikografiju unio Della Bella u svojem rječniku, uz pitanje ogromnosti sinteze o kojoj je ovdje bilo već govora, b) kako je korišten Della Bellin rječnik, odnosno kako su korišteni Della Bellini rječnici, u kasnijoj našoj leksikografiji, pa i u Akademijinu Rječniku kao u fundusu koji obogaćuje i dijakrono, povijesno, i prostorno-dijalekatski taj Akademijin Rječnik koji nam i po tom utjecaju preko Della Bellina rječnika pomaže da možemo svestrano proučavati sveukupnosti naše leksikografije.

5. U odnosu na onovremene velike rječnike našega jezika Belostenca (1740) i Jambrešića (1742), pa i ranijih Vrančića (1595), Mikalje (1651), Habdelića (1670), najveća je novina u Della Bellinu rječniku, koja odmah upada u oči, citiranje tekstovnih primjera iz pisaca kao egzemplifikacija značenja dotične riječi. Tako bi on bio prvi naš egzemplifikantni rječnik. Za njim slijede Stulijevi rječnici, a onda i ostali. Ovaj sistem u leksikografiji (egzemplifikacija, egzemplifikantni rječnik) vrhunski je domet u leksikografiji: najprije se javljaju glose, onda popisi riječi, pa leksici s tumačenjem značenja, te poliglotni rječnici, pa tek onda i rječnici s citatima tekstova iz pisaca. S pravom se danas drži da je na misao o egzemplifikaciji Della Bella bio potaknut primjerom koji je imao u Rječniku (»Vocabolario«) talijanske firentinske Akademije della Crusca (osnovana 1582). Ona prva u leksikografiji modernog doba unosi

sistem egzemplifikacije. Prvo je izdanje Kruskina Rječnika iz 1612, drugo 1623, treće 1691, a četvrto iz 1729—38. Najvjerojatnije je dakle da je Della Bella imao prilike imati u ruci treće izdanje Kruskina Rječnika iz 1691. Utjecaj Kruskina Rječnika kao primjera za egzemplifikaciju u leksikografiji opaža se u Njemačkoj 1617, Španjolskoj 1726—39, Engleskoj 1747—1755 (cf. članak LESSICOGRAFIA B. Migliorinija u Enciclopedia italiana, Treccani). Dakle bi utjecaj u nas bio jedan od prvih utjecaja u tom smislu. Iza nas bi došao utjecaj u Engleskoj, a u Španjolskoj je taj utjecaj paralelan s nama. No, kada govorimo o Kruskinu Rječniku i njegovu utjecaju na modernu evropsku leksikografiju, potrebno je istaknuti, premda činjenica o njezinu utjecaju stoji, da je već davno prije Kruske postojala ta egzemplifikacija u leksikografiji, tako već u Aristofanovu Rječniku, 5/4. stoljeću stare ere, prije Krista, kao i u Verriusa Flaccusa (1. st. posl. Krista) pa sve do 8. st. n. ere u latinskoj leksikografiji srednjega vijeka. Prema tome su se akademici Kruske u svom radu ugledali u klasičnu starinu. Taj isti sistem (egzemplifikacija) primijenjen je i u Francuskoj 1531—1533. u *Thesaurus linguae Latinae* Roberta Estiennea i 1572. u *Thesaurus linguae Graecae* Henrija Estiennea. Dakle, kada govorimo o mjestu Della Bellina Rječnika u hrvatskoj leksikografiji, treba istaknuti da taj rječnik ide u red vrhunskih postignuća među našim rječnicima 18. st. i da kao prvi uvodi u našu leksikografiju egzemplifikaciju kao leksikografski princip. Doduše, egzemplifikacije u nešto blažoj formi ima i u Belostenčevu i u Jambrešićevu rječniku, ali u jednog i drugog manje na osnovi direktnih citata iz literature.

6. Kada govorimo o mjestu Della Belle u povijesti hrvatske leksikografije, treba reći nešto i o njegovu utjecaju na kasniju našu leksikografiju, a naročito na Della Bellin prinos u izrađivanju našega povijesnog Akademijina Rječnika. Poznato je da se je Della Bellinim Rječnikom koristio Orlović u priređivanju Belostenčeva Rječnika za tisak i da se je Della Bellinim Rječnikom Marijan Lanosović koristio u izradi svojih rukopisnih rječnika (konac 18. st.). Utjecao je preko Stullija i direktno na mnoge naše manje rječnike 19. st., o čemu bi možda trebalo napisati posebnu studiju. Što se pak tiče Akademijina Rječnika, moramo ustanoviti da je u načelu ispisano samo prvo izdanje iz 1728. dok je drugo, popravljeno i prošireno, izdanje iz 1785 izostavljeno u Akademijinu Rječniku, premda su pojedini obrađivači Akademijina Rječnika tu i tamo citirali i to izdanje, ali ne sistematski. To proizlazi i iz podatka s popisa izvora za AR u VI. knjizi AR-a, str. 936 (to se ponavlja i u AR 23, str. 544): »Gdješto se navodi štogod iz 2. izdanja štampana u dvije knjige u Dubrovniku g. 1785.« Sigurno je da je tako nastala i neka šteta za našu leksikografiju, ali ovakvih omašaka ma u AR-u i inače što je pak i razumljivo u radu na ovako golemoj sintezi kao što je naš AR. Vladoje Dukat (Rad JAZU, 237, str. 235—272), koji je u svemu analizirao ovo drugo izdanje u odnosu na prvo i na AR, dao je popis riječi koje su u AR ušle iz drugog izdanja Della Bellina Rječnika preko drugih rječnika (tako preko Stullija, Vuka, Voltidžija), ali i riječi koje uopće nisu ušle u AR jer drugo izdanje Della Bellina Rječnika nije ekscerpirano (uspoređivanje s AR izvršeno je dakako samo do sveska koji je bio izdan do časa kada je Dukat vršio uspoređivanje, tj. do riječi PLANČIĆ). Posao na ispisu građe drugog izdanja koja nije uzeta u AR treba svestrano nastaviti da bi se u tom smislu AR popunio kao sintetsko djelo naše povijesne leksikografije.

7. Zaključno bih želio istaknuti da je rječnički rad Della Bellin kao stršeća sinteza u hrvatskoj leksikografiji i dosada bio dosta proučavan, pa da je i veliki dio misli koje sam ja iznio ovdje i dosada bio svakom prilikom iznošen. Potrebno je bilo ipak i ovom prilikom, kada proučavamo s historijske perspektive sa svih strana veliku ljudsku figuru Ardelija Della Belle, sve ovo još jednom reći i zapisati. Na koncu kao projekt za daleku budućnost predlažem da se izradi poseban HRVATSKO-TALIJANSKI rječnik na osnovi obaju izdanja Della Bellina Rječnika. Ako bi se izradilo takvo djelo, ono bi nam u lijevom stupcu dalo sveukupni hrvatski leksikografski materijal što ga je u 18. stoljeću zabilježio Ardelio Della Bella i ono bi za sve vrste proučavanja bilo prvorazredan priručnik, naročito za historijsku i dijalektalnu našu leksikografiju.

LITERATURA

St. Bosanac, *Ocjena Dellabelline gramatike*, Nastavni vjesnik, 9, 1901.

A. Cronia, *Contributo alla grammatologia serbo-croata*, Ricerche slavistiche, 1, 1952.

Vl. Dukat, *Dubrovačko izdanje Dellabellina »Dizionarija«*, Rad JAZU 237, 1937.

Vl. Dukat, *Izvori Belostenčeva »Gazophylacium latino-illyricum«*, Rad JAZU 227, 1923.

Vl. Dukat, *O kompoziciji i vrelima Belostenčeva »Gazophylacium latino-illyricum«*, Rad JAZU 235, 1928.

Vl. Dukat, *Katančićeva kritika Dellabellina Rječnika*, Rešetarov zbornik, 1937.

F. Fancev, *O postanju iliričko-latinskog dijela Belostenčeva rječnika*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 1923.

V. Jagić, *Istorija slavjanskoj filologiji*, Petrograd, 1910.

T. Maretić, *Crtice o rječniku naše Akademije*, Ljetopis JAZU, 31, 1916.

B. Migliorini, *Lessicografia*, Enciclopedia italiana, Treccani.

S. Musulin, *Hrvatska i srpska leksikografija*, Filologija, 1, 1959.

V. Putanec, *Lanosovićevi rukopisni rječnici*, Zbornik o Marijanu Lanosoviću, Osijek 1985.

V. Putanec, *Leksikografija kod Hrvata, Srba i Crnogoraca*, Enciklopedija Jugoslavije, 5, 1962.

J. Vončina, *Leksikografski rad Ivana Belostenca*, reprint Belostenčeva Rječnika, 2. sv., str. III—XLIII, Zagreb, 1972.

J. Vončina, *Jezična baština, lingvostilistička hrestomatija hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća*, Književni krug, Split, 1988.

SERGIO BONAZZA

Verona

ARDELIO DELLA BELLA U POVIJESTI SLAVISTIKE

Obrada teme »Ardelio Della Bella u povijesti slavistike« podrazumijeva određivanje uloge i značenja što ga je Della Bellino djelo imalo u toj disciplini. Prije svega, u obzir treba uzeti početnu fazu povijesti slavistike (svršetak 18. i prva desetljeća 19. stoljeća) kao i razdoblje u kojemu se slavistika razvija kao samostalna znanost. Ako pokušamo, danas, Della Bellino djelo kritički vrednovati i znanstveno ocijeniti, potrebno je postaviti pitanje o ulozi i značenju njegova djela u kontekstu evropske slavistike. Jer, tek tada (u evropskoj perspektivi) vrijednost autora dolazi potpuno do izražaja.

U povijesti slavistike poznate su tijesne veze između orijentalistike i rane slavistike. Zna se da su orijentalisti prvi znanstvenici koji su se, uglavnom u njemačkim govornim područjima, prihvaćali sistematična proučavanja slavenskih jezika. Tako su mnogi od njih u 18. stoljeću, pored orijentalnih, gajili i studij slavenskih jezika (npr. H. W. Ludolf, J. D. Michaelis, V. F. Đurich, A. L. Schlözer).[1] Čak je i otac znanstvene slavistike Josef Dobrovský počeo kao orijentalist (hebreist). On se, naime, dopisivao s talijanskim hebreistom (Gianom Bernardom De Rossijem (1742—1831) iz Parme. Imali su zajednički interes za hebraistiku, ali se s vremenom u pismima Dobrovskog pojavljuje i zanimanje za slavistiku. Tako će Dobrovský zamoliti svoga talijanskog kolegu De Rossija da mu nabavi knjige iz područja slavistike, koje su se tiskale u Veneciji i Rimu, ili one koje su se lakše nabavljale u Italiji nego u njegovoj domovini. Prvo takvo pismo datirano je 12. rujna 1789., a Dobrovský izražava sljedeću želju: »Bio bih ti najzahvalniji kada bi mi po pristupačnoj cijeni nabavio ilirski leksikon jezuita Della Belle i Mikaljin rječnik. Vjerojatno bi bilo dobro pisati u Veneciju, jer ćeš tamo primjerke lakše dobiti. Kod nas su takve knjige rijetke. Oduševio sam se slavenskom literaturom u toj mjeri da gotovo svaki dan nabavim neko pomagalo.«[2]

[1] Prim. E. Winter, *Orientalistik und Slawistik, Deutsch-Tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur* (Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse. Band 57. Heft 2), priredio B. Havránek i R. Fischer, Berlin, 1965, str. 217—219.

[2] »Me, nulla alia re magis obstringes, quam si pro pretio non nimis magno Lexicon Illyricum *De la bellae* Jesuitae aut Micaliae dictionarium — procuraveris;

Istu želju, skupa s drugim *Desiderata* iz područja slavistike, izrazio je Dobrovský De Rossiju u pismu od 22. ožujka 1790.: »Pripisat ću Tvojoj izuzetnoj uljudnosti ako mi nabaviš knjige iz područja slavistike koje požudno tražim. Pored rječnika Mikalje i Della Belle ima i nekih gramatika koje su nedavno izašle. Prije svega ovdje nam nedostaju novija izdanja, iako bi dobro došla i starija.«[3]

De Rossijev odgovor ima datum 21. travnja 1790. i sadrži spisak slavenskih knjiga tiskanih u Veneciji i u Rimu kod Propagande, koje se još mogu dobiti. De Rossi je javio da se rječnici Mikaljin i Della Bellin ne mogu nabaviti.[4] Dobrovský ga je nabavio tek dva desetljeća poslije. Zanimljivo je da je postao vlasnik onog primjerka Della Bellina rječnika koji je pripadao poznatom leksikografu Joakimu Stulliju, autoru sličnog rječnika.[5] To Dobrovský javlja u pismu Kopitaru (20. studenoga 1811.): »Ich besitze Stulli's Della Bella, d. i. sein Exemplar, das er hier in Prag an Hrn. v. Neuberg überließ.«[6] Dobrovský nije precizirao da li je to bilo prvo izdanje rječnika (venecijansko iz godine 1728.) ili drugo dubrovačko izdanje iz 1785., iako bi to bilo zanimljivo znati. Jer, venecijansko izdanje već je tada bilo bibliografska rijetkost. Vjerojatno se tu radilo o venecijanskom izdanju što se donekle vidi u Kopitarovu pismu Dobrovskom (8. veljače 1820.). Tu je Kopitar poručio da ima dva izdanja Jambrešićeva[7] i Belostenčeva[8] rječnika, ali mu nedostaju rječnici Mikaljin[9] i Habdelićev,[10] kao i prvo izdanje Della Bellina, te moli Dobrovskog da mu pomogne u nadopuni.[11] Ako se Kopitar obratio Dobrovskom za prvo izdanje rječnika, znači da je znao da ga Dobrovský za svoju upotrebu već ima.

●

si Tibi commodum fuerit Venetias scribere. Ibi enim facile nancisci exemplar poteris. Apud nos haec opera rara sunt. Et tamen Litteraturam Slavicam adamavi; ut quotidie fere colligam nova subsidia.« (Parma, Biblioteca Palatina, *Carteggio G. B. De Rossi*, Cassa 115).

3 »Humanitati Tuae singulari hoc in acceptis feram, si procuraveris slavicos libros, medio pretio, quos consequi cupio. Sunt autem praeter *Mikaliae, della Bella* Lexica libelli qualescunque gramatici, qui recentissime prodierunt. Hi, nimirum recentiores, si deficiant; etiam vetustiores non respuo.« (Ibid.).

4 »Mikaliae ac Della Bellae Lexica non reperiuntur.« (Literárni archív Památníku národního písemnictví, Praha, *Fond — pozustalost.* Josef Dobrovský).

5 Joakim Stulli, *Lexicom latino-italico-illyricum*, Budim, 1801; *Rjecosložje A-O illir. ital. lat., čast druga, razdjeljak prvi*, Dubrovnik, 1806; *Rjecosložje slovinsko-italijansko-latinsko P-Z, čast druga, razdjeljak drugi*, s. a., s. l.; *Vocabolario italiano-illyrico-latino, parte terza, tomo primo A-J, tomo secondo L-Z*, Dubrovnik, 1810.
Prim. G. Marotti, *Il gesuita Ardelio Della Bella, il francescano Gioacchino Stulli e i loro vocabolari*, »Sanctus Blasius«, 3 (1940), 7—8, str. 51—52, 60—61, 66—68.

6 V. Jagić, *Briefwechsel zwischen Dobrovský und Kopitar (1808—1828)* (Istočniki dlja istorii slavjanskoj filologii, I), Berlin-Sanktpeterburg, 1885, str. 261.

7 A. Jambrešić, *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples*, Zagreb, 1742.

8 I. Belostenec (Belloszténěcs), *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatum aerarium*, Zagreb, 1740.

9 G. Micaglia (Mikalja), *Thesaurus linguae illyricae sive Dictionarium Illyricum in quo verba Illyrica Italice et Latine redduntur — Blago jezika slovinskoga ili slovnik u komu izgovaraju se rječi slovinske latinski i diački*, Loreto, 1649—51.

10 J. Habdelić, *Dictionarium Croatico-Latinum. Dictionar, ili Reči slovenske zvekšega vkup zebrane, v red postavljene i diačkemi zlahkotene*, Graz, 1670.

11 »Ego habeo binos Jambressich et Belostenec, et desunt Micalia, Habdelich et Dellabella prima editio. Tu vide, an supplere possit, aut permutatione aut praesenti pecunia« (Jagić, *Istočniki*, I, str. 450).

Kako vidimo, *Dizionario italiano-latino-illirico* Ardelija Della Belle spadao je u prve znanstvene priručnike kojima se Dobrovský koristio u svojim studijama iz slavistike već 80-tih godina 18. stoljeća. To je doba kada se kao već priznati hebreist započeo baviti slavistikom. Dobrovský je Della Bellin rječnik smatrao dobrim, iako je bio mišljenja da je Mikaljin bolji jer je bliži starocrkvenoslavenskom. To mišljenje temelji se na njegovoj tadašnjoj, dakako pogrešnoj, pretpostavci da je srpski jezik podloga starocrkvenoslavenskom. Svoje stajalište o rječnicima Dobrovský je izrazio rođaku Pavlu Ribayu u pismu od 11. svibnja 1786.: »Jambressich Lex. kenne ich gut, und finde ich es auch gut. Nebst dem. Cnapischen Lat.-polnischen haben die Slawen kein besseres für das Latein. Bellostenec ist für das Illyrische besser, wie auch Della Bella, und der beste ist Micalia, dieser hilt sich meistens an den servischen Dialect, d. i. denjenigen, der schon im 9. Jahr. die Ehre hatte zur Schriftsprache durch den h. Cyrill erhoben zu werden.«[12] Isto mišljenje ponovio je Dobrovský istom korespondentu u pismu od 3. ožujka 1787: »Haben Sie den Mikalia oder Della Bella? Ersterer at sich meistens nach dem slawischen gerichtet. Sein Illyrisches kommt der alten Kirchensprache am nächsten, und ist nur dadurch unterschieden, daß dieses alt und jenes jung ist.«[13]

Iako je Dobrovský Mikaljin rječnik držao boljim, u znanstvenim raspravama iz područja serbokroatistike koristio se Della Bellinim rječnikom te ga citirao.[14] U svojoj knjizi *Glagolitica* (Prag, 1807) pod nazivom *Die Wochentage nach Levakovich* raspravlja o srpskohrvatskim nazivima za dane u tjednu i pri tome ukazuje na sljedeće: »Hier sind sie aus Levakovich

Nedjelja, der Sonntag
Ponedjelnik, der Montag
Wtorak, der Dienstag
Sreda, die Mittwoch
Cetwartak, der Freitag
Sobota, der Samstag

Sie kommen mit den Dalmatinischen aus Della Bella meistens, aber doch nicht durchgängig überein«.[15]

U pismu Kopitaru 3. svibnja 1812. Dobrovský raspravlja o etimologiji nekih slavenskih riječi: »Des Steyerers *vusem* ist croatisch, *vazam* dalmat. Beydes von husvet ungrisch. Wenn husvet fremd seyn sollte, so müsste man freilich noch weiter gehen. Dellabella hat auch *uskars*, dessen Wurzel *krs (kres)*

●

12 V. Jagić, *Neue Briefe von Dobrowsky, Kopitar und anderen Süd- und Westslaven* (Istočniki dlja istorii slavjanskoj filologii, II), Berlin-Sanktpeterburg, 1897, str. 482.

13 Ibid. str. 501.

14 Anakronistično mišljenje Dobrovskog o hrvatskosrpskom jeziku i rječnicima najbolje potvrđuje njegovo pismo Jacobu Grimmu od 26. travnja 1825. g.: »Mit Vuks Grammatik kann whol derjenige zufrieden seyn, der mit den Serbiern sprechen will, nicht aber solche Lehrnbegierige, die auch ein älteres serbisches Buch lesen und verstehen wollen. Dasselbe gilt von seinem Lexikon, woraus man doch die schönen Lieder verstehen lernen kann« (A. Sauer, *Aus Jacob Grimms Briefwechsel mit slavischen Gelehrten*, v »Prager deutsche Studien«, 8 [1908]; str. 618—619).

15 J. Dobrovský, *Glagolitica*, Prag, 1807, str. 95.

ist, wie bei allen Slawen. Wir brauchen zkrjsiti auc von laben, aus der Ohmacht wecken, wenn man ihn mit Wasser besprengt, confer kresati, ignem excitare, Feuer schlagen. Die Russen machten grosse Augen, da ich ihnen ihr voskresenie erklärte.«[16]

Može se reći da se je Della Bellinim rječnikom Dobrovský koristio kako za proučavanje srpsko-hrvatskog leksika tako i za etimologiju slavenskih jezika.

Već spomenuti Jernej Kopitar, pored Dobrovskoga najvažniji slavist prve polovice 19. stoljeća, također se koristio Della Bellinim rječnikom u svom znanstvenom radu. I on je neumorno tražio taj rječnik, a kao strastven sakupljač staroslavenskih rukopisa[17] i knjiga[18] nije se zadovoljio samo drugim izdanjem Della Bellina rječnika, od kojeg je imao dva primjerka. Gornji citat (Kopitarevo pismo Dobrovskom od 8. veljače 1820. g.) jedan je od pokušaja da dobije to izdanje. Istodobno, s istom molbom Kopitar se obratio i Francescu Mariji Appendiniju u Dubrovniku: »Fac, si potes, mihi adferas *Micaliae* blago, Dellabellae *priorem* editionem, Venetam, si fortuna impense Tibi faverit pro meritis tuis, adde Habdelichium, quae tria lexica bibliotheculae meae adhuc desunt, quae pecunia aut aliis libris, quos duplos habes, libens et gratus conditione honesta vellem redimere.«[19] Kopitar je imao sreću jer mu je Appendini poklonio venecijansko izdanje s naznakom da će njemu taj rječnik mnogo bolje služiti.[20] Za uzvrat Kopitar je darovao Appendiniju *Srpski rječnik* Vuka Stefanovića Karadžića.[21] Appendini se nije prevario u pretpostavci da će Kopitaru taj rječnik poslužiti bolje nego njemu samom. U isto vrijeme kad se Kopitar pismeno zahvalio za dragocjeni poklon, preporučio je i Della Bellin rječnik svom rođaku Franu Metelku, koji se tada intenzivno bavio pitanjem uvođenja novih slova u slovenski pravopis. Kopitar je to učinio s namjerom da se pri izboru slova Metelko ugleda na Della Bellu.[22]

Kopitar, koji je inače opskrbljivao Jacoba Grimma južnoslavenskim publikacijama, u pismu od 7. lipnja 1826. g. upitao ga je, između ostalog, da li želi imati Jambrešićev rječnik i drugo izdanje Della Bellina.[23] Grimmov odgovor

[16] Jagić, *Istočniki*, I, str. 261.

[17] Prim. V. Mošin, *Kopitarjeva zbirka slovenskih rokopisov in Zoisov cirilski fragment iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani* (Slovenska Akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, Dela, 25), Ljubljana, 1971.

[18] Prim. *Verzeichniß der in die Verlassenschaft des Herrn Bartholom. Kopitar gehörigen werthvollen Bücher und Handschriften*, Wien, 1845.

[19] Prim. S. Bonazza, *Bartholomäus Kopitar, Italien und der Vatikan* (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen, XVI. Bd.), München, 1980, 148.

[20] Dal medesimo riceverete il libro serviano, ed il Dellabella diedizione veneta. Questi libri staranno molto meglio presso di voi, che verbo, et opera siete il promotore, e il restauratore della lingua, e studi slavi, di quello che nell'umile mia cella ripiena soltanto di carte etimolgiche, e grammaticali« (F. M. Appendini — J. Kopitaru, Dubrovnik, 15. rujna 1820., v. Bonazza, op. cit., str. 140).

[21] »Vukii *lexicon* [...] misi, ut donum Dellabellae ea parte explerem« (Kopitar — Appendiniju, Beč, 19. siječnja 1821. ibid., str. 141).

[22] »z zu cursiv. Besser wäre Dellabella's z« (Kopitar — F. Metelku, Beč, 9. siječnja 1821, v Jagić, *Istočniki*, II, str. 173).

[23] »Wollen Sie einen Jambressich à f. 5, 20 und ebenso theuer einen Dellabella 2te Aufl.« (Kopitar — J. Grimmu, 7. lipnja 1826, v M. Vasmer, *B. Kopitars Briefwechsel mit Jakob Grimm* (Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Jahrgang 1937. Philosophisch-historische Klasse, Nr. 7), Berlin, 1938, str. 34).

od 13. kolovoza 1826. g. glasi: »Einen Jambressich kann ich wohl brauchen, den Dellebella nicht, weil wir ihn schon haben.«[24] Della Bellinim rječnikom, dakle, koristio se i Jacob Grimm, tada najpoznatiji poznavatelj hrvatskosrpskog jezika u Njemačkoj. To je zorno prikazano u uvodu Vukove *Male srpske gramatike* koju je Grimm preveo na njemački.[25]

Razumljivo je da je Della Bellin rječnik služio kao izvor i uzor leksikografima i gramatičarima hrvatskosrpskog jezičnog područja. Tako se istarski leksikograf Josip Voltić (Voltiggi), između ostalog, za svoj *Ricsoslovnik (Vocabolario-Wörterbuch) illiricskoga italianskoga i nimacskoga jezika s jednom pridpostavljenom grammatikom ili pismenstvom* (Beč, 1803) poslužio i Della Bellinim rječnikom. Što se tiče gramatike, koja se nalazi na početku rječnika, i tu se Voltić poslužio Della Bellinom gramatikom, tiskanom isto tako na početku njegova rječnika.[26]

Već spomenuti Appendini, također, u svom djelu *Grammatica della lingua illyrica* (Dubrovnik, 1808), više nego što izražava stvarni izgovor jezika svog doba, dosljedno prati Della Bellin model iz kojega je preuzeo akcente.[27]

Uglavnom, može se tvrditi da je Della Bellin *Dizionario italiano-latino-illirico*, zajedno s *Blagom jezika slovinskoga — Thesaurus linguae Illyricae sive Dictionarium Illyricum* apuljskog jezuita Giacoma Mikalje u slavističkim krugovima vrijedio kao nazanimljiviji leksikografski izvor o hrvatskosrpskom jeziku sve do izlaska *Srpskoga rječnika* Vuka St. Karadžića, iako su na početku 19. stoljeća izdana dva nova slična rječnika: *Lexicon latino-italico-illyricum* (Budim, 1801) Joakima Stullija i *Ricsoslovnik illiricskoga, italianskoga i nimackoga jezika* (Beč, 1803) Josipa Voltića (Voltiggi). Nakon izlaska Vukova rječnika Della Bellin rječnik gubi svoju ulogu leksikografskog izvora o hrvatskosrpskom jeziku,[28] ali uspijeva sačuvati filološku i literarnu vrijednost.

Godine 1825. poznati ruski kulturni radnik i mecena grof Nikolaj P. Rumjancev želio je za svoju privatnu knjižnicu nabaviti klasična djela dubrovačke književnosti. Popis željenih knjiga poslao je Kopitaru u Beč.[29] Zanim-

[24] Ibid., str. 44.

[25] Prim. V. S. Karadžić, *Kleine serbische Grammatik, verdeutscht und mit einer Verrede von Jacob Grimm*, Leipzig und Berlin, 1824, str. XV, XVI, XIX. i XXX.

[26] V. Jagić, *Istorija slavjanskoj filologii*, Sanktpeterburg, 1910, str. 182.

[27] Ibid., str. 183.

[28] »Ein großes, oft gefühltes Bedürfnis, sowohl für die Einheimischen als auch für die Fremden, die aus Beruf oder sonst aus was immer für einem Beweggrunde, diesen Dialekt studieren wollten, war eine gute Grammatik und Wörterbuch desselben; denn die älteren Werke dieser Art, *Micalia, Dellabella* u. a., so dürftig sie auch waren, sind ganz ausgegangen, und werden in Auktionen nur um Liebhaberpreise von Sammlern erstanden« (Kopitar, *Über Wuk's serbisches Wörterbuch*, v »Jahrbücher der Literatur« 4 (1818), str. 45—59. Prim. *Jerneja Kopitarja spisov II. del, 1. knjiga*, priredio Rajko Nahtigal, Ljubljana, 1944, str. 7.

»[...] an Planmäßigkeit, Treue und Vollständigkeit der Sammlung hat [...] herr Vuk alle Vorgänger (d. h. Della Bella, Kacić, Raić u. a.) weit übertroffen, meistentheils ganz entbehrlich gemacht« (J. Grimm, *Kleinere Schriften 3*, Berlin, 1866, str. 108).

ljivo je da je kao prvi autor na popisu zabilježen upravo Ardelio Della Bella. Radilo se vjerojatno o djelu *Razgovori i pripovidanja.*

Rezultati istraživanja o ulozi i značenju Della Belle u povijesti slavistike pokazuju da je u evropskom kontekstu te discipline Della Bella priznat kao autor *Dizionario italiano-latino-illirico,* dok su njegovi *Razgovori i pripovidanja* ostali bez većeg odjeka. Njegov rječnik spadao je u one znanstvene priručnike koji su u početnoj fazi povijesti slavistike pomogli da ta disciplina stvori znanstvenu osnovu. Upravo zato taj je rječnik stekao naklonost znanstvenika kao što su bili Dobrovský, Kopitar i Grimm.

[29] »Sed scribit mihi Adelung *Petropoli,* cupere *Rumencovium* pro sua bibliotheca classicos *vestros,* Dellabella, Palmotta, Gondola, Giorgi, Fortis (sic illos recenset), & mihi injungit, ut illos occasione data in auctionibus emam« (Kopitar — Appendiniju, 22. travnja 1825, v. Bonazza, op. cit., str. 149).

JOSIP RBATULIĆ

Zagreb

ARDELIO DELLA BELLA U OKVIRU HRVATSKOGA PROPOVJEDNIŠTVA XVIII. STOLJEĆA

Propovijed je govoreno razjašnjavanje kršćanskih istina koje izgovara ona osoba kojoj je ta služba povjerena, a sa svrhom da se razjasni i utvrdi vjera i pomogne slušateljstvo u ispunjavanju moralnih načela. Propovijed je, prema vjerovanju kršćanskih crkava, naređena od samoga Krista koji je učenicima naredio da propovijedaju evanđelje, radosnu vijest: »praedicate Evangelium« (Marko 16, 15), odnosno da poučavaju i da sačuvaju sve što im je on predao: »docentes eos servare omnia quaequmquae mandavi vobis« (Matej, 28, 20). Zato je u našem jeziku uobičajen termin za kršćansku propovijed: *predika, pridika,* odnosno *prodeka, i prodečtvo.* Zaključak Tridentskoga koncila o propovijedi jest da propovjednik treba slušatelje upozoravati na pogreške koje moraju izbjegavati i na kreposti za kojima trebaju težiti te ih ispunjavati (V, C. II). Apostoli i učenici Kristovi prihvatili su taj poziv. Krist, uostalom, nije ostavio ni riječi zapisane (pisao je po prašini), te je kršćanska propovijed u osnovici govoren tekst. Učenici su svoga učitelja Isukrsta nasljedovali te su pronosili Isusovu poruku propovijedanjem (Pavao, Rim 10, 14: «fides ex auditu«).

Kroz povijest, sve do danas, ništa bitno nije se promijenilo u građi za kršćansku propovijed. Propovijed se poziva na Sveto pismo kao izvor spoznaje, jer je ono Riječ Božja. Katolička propovijed oslanja se i na objavu, tj. na apostolsku tradiciju kako je zasvjedočena i potvrđena na općim crkvenim saborima, izbjegavajući prijeporna pitanja i skolastičke dispute, držeći se radije čvrsto onoga što je sigurno, opće i dogmatski utvrđeno. Antička retorika dala je svoj prilog strukturi kršćanske propovijedi, jednako u sastavljanju i razmještanju građe kao i u *ornatusu* izgovorenoga ili napisanoga teksta. Propovjednik se uvijek morao obazirati na vrijeme u kojem djeluje (govori), na tendencije u društvu, na književno-povijesne stilove, običaje i mentalitet slušatelja, na opća shvaćanja o književnosti, znanosti i običajima naroda u kojem djeluje, te je društveno-povijesna komponenta vrlo često prisutna u propovijedi.

Prvih sjvedočanstava o pisanim propovijedima poslije apostolskih vremena ima u vijestima o borbama između pravovjernih kršćana i heretičkih sekta, koje su se javile ubrzo pošto su kršćani postigli slobodu ispovijedanja i širenja svoje vjere. Apologisti — sv. Atanazije u Egiptu, na istoku, i sv. Hilarije iz Poitiersa, na zapadu, pod snažnim su utjecajem rimskih retoričara, te se kršćanski vjerski nauk oblači u klasičnu odoru. Sv. Jeronim i sv. Augustin doveli su kršćansku propovijed (homiliju) do savršenstva, i ona se od tada širi pismom, te od toga vremena imamo usustavljene zbornike takva štiva. Poslije smrti velikih crkvenih učitelja Jeronima i Augustina kad je zapad doživio civilizacijski slom nakon provala barbara, od vremena do vremena crkvena propovijed živi od starih pobuda i novih potreba. Osobito su bile cijenjene i prepisvane homilije Grgura Velkoga, Bede Časnoga i Izidora iz Seville. U 12. st. osobito se jasno čuo glas sv. Bernarda iz Clairvauxa.

U stoljećima kad narodni jezici počinju ulaziti u pučke propovijedi na selu i u gradu, javljaju se i veliki redovi kojima je zadatak bio propovijedanje Kristova evanđelja. Sv. Dominik s dominikancima i sv. Franjo s franjevcima otvaraju novu stranicu kršćanske propovijedi sustavno spajajući u jedno homiletičku propovijed i mistično nadahnuće. Iz njihovih redova tijekom zreloga srednjeg vijeka izdvajaju se pisci kojih su djela čitana i tumačena na cjelokupnom prostoru katoličke Evrope (sv. Toma Akvinski, sv. Bonaventura, sv. Bernardin Sijenski, sv. Ivan Kapistran). Osobito su bile popularne korizmene propovijedi, te su se različiti kvarezimali širili u rukopisima, a, nakon izuma tiska, u tiskanim knjigama. Takvi zbornici dolazili su i k nama, te su bili predlošci za hrvatske propovijedi i u latinaškoj i u glagoljaškoj crkvi.

Hrvatska propovjednička literatura kulturološko je područje koje je do danas najslabije obrađeno. Dok su beletristika, poezija i proza već u XIX. st. našle i obrađivače i izdavače, propovjednička književnost do danas nije ni bibliografski obrađena. Ima, doduše, nekoliko monografija koje obrađuju pojedine pisce, kao npr. Belostenčeve propovijedi, Habdelićev književni rad, Lastrićev književni i povijesni rad,[1] ali nekog pregleda ove djelatnosti na cjelokupnom hrvatskom jezičnom prostoru nema, i neće ga uskoro biti, sva je prilika. Zato je i teže govoriti, bez širih priprema i egzaktnijeg uvida, o propovijedima Ardelija Della Belle, ako se bar u skici ne ocrta ono što je postojalo do njega, što je on mogao zateći u Dubrovniku i na terenu, i što je on svojim izdanim djelom potvrdio i utvrdio.

Govoreći o književnosti XVIII. stoljeća u poglavlju naslovljenu *Književnost bez obnavljanja,* Mihovil Kombol govori i o crkvenom govorništvu, posebice ističući propovijedi Ardelija Della Belle: »Iz velikog broja naših tadašnjih nabožnih pisaca izdvajaju se navlastito neki predstavnici c r k v e n o g g o v o r n i š t v a, neobično razvijenog u katoličkim zemljama u sedamnaestom i osamnaestom stoljeću. Jedan od glasovitih bio je još na početku osamnaestog stoljeća A. Della Bella, slavljen i voljen kao misionar i propovjednik

[1] Belostenac i Habdelić izdani su u ediciji Pet stoljeća hrvatske književnosti u izboru Olge Šojat u knjizi *Hrvatski kajkavski pisci,* II, 17. stoljeće, i u časopisu *Kaj.* Lastrić je u izboru Rafe Bogišića izašao u knjizi *Zbornik stihova i proze XVIII. stoljeća* iste serije. O Lastriću je napisao monografiju Andrija Zirdum, *Filip Lastrić Očevac* 1700—1783, Zagreb, 1982.

u mletačkom Primorju i Dubrovniku; njegove se propoviedi ističu zaista svojim stilom i govorničkom izgrađenošću iznad naše tadašnje prosječnosti. Od dubrovačkih propovjednika iztakli su se Đuro Bašić, čije *Besjede kristjanske* (1765.) pokazuju jak utjecaj Paola Segnerija, i isusovac Bernardo Zuzzeri (1681.—1762.) čije je *Besjede duhovne* izdao istom poslije njegove smrti iztraživač Gundulićeva rada Džanluka Volantić (1793.). U sjevernim je krajavima radio kao iztaknut pučki propovjednik Juraj Mulih, mnogo hvaljen od Krčelića, samo što njegove propoviedi nisu sačuvane. Propoviedi Jerolima Filipovića smatraju se tako uspjelima, da su u nešto moderniziranom obliku izdane još 1886. u Sarajevu.«[2]

Propovjednička literatura u Hrvata može se pratiti iz vremena prije tiska: već su glagoljaši u XIV. i XV. st. imali zbornike različitih sastavaka, zbirke samostalnih propovijedi, ali i sustavne zbornike kao što su kvadrige, korizmenjak, sume i slično. Tiskom je izašao jedan *korizmenjak* u Senju 1508. Protestantski pokret, iniciran i vođen od hrvatskih popova glagoljaša, radije se okreće tumačenju Svetoga pisma, pa su zato izdane *postile,* tumačenje evanđeoskih poruka Martina Lutera i Ivana Brenza. Na toj je liniji i Vramčeva *Postila,* iako ona nije napisana u protestantskom duhu. Tridentski koncil, otklonivši zdanja Biblije na narodnim jezicima, zalaže se s druge strane za dolično obrazovanje svećenika, a zatim i za literaturu koju oni moraju posjedovati. Različiti vizitatori redovito izvješćuju što su u kojega svećenika našli, a biskupijske sinode određuju koje knjige župnici obavezno trebaju imati. Upravo je nasušna potreba, više nego organizirano izdavaštvo, potaklo tiskanje i izdavanje temeljnih priručnika za svećenike, ne, dakle, samo misala i brevijara, katekizama i molitvenika, već i zbornika propovijedi. U XVII. stoljeću i redovi, u Bosni franjevci, u Hrvatskoj i Slavoniji isusovci, natječu se koji će izdati što bolje i što potrebnije priručnike za seosko svećenstvo; u XVIII. stoljeću tim se redovima pridružuje i pavlinski red.

Kao što je proces jezičnog ujedinjenja Hrvata započeo Kašićevim izborom štokavskog dijalekta za jezik hrvatskih knjiga (1604.), tako se štokavski propovjednici nameću na širokom prostoru gdje god žive Hrvati. I oni koji djeluju u *Slovinju,* tj. u zagrebačkoj biskupiji i svoj jezik, kajkavski, nazivaju *slovenskim,* u svojim propovijedima žele probiti regionalnu i dijalektalnu granicu te jezikom i grafijom prijeći na širi nacionalni, vjerom ujedinjeni prostor (Habdelić, Krajačević, Belostenec, Mulih). Knjiga prirodom svoje poruke teži prodrijeti što šire — namijenjena je čitateljima koje ne ograničuje ni prostor, ni vrijeme, ni jezik, ni generacijska nesnošljivost, ni vremenita zaboravnost. Kao što su liturgijska izdanja *Pištula i evanđelja* franjevca Ivana Bandulavića bitno utjecala na promociju štokavskoga kao zajedničkoga jezika Hrvata, tako su još više pisane, upravo tiskane propovijedi promovirale tip propovjedničkog stila i tip propovjedničkog, štokavskog jezika. Ako bismo sudili po prisutnosti knjiga na terenu, a koje vizitatori spominju u svojim izvještajima, zaključili bismo da su tri-četiri pisca u XVII. stoljeću dala pečat propovijedima, kako onima koje su nam ostale sačuvane u knjigama njihovih nastavljača, tako još više u rukopisnoj kasnijoj tradiciji, dosad nedovoljno vrednovanoj i uglavnom neobjavljenoj.

[2] Mihovil Kombol, *Poviest hrvatske književnosti do preporoda,* Zagreb, 1945, str. 336.

Autori kojih je djelo zasvjedočeno na terenu jesu: Franjo Glavinić (pretežno čakavska podloga jezika), Matija Divković, Filip Lastrić, Stipan Margitić (štokavska podloga jezika), Juraj Habdelić, Ivan i Juraj Mulih (kajkavski dijalekat). U djelima tih pisaca XVII. stoljeća crte općeg stilskog postupka, koje se jasno ogledaju u njihovu djelu, jest manirístički i barokni način sastavljanja govora. Za crkveno govorništvo polazne je naputke dao Španjolac Ljudevit iz Granade (Ludovicus Granatensis) u djelu *Rhetorica Ecclesiastica*, koja je tiskana nekoliko puta tijekom XVI. i XVII. stoljeća. U XVII. stoljeću veoma je važna knjiga za obrazovanje govornika i propovjednika *Paulus ecclesiastes seu eloquentia christiana qua orator evangelicus ad ideam et doctrinam divi Pauli formatur* kapucina Amadeusa iz Bajoca (Amadeus Bajocensis), tiskana prvi put u Veneciji 1676. godine, a zatim više puta u raznim evropskim gradovima. Dok je u XVII. i XVIII. st. propovijed u znaku baroknog stila, a tu maniru kod nas najdosljednije slijede Juraj Habdelić (1609.—1678.) i Filip Lastrić (1700.—1783.), već od sredine XVIII. st., dakle upravo kad Ardelio Della Bella započinje svoje misionarsko djelo kod nas, osjeća se u crkvenom govorništvu »stišavanje predajnika«, tj. sve je manje baroknog zanosa u riječima, a propovjednička riječ teži više za racionalnim uvjeravanjem nego za verbalnim zanosom. Reformu propovjedništva započeli su u Italiji isusovci Segneri (1648.—1719.) i Casini (1648.—1719.): propovijed je od tada pod snažnim utjecajem duhovnih vježba Ignacija Loyole. Propovjednici teže ganuti slušatelje na skrušenost i pokoru, a mnogo manje teže iskazati svoju učenost i načitanost navodeći primjere *(exempla)* iz antike, Biblije i života svetaca.

U drugoj polovici XVIII. stoljeća u crkvenom govorništvu na hrvatskom jezičnom području (štokavski, čakavski, kajkavski dijalekat) još se vide tragovi starijega baroknog obrasca govorništva, s prevagom retoričkog ornatusa, ali se već vrlo jasno raspoznaju i tendencije da Riječ Božja bude jednostavna kao evanđeoska poruka: razumljiva i shvatljiva svima kao svagdašnji govor ili razgovor. U propovijedima se u isto vrijeme susreće stara načitanost i citatnost (na latinskom jeziku, jeziku Katoličke crkve), ali pod kraj stoljeća s reformom, koja se javlja u talijanskom crkvenom govorništvu, knjiška načitanost propovjednika ustupa pred mudrošću i jednostavnošću govora i iskaza istine evanđelja. Podrijetlo propovjednika i njihova regionalna pripadnost jeziku (dijalektu) ili redu (franjevci, dominikanci, isusovci) ne razlikuju propovijedi na razini stilskih odrednica, jer je opća struja bila jača od pojedinačnih odrednica ili struja i retoričkih škola. Pojedini govornici izgradili su svoj osebujni stil, birajući od prošloga i suvremenoga ono što im je bilo posebno drago ili blisko.

U knjizi *Opus selectum concionum festivalium* (Zagreb, I, 1761) Fortunat Švegelj (1715—1767) još je pod snažnim utjecajem baroknoga govorništva, vjerojatno zbog snažna odjeka propovijedi koje pripadnici njegova reda (franjevci) drže, kao misionari prvenstveno, diljem Srednje Evrope, jednako u Austriji i Ugarskoj kao i u Slavoniji i Hrvatskoj. On kao glavni propovjednik svoje provincije sigurno je u svojim rukama često držao knjige svojih kajkavskih prethodnika: Habdelića, Muliha, a možda i Belostenca: »Tiho! tiho! tiho! dan današni; dapače perst na ustnica vaša veliki lokot, na vrata postavete zgovorlivosti, o glasoviti oratori! zgovorlivi koncionatori! sveršeni pismoznanci! koji čudnovite (narođenja) pripečene skrovnosti, glasovitoga pisca Platona, s. Avituša biskupa, svete z rečjum, ni samo Klare nego i dojdućega Mesiaša nazvestitelja, izvišavate, čudo sveta ovoga s. Ivana Kerstitelja.«[3] Ili: »Kaktigoder fiolice (ali kak govore Šokci ljubice) najperve pune duhe, taki na protuletje ljudem jesu vesele rožice: ovak i malahna dečica vertljaru nebeskomu Kristušu, najperveše jesu precvele fiolice, osebujnu duhu čistoće, pravičnosti davajuć, i mukoterlivosti i ovak su postale najveseleše ljubice. I kada ova govorim, neću zabluditi od puta istine (ar ako bi me vu tom koj sudil? sudil bi krivično) suproti s. Štefanu pervomu mučeniku; koj vredno i dostojno, pervi ozava se mučenik, i koruna imenuje se mučenikov, kajti on najpervi po smerti Kristuševe, i po čudnovitomu njegovom vu nebo zastuplenju muku zmed ostaleh vučenikov Kristuševeh zrelem razumom i pametjum je preterpel, i vu mukoterplivost nasleduval, i tak koruna mučenikov postal«.[4]

U dodatku knjige, u propovijedi o muci Kristovoj, i ovakav govor: »Ah, povehnete rožice radosti. Iznikni iz serdca mojega van bodeće kupinje žalosti. Vsa svetja i rože naj vsehnu: vseh muzik instrumenti naj se poteru; veselja, tancev, nočneh paulov, zaljubleneh popevkih naj više ne bude ni glasa. Ar od jada želel sem i hoću da vu serdcu mojem zrastu stričak, ternje i kupinje, trapljanja tela, pokore velike. Tak da se više ne budu čule one nagovorne, tela i sveta reči: *Relinquam ubique signa laetitiae* ostavemo po vsud zlamenja veselja, radosti, svecke i telovne nasladnosti.«[5]

Franjevci sa štokavskoga hrvatskog područja, uostalom kao i Švagelj s kajkavskoga, uzor svoje retoričke prakse koja se odlikuje bujnošću retoričkih figura potražili su u nadaleko poznatoj i prihvaćenoj praksi augustinskoga propovednika Abrahama a Sancta Clara († 1709.), koji je preteča rokokoa u crkvenom govorništvu, gdje riječ, osobito naglašeno humoristička, nosi poruku evanđelja pomoću žive, teatralne egzibicije. Takav način osobito se očituje u propovijedima Filipa Lastrića iz Očevja u gotovo svim njegovim djelima. U dvojezičnom, latinskom i hrvatskom, izdanju svojih propovijedi *Testimonium bilabium* (Venecija, 1755) on poučava u didaskaliji na margini što propovjednik može raditi: »ovdi možeš pripovidalac metnuti kordu na vrat sebi« u času dok otkriva ubojicu Kristova, a to je svaki grešnik, a prvi sâm propovjednik; u ranijem odlomku on je obećao »očitovat jednoga karvnika Isusova i koga zna da je taki«: Nek se dakle ne traži više karvnik, i ubojca ovoga sina Božjega, evo vam ga živa s konopom na vratu pridajem: ja sam, ja ubojca i karvnik ovoga Isusa; ja sam ga toliko i toliko puta propeo, i umorio s opačinama mojim, grišinama i životom neredovničkim; dakle *verttur mnus tua contra me,* neka se okrene ruka tvoja, i sardžba, Oče nebeski, suprot meni; ja ispovidam da sam krivac. A vi, kartsjani pravovirni, koji ste pravedni, osvetite karv Sina Božjega, kamenujte ovoga karvnika. Ništa ne manje, pisano jest: *qui sine peccato est primus lapidem mittat.* Tko je, veli, brez griha, nek najpre kamen baci. Ako li pak, braćo poljubljena, svi se

[3] Fortunat Švagelj, *Opus selectum concionum festivalium* (...) Tomus primus, Zagreb [1761], str. 104.

[4] Isto, str. 150 .

[5] Isto, *Appendix concionum quadragesimalium de Christo patiente,* str. 14.

krivci poznajete ubojstva ovoga i karvi, svaki se od vas priobuci u odiću od skrušenja pravoga i pokajanja od griha prošastije i priobrazi temeljitom odlukom ne sagrišivati povoljno u napridak...«[6]

Ovaj privatni i osobni ton postaje uobičajen, jer je i propovjednik jedan od vjernika. Stoga, dok propovijeda ovcama, i pastir mora slušati glas koji preko njegovih usta govori vrhovni pastir, Isus. Zato u propovijedima često govori o običnim stvarima, o običajima i praznovjericama, o događajima koje znaju samo propovjednik i njegovi slušatelji. U *Nediljniku dvostrukom* Filip Lastrić govori npr. o bajavicama u propovijedi *U X. nedilju po duhovi I, Svarhu čarki i šurkarijah:* »Zaradi tri uzroka maloumni utječu se k bajavicama. *Parvo:* niki zarad ispraznosti znati nika došastja koja se naravnim načinom znati ne mogu; tako niki iđu na čaratarice, ili nauče bajati, te im rešeto se okreće za znati tko im je što ukrao, il drugo što učinio. Viruju u san, viruju cigankama kad im u dlan baju te kazuju što će im se dogoditi. *Drugo:* zaradi zlobe, osvete i nenavidosti, za nauditi drugomu, ili za omraziti one koji se miluju. Od ove su varste čarke i bajanja okolo imanja i krava za smanjkat mliko u drugije, a svoje uzmložati s niskim ispraznim zlamenji grabljama k sebi potežući, nike riči govoreći, konce motajući od darva do darva, etc. Također kada se koja, ili koji nada združiti, pak im se ne dogodi, koje vragove ne čine za osvetu suprot združenju drugije; tu se uzlići zavezuju, tu se katanci zatvoraju, bašlije ili igle glavate zadijevaju, i druga prilična čine za nauditi onim koje zlobe. *Treće:* za dostignuti i imati koje dobro vrimenito, u svoji potriba utječu se niki k čaratarom, ištu više od nji, i nauk pakleni, zovu bajavice te im baju kod dice u bešici i nad bolesnici, u ono viruju, u ono ufaju, ono čine što i[h] nauče, nike riči govore, nika izmirenja, priko vatre prinošenja, pod mlinom u Mladu nedilju kupanja, praha il brašna na vitar prosipanja, i druga prilična za udati se prije, za omiliti mlogim, za ozdraviti od nemoći, za naći blago i druga, i kako da ne ima Isusa u karstjanstvu, kako da ne ima Boga komu govorite: *Oče naš, koji jesi na nebesije.* Ovo su *koji ustima ispovidaju Boga za Oca, a dili zatajuju* te se k vragu utiču u svoji potriba, i njegovim zanatom služe se...«[7]

Iako Josip Banovac (1693—1771) pripada franjevačkom redu, u kojem propovjednici bar do sredine XVIII. stoljeća upotrebljavaju sva retorična sredstva, a bili su i učitelji govorništva na različitim evropskim učilištima (F. Panigarola, T. Schranger, L. Wolff), u svojim *Predikama* (Venecija, 1759) on se radije služi »prilikama«, egzemplima nego retoričkim ili poetičkim inventarom koji je još tada pripadao žanru standardnih propovijedi. Primjeri više nisu iz klasične starine ili rimske povijesti nego iz Biblije i kršćanske tradicije te iz prirode: »Premda se nama čini da je naše vrime dugo, al' u istinu jest tako kratko da od sadašnjega vrimena do došastoga ne ima nego jedan čas za kojim udilj drugo slidi. Vrime je kao jedna magla koja se sad pokaže, sad je opet nestane, ili kao vitar koji prolazi a ne povraća se. Godišta prolaze a dnevi protarkuju, brez da se čovik i ne osića što gubi, jer kad bi

[6] Filip Lastrić, *Testimonium bilabium,* Venecija, 1755, str. 122. U ovoj knjizi ime je autora: a patre Philippo ab Ochievja.

[7] Filip Lastrić, *Nediljnik dvostruk,* u Mletci, 1766. Autor je označen kao »o. f. Filip iz Očevje« (Occhjevjae).

poznao koliko je sadanje vrime plemenito, ne bi ga propušta zaludu prolaziti. Vrime prošasto nama ne služi, izvan plačući njegovo izgubljenje, ma ako ćemo prošasto plakati a došasto čekati, zašto sadanje ne uložimo u napritke duhovne, već ga zaludu propuštamo nastojeći na ispraznosti svitovnje. Vrime je plemenito, jer jednom izgubljeno, već se steći ne more, kao divičanstvo jednom oskvarnjeno, ne more se već imati. Vrime je za nas jedna jaka kripost za steći raj nebeski, a mi nastojeći na koristi svitovnje gubimo duhovne...« To je samo dio uvoda, a onda počinje *Parvi dio:* »Običajemo mi zvati vrime jedno godište, misec, dan ili uru, ali ova vrimena nisu nigda zajedno, već imaju među sobom razdiljenje. Godište ima misece, misec ima dneve, dnevi imaju ure, ure imaju svoje čase. Vrime sadanje jest veoma plemenito da od njega nije ništo plemenitije, veli s. Bernardo: *Ništo plemenitije od vrimena.* Toliko je plemenito da se njegov jedan čas ne more ni za jednu cinu kupit: Ona je stvar draga s kojom se mogu druge stvari kupiti, kao srebro i zlato, dali se s ovizim ne može vrime kupiti. Ljudi se u stvarima mučnim utiču k vrimenu, jer se s vrimenom gorkost oslađuje a tvardost omekčije, ubogi se čini bogat. a izopačeni kripostan...«[8] U propovijedi, predici IX. na sv. Andriju *Od izgubljenja vrimena* Banovac će spomenuti i biblijsku Rahabu, sv. Pavla, Mandalinu grišnicu, citirat će i Seneku na hrvatskom (on obično citira samo na hrvatskom, bez latinskoga izvornika), a zatim će spomenuti da je »Pava peti« papa nosio na prstu prsten na kojem namjesto dragulja »biše načinio ure« da bi promatrao protjecanje vremena, a zatim će spomenuti i pelivana Karla Petoga kojemu car nije mogao pokloniti ni časa na samrti, da bi zaključio: *dokle vrime imamo, dilujte dobro.*

Slično Josipu Banovcu svoje propovijedi sastavlja i Jerolim Filipović iz Rame (1688—1765) »reda s. Otca Frančeska od opsluženja« koje je naslovio *Pripovidanje nauka karstijanskoga.* To su zapravo više teološke pouke koje propovjednik govori puku nego slobodne propovijedi za različite prigode kroz godinu, odnosno o svetkovini. Kako je to praktična dogmatika, razrađena za propovijedi, dobro je došla seoskim župnicima, te je još u XIX. stoljeću bila cijela zbirka nanovo tiskana. U trećoj knjizi, u kojoj se obrađuju sakramenti, velik je broj propovijedi posvećen sakramentu pokore, što je i razumljivo za vrijeme u kojem je knjiga nastala i prilike u kojima se koristila. Ispovijedi su posvećene čak 24 propovijedi.

»Kad krivac na sud ide, valja da je pripravan ono ispuniti što sudac osudi, navlastito ako je sud od koga drugomu poć se ne može: ili ako bi ne ktio što je osuđeno ispuniti, mnogo veće kriv će biti posli nego je prije bio. Ako je ovo istina, govoreći od suda svitovnjega, koliko je veće istina ovo govoreći od suda duhovnoga? Sud duhovni čini se na Ispovidi«. Itd. A u prvom dijelu počinje: »Svaki grih porađa se od oholosti, kako govori Anđeoski Naučitelj, jer čovik po svojoj oholosti čini ono što je njemu drago, ostavljajući činit ono što Bog zapovida, i protiva zapovidi Božjoj diluje. Zato od potribe je da grišnik ima ono što je ovoj oholosti protivno, ako želi biti od griha odrišeno. Ovoj oholosti po kojoj čovik sagriši, ne ktijući slušat ono što Bog zapovida, protivan jest posluh koji se ima imati, učinivši ono što ispo-

[8] Josip Banovac, *Predike od svetkovine došaća Isukarstova,* U Mletci, 1759. str. 45—46.

vidnik zapovida, budući na mistu Božjemu...«[9] Ovakva bi propovijed bila veoma zamorna i dosadna puku, to će je propovjednik začiniti »prilikom«, a koja je čitava mala historija o grešniku koji je želio veliku pokoru za svoj grijeh, a ispovjednik je, videći želju za skrušenjem i žalost zbog počinjenih grijeha, smanjivao pokoru od sedam godina do jednog Očenaša i Zdravomarije, našto je grešnik izdahnuo, ali je ispovjedniku, »Arcibiskupu od Sens« otkriveno da je on dospio u raj »muke očišćenja ne taknuvši«.

Prosvjetiteljski i racionalistički pristup propovijedi najviše je došao do izražaja u propovijedima Ivana Josipa Pavlovića Lučića, koji i na naslovnicama svojih knjiga voli eto napisati da je »obaju zakona naučitelj«, magistar crkvenog i svjetovnog prava. I kod njega je intelektualni nakit, tj. pozivanje na antičku tradiciju, rijedak, a temeljni su autoritet Sveto pismo i crkvena tradicija. Njegove su propovijedi, kao i one Jerolima Filipovića, *tumačenja* u današnjem poimanju te riječi. U knjizi *Malahni skup pastirski niki govorenja,* koja je izašla 1800, u propovijedi o čistoći on citira sv. Efrema, a zatim i paterik, navodeći kao primjer sv. Epela. Povratak, dakle, na primjere kakvih je bilo u ranom kršćanstvu, a ne u novijoj evropskoj tradiciji do prosvjetiteljstva, gdje je škola ucjepljivala svojim učenicima jedinstvo cjelokupne evropske kulture: grčke i latinske pisce, Bibliju, kršćansku književnost, martirologij i ostale stečevine kršćanstva: »Karstjani, karstjanke, s ovim kratkim razgovorom ukripljeni čistoću svetu častite, čistoću svetu ljubite, s razgovorim čistim, i s izgledima čistoću svetu po karstjanluku raširujte; čisti budite i sva protivna s jednom čistoćom u Bogu pridobit hoćete. Želite li znati koliko je snažna čistoća sveta? poslušajte. Apelle misnik pričisti, čim još kovač budući, kovaše u jednoj pustinji nika oruđa gvozdena za službu niki sveti pustinjaka, među kojima sveto življaše, bi jedan dan naskočen od ove napasti. Ukaziva mu se iznenada sotona nečista u prilici jedne prilipe žene, nastojeći s poganim ovim prikazom čistoga Apella oskvarnuti. Ali hrabreni Apelle što čini? Na parvi pogled ove sablazi hitro fata s golom rukom jednu gvozdenu ploču koja se prid.njim nahodjaše u vatri sva carljena, pak sa svom snagom, bez ni malo ožeći se, hiti ognjenu ploču na obraz sotonski, koji udilj vas ostade sažežen, a sotona u ženskoj prilici veoma od čistoga Apella nagrđena, jaučući i vičući isčeznu: a hrabreni Apelle za plaću karstjanske pokazane vridnosti ovi dar udilj primi od Božjega svemogujstva da od tada naslidova ognjevito gvozdje sveđer rukami golim uzimati, a nikad se ni malo ožeći«.[10]

U Dubrovniku u XVII. stoljeću mnogo je propovjednika držalo svoje propovijedi s uobičajenom tematikom, ali samo one koje su objavljene tiskom, ili koje su bar ostale u rukopisu, mogu poslužiti za analizu propovjedničkog stila koji je govornik odabrao. Među onima kojima su propovijedi izdane posebice su znameniti: Đuro Bašić (1765) i Bernardo Zuzzeri (1783), dok je propovijedi Arkanđela Kalića izdao tek 1873. Stjepan Skurla. Za njegova života izašle su *Tri besjede Dubrovniku u strahu od kuge rečene* (1784). Bašić i Zuzzeri bili su isusovci, a Kalić dominikanac.

•

[9] Jerolim Filipović iz Rame, *Pripovidanje nauka karstjanskoga, knjige treće* U Mletcih, 1765, str. 177.

[10] Ivan Jozip Pavlović Lučić, *Malahni skup pastirski niki govorenja,* U Mletci, 1800, str. 43—44.

Bernardo Zuzzeri (1682—1762) sigurno je među najpoznatijim dubrovačkim propovjednicima, a slava njegove rječitosti pratila ga je i nakon smrti, te je Đanluka Volantić izdao njegove propovijedi 1783. a one su izašle i u XIX. stoljeću, jer su se izdavaču, Josipu Riegeru, profesoru crkvenoga govorništva u Zagrebu, učinile »što se tiče nutarnje vrijednosti i što se tiče ljepote jezika zlata vrijedne. Svaka besjeda svjedoči da je Bernardu Sveto pismo bilo kruh svakdanji: njegove besjede pune su najljepših izreka Svetoga pisma, a on ih je umio tako vješto upotrebiti, da se čini da ih nije mogao bolje izabrati i ljepše u besjedu uplesti«.[11] Izdanje iz 1872. sadrži, na hrvatskom jeziku, *Život Bernarda Cuceri* Đurđa Bašića koji ističe vrijednosti Zuzzerijevih propovijedi, a da bi naglasio i njegovu svetost, donosi i legendu o svom redovničkom subratu:

»I Gospodin je ljubio Bernarda i trud njegov, pa je on tu svoju ljubav i svijetu očitovao. Jednoč je Bernard besjedio pod prostim nebom nepreglednoj množini ljudstva. Nebo se zavuklo oblaki, a zadušni vjetar popuhavao je s juga grozeći skorom kišom. I već je počela kiša na blizu padati u debelih kapljah. Poplašio se svijet i stao bježati. Na glas Bernardov prestaše bježati. Kišu koja se bijaše posve već primakla otjera protivni vjetar. Oko slušatelja križale su ubojite munje, ali njim nije naškodila nijedna.«[12]

Dobro je ovdje spomenuti i ono što Bašić govori o običaju pozdravljanja koji je upravo Bernardo uveo: »Velikoj i mudroj revnosti Bernardovoj ima se pripisati lijep običaj koj je ponukanjem njegovim zavladao to u državi dubrovačkoj, to po zemljah mletačkih i austrijskih, običaj najme pozdravljat se sa: »Hvaljen Isus« i »Vazda budi«.[13]

Zuzzerijeve *Besjede duhovne rečene pred skupštinom dobre smrti u crkvi sv. Ignacija u Dubrovniku* u vrijeme kad su izdane tiskom (1783) već su jednim svojim dijelom bile neobične, i to po citatima iz latinskoga jezika (izdavač veli: *italijanskoga)* i slikama iz antike i poganskih pisaca: »Namjerit ćeš se najprije na njeke riječi, ali veoma male, sasma italijanske, koje umetnu Bernardo tamo i amo u svoje besjede, nu radi koga uzroka? Jeda li je slovinski jezik toliko ubog da bez pomoći italijanskoga ne može se njim samijem svaka misao izgovoriti? Nije uistinu. Prem je plodan, obilan i podoban svakomu pismu i svakoj vrsti knjiženstva; i tkogod je i malo njemu vješt, zadovoljno će ovu istinu svjedočiti. Jeda li je bio Bernardo svoga rodnoga jezika neumjetan? Ne može se ni to razložito sumnjiti, budući on za u njemu se stanovitije utemeljiti od prve mladosti istrajo mnogo ljeta u pripomnjivu nauku izvrsna govorenja. Jedina dakle svrha za koju služaše se kadgod kojom riječi italijanskom bi, er budući one riječi u Dubrovniku prošle u svačiju običaj, i imajući ih po vas dan u ustijeh i isti puk drobni, hotijaše se ugodit načinu od govorenja svojijeh slušaoca za bit i svršeno od svakoga razumjen«.[14]

•

[11] *Besjede duhovne Bernarda Cucera, Dubrovčanina, rečene pred skupštinom dobre smrti u crkvi sv. Ignacija u Dubrovniku,* izdao Josip Rieger, Zagreb, 1872, str. III. predgovora.

[12] Isto, str. XIII, latinski tekst vidi u D. Pavlović, *Đure Bašića Elogia iesuitarum Ragusinorum,* Croatia sacra, 6, 1933, str. 205.

[13] U Bašićevu latinskom tekstu toga odlomka nema.

[14] *Besjede duhovne,* str. VI.

A o navici da se stari pisci latinski unose u propovijedi Đanluka Volantić kaže: »Vidjet paka da Bernardo veoma često donosi u svojijeh besjedah potvrđenja, pričice i pripovijesti uzete iz knjiga poganskijeh pisaoca: sve stvari koje se od sadanjijeh razumnika dostojno i hule i ne trpe, ko nedostojne pripovjedaocim Božje riječi. Nu za od toga opravdat Bernarda dosta je samo odgovoriti da se on rodi prošastoga vijeka, i da radi toga ne mogaše sasvijem pometnuti načine općene pisaocima onega doba, i od kojijeh ne izosta potpuno izbavljen ni isti veliki Segneri.«[15]

U govoru *Smrt sve otimlje osim krjeposnijeh djela* Zuzzeri se koristi intimističkim tonom, uobičajenim u starih propovjednika, ali u novoj varijanti: »Pridrazi u Isukrstu, dopustite mi da i ja danaske uljezem u vaše kuće ter kažući vam što mi dođe i na ruke i na oči, srebra, zlata, svilnijeh haljina i prateži, i brojeći vam što vi zovete imanje, polja, vinograde i iste kuće, prišapćem vam na uho paka od srca: moj gosparu, moja gospo *post mortem te non sequentur.* Sve je treba nakon malo ostaviti; sve je zajim koga će brzo u druge ruke smrt prinijeti. *Sola pietas et habitus virtutum:* ovo je samo blago koje je od nas i po smrti nerazdiono. (...) Krade smrt zlatne rpe bogatijem; neka ukrade, ako može, jednu malu zadužbinu kojom ste siromaha pokrijepili: krade, o žene, svijet vaš tašti od biserā; neka ukrade duhovnu lijepu odjeću od umiljena podniženstva: krade istu čas i svjetlo ime na ovem svijetu, er iza malo po vašoj smrti prijatelji isti i sinovi od vas će se zaboraviti; neka ukrade hrabreno koje proštenje kojijem ste neprijatelja na krstjansku prigrlili. *Omnia haec sunt extra mortis imperium:* sva su ova lijepa djela više vlasti od smrti i gospostva.«[16]

Slično se Zuzzeri obraća slušateljima govoreći o političkim prilikama u državi — Dubrovniku u propovijedima o anđelima čuvarima: »Neće mučat ni anđeo tvrda straža samovlastita ovega gospostva i ovijeh svijeh država. Rijeti ću prid sucem višnjijem suproć tkomu a najprije suproć meni: ja zajedno svetijem Vlasim nastojali smo i prosili u tebe Boga da vas puk u miru bude, da duhovne i vremenite čestitosti, koliko je za tvoju slavu, među svijem rasiju se, da stoje im na daleko sve nezgode, one najveće koje dušam protive se. A ova duša svojijem grijesim tvoju je pravdu rasrčila i bila dobar dio od uzroka da zadažde tvoji biči: nemoći, uboštvo i od svudara protivnosti. Ovi anđeo, pridrazi moji, (govorim vam sa svom ljubavi Božjega redovnika) nahodi se kad sudije sjedu da pravdanja kušaju se, kad se kupe zbori i vijeća: nahodi se i ko glavar stoji štogod više kneza. Sluša svako govorenje, broji u blustru i primijera sve balote, i svrhe jošter unutrnje, koje mu Bog objavi, razaznava. On sve piše bolje neg potajnik, sve će on prid Isukrstom svjedočiti: je li se potpuno izvršivala naredba ona lijepa vladanja *obliti privatorum publica curate . . .*«[17]

Posljednji veliki propovjednik kojega su djela, makar i dugo nakon smrti izdana, bio je Arkanđeo Kalić (1739—1816), dnominikanac. Iako u svojim propovijedima već slijedi nove poticaje, u onima koje su posebno trebale potresti slušatelje koristi se iskustvima baroknoga govorništva i u dramaturgiji i u ornatusu. To se osobito vidi u propovijedima na Veliki tjedan, kad se govori o muci Kristovoj. U propovijedi na Veliki petak *(Muka Isukrstova)* u uvodu, slično Lastriću (ili Lastrićevu propovjedniku), proglašava sebe krivcem za Isusovu smrt, a zatim govori o odlučnom trenutku ljudske povijesti: o času kad je Isus umro na križu. U toj propovijedi, više nego u nekim drugima, Kalić se koristi dramaturgijom iskaza i baroknim ornatusom: počinje od uvoda: »Što mi srce ranjaš, što od mene išteš, bogoljubni puče krstjanski, da ti ja veoma trudne stvari rečem, pritešku strahovitu zgodu pripovijem i prikažem. Ko je imo srca i smionstva od braće Jozefove doglasit Jakobu, svomu roditelju, što se bješe od Jozefa zgodilo? Ni Ruben koji nije dô da se umori; ni Juda koji ga bješe iz ruka ostale braće izbavio. A ja, koji sam kriv od svega štogod se zgodilo, kriv da se pravedna krv prolila, da je pravedan poginuo, ja ću imat srca i smionstva usta otvorit, riječ izustit? Ne, po nijedan način; nije razložito, nije pristojno. Nebo je čulo i vidjelo; zemlja je čula i vidjela; pakó je čuo i vidio; neka vam oni reku, neka vam prikažu.«[18]

Osobito se slušatelja morala dojmiti pjesma o križu, izrečena s patosom i toplinom: »Drvo, ružno od prije i sramotno drvo, sada slavno i čestito: tvoje ime, prilika, zlamenje, negda od pogrde i prikora, sada od časti, utjehe i krjeposti; ti si sada oružje duša, kruna kraljâ, stijeg vojnika, dika narodâ; ti glave resiš, čelo krijepiš, pošto si primio u tvoje krilo pogubjena našega ljubovnika, er na tvojim rukami uzdržo si procjenu ljuckoga spasenja. Tebi se istok, tebi zapad, tebi sjever i poludne klanjaju. Klanjam ti se i ja, ja te molim prosvijetli moju pamet, pokrijepi moje riječi, upravi moj razgovor da budem uredno prikazat muku i smrt Jezusovu . . .«[19]

Pobožne je slušatelje sigurno potresao opis trenutka smrti: » — U temu spada tijelo, glava slabi, blijedi lice, oči ginu, usta dihću, Jezus mre, Jezus izdiše. — Anđeli od raja, što se ucviliste? Ali Jezus mre za vas? Što je vaše lice stamnjelo nebeske svjetlosti? Ne mre za vas. Hridne gore trepite, pucate? Zašto? nije ga ljubav rad vas na smrt dovela. Vi se utažite, pustite da cvili i skončava se oni rad koga mre i gine. Srce ljucko ne čuješ, ne razumiješ? Nije suze na oku, na ustima nije uzdaha rad žalosti, rad bolesti ne krećeš se, ne pucaš? Srce od kamena. Tot bi bolje bilo da je Jezus umro za ljubav gluha, slijepa, mrtva, nerazložita stvorenja.«[20]

Kao i prijašnji propovjednici i Kalić se obraća direktno svojim slušateljima: »Što mislite, krstjani, da je Adam sam usilovo Sina Božjega sići s neba na zemlju, da je sam njegov grijeh Jezusa na drvo križa pribio? Ali nije i tvoja oholos, plemiću, ovu glavu s dračam okrunila kad si iskrnjega potlačio, siromaha potisnuo, prosjaka oćero? Ali nijesu tvoje privare, kamate, nepravde ogoljele ovo tijelo, bogatniče, kad si tuđe prihito, siromaško imanje posvojio, siromaški trud ne zaplatio? Plaha mladosti, nijesu li svu put ovu izranile, iskvarile tvoja nečistoća i razbludnost? Ko je izgrdio ovo lice,

[15] *Besjede duhovne*, str. VII.

[16] Isto, str. 128—129.

[17] Isto, str. 154.

[18] *Propovijedi o. Arkanđela Kalića Dubrovčanina, reda sv. Dominika,* priredio za tisak kan. Stj. Skurla, Dubrovnik, 1872, propovijed XXXVI. *Muka Isukarstova,* str. 434.

[19] Isto, str. 435.

[20] Isto, str. 450.

ove oči, ove prsi, ako nije tvoje priobraženje, ženo, tvoje isprazne naprave, tvoj slobodni hod, pogled, riječ? Vaše psovke, kletve, mrmošanje nijesu li pogrđenje Jezusovo? Što su osvete, nenavidnosti, omraze, opačine, ako ne teški čavli s kojijem ga na križ pribiste?«[21]

Ardelio Della Bella (1655—1737) održao je za svoga života i djelovanja, a osobito za vrijeme održavanja misija, veliki broj propovijedi. Propovijedi je spremao pismeno, a to znači da se jednim njihovim dijelom mogao koristiti pred različitim slušateljima, a da je drugi dio mijenjao prema prilikama i slušateljima. Sačuvane nakon njegove smrti, objavljene propovijedi svjedoče koliko je on savjesno, pažljivo i ozbiljno sastavljao propovijedi, ne zaboravljajući zapisati naizgled posve nevažne činjenice: »Svršio sam prediku. U sridu predika će bit korisna, dođite! U drugu sridu nisam mogo. Bog zna da se trudi(m) za vas služiti i da izvadite koris.«[22] Ili: »Moj Bože, ja zovem za svidoke mire od ove carkve, ove stine i prilike, da na sudnji dan budu prid tobom svidoci da sam virno tvoju rič pripovidio«, da zatim nastavi: »Zato, moj Bože, ti znaš koliko žudim spasenje od svih, a navlastito od ovoga Grada, Grada toliko plemenita. Blago meni da bih mogo za spasenje od svih život dati, prolti karv. Ali što ja mogu, ti jim pameti prosvitli da poznadu koliko se ima duša prociniti, užeži da budu ljubit nad sve posle posao od duše koja je vikuvita.«[23] Ili još: »Spominjavam se da tri ili četiri godišta nazada, iz ovoga mista prikazao sam Ezekielovo kolo, na drugu svrhu.«[24] Konačno i poznate bilješke o Dubrovniku: »Dubrovniče, kruno od slobode[25] ti si sam steko medju tolicim gradovima od Dalmacije, ali zašto, reci mi? Ja bo sebi ne mogu pravi, i očiti uzrok od tega ugonenuti bez tebe. Mogu samo reći da otkada si viru svetu Isukarstovu zapoznao i primio, od tada je čistu uzdaržiš, i po Turskoj lakomoj zemlji zamiritim načinom raspružaš. Da bi mogli oni bidni karstjani po Albaniji, Bosni i Serviji, raztarkani mirno Boga štovati i njegove svete, da ti s jasprom ne tažiš turski gnjiv, i po tom putu ne lako činiš njima način od bogočašćenja. Gorušte poznajem tvoje sarce prema Bogu; vidim lipotu tvoi[h] carkava; vidim veličnost, i pomstvo carkovni[h] pjenja; vidim poštenje koje nosi se Božjim namisnicima; tvoja almuštva, ljubav prema ubozim. Ovo su, ovo dila, smijem reći, koja su ti dostojali lipi dar koji uživaš. Ako ti stoji na sarcu, ako ga želiš ne izgubiti, nasliduj uzdaržati se u viri, budi Bogu harna, i virna; diluj pravdu za svakim, budi svedjer milostiva prema ubozim. Dokle budeš ti tako uzdaržati se prema Bogu, dotle će Bog biti tvoja obrana, i braniće slobodnos tvoje krune. Što ti od sarca želim.«[26]

Od golemog broja pisanih održanih propovijedi 1805. ili 1806. Matej Čulić, splitski kanonik, izdao je *Razgovore i pripovidanja* udešavajući tiskani

[21] Isto, str. 450.

[22] *Razgovori i pripovidanja oca Ardelia Della Bella Fiorentina Družbe Isusove, data na svitlost od pripoštovanoga D. Matija Čulića, kanunika spliske crkve poglavite i parvostolne Dalmacije i sve Kroacije*, U Mletci, bez godine. U mom primjerku bosančicom je označena godina 1806.

[23] Isto, str. 153.

[24] Isto, str. 142.

[25] Isto, str. 132. U tiskanom tekstu: Dubrovnice, krunno od slobode...

[26] Isto, str. 132.

tekst prema svom shvaćanju jezika, ikaviziravši propovijedi. Srećom, ostao je sačuvan autograf, te je moguće usporediti tiskani tekst i autorov original. Dok je Čulić priređivao propovijedi za tisak na početku XIX. st., u crkvenom govorništvu već su se bile dogodile tolike promjene da on, hvaleći propovjednika i njegov jezik, ne može a da ne spomene: »Naći ćeš paka da on često donosi u njima potvrdjenja, pričice i pripovisti uzete iz knjiga poganski pisaoca, sve stvari koje se od sadašnji razumnika dostojno kude, hule i ne tarpe ka nepristojne pripovidaovcima Božje riči. Ali dosta je reći za njegovo opravdanje da je ovo treći vik od kad ji je složio i da tribovaše mu slidíti načine općene svim pisaovcima onoga doba i od kojih ne izosta potpuno izbavljen ni isti veliki i glasoviti otac Segneri.«[27] Ivan Luka Volantić isto je pisao u dubrovačkom izdanju Zuzzorijevih *Besjeda duhovnih* (1793), pa je te riječi Matej Čulić samo prepisao.[28]

Della Bellini *Razgovori i pripovidanja* imaju 36 *razgovora* (I—XXXVI, 1—163) i XXIV *pripovidanja* (164—237), iako se i ovdje javlja termin *razgovor* (XIII, XXIV, zapravo XIV), a zatim još 2 *razgovora* i još jedno *pripovidanje*, označeno brojem II. Na kraju knjige nalazi se popis pretplatnika (255—259).

Da se bar donekle vidi kako je Ardelio Della Bella propovijedao, evo primjera — to je razgovor IX, u četvrtu nedjelju po Bogojavljenju (Vodokaršću):

»Da ovi svit jest more, a more najvalovitije, možemo to svi spoviditi; ne budući nikoga koji ovo more brodeći, nije zle godine susrio. Ter toliko je more svitu, svit moru priličan, da s razlogom more zvati se može jedan svit od tuga i suprotive, a svit jedno more od nakazni isti zlih godina. Onemu valovito buči more u kući: žena sardita i ohola; onemu sinovi neposlušni: ona od valova čuje buku, a ćuti udarce kroz nje muža zloćudnost; on tisnut od silna sjevera nasuka se je, onemu usred brodenja nestalo je brašna; onemu drugomu markenite blište, prite drivno razbijanje i pogubu; suproć ovemu puhanju vitri od nenavidosti; protiva onemu drugomu od omraze, tko medju valovima od ljubavi, kto od naticanja.«[29] Nabrajanje, kao oznaka načitana govornika, ali i kao stupnjevanje, pojačavanje iskaza, toliko karakteristično za baroknu bujnost, nalazimo često u Della Belle: »Ovo je jedini poso svega svita, kralja u svomu kraljevstvu, vlastelina u svomu vuladanju, biskupa u svojemu rusagu, književnika (piše kgnaixevnika) u svomu nastojanju, vojnika u vojevanju, targovca u targovanju, zanatnika u svomu rukotvorenju. Nije, nije po ni jedan način potribno biti čoviku biti kralj, biti vlastelin, biti biskup, ni biti vojnik, ni književac, ni targovac, ni zanatnik, niti mu je takodjer potribno biti velike pameti ko Salamun, jak ko jedan Sansun, lip ko jedna Elena, ali potribno mu je saranit se: *porro unum est necessarium*.«[30] Jasno se razabire da je došlo do promjene u baroknoj propovijedi: od uzleta riječima, kako ga nalazimo u ranih baroknih propovjednika, Habdelića ili npr. Kašića u *Životu gospodina našega Isukarsta* (1638), sada se — čak i u

[27] Isto, str. 4.

[28] Vidi tekst ovdje uz bilješku 15.

[29] Isto, str. 43.

[30] Isto, str. 235.

nabrajanju — ističe racionalan poredak, stupnjevanje je vezano logikom iskazanoga, a ne toliko igrom opozicije ili antiteze. *Ornatus* je postao skromniji, ali je zato ideja, misao postala prepoznatljivija, istaknutija. Put će ići prema klasicističkoj propovijedi, prema apologeticima koji su se regrutirali suprotstavivši se deistima i enciklopedistima. Ukidanje isusovačkog reda, a zatim u Hrvatskoj i Slavoniji ukidanje i drugih redova, zaustavilo je put propovjedničke literature — nije stoga neobično da ih izdaju na početku XIX. st. kad je i taj val bio već prošao, i kad je pobožno slušateljstvo očekivalo drugačije propovijedi. Ali tada — pisaca nije bilo. Zato je Della Bellina zbirka propovijedi, objavljena na početku 19. stoljeća, sigurno imala velik uspjeh među gradskim i seoskim svećenstvom. U popisu pretplatnika za njegove propovijedi na kraju knjige nabrojeno je oko 220 pretplatnika, urednici su očekivali pretplatnike iz ostale Dalmacije i Kvarnera, ali ovi nisu na vrijeme poslali svoje ime, te nisu unesena njihova imena. Njegova je riječ još jednom zaživjela na korist i duhovnu utjehu slušatelja diljem naše domovine, noseći sa sobom i misao o jednom i jedinstvenom jeziku od Dubrovnika do Istre, od mora do panonskih prostora. Tvrdnja Miroslava Vanina da Della Belline propovijedi »makar ih on i nije do kraja izgladio za tisak, idu među naše najbolje crkvene besjede, koje su ugledale svijetlo do dana današnjega«,[31] izrečene prigodom 200. godišnjice Della Belline smrti, iako imaju prigodničarski karakter, nisu daleko od istine, ako ih doista uspoređujemo s njemu suvremenom propovjedničkom literaturom: s autorima kao što su Bernardo Zuzzeri, Đuro Bašić, Fabijan Blašković, Josip Banovac, Ivan Josip Pavlović-Lučić ili fra Jerolim Filipović na štokavskom području, ili sa suvremenicima na kajkavskom području.

[31] Miroslav Vanino, *Ardelio Della Bella, vjersko-prosvjetni radnik Dalmatinske Hrvatske, Uz dvjestogoišnjicu smrti* († 3. prosinca 1737), Zagreb, 1938, str. 17.

FRANCESCO SAVERIO PERILLO

Bari

»RAZGOVORI I PRIPOVIDAGNA« ARDELIJA DELLA BELLE I TADAŠNJE TALIJANSKO PROPOVJEDNIŠTVO

Važno mjesto u razvoju hrvatsko-srpskih jezičnih proučavanja pripada puljiškom isusovcu Ardeliju Della Belli, autoru rječnika *(Dizionario Italiano, Latino, Illirico)* i gramatičkog priručnika jezika zemlje u kojoj je proveo niz godina u pedagoškoj i svećeničkoj službi *(Grammatica della lingua illirica).*

Prožet kulturnim ozračjem protureformacije, isusovac iz grada Foggie želi novacima svoje družbe pružiti vrijedan materijal za širenje katoličke vjere u prostranome slavenskom svijetu, koji se još uvijek osjećao i shvaćao jednim i jedinstvenim. Nije gubila na značenju ni utopija kojoj je Juraj Križanić posvetio slobodu, pa je u ime tog istog rimskog univerzalizma Della Bella priredio leksikografsku zbirku kako bi se njome koristili svi koji žele »impiegarsi nell'Apostolico Ministero delle Missioni« na »ilirskim« teritorijima, »in tante vaste Provincie d'Europa«.[1]

Već nakon prvog izdanja rječnika bilo je kritika. Na primjer, o maloj gramatici pisalo se kao o radu ne posve originalnu, jer se autor držao i strukture i materijala gramatike *Institutiones linguae illyricae* Bartula Kašića. Ipak, doprinos Della Bellina djela hrvatsko-srpskoj leksikografiji i gramatologiji ne može se ni na koji način zanemariti. To više što je Della Bellina djelatnost u problematici akcentologije bila gotovo pionirska.[2]

Ne mali broj hrvatskih književnika — a među njima i Antun Kanižlić i Antun Ivanošić — okretao se jezičnom blagu koje je sakupio puljiški isusovac Neki pak, osjetljiviji na jezična pitanja, prihvatili su *Dizionario* sa zanima-

[1] *Dizionario Italiano, Latino, Illirico* [...], in Venetia, MDCCXXVIII, Presso Cristoforo Zanne, L'Autore a chi legge, str. 2.

[2] Pitanja akcentologije dodirnuli su se u svojim gramatikama Bartul Kašić i Juraj Križanić. Već je Jakov Mikalja, među leksikografima, uočio dva tipa znakova u odrednicama *Blago jezika slovinskoga,* ali se razvijeniji čini, premda po mnogočemu nedosljedan, sistem koji usvaja Della Bella, s tri različita akcenta (oštri, gravis i cirkumfleks). Usp. A. Peco, *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika,* Beograd, Naučna knjiga, 1971, str. 108—115.

njem, dok su drugi prema priručniku *Grammatica* sistematizirali obradu hrvatsko-srpske gramatičke tematike, a što potvrđuje filološka akribija ovog Talijana,[3] »koi je u mnogoj struci za čudo — kako je primijetio Ivan Mažuranić — duh ilirskog jezika postigao«.[4]

Mi ćemo se, međutim, osvrnuti na jedan drugi aspekt Della Bellina književnog stvaralaštva, onaj usko vezan uz njegov svećenički poziv, te ćemo analizirati zbirku njegovih propovijedi, posmrtno objavljenu pod naslovom *Razgovori i pripovidagna.*

Pola stoljeća poslije autorove smrti[5] urednik, splitski kanonik Matija Čulić, ponukan ih je tiskati koliko iz želje da dalmatinskom narodu hrvatsko-srpskog jezičnog izričaja ponudi djelo iz kojeg će moći crpsti materijal za moralnu pouku toliko iz htijenja da prikaže jedan jezični uzorak preporučljiv po svojoj ljepoti, savršenstvu i čistoći:

»[. . .] Sasvim time, poradi cistochje, i liposti s'kojomsu pisani; poradi mlogo kriposni naukov, koja uztischiu, i poradi ugliudna nachichiegna s kojimasu uresceni, koga mogu primiti oni kiga neznadu: sziniosam uciniti jedan dar mlogo koristan, i ugodan svemu Slovinskomu Narodu, za da u oue nasce strane razploduse gnegovi Sveti nauci, i da nepoghine nasc u toliko kraglievina rasplodien, a ne vcen jezik. Jate nechju, dobrostivi Stiovce, mlogo zadarsati, hualechi lipost, izuarsnost, i cistochiu Slovinskoga jezika, i plemenito niko, i ugodno skladagne sasvim neobicajno dosada Slovinskim Pripovidaovcima, s' kojom on uresci, i nakiti ova svoja govorenja.«[6]

Nemajući vremena Čulić je reviziju teksta, koju autor nije uspio privesti kraju, povjerio jednom prijatelju: ikavsku patinu, koja se nametnula ijekavskom originalu, trebalo bi dakle pripisati nepoznatom Čulićevu prijatelju, kao što pretpostavlja M. Vanino.[7]

Kao što je već rečeno, Čulić opširno razmatra dvije osobitosti *Razgovora i pripovidagna,* njihovo, naime, duhovno i jezično značenje, a u nastavku uvodne riječi *Sctiozu* dotiče se još jednog pitanja, onog filološke prirode, upozoravajući da u tekstu ima neuobičajenih riječi preuzetih od starih pisaca, koje je Della Bella namjeravao sačuvati ili oteti zaboravu. A da spriječi eventualnog zlobnika koji bi doveo u pitanje ovladanost hrvatsko-srpskim jezikom, urednik hrli pohvaliti bogatu djelatnost isusovca iz Foggie koji se uspješno zalagao za širenje ilirskog narječja u talijanskim krajevima sastavivši rječnik i gramatiku, a što je mučan pothvat čak i za izvornog govornika:

●

[3] O Della Bellinu utjecaju na hrvatske ili srpske pisce i leksikografe usp. Z. Vince, ***Putovima hrvatskoga književnog jezika***, Zagreb, SNL, 1978, str. 50, 56, 70, 89. Valja također pogledati esej u kojem Arturo Cronia ocrtava koristan profil Kašićeva, Della Bellina i Appendinijeva gramatičkog djelovanja, istražujući i dodirne točke i odjeke njihovih djela kod drugih sastavljača gramatika *(Contributo alla grammatologia serbocroata,* Ricerche slavistiche, 1952/I, str. 22—37).

[4] Citiramo u Z. Vince, cit. djelo, str. 264.

[5] Djelo ne donosi indikaciju o godini tiska, koja je u svakom slučaju poslije 1797, jer Čulić, spominjući mjesta u Dalmaciji u kojima je Della Bella obavljao svoju posladničku službu, o tome kaže »pria podlosna Uladagnu Mletaskomu, a sada Cesarskomu« *(Razgovori i pripovidagna oza Ardelia Della Bella* [. . .], u Mletci po Adolfu Cesare [bez datuma tiska], *Sctiozu,* str. 3. A, s druge strane, tiskanje djela su dopustile carske vlasti *(S' dopustegnem Cesarovin,* čitamo na naslovnoj stranici). Što se tiče pitanja koja se odnose na datiranje djela pogledati, u svakom slučaju, M. Vanino *(Hrvatski Bourdaloue,* Život, 1937/XVIII, 8, str. 365).

[6] *Razgovor i pripovidana,* str. 3.

[7] M. Vanino, cit. djelo, str. 364.

»Nachichies u gnima nike rici tebi neobicajne, daj razumisc, na mistokojih mogaose slusciti razumnijima; alli imasc znati, da kakoje on prostio Pisaovce nai glasovitije, tako hotiose s'gniou istima sluxiti, za neka nepoidu u saboravu i za da nebude potvoren, kako nesnaz nascega jezika, pokle sloxi one toliko korisne kgnighe, ke ustischiu rici da moxe jedan Italianin laksie jezik Slovinsk nauciti: Isto nikor od nas, nebi vridan uciniti.«[8]

Na završetku djela donosi kratak popis teško razumljivih riječi i njihovih prijevoda:

SKAZALO

OD NIKI RIČI OD SVI NERAZUMNI

Bazkasce	Rexe	Rice
Bezociahu	micese	Sarde
Cepati	nasrammuiu	Sastragne
Cerga	Tlaciti	Smoterne
Cinimma	tenda	Tomaxia
Gonetati	Ciarima	Ustruccjano
Gliussake	Prorokouati	uscisikati
Hangiara	Pine	Zalicina
Iemagna	Anxara	Zaiazati
Izkubliti	Iamatua	Prikazi Paklene
Kuda	Izguliti	Klognegne
Nakostrieciem	Rep	Namisgliene
Nesmotrene	nakostrusen	Prikaza
Paha	Neugliudne	Uzdarsano
Plicu	Vogn	cinit zaspat
Prianuchie	Zdilu	Saviscia
	Priplienje	Pomarcati[9]

Ustvari, mnoge riječi iz popisa,[10] što ih je Della Bella uvrstio i u *Dizionario,* zabilježene su u starih pisaca dalmatinsko-dubrovačke književnosti. Tako na primjer turcizam *čerga,*[11] riječ mogućeg dalmatskog podrijetla *kuda,*[12] ili pak *gonetati,* koja se javlja već u Mavra Vetranovića, Junija Palmotića i Ivana Gundulića.[13]

Della Bellino djelo, kako se zaključuje po naslovu, podrazumijeva dva oblika (ili vrste) svetog govorništva: razgovori (ima ih četrdeset) tvore najvažniji dio knjige,[14] u odnosu na propovijedi (ima ih trinaest).[15]

●

[8] Ibid., str. 4.

[9] Ibid., str. 252.

[10] Koji sam urednik smatra nepotpunim zbog bolesti koja ga je zadesila te ga spriječila u tom preciznom radu kad je tekst bio predan u tisak (usp. ibid.).

[11] Primjeri iz I. T. Mrnavića, B. Krnarutića i J. Palmotića, među inima *(Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika,* Zagreb, JAZU, 1880—1976, v. pod *čerga).*

[12] Zabilježena u radovima Š. Menčetića, M. Vetranovića i I. Gundulića (ibid, v. pod *kuda).*

[13] Ibid., v. pod *gonetati.*

[14] Str. 5—163, 229—246.

[15] Str. 164—228.

Pri sastavljanju *Razgovora i pripovidagna* Della Bella prihvaća kao uzor stil najuglednijega talijanskog propovjednika iz 17. stoljeća, Paola Segnerija, koji je obnovio uzorke svetog govora lišivši ga ondašnjeg praznoslovlja i retoričkih kićenosti. Segneri je psihološkoj komponenti propovijedi udahnuo novu živost, nije naime težio za tim da začudi pretjeranošću i bogatstvom slika već da uvjeri snagom osjećaja i ljudske topline, jer je samo pomoću toga mogao prodirati u dubinu duše slušatelja.

Istina je također da su mu propovijedi često protkane antitezama i metaforama; nedvojbeno je da utjecanje svijetu mitologije katkada postaje prenaglašeno i pretjerano; lako je utvrditi da povijesna naobrazba nerijetko opterećuje predmet, razblažuje ga i lišava dramatičnosti; pa ipak — kako je primijetio Niccolò Tommaseo — »i pregi di questa eloquenza all'ingegno e all'animo del Segneri, i difetti al secolo in massima parte debbonsi attribuire«.[16]

I premda uglavnom slijedi diskurzivnu živost i dijalektička sredstva svoga subrata, autor *Razgovora i pripovidagna* od njega se razlikuje gotovo potpunim neprihvaćanjem metafore i igre antiteza; sa Segnerijem utječe se citatima iz klasične književnosti. On im, doduše, nastoji ublažiti ton u gradnji propovijedi, ali to ga ne lišava kritike priređivača koji mu ipak pripisuje oprostiv utjecaj ukusa vremena, koji nije poštedio ni Segnerija:

»Nachichiesc paka da on cesto donosi u gnimia potuardienja Pricice, i Pripouisti uzete iz kgniga Poganski Pisaozaa; sve stuari, kojese od sadasgni Razumnikaa dostojno kude i hule, i ne tarpe, ka nepristojne Pripovidaovcima Boxje rici. Alli dostaje rechi za gnegovo opraudanje, daje ovo trechi vik od kadjie slosio, i da tribovascemu slidititi nacine opiene svim Pisaovcima onoga dobba, i od kojih neizosta podpuno izbavglien ni isti veliki, i glasoviti Otaz Segneri.«[17]

Naš autor slijedi oca Segnerija u tome što u radnju uvodi anegdote, zgode iz života, kratke obrise, nastojeći je učiniti što raznolikijom i bližom slušateljstvu. No, i u toj općoj težnji za slikovitim detaljem naslućuju se poneke razlike koje je moguće pripisati ne toliko različitoj kulturnoj formaciji dvaju propovjednika (tà, oni su, i jedan i drugi, pohađali glasovite škole svoje družbe) koliko pristupu osebujnim svojstvima publike kojoj se obojica obraćaju.

To ne znači da se je autor najglasovitijeg *Quaresimala* iz talijanskog Seicenta na isti način obraćao prinčevima i dvorjanicima, pred kojima je često držao nezaboravne govore, već da Della Bella zacijelo nije mogao zanemariti kulturnu razinu i akceptabilne sposobnosti skromnog dalmatinskog i dubrovačkog puka u kojemu je samoprijegorno vršio svoju bogoslužnu misiju.

Govor mu ovdje postaje izravan i polagan, pozivanje na mitološke likove veoma rijetko; isti citati iz dragog mu Seneke, kao i iz Platona, Tacita, Plutarha i Cicerona, ne usporavaju mnogo proticanje i razvoj ideje vodilje; ton podjednako bogate anegdotike — rekli bismo — ublažava se i prilagođuje psihologiji slušatelja, crpući živost iz dobro mu poznatih zgoda iz svakidašnjeg života.

Onkraj ovih, u biti rubnih, različitosti ipak je nemoguće zanijekati da je sugestivnost Segnerijeve riječi našla velikog odjeka u puljiškog isusovca koji

[16] N. Tommaseo, *Dizionario di estetica*, Milano, presso Fortunato Perelli, 1860, v. pod Segneri.

[17] *Razgovori i pripovidagna*, str. 4.

se u obradi teme ponekad na njega nadovezuje, prilagođujući je tek osebujnoj jezičnoj i kulturnoj stvarnosti.[18]

Tako u *Razgovoru XXIV. u nedigliu po Duhovi. U pofalu s. Aloisa Gonzaghe* Della Bella s ushićenjem govori o iskustvima nebeskog junaštva svetog dječaka, pri čemu izbliza slijedi *Panegirico del beato Luigi Gonzaga.* On doduše prati samo prvi dio propovijedi, a izostavlja drugi, prožet čestim aluzijama na život Firence u doba porodice Medici (s obzirom da ju je Segneri već bio pročitao na dvoru firentinskog nadvojvode).

Upravo nam analiza *Pofale,* iako djelomična, a u usporedbi s originalom, omogućuje razumijevanje Della Bellina načina pisanja i sposobnosti da izlaganje približi ukusu i mentalitetu svoga slušateljstva ili pak da tekst još više ogoli od pretjerana pozivanja na klasike, koji se katkada zamjenjuju citatima iz crkvenih otaca, a pokatkad jednostavno izostavljaju (ili skraćuju) što pokazuje i sljedeći odlomak:

[. . .] si come appunto di Augusto disse già Seneca, che veramente fù moderato, e fù pio, na allor ch'egli hebbe gonfiati prima più volte i mari di sangue, e popolate or le campagne di stragi, or le isole di esiliati, or le torri di prigionieri: Fuerit Augustus moderatus & clemens: ma quando fù? nempè (ripiglia Seneca) nempè post mare Actiacum Romano cruore infectum; nempè post fractas in Sicilia classes, & suas, & alienas; nempè post Perusinas aras, & perscriptiones. Non cosi già si può dire del mio Luigi.[19]

Kako od Cesara Augusta reççe Seneca, da u istinu bih blaghe chiudih, i mille, alli kad iur uzmnoxi gliuskom naraiu morske vallove, poglia, gorrami martuih tilesa napunni, i obrati gradove u strasne tamnize od osughienih.[20]

Značajan je u tom smislu i prijepis onog dijela *Panegirica* u kojem Segneri donosi razne čudesne zgode u vezi sa svecem, a zatim se, uz obilje podataka i povijesnih činjenica, zaustavlja na njegovu upornom nastojanju da ublaži žestoku nesnošljivost među starješinama u kući Gonzaga. Della Bella u *Pofali* ostaje blizak izvorniku kad god pripovijeda o čudesima koja su obilježila Luigijevo djetinjstvo, ali se od izvornika udaljuje svaki put kad se dotiče razdoblja prepirke i uzaludnih pokušaja njezina razrješenja prije nego što će to pokušati svetac. Autor *Razgovora i pripovidagna* zanemaruje pri tom pojedinosti koje, s druge strane, nisu bile od kakva značenja za njegove vjernike okružene itekako različitim društveno-kulturnim ozračjem:

Ista privlačljiva snaga zrači i iz pisane stranice, koja je beskrajno neposredna i otmjena premda vrvi mnogim ortografskim nedosljednostima i tiskarskim pogreškama, na što je već upozorio Pijemontez Francesco Maria Appendini,[21] sunarodnjak našeg autora koji se — po djelatnosti i po idejama — može, bez dvojbe, ubrojiti u pantheon velikih Dalmatinaca.

[18] Već je Vanino primijetio da je potrebno pomno proučiti izvornost Della Bellinih *Razgovora i pripovidagna,* premda je pojam izvornosti relativan, osobito kad je riječ o crkvenom govorništvu (M. Vanino, cit. djelo, str. 367).

[19] *Panegirici sacri di Paolo Segneri* [. . .], In Venetia, MDCLXXIV, Presso Steffano Recurti, str. 172—173.

[20] *Razgovori i pripovidagna,* str. 112.

[21] F. M. Appendini, *Grammatica della lingua illirica,* Dubrovnik, 1850,[4] str. 15.

Ricerca effettuata con il contributo del H. P. I. (40%).

GIUSEPPE MELLINATO

Roma (Rim)

OTAC ARDELIO DELLA BELLA I MISIONARSKA METODA OCA PAVLA SEGNERIJA STARIJEG

Uvijek je jedan od velikih problema Katoličke crkve bio taj kako praktično vjernike održati na razini pravoga kršćanskog života. Poslije ranog srednjeg vijeka i benediktinskog civilizatorskog utjecaja na Evropu, poslije prve obnove u 12. stoljeću i poslije djelovanja dominikanaca i franjevaca u 13. stoljeću s potresnim propovijedima tipičnim za sv. Antuna Padovanskog, sv. Vinka Fererskog i sv. Bernarda Sijenskog za vjerska mnoštva bilo je veoma značajno propovijedanje u pučkim misijama oca Pavla Segnerija Starijeg u drugoj polovici 17. st., čiji se utjecaj proširio osobito u prvoj polovici 18. stoljeća.[1]

Otac Ardelio Della Bella, koji je postao isusovcem u prvom redu iz apostolskih nakana, znao je za uspjehe senjerijevskih metoda propovijedanja, koje su bile prilagođene osobito obnovi kršćanskog života u tadašnjm zemljoradničkim područjima. I kada je on, po unutrašnjem poticaju i po nalogu svojih poglavara, bio određen da duhovno izobražava dalmatinsko stanovništvo, smatrao je prirodnim da se služi metodama koje je i sam, zbog njihovih stvarnih uspjeha, duboko cijenio.

Do propadanja kršćanskog života obično dolazi zbog nepoznavanja ili zaboravljanja istina koje se odnose na taj život ili pak zbog napuštanja praktičnih čina toga života. Senjerijevske misije sastojale su se u tome da intenzivno i organizirano izađu u susret tim potrebama, tako da se duboko pokrenu što je moguće veća mnoštva, i to u što kraćem vremenu kako bi malobrojnim misionarima ostalo vremena da svoj posao prošire na što više mjesta.

Najprikladnije vrijeme za seoske misije bilo je između Uskrsa i mjeseca rujna, kad je vrijeme općenito najljepše, a dani najdulji, tako da je seljacima ostajalo još mnogo slobodnih sati da obave potrebne poslove na poljima: poje-

[1] Carla Faralli, *Le missioni dei Gesuiti in Italia (sec. XVI—XVII): problemi di una ricerca in corso,* u Bolletino della Società di Studi Valdesi, n. 138 (prosinac 1975), 97—116.

dine točke misijskog programa obično su se vršile u rane jutarnje i prve popodnevne sate te kasno uvečer.

Segneri je volio organizirati više misija tako da bi se nadovezivale jedne na druge u istoj biskupiji (a pripremao ih je neko vrijeme u suradnji s odgovornima, čak i unaprijed posjećujući mjesta predviđena za misije), i to tako da bi svakog tjedna održao jedne misije, prelazio iz župe u župu da bi završio u glavnom pokrajinskom gradu: činilo se da je veliko mnoštvo ljudi, koji su se na taj način obnavljali u duhu, bilo i psihološki raspoloženo da lakše i dulje ustraje, jer tako međusobno jedni na druge pozitivno utječu.

Na području župe u kojoj je trebalo da se održe misije misionari su odabirali prostran trg na kojem se postavljala velika pozornica za propovijedanje i gdje je brojno mnoštvo moglo prisustvovati sjedeći i prikladno zaštićeno. To mjesto trebalo je da bude jednako udaljeno od raznih naselja i njihovih kapela, od kojih su stanovnici mogli u procesijama sa svojim zastavama i stjegovima dolaziti za vrijeme misija da sudjeluju na zajedničkim crkvenim obredima.

Misije, koje su blie već unaprjed pripremljene, započinjale su obično u nedjelju uvečer prvim susretom naroda te crkvenih i laičkih vlasti s misionarima koji su dolazili pješke i bosi. Misionara su bila dva, jedan za temeljne propovijedi, za jake propovijedi, koje su nazivali »načelnima«, a drugi za moralna i doktrinalna izlaganja koja su bila više razgovori i kao neki odmor, čak i neka zabava. Segneri je želio da budu samo dva misionara koji mogu dobro surađivati, jer se bojao, ako bi ih bilo više, da bi među njima moglo dolaziti do neslaganja. Nakon dobrodošlice u početnom susretu jedan od njih dvojice započinjao je misije govoreći o raspoloženju koje se zahtijeva da bi misije donijele dobar plod. Potom je trebalo da se dva misionara sastanu sa svim suradnicima iz klera i laikata, da raspodijele zadaće koje se tiču katekizacije djece, procesija i načina kako da se ljudi potaknu da dođu na misije, kako da se obave druge vanjske manifestacije i kako da se pomire osobe i skupine koje su međusobno u zavadi. Osobito je bila važna uloga jednog biskupijskog svećenika kojemu je bila povjerena dužnost da organizira izvanjske točke kako bi se misionari mogli baviti samo duhovnim djelovanjem (njegova je dužnost bila da poučava i vodi pjevanje, da uređuje procesije i drži odvojene muškarce i ženske, da daje sve obavijesti, raspoređuje ispovjednike, dijeli listiće s obavijestima itd.). Temeljne teme koje su se u misijama obrađivale bile su sljedeće: prava spoznaja grijeha, koja nikad nije odvojena od spoznaje milosrđa i Kristove ljubavi; sigurnost smrti i opravdan strah od Božjih kazna, osobito od pakla; posljedice grijeha koji narode čini bijednima; svojevoljno prešućivanje teških grijeha u ispovijedi. Pouke su se pak bavile ovim temama: pokora, ako znači kajanje za počinjene grijehe, uz ozbiljnu odluku da ih čovjek više neće činiti; izbjegavanje bližih prigoda za teški grijeh; grijesi koji su vezani uz preveliku navezanost za novac; neuredna ljubav prema užicima; pretjerano držanje do samog sebe i negativne posljedice toga; mnogi grijesi koji se počinjaju jezikom; potreba da čovjek prašta bližnjemu i da se s njim pomiri; krštavanje kada bude potrebno; pobožnost prema Euharistiji i često pričešćivanje; potrebna priprava za brak i odgoj djece i, konačno, pobožnost Gospi.

Osim propovijedi, kateheza i pouka tu su bile i noćne pokorničke procesije (u srijedu, četvrtak i petak) prigodom kojih su se misionari i prisutni bičevali, dok su drugi sudionici vršili druge pokore. Tu je zatim trebalo da se

nauče pjesme, molitve, sakramenti, pouke i načela u obliku kratko i živahno sročenih izričaja koje je valjalo pamtiti i ponavljati: to su različiti načini koji služe tome da se udomaće kršćanske istine i osjećaji pomoću ovog ili onog od mnogih kanala koji su vlastiti ljudskom spoznavanju.[2]

Subota ujutro bila je slobodna, da bi se mogli ispovjediti oni koji se još nisu ispovjedili, a na raspolaganju je bilo dovoljno izabranih ispovjednika, i onih iz drugih mjesta. To je bilo važno zato da se olakša ispovijed pokornicima koji su se stidjeli i da bi se mogle obaviti opće ispovijedi, one o čitavom životu, ako je bilo potrebno. Poznato je naime da je nemirna savjest, makar taj nemir bio u podsvijesti, uvijek negativno utjecala na vjeru nekih grešnika, na njihovu ogorčenost prema drugima i na antiklerikalizam. S druge pak strane dobar ispovjednik može učiniti da se opća ispovijed ne odulji, da se obavi u kratko vrijeme i da se pokornici uz prikladna pitanja uvjere u potrebu ispravnog stanja savjesti.

U nedjelju ujutro, rano, na pokretnom oltaru postavljenu uz sudjelovanje ljudi služila se misa i dijelila pričest koja je za veliko mnoštvo sudionika bila u potankosti pripremljena.[3] Slijedila je završna propovijed podsjetnica i završetak misija uz davanje blagoslova i oprosta.

Misionari su odmah odlazili da započnu sljedeće misije ne pokazujući nikakva znaka navezanosti na mjesto u kojem su bili. I za vrijeme propovijedanja morali su se držati nekih pravila: iskazivati mnogo poštovanja mjesnom kleru i nikoga u propovijedima vrijeđati, ne miješati se u pitanje milostinja propisanih u dotičnom mjestu, ne ulaziti u slučajeve vraćanja novca (ako je to bilo baš neizbježno, morali su zahtijevati priznanice); morali su se čuvati toga da dijele blagoslove ili vrše druge vjerske čine koji bi bilo i izdaleka odisali magijom; nisu smjeli primati milostinju da je dijele drugima.[4]

Danas je možda prošlo vrijeme pučkih misija, bar u starinskim oblicima, kakvih je bilo mnogo. Golia ih je prije pedeset godina nabrojio više od dvadeset.[5] Osim toga senjerijevskim misijama prigovaralo se s metodološke strane da sve traju jednako dugo, otprilike jedan tjedan, dok su se drugi

[2] Aurelio Franchini, *Pratica delle missioni del Padre Paolo Segneri* (junior), Poletti, Venezia 1714, II. dio, 23 paragr.
Armando Guidetti S. J., *Le missioni popolari. I grandi gesuiti italiani*, Rusconi, Milano, 1988.
Giuseppe Orlandi, *L. A. Muratori e le missioni di P. Segneri* u *Spicilegium historicum Congregationis SSmi Redemptoris*, 1972, 158—294.
Idem, *La corte estense e la missione a Modena del* P. Segneri, ondje, 1973, 402—404.
Idem, *La missione popolare redentorista in Italia dal Settecento ai nostri giorni*, ondje, I, 51—141 (osobito 64).
Francesco Gioia, *Missioni al popolo e famiglia. Orientamenti metodologici*, EFI, Perugia, 1981 (usp. *Civ. Catt.* 1983, I, 509).
Lodovico Antonio Muratori, *Vita del Padre Paolo Segneri* (junior) Soliani, Modena, 1720, pogl. VII—IX.

[3] U Borgoratu g. 1668. za vrijeme misija koje su održali o. Segneri i Pinamonti pričestilo se 7.500 vjernika. Usp. C. Faralli, Le misiioni..., str. 115.

[4] A. Franchini, *Pratica*... paragraf 23.

[5] Giuseppe Golia S. I., *Manuale pratico per Missioni al popolo, I, Tecnica, spirito, programma*, Gregoriana, Padova, 1931, 12—22.

tipovi misija prilagođivali većoj ili manjoj potrebi dotičnog kraja, ali smatram da je u biti pitanje o ciljevima koji su djelomično različiti, što ih različite vrste pučkih misija u vremenima koja se mijenjaju žele postići.

Danas opća klima više nije »kršćanska«, u kojoj bi se kršćanstvo pretpostavljalo, bar u većine stanovništva; ona je sekularizirana, puna suptilnog praktičnog materijalizma: valja prilagoditi sadražje i strategije. No neke bitne pouke i psihologija mnoštva, što ih je o. Ardelio Della Bella u Dalmaciji instinktivno preuzeo iz senjerijevskih misija, ostaju i danas aktualne, samo ako ih upotrijebe duhovi koji su zdravo apostolski nadahnuti.

MLADEN ČULIĆ DALBELLO

Split

DOPRINOS DELLA BELLE HRVATSKOJ JURIDIČKOJ TERMINOLOŠKOJ KULTURI

Kada sam svojedobno bio odlučio obraditi kulturološko djelovanje Ardelija Della Belle u obliku diplomskog rada na padovanskom sveučilštu, utvrdio sam, između ostalog, da je on u zemlji u kojoj je rođen gotovo doslovce nepoznat.[1] Međutim, bio sam uporan te konačno dobio placet za svoj spomenuti rad. Sada pak, u ovoj prilici, želim pokušati dati neke odrednice iz kojih bi se mogao posebno razabrati i doprinos Della Belle razvoju našega pravnog nazivlja u određenim jezičnim okvirima, a što dosad nisam bio učinio.

Treba primijetiti, nažalost, da će povijesna konstanta prijeći preko epohe u kojoj je djelovao Della Bella kao preko patetično-sentimentalnog razdoblja povijesti ljudske, ukrašenog baroknim crkvama punim plačljivih Magdalena, šećernih anđela u bijelim oblacima i pijetističko reformatorskih pregnuća. Dakle, u biti, i svako prosvjetiteljsko nastojanje Della Belle u vremenu i prostoru kod nas, okarakterizirano je samo kao protureformatorsko. Mislim da to uporno nepovjerenje i jednostrano ekskluzivističko vrednovanje dolazi, dobrim dijelom, od nepoznavanja činjenica. Pokušat ću stoga razmotriti, u čemu bi se sastojao doprinos Della Belle razvoju pravnog nazivlja u nas.

Poznato je da je normativno shvaćanje prava apstraktna kategorija, jer se ono smatra kao skup pravnih načela i normi koje nisu uvijek odraz objektivne stvarnosti. Naprotiv, sociološko poimanje prava ukazuje da pravo mora odgovarati realnim životnim odnosima, čuvajući se svakog izvještačenog konstrukcionizma.[2] Stoga tvrdim da je ovaj drugi, tj. sociološki pristup pravnoj sferi, prisutan i u Della Belle. Naravno, tvorac »Rječnika«, o kojemu je riječ, nije bio po zanimanju pravnik, iako je smjerao postati odvjetnikom, ali njegovo leksikografsko djelovanje zadire, indirektnim putem, i u pravnu problematiku, i to upravo putem razrade i stvaranja pravnih naziva. Ti isti nazivi,

[1] G. M. Mazzuchelli, *Gli scrittori d'Italia*, vol. II, Brescia, 1760, str. 631—632. Samo se u tom djelu sintetički spominje Della Bella.

[2] Dr. B. Vizner, *Građansko pravo*, Zagreb, 1962, str. 14—15.

odnosno terminologija, nastoje biti odraz narodnog poimanja određenih pravnih instituta kao i odnosa među pravnim subjektima. Činjenica je da je autor »Dizionarija« shvatio da čovjek može znati samo ono što razumije. A kako zakonodavac ne dopušta da bi se itko mogao ispričati neznanjem zakona i pravnih propisa — ignorantia iuris nocet — te kako svaka osoba hoda rubom pravnog ponora, očito je onda da tvorac pravnih normi u njihovu sastavljanju mora zadovoljiti uvjet da pravni propisi moraju biti razumljivi. Dapače, da moraju biti razumljivi cijelom narodu, a ne samo pravnicima. Jer, slušati i pokorovati se samo zbog autoriteta onoga koji zapovijeda, a ne razumjeti ono što treba izvršavati, nije isključiva svrha zakonodavaca. Pravo treba i da poučava. To pak može samo ako je razumljivo. Čini se da je to shvatio Della Bella. Jer, nije bilo dosad komentara, pa ni najizvrsnijeg, koji bi učinio razumljivim narodu neki pravni propis, ako on već sam svojim sadržajem i jezikom nije takav. Smiješno je da, na primjer, pravne norme, koje neposredno govore cijelom narodu, dakle adresatima, o svagdašnjim, pa i najjednostavnijim životnim odnosima, trebaju učenih komentara. Začudo, s druge pak strane, nismo još čuli da bi govori zastupnika upravljeni slušateljima imali potrebe za komentarom.[3] Pravni termini prihvaćeni mehanistički od drugih naroda, bez obzira na svoju razumljivost, donose više štete nego koristi, jer su plod svih okolnosti ukupnog povijesnog života određenog naroda. Stoga je Della Bella shvatio da treba pružiti narodu jasne pojmove koji trebaju izvirati i iz samog običajnog prava — ius non scriptum. Stvaralac norme nije istodobno i njezin adresat. Norma je, dakle, heteronomna.[4] I lijepo kaže jedan pravni pisac da će poznavanje zakonā probuditi u duši naroda pravnu svijest, smisao i, nadasve, ljubav za pravicu. Prema tome, glavno je u svakom pravnom poslu da stranke svoju privolu izreknu razumljivo.[5]

Logično je, dakle, da i pravna znanost ima, kao što i druge znanstvene discipline imaju, svoje tzv. tehničke termine koji su prvenstveno u funkciji određene struke, svoje, tj. pravne, termine. Prema, tome, moramo razlikovati tu nužnu dvojnost i s gledišta internacionalizacije znanstvenog rada u odnosnim područjima i s obzirom na to tko upotrebljava i u koje svrhe te stručne termine (de lege artis). Radi se o stručnim osobama i strogo određenim situacijama. Ne može, se, dakle, prigovoriti Della Belli da bi on htio jednostavno prevesti latinske ili druge nazive pravnog značaja i time osakatiti pravnu terminologiju u odnosu na gornja utvrđenja. On to nije mogao, a to nije ni htio, jer se time ne rješava problem o kojemu je ovdje riječ. Zanimljivo je da u drugih naroda, npr. u njemačkoj pravnoj terminologiji, nailazimo na niz naziva koji su automatski prihvaćeni iz drugih jezičnih područja, na primjer: Alimente, Adoption, Ascendenten, Concurs, Obligationen, Descendenten itd.

Ali, Della Bella očito nije bio purist koji je pod svaku cijenu prevodio određeni pravni naziv na hrvatski jezik. Nastojao je određeni izraz uklopiti u konkretnu situaciju i učiniti ga razumljivim narodu, tražeći uporište u narodnom jeziku u kombinaciji s običajnim pravom. Dakako, on je pri tom morao upotrijebiti sve izvore svoje pronicavosti i uma, dozivajući u pomoć

●

[3] Dr. V. Bogišić, *Stručno nazivlje u zakonima,* Spljet, 1876, str. 4.

[4] Dr. M. Vedriš, *Osnove imovinskog prava,* Zagreb, 1971, str. 12.

[5] Dr. M. Gruber, *Čuvaj svoju rođenu grudu,* Zagreb, 1911, str. 9, 81.

filozofiju, povijest, književnost, medicinu i ostale prirodne znanosti, ali čak i umjetnost.[6]

Činjenica je da je svaka civilizirana zajednica regulirana vlastitim pravnim sistemom — ubi societas ibi ius. No, svaki je pravni sustav, bar bi tako trebalo biti, utemeljen na razumu.[7] Razum traži razumljivost sadržaja, pa tako i pravnih odredaba. Da se to postigne, jezik pravnog sustava mora biti jasan. Zato, analizirajući jezik Della Belle u tom kontekstu, dobiva se dojam da je velika većina njegovih pravnih naziva sazdana na čistom hrvatskom jeziku. On je nastojao za svaki latinski, odnosno talijanski ili drugi pravni izraz pronaći odgovarajući koji će biti jasan puku i kojemu je korijen jezično i pravno vezan uz tlo onih kojima je pravna norma upućena. Mislim da mu je to uglavnom i uspjelo, jer se je koristio kao osnovom za tu operaciju samo živim narodnim govorom. Naprotiv, mnogi današnji pravni pisci, i to ne samo u nas, osjećaju kao neku neutaživu potrebu da za pojedine pravne pojmove stvaraju nove izraze te pri tome redovito posežu za stranim nazivima. Na primjer, u suvremenom svijetu utjecaja naziva anglosaksonskog podrijetla toliko ima da to gotovo zaprepašćuje. Stvaraju se tako čudovišne i nakazne kovanice koje ne razumiju oni kojima su u prvom redu upućene. Evo nekih: sumit, detant, transfer, sponsor, peticija, čarter, limit, lider itd.

Već odavna i u našoj pravnoj literaturi ukazano je na potrebu, da bi se zakoni mogli rabiti, da njih treba razumjeti i obični živalj.[8] Ili, kako rekoše dr. F. Iveković i dr. Ivan Broz, da je »naš narod na žalost gotov primiti svaku tuđu i uopće rđavu riječ, samo kad je čuje od 'gospodina', a odbaciti najljepšu svoju«.[9]

Osim toga, neosporno je da su područja gdje je djelovao Della Bella bila u neposrednoj blizini turske granice. I ta geopolitička situacija imala je za posljedicu da je bilo stalnih dodira s otomanskom vlašću. A tih dodira bilo je ne samo u vidu vojnih okršaja već i diplomatskih kontakata, trgovačkih razmjena i pravnih odnosa. I to je imalo, bez sumnje, svoga značenja na utjecaj turskih, odnosno orijentalnih pravnih naziva u odnosu na one hrvatskoga podrijetla. Stajalište Della Belle bilo je u tom smjeru jasno. On u svom »Rječniku« izričito navodi podrijetlo dotičnih orijentalnih termina. A ni dandanas ne možemo toga nijekati, jer se još i danas susrećemo s nizom izraza iz područja pravne znanosti koji imaju svoj korijen u tursko-orijentalnom ishodištu. Takvi su izrazi na primjer: kusur, bakšiš, dželat, kalauz, jatak, ortakluk, mušterija itd.[10]

Nadalje, treba podvući, iako je bio Talijan, Della Bella nije pao pod utjecaj ni talijanskog jezika u našem slučaju. On se jasno otimao bilo kakvu utjecaju i s te strane, pa je izražavao hrvatski i one nazive koji su se u ono

●

[6] Dr. avv. F. Forlani, *Dell'arte forense-lettere dell'avv. Forlani all'avvocato D. Giuriati,* ediz. Vallardi, III, 1882, str. 76.

[7] D. Godfrey Nowell, *Questions and answers on roman law,* London, 1959, str. 2.

[8] A. Rušnov — dr. S. Posilović, *Tumač obćem austrijskomu građanskomu zakoniku* (knjiga druga), Zagreb, uvod.

[9] Dr. F. IVEKOVIĆ—dr. I. BROZ, *Rječnik hrvatskoga jezika,* Zagreb, 1901, uvod.

[10] A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku,* Sarajevo, 1965, str. 17.

doba na području Dalmacije, koja je onda bila pod mletačkom upravom, obično izražavali samo talijanskim jezikom. Zato nije nipošto jednostavno utvrditi logičnu vezu između te činjenice i tvrdnje da »isusovačka propaganda predstavlja kod nas širenje talijanske kulture i duha«, kao i da su članovi te družbe bili »odveć revni u širenju palatinske propagande«, uz daljnju konstataciju da su »svi oni (bili) pobijesnjeli neprijatelji hrvatskog jezika i naroda«.[11] A čak pjesnik P. Preradović pjeva kako članovi Ignacijeve družbe u Dubrovniku,baš tamo gdje je neko vrijeme i Della Bella djelovao kao pripadnik te družbe,... »tvoje djece mozak upotriebi da ti bude otrov zdravu tijelu«. Eto, tako i toliko reče, s Mažuranićem i Vrazom najjača pjesnička ličnost preporođene hrvatske književnosti, pjesnik sveslavenske ideje.

Ali, rekli bi pravnici: Da mihi facta, dabo tibi ius. Zato pogledajmo, upravo zbog tih dijametralno oprečnih konstatacija, što nam je to Della Bella ostavio doista kao doprinos pravnoj terminološkoj kulturi. Pravni nazivi koje je on uspio stvoriti obuhvaćaju uglavnom područja građanskog (imovinskog) prava-ius civile-s odnosnim granama porodičnog, nasljednog, obveznog i stvarnog prava. Zastupljeni su također odgovarajući nazivi koji spadaju u domenu izvršnog postupka, krivičnog materijalnog, a i procesnog prava te parničkog postupka. Ima, osim toga, i ustavnopravnih termina. Navedimo, dakle dio tih naziva: caparra (kapara) - uvjera, zadavak, zapogod; proprietà (vlasništvo) - vlastitost, posobstvo; innocente (nevin) - nenaudni, neštetni; inquisitore (inkvizitor) - iziskalac, tražitelj, raspitalac; contumacia (kontumacija) - bezočni neposluh, utvardnos u neposluhu; depositare (pohraniti) - staviti u treće ruke; pegno (zalog) - zaklad, zalog; sensale (senzal) - srjednik, pogadjalac, opravljalac; argomento (argument) - razloženje; calunnia (kleveta) - potvorenje, muzuvjerstvo; citare per causa criminale (uložiti krivičnu tužbu) - pozvati na obadnu parnicu; cliente (stranka, klijent) - odvjetovanik; creditore (vjerovnik) - zaimalac, vjerovnik; pena (kazna) - pedepsa; procuratore (punomoćnik) - nastojalac, naredbenjak; procura (punomoć) - pismo naredivo, radidba; senatore (senator) - starosta, starovječnik; tribunale (sud) - pristolje; udienza (rasprava) - upuštanje, slišanje; intenzione maligna (zla namjera) - propasna odluka, huda misao; obbligazione (obveza) - zavezaj, daržanstvo, podvezanje; querella (tužba) - osvada, obada; prova (dokaz) - potvrđenje; divorzio (rastava braka) - razdjeljenje muža od žene ili žene od muža, rastava; giudice (sudac) - sudac, suditelj; giudice criminale (krivični sudac) - sudac obadni, karvni; giudice corrotto (podmićen sudac) - sudac podmitjen; sobornare (potkupiti) - podmititi, založiti svjedoke; arbitro (arbiter) - sudac obrani, dobar čovjek; giurista (pravnik) - naučitelj zakonā, umjeteonik od zakonā; giustiziere (dželat) - krvnik; ricorso (žalba) - utečište; codicillo (kodicil) - nadometak na naredbu najposljednju; rapina (otimačina) - ugrabljenje; complice (suučesnik) - drug u grijehu, zajednokrivac, dionik grijeha; attore (tužitelj) - pozvalac; pigione (najam) - najam; commercio (trgovina) - općenje; compagnia in mercanzie (ortakluk) - drugovanje u trgovini; finzione (simulacija) - himbenstvo, vuhovanje; indipendente (nezavisan) - nepodložni, samovlastiti; problema (problem) - mudrosumnja, inâda; feudatario (feudalac)- uvjetovanik; feud (feud) - mjesto višnjemu Gospodaru uvjetovano; convincere (uvjeriti) - nadrazložiti; tassa (taksa) - procjena; perizia (vještvo) - znanje, umiteonstvo; contrabbando (krijumčarenje) - haračna podkrađa; dare in ostaggio (dati kao taoca) - dati u zaklad ljudsku glavu; statuto (statut) - zakon gradski; sposarsi (oženiti se) - prstenovati se; donna maritata (udana žena) - žena udana, žena mužata, mužatica; dono per corromper giudici (poklon za podmititi suce) - mito; causa civile (građanska parnica) - parba; adulterio (preljub)- priljubodinstvo, hotimstvo, oskvrnjenje vjere ženidbene; bigamia (bigamija) - dvoženjenje; polizza (polica) - pismo, zapis; processo criminale (krivični postupak) - iziskivanje glavno; contadino (seljak)- kmet; sindicare (nadzirati) - pozvati na razloge; incanto (aukcija) - lioba; processo (proces, postupak) - sudsko iziskivanje; protrešenje; concubina (priležnica) - hotimica, zlica; famiglia (obitelj) - služba, ulagh; ammogliato (oženjen) - oženjen, udomjen; investito (posađen u baštinu); dote (miraz) - prćija; matrikola (matrikola) - imenik.[12]

Prema tome, naprijed navedenim nazivima koji se nalaze u Della Bellinu rječniku uočava se da su njima ispravno određene granice sfere prava i zakonitosti dotičnog vremena. Ovo iz razloga, jer je njima određen sadržaj jasnoće i preciznosti samih izraza. Mora se opet priznati, da su neki termini doista neprikladni i da ne odgovaraju duhu suvremenog jezika. Međutim, velika većina njih je ipak sretno stvorena. Ne može se, naime, vrijednost tih naziva prosuđivati samo današnjim očima, jer su mnogi od njih, koji su nekada odgovarali i bili u upotrebi, s vermenom postali neobični i neprimjenljivi. Uostalom, to su zakoni razvoja svih jezika na svijetu. Vrednovanje doprinosa, o kojemu je riječ, obilježeno je duhom i zahtjevima razdoblja u kojima se događalo. Nesumnjivo je da je jedan dio prevodilačkih intervencija izraz težnje da se jezik prijevoda što je više moguće približi narodnom govornom idiomu. Prema tome, Della Bella svojim pravnim nazivljem neosporno zaslužuje dužnu pažnju. U tom smislu ugledali su se u njega i koristili se plodovima njegova rada naši stariji pravni pisci, kao npr. Anđeo Dalla Costa,[13] dr. V. Bogišić i mnogi drugi.

[11] P. Starigradski, Petar Kovačević: *I gesuiti e l'educazione della gioventù nella Dalmazia,* Zagabria, 1893, str. 11, 15, 22. Ovo djelce darovao je splitskoj gradskoj biblioteci godine 1910. prof. N. Nodilo, a njegov je sadržaj objavljen svojedobno, od 25. III. 1891. godine u *Hrvatskom pravu,* u broju 25. Inače, N. Nodilo je bio prvi urednik zadarskog *Narodnog lista* i jedan od preporoditelja Dalmacije.

[12] A. Della Bella, *Dizionario italiano-latino-illirico,* Ragusa, MDCCLXXXV.

[13] Dr. S. Vučemilo, *Anđeo Dalla Costa i njegov Zakon Czarkovni,* Zagreb, 1972, str. 108—109.

ŽARKO DADIĆ
Zagreb

MATEMATIČKO I FIZIKALNO NAZIVLJE U RJEČNIKU ARDELIJA DELLA BELLE

Kako su u starijem razdoblju rijetki znanstveni tekstovi na hrvatskom jeziku, to se o razvitku hrvatskoga znanstvenog nazivlja, a tako i prirodoznanstvenog, mora suditi po drugim izvorima, a najviše po rječnicima. Među tim rječnicima najstariji je rječnik Fausta Vrančića iz godine 1595.[1] U 17. stoljeću je nastao Belostenčev *Gazophylacium*, ali je tiskan mnogo kasnije, naime tek godine 1740. u Zagrebu.[2] Della Bellin rječnik *Dizionario italiano, latino, illirico* tiskan je u Veneciji godine 1728, pa je tako nastao poslije Belostenčeva rječnika, ali ipak prije nego je taj rječnik objavljen.

Ni jedan od tih rječnika nije posvećen posebno prirodoznanstvenom ili matematičkom nazivlju, ali u svima njima ima u određenoj mjeri pojmova i naziva i iz tih područja. Rječnik Fausta Vrančića malen je opsegom, pa ima vrlo malo takvih naziva. Uočljivo je da Vrančić ima uglavnom nazive koji su bili rašireni u puku, a nema takvh naziva koji pripadaju posebnom stručnom jeziku. Tako se u Vrančićevu rječniku ne mogu naći nazivi kao što je astronomija, matematika, geometrija, a pogotovo ne oni koji su posebno povezani s astronomskim i fizikalnim pojmovima, kao što su astrolab, kvadrant, zodijak i sl. Ali, to ne znači da i u Vrančićevo doba nisu nastajali takvi nazivi.

Još od najstarijih vremena, a posebno od 16. stoljeća postoji očita težnja za jezičnom čistoćom, a to znači da se u djelima pisanim hrvatskim jezikom, a posebno u književnim djelima, nastojalo da se postigne što je moguće veća jezična čistoća, i to u svim krajevima Hrvatske, pa tako i u Dubrovniku, Dalmaciji, Slavoniji i kajkavskom području.[3] To je vrijedilo općenito, ali čak i za prirodoznanstvene i matematičke pojmove. Ti su se pojmovi i nazivi jav-

[1] Faust Vrančić, *Dictionarium quinque nobilissimarum Evropae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Ungaricae*, Venetiis, 1595.

[2] J. Bellosztenecz, *Gazophylacium latino-illiricum*, Zagrabiae, 1740, *Gazophylacium illirico-latinum*, Zagrabiae, 1740.

[3] Zlatko Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb, 1978, str. 87—94.

ljali i u književnim djelima, pa su se za njih stvarale hrvatske kovanice. Zasad nije moguće pratiti postanak svake od tih kovanica i utvrditi za svaku od njih tko ih je stvorio i u kojoj prilici, ali je jasno da su se one stvarale i bez sumnje prenosile iz djela u djelo, jer se često javljaju u istom obliku.

Della Bellin rječnik ima u tom pogledu veliku važnost jer se je Della Bella koristio književnim djelima nastalim u Dalmaciji i u Dubrovniku, pa je on unio u svoj rječnik i takve ponekad posve stručne nazive iz astronomije ili fizike. U velikom broju slučajeva on je navodio odakle ima pojedini naziv, ali to nije činio uvijek. Mnogo se koristio Gundulićevim Osmanom i Palmotićevom Kristijadom te djelima Ignjata Đurđevića.

Tako Della Bella uzima iz Gundulićeva Osmana hrvatski naziv za astronomski pojam *zodiacus* koji znači nebeski krug podijeljen na dvanaest dijelova. Od Gundulića on uzima naziv *nebeski paas,* ali tome dodaje još i naziv *obruc nebbeski.* Naziv *nebeski paas* za *zodiacus* nalazi Della Bella i u djelu Život sv. Benedikta od Ignjata Đurđevića. Iz Gundulićeva Osmana preuzima Della Bella i više drugih matematičkih i fizikalnih hrvatskih naziva. Tako on uzima od njega hrvatski naziv *vianje u vitto* za talijanski stručni fizikalni naziv *moto circolare,* matematički naziv *krugh* za *circulus* te *brooj neizbrojni* za latinski naziv *numerus infinitus.*

Hrvatski naziv za *firmamentum* uzima Della Bella iz Kristijade Junija Palmotića. Junije Palmotić (1606—1657) preveo je latinski ep M. G. Vide (1490—1566) na hrvatski jezik pod naslovom Kristijada, pa je u tom djelu za lat. *firmamentum* uzeo hrvatski naziv *krepcina.* Ta je kovanica nastala iz pojma izraženim latinskim nazivom *firmamentum,* a koji označuje sferu zvijezda stajačica, dakle sferu u kojoj zvijezde imaju međusobni položaj nepromjenljiv, pa je, dakle, cijela sfera čvrsta, tvrda ili krepka. Taj latinski naziv inače nema dobru odgovarajuću hrvatsku riječ i mogao bi se navesti opisno kao sfera zvijezda stajačica. Međutim, taj se hrvatski naziv nije ograničio samo na jedan dio hrvatskog teritorija. Nalazimo ga i u kajkavskoj literaturi, pa ga u istom obliku *krepchina* i za isti latinski naziv *firmamentum* navodi i Belostenec u svom Gazophilaciumu.[4] Taj se naziv dugo održavao, pa ga nalazimo i u Stullijevu rječniku Rjecsosloxje iz godine 1806. uz navedeni isti stih iz Palmotićeve Kristijade, očito prema Della Bellinu rječniku.[5] Poslije se taj naziv gubi, a za isti se pojam u Šulekovu rječniku mogu naći nazivi *obneblje, zvjezdište, nebeska pučina.*[6]

I važan astronomski pojam koji se u talijanskom jeziku naziva *segno celeste* nalazi se u Della Bellinu rječniku. Hrvatski naziv za njega preuzima opet iz djela hrvatskih književnika, i to u obliku *zlamen nebbeski, bigljegh od zvjezdaa.* Kao izvor navodi *Scisc,* ali se naziv *zlamen nebbeski* u smislu znaka u zodijaku pojavljuje i u drugim tekstovima, pa ga tako ima i Petar Zoranić u svom romanu Planine. Tu ga Zoranić navodi upravo u astronomskom smislu i kaže: *zlamen od zvizd nebeskih.*[7] Ali, *biligh, znamen* u smislu *signum* ima i

[4] J. Bellosztenecz, *Gazophylacium illirico-latinum,* Zagrabiae, 1740., str. 184.

[5] Joakim Stulli, *Rjecsoslòxje,* Dubrovnik, 1806. str. 353.

[6] Bogoslav Šulek, *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja,* Zagreb, 1874—1875., str. 309.

[7] Petar Zoranić, *Planine,* In Venetia, 1569., str. 65v.

Vrančić u svom rječniku,[8] premda te nazive ne dovodi izričito u vezu s astronomskim pojmom.

Della Bellin rječnik ima, dakle, vrlo važnu funkciju, jer ističe pojedine prirodoznanstvene nazive koji su se već bili pojavili, a možda i udomaćili, više desetljeća ranije, a možda i više. Taj rječnik je tako ukazao i na umjetnu tvorbu prirodoznanstvenih naziva. Della Bellin rječnik pokazuje da je hrvatsko prirodoznanstveno nazivlje nastajalo i usprkos tome što se dotad još nisu pojavljivala posebna djela iz prirodnih i matematičkih znanosti na hrvatskom jeziku.

Budući da Della Bella nije svaki put naznačio odakle je uzeo neku kovanicu za pojedini prirodoznanstveni i matematički pojam, nije sigurno je li sam stvorio pojedine nazive ili ih je odnekud preuzeo. Ipak, dosta je vjerojatno da je i one nazive kojima nije naznačio podrijetlo preuzeo od nekog drugog autora. Evo nekoliko takvih astronomskih i fizikalnih pojmova za koje Della Bella daje hrvatske nazive: *mundi motus — ganutje nebesko, obart nebeska, obartanje nebesko; Caeli globus — okolisc nebbeski; circulus solaris — okolisc nebeski.* Fizikalni pojam *impetus* koji je u srednjovjekovnoj mehanici imao važno značenje, ali su ga upotrebljavali još i Galileo i drugi fizičari 17. stoljeća, nalazi se također u Della Belle, a na hrvatski jezik se prevodi kao *usilnost, naglos, silla,* što dosta dobro odgovara njegovu pojmu. *Motor* se prevodi kao *pokrenitegl, krenitegl, kretalaz.* Talijanski naziv *riflessione,* upravo u fizikalnom smislu, kad se radi o refleksiji svjetla prevodi se kao *odsjevanje,* a kad se radi o refleksiji topline, kao *odbianje vrucchinee, odskakanje vrucchinee.* Neki od tih naziva nalaze se i u kajkavskom Belostenčevu rječniku. U njega se *impetus* prevodi sa *selnoszt,* što je srodno s Della Bellinim nazivom. U Belostenca se pak može naći *reflexio radiorum solis,* što se prevodi kao *odbijanje trakov szuncza.* Naziv *odbijanje,* koji se dakle javlja u obaju autora kad se radi o refleksiji zraka, ne samo što je, čini se, bio proširen u Della Bellino doba na cijelom hrvatskom etničkom području, nego se u stručnoj fizikalnoj literaturi zadržao i do danas kao jedini hrvatski nazv za taj pojam.

U Della Bellinu rječniku mogu se naći i neki hrvatski nazivi za astronomske sprave. Tako je astronomska sprava *astrolabium* definirana kao sprava pomoću koje astrolozi motre gibanje zvijezda, a prevodi se kao *zvjezdnik, zvizdogled.* Jedna druga astronomska sprava, tj. *quadrans* prevodi se kao *nuglomjerra.* I ti hrvatski nazivi pokazuju da su se stručni nazivi proširivali po cijelom hrvatskom teritoriju. Naime, i u Belostenčevu rječniku možemo naći za *astrolabium* hrvatske nazive *zvezdenik, zvezdogled.* Pojma *quadrans* u astronomskom smislu nema u Belostenčevu rječniku.

Činjenica da se mnogi nabrojeni, ali i nenabrojeni astronomski i fizikalni nazivi nalaze u istom obliku u Della Belle i u Belostenca nesumnjivo govore u prilog zaključku, da su se mnogi takvi nazivi već u to doba proširili po cijelom hrvatskom teritoriju. Jer, Belostenec nije mogao poznavati Della Bellin rječnik budući da je umro ranije nego što je taj tiskan, a Della Bella sigurno nije poznavao rukopisni Belostenčev rječnik. Jedina mogućnost ostaje da je izdavač Belostenčeva rječnika dodao takve nazive, ali i tada to ide u prilog zaključku da su se ti nazivi proširivali po cijelom hrvatskom teritoriju.

[8] F. Vrančić, isto, str. 98.

Važni zaključci mogu se izvesti i iz skupa matematičkih naziva koji se nalaze u Della Bellinu rječniku. Premda Della Bella ne donosi cjelokupno matematičko nazivlje, ipak se vidi da je ono u njegovo doba već bilo na određeni način barem u skromnijem opsegu formirano. Od geometrijskih pojmova Della Bella ima pojam *punctum* koji definira kao nedjeljivu stvar, dakle ono što nema nikakvih dijelova. U skladu s tim on pravi hrvatski naziv tako da bi odgovarao tom pojmu, pa ga prevodi kao *nedjeljak, bezdjelak,* ali uz to još navodi i inačice *nabadak, bazkaviza,* koje možda i ne bi trebalo shvatiti u matematičkom smislu. Za latinski naziv *linea* Della Bella ima *redka, trak.* Ali u matematičkom smislu on razlikuje neke posebne crte koje su obuhvaćene pojmom *linea,* i to *linea recta — u prav, u pravno,* i *linea circumcurrens — redka okolijscna.* Isto će tako *circulus* (kao jedna od crta) biti *okolisc, krugh,* a za *semicirculus — polukrugh, polukoliza.* Za prostornu tvorevinu *sphaera* ima *okrugh,* što se razlikuje od *krugha,* ali navodi i *okolisc,* što je već naveo za *circulus.* To je dakako nedostatak u razlučivanju pojmova, ali se takvo razlučivanje ne može strogo zahtijevati od Della Belle kad je u njegovo doba hrvatsko nazivlje još bilo nesavršeno. Pojam kuta — *angulus* definira kao tvorevinu koja rezultira iz dviju linija koje se sastaju u istoj točki i daje hrvatski naziv *nughlo* (ako se radi o vanjskom dijelu) i *kut* (ako se radi o unutarnjem). Ali istodobno razlikuje vrste kutova, pa ima *angulus obtusus — kut zatupast* i *angulus acutus — kut osctar, te angulus normalis — kut izjednacen illi nughlo upravno.* Pojam koji ima latinski naziv *figura* prevodi s *prilika, slikka,* a zatim definira razne figure. Tako je *triangulus* figura koja ima tri kuta i hrvatski se naziva *trokutje.* Dalje ima *quadrangulus — cetverokutie,* uz napomenu da se na isti način ima *peterokutje, scesterokutje* i*d. Za *numerus* ima hrvatski naziv *brooj,* ali on također razlikuje brojeve, pa tako *numerus impar — brooj lih, numerus par — brooj tak,* ali i *numerus inexputabilis* (tal. *numero infinito*) — *brooj neizbrojni.*

Navedeno matematičko nazivlje nije jedino u rječniku Della Belle, ali se već i iz toga ograničenoga skupa matematičkih naziva može uočiti da ga ima dovoljno da se na temelju njega može pisati i matematički tekst, makar i jednostavan. Jer, tu ne samo što su dani pojedini hrvatski matematički nazivi, nego se tvore po određenom pravilu, a i razlikuju se uz odgovarajuće razlikovanje pojmova.

Ako se promotri čitav skup hrvatskih prirodoznanstvenih i matematičkih naziva, vidi se da među njima ima i takvih koji su preuzeti iz široke upotrebe, kao što su broj, sunce, mjesec, krug, plima i oseka i dr. Veliki broj onih koji su kovanice nastali prevođenjem s latinskog jezika, i to vrlo često uz uzimanje u obzir pojma koji pojedini predočuje. Tako su nastali hrvatski nazivi *krepčina (firmamentum)* i drugi. Ali, od doslovnog prijevoda Della Bella vrlo često odstupa, kad dotični latinski naziv ne odgovara pojmu koji naziv predstavlja. Tako, ako se radi o matematičkom pojmu *punctum,* onda je povoljniji hrvatski naziv *nedjeljak,* jer označuje ono što se općenito tada u matematici shvaća pod pojmom *punctum.* Još je bolji primjer *quadrans,* astronomska sprava koja po svom obliku izgleda kao kvadrant, odnosno četvrtina punog kuta. U hrvatskom nazivu se ne odabire kao svojstvo oblik sprave, nego njezina zadaća, pa se hrvatskim nazivom *nuglomjer* ističe da se njome mjeri kut, u tom slučaju visina zvijezde izražena u kutnoj mjeri.

Della Bella uz neke pojmove navodi i njihovu definiciju, pa se iz njih mogu uočiti i neka prirodnofilozofska i astronomska shvaćanja koja se odražavaju u rječniku. On pod pojmom *caelum* (tal. *cielo*) definira nebo kao gornji dio svijeta u kojem postoje nebeski krugovi. Pojam *elementum* koji hrvatski naziva *parvi stvor* definira kao jednostavno tijelo. Takva jednostavna tijela sastavljaju se u miješana tijela. Tu nema opisa neba u okviru peripatetičke prirodne filozofije, ali je ona ipak tu implicite prisutna. Della Bella upotrebljava nazive *astrologia* i *astronomia* u istom značenju i daje jedinstveni hrvatski naziv *zvjezdoznanje.* Prema njemu, to je znanost koja raspravlja o nebu ili o zvijezdama. Međutim, on od tog pojma razlikuje pojam *astrologia giudiciaria,* odnosno *astrologia divinans* koji hrvatski naziva *zvjezdoznanstvo sudglivo, sudjenje po zvijezdah, gonetanje po zvjezdotjeku illiti zvjezdniku.* Tako Della Bella kao i mnogi tadašnji autori razlikuje divinatorsku astrologiju (proricanje budućeg iz zvijezda) od astrologije ili astronomije koja se bavi modelima nebeskih sustava i položajima i gibanjima nebeskih tijela neovisno o proricanju. Alkemiju Della Bella definira vrlo općenito. Prema njemu, alkemija je vještina pročišćavanja i pretvorbe kovina, ali su hrvatski nazivi koje daje *nauk zlatotvorni* i *zlatotvorstvo.* To pokazuje da je prema Della Belli alkemija ipak samo pretvorba kovine u zlato. Della Bella ne daje definiciju matematike, nego samo hrvatski naziv koji je istovjetan s međunarodnim, naime *matematika.* To je, čini se, jedina iznimka u dosljednom prevođenju i tvorenju hrvatskih stručnih naziva. Geometrija je za Della Bellu dio matematike, ali je ipak definirana kao područje koje se bavi mjerenjem Zemlje. Za geometriju on donosi hrvatski naziv *zemgljomirje,* koji je u tom obliku već bio proširen po cijeloj Hrvatskoj.

Premda Della Bellin rječnik nema vrlo velik broj prirodoznanstvenih i matematičkih pojmova i premda je u međuvremenu napisan Belostenčev *Gazophilacium* koji je prava enciklopedija matematičkih i prirodoznanstvenih pojmova, ipak i Della Bellin rječnik ima veliko značenje. On nas u prvom redu upućuje na tvorbu hrvatskih prirodoznanstvenih i matematičkih naziva koji su nastali i dosta prije. Zbog kasnijeg objavljivanja Belostenčeva rječnika, Della Bellin je rječnik imao, bez sumnje, važnu ulogu u pripremanju tih naziva za upravo tada započeto pisanje cjelovitih matematičkih i prirodoznanstvenih djela na hrvatskom jeziku. I taj rječnik pokazuje da nije svaki autor hrvatskih prirodoznanstvenih i matematičkih djela u 18. stoljeću sam tvorio nazivlje nego da je nazivlje imao već pripremljeno. Rječnici su u tom pogledu izvršili važnu ulogu, a među njima sigurno i Della Bellin.

JOSIP VONČINA
Zagreb

DELLA BELLIN *DIZIONARIO* U HRVATSKOM NARODNOM PREPORODU

Dizionario italiano, latino, illirico Ardelija Della Belle svoju je hrvatsku leksičku građu dopunio i čvrsto dokumentirao ispisima iz pjesničkih djela »izverstnih (klasičnih) spisateljah P a r n a s a I l i r s k o g iz stare ilirske Atene — D u b r o v n i k a« od svršetka XV. stoljeća do godine 1728. Ipak, odraz čuvenoga starog leksikografa na glavnu struju narodnog preporoda nije nam poznat čak ni po izuzetno visokim, ali konciznim i uopćenim pohvalama koje su se o *Dizionariju* i o njegovu autoru izricale u književnom glasilu iliraca među godinama 1835. i 1849.

1. Konačni odabir književnog jezika za hrvatskoga narodnog preporoda bio je neobično hitar (usp. *75*).[1] Svoju reformu latinice Gaj je započeo *Kratkom osnovom* 1830. (*31*), a dovršio člankom *Pravopisz* u »Danici« 1835. (*32*). Oba su teksta pisana kajkavskim književnim jezikom. Nepunih deset mjeseci nakon *Pravopisza* »Danica« (2. siječnja 1836) u svoje drugo godište ulazi opredjeljujući se za jezik oslonjen na štokavštinu.

Godine 1846. (u broju 30) »Danica« prenosi iz »Zore [dalmatinske]« prikaz o talijanskoj verziji Babukićeve *Osnove slovnice*. U tom su prikazu spomenute gramatike: Bohoričeva, Babićeva, Šitovićeva, Appendinijeva, Jurinova i Starčevićeva. Ističu se pak dvije:

»Otac Bartul Kasić Pažanin podao je na světlo u Rimu god. 1604 svoja uvěžbanja svàrhu slavjanskog jezika latinski, i bi doisto pàrvi, koi bez ikakva vodca sakupi, razredi i utemelji lěpi broj prudnih pismenstvenih načinah. Na stupaje po njemu bilježene upravili su se mnogi drugi, ali medju ovimi uzdàrži pàrvo město otac A. Della-Bella svojimi slovničkimi naučenji« (*62*, 121—122).

Naprotiv, o posve recentnim gramatikama kaže se:

»I toga posla primio se je najprie svih slavni Vuk Stefanović, i za njim izvàrstni I. Berlić, nu dělo pàrvog jest od male prudnosti,

[1] Literatura se navodi prema popisu na kraju rasprave; pritom prva, kurzivna brojka znači redni broj jedinice u popisu, a uspravna brojka uz nju — stranicu.

zašto upisano sàrbskimi pismeni, koje svaki kod nas nepoznaje; a dělo drugoga složeno je starim pravopisom, koi premda bi několiko izpravljen, ništa nemanje nezadovolji svakoga« (*62*, 122).

Napokon, rečeni se niz ovako dovršava:

»Za nadoměriti takvu obćinsku korist, ustao je tu skoro jedan izvàrstni ilirski um, gosp. Viekoslav Babukić, koi, služeći se s trudom predjašnjih spisateljah, nadodavši prem dugo svoje učenje i svoja duboka izkušanja, iskao je hitrotvorno sagraditi i postaviti obćenite načine i temelje ilirskog jezika tako, da je u kratko mogao prikazati nastojećim na naučenje upravu« (*62*, 122).

Na samom su početku preporoda bila u Hrvatskoj aktivna dva književnojezična tipa: kajkavsko-ekavski i štokavsko-ikavski. Preporoditelji su se odlučili za treći tip (štokavsko-jekavski), a to je opredjeljenje najbolje odraženo Babukićevim propisima o jatu:

»*Pazka* 2. Pisme *ě* potrěbuje se za one slovke, koje se u někih stranah Ilirie kakti *je*, u někih kakti *ie*, u někih kakti *e*, a u někih kakti *i* izgovaraju, n. p. v*j*era, v*ie*ra, v*e*ra, v*i*ra, piši v*ě*ra. Naša naměra ovdě nije predpisavati ljudem zakone, kako imaju taj zabilěženi *ě* u obćem i prostom razgovoru izgovarati, nek' ga svaki izgovara kako mu drago; ali zavolju sloge ilirske potrěbno jest, da se u pismu jednako uvěk *ě* piše. Za moći věndar laglje upaziti, gdě se *ě* pisati ima, dobro je barem u čitanju priučavati se ilirski *ě* razložno kao *je* izgovarati; n. p. sv*ě*t, v*ě*ra, d*ě*lo; — čitaj: sv*je*t, v*je*ra, d*je*lo i t. d. — U pěsničtvu može se věndar, ako su dvě slovke potrěbne *ie*, ako pako sklad zahtěva *e* ili *i* pisati« (*1*, 38).

To pak znači da je godine 1836. (propisima gramatičara kojem su preporoditelji povjerili da konačno normira književni jezik) standardnim postao jekavski izgovor, a druga su se dva (ekavski i ikavski, pa i treći: ijekavski) našla među stilski obilježenim jezičnim podacima.

2. Na putu prema konačnome jezičnom izboru preporodni su se prvaci odrekli svojega prvobitnog, kajkavskoga književnog jezika. Čim je objavljen Gajev članak *Pravopisz*, već se javio Pavel Stóosz ovako razmišljajući:

»Nemachkomu narodu jedan szamo vu knyiseztvu szlusi jezik, vu kojem vszake verzti knyig prez broja popiszano y stampano jezt; pak vendar polag vszega toga zkoro vszaki vucheni Nemacz uchi sze josche vnosinu ztranyzkih jezikov, da iz ovih med y vojzk u domache knyiseztvo prenesze. Jeli anda vu nashih vuzkimi medyami ograjenih narechjah jedan ili dva piszczi zadovolyili, jeli mozt ovi chudochinztva chinili budu, da, shto drugdi jezero vuchenim nije moguche, opraviti pri nasz dva, tri dokuchili budu? Ako ne, anda ili narodnozt nasha naj prepadne, ili ju naj jeden *Fuchek* y nyemu zpodobne magyarzkum ortografium popiszane knyige uzderse?« (*102*, 51).[2]

U drugom godištu časopisa, najavljujući odlomke iz *Adrijanskoga mora sirene* Petra Zrinskoga, Ljudevit Gaj piše:

»Buduć, da naša *D a n i c a I l i r s k a* nije za drugo odlučena, već da š njom k naznačenomu cilju soglasnom voljom postupamo, i buduć, da mi vu obdělavanju književnoga ilirskoga jezika napre-

[2] Riječ je o Štefanu Fučeku. Bio je župnik u Krapini, Gajevu rodnom gradu. Točno jedno stoljeće prije pokretanja »Danice« izdao je (1735) knjigu *Hištorije* — zbirku jezovitih i fantastičnih priča o kojoj je izrečena ova ocjena: »Rječnik Fučekov je oskudan, stil neizrađen i opor, gramatika pokatkad pogrešna« (*37*, 211). Tematski i jezičnostilski Fuček je, dakle, bio kao stvoren da za ilirce postane negativnim uzorom.

dujući sva prikladna srědstva poprimljemo, kojimi bi željnu sverhu laglje i većjim uspěhom dostignuti mogli, iz toga uzroka nakanili smo u napredak polag perve osnove našega podprijetja kadkad izabrane izvadke iz verstnih, najpače stariih ilirskih knjigah u Danicu našu postavljati, da se iz prispodabljanja ovakovih verlih dělah razvidi način, kako bi se naš književni jezik po novom vkusu (Geschmack) u žilavoj krěpkosti staroga izrěčja bolje i verstnie razviti mogal« (*33*, 12).

Kao korpus uzornih djela koja treba jezično nasljedovati tada je, dakle, bila označena cjelokupna pretpreporodna hrvatska književnost. A već u proglasu za treće godište časopisa isti Gaj piše:

»Evo rekoh jedan književni ilirski jezik, koj se već sada u mnozih znamenitih velike književne Ilirie varoših a navlastito ovdě u Zagrebu u akademii i u arkigimnaziu javno iz katedre predaje; — koim smo se mi većoj strani bratje ilirske približili, i k starinskoj čistoj narodnosti povratili; koim smo si živi i neizcerpivi, te za nas samo po odtudjenosti našoj dosada zatvoreni, izvor prekrasnih narodnih pěsamah nanovo odtvorili; koim smo si neprecěnjeno književno blago od četerdeset i više izverstnih (klasičnih) spisateljah P a r n a s a I l i r s k o g iz stare ilirske Atene — D u b r o v n i k a (Raguze), i druge mnogovažne književne proizvode, kanoti naše starinsko dědinstvo prirodjenim pravom nasopet privlastili« (*34*).

Nakon toga mladi će se pjesnici oko »Danice« nadmetati u nastojanju da se izvješte versificirati na način starih pjesnika u Dubrovniku, osobito baroknoga doba (*124*). Taj se uzor nije nasljedovao ni u kojoj književnosti osim u hrvatskoj.

Ali je počeo djelovati mnogo prije preporoda, pa ga možemo pratiti na razvojnoj crti Lucić — Divković — pjesnici (podrijetlom čakavci) na prijelazu iz XVII. u XVIII. stoljeće. Iako se kaže da su svoj prvobitni hvarski čakavski govor u književne svrhe podjednako stilizirali i Lucić i Hektorović (*56*, 267), ipak je Lucićev jezični otklon uvjerljiviji: on je »stvarao svoj književni jezik gotovo jednako na bazi čakavski obojene štokavštine kojom se govorilo u Dubrovniku i kojom je pisala prva generacija pjesnika, kao i same hvarske govorne i pisane čakavštine« (*29*, 10—11; usp. i *30*, 374). A to je bilo poznato i preporoditeljima kad su, godine 1836. u »Danici« se opredijelivši za štokavsku osnovicu književnog jezika, zapisali kako Lucićeva knjiga iz 1556. »najboljim jest dokazom da je naše ilirsko narěčje jurve u 16stom stolětju velike soveršenosti stupaj dostiglo bilo« (*63*, 130). Zapravo, znamo da je Lucić uzoritim smatrao sve dubrovačko; ali, koje književne (i jezične) predloške potanje — nije posve jasno.

U XVII. stoljeću (u vezi s protureformacijom) nastoji se odrediti najprošírenije narječje kako bi se ono preporučilo za opći književni jezik. U tome smislu važni se stariji hrvatski jezikoslovci opredjeljuju za štokavštinu, koju Kašić zove »bosanski« (*130*, 126), Mikalja »lingua bosnese« (*130*, 135). Dakako, djelujući prije njih, Lucić se Dubrovčanima jezično priklanjao ne stoga što je težio većinskom narječju, nego što je tragao za vještinom pjesničkog izražavanja. Bosanski pak pisac Gundulićeva vremena Matija Divković bio je rođeni štokavac, a ipak je u *Abramovim veršima* nasljedovao Vetranovićevo *Posvetilište Abramovo* (*61*, 122—128; *125*).

Još prije Gundulićeve slave, dakle, širio se jezični utjecaj Dubrovnika, i to ne njegova mjesnoga govora, nego njegovih pjesničkih djela. U vrijeme koje neposredno prethodi izradi Della Bellina *Dizionarija* od čakavske su se govorne osnovice odvajali, pišući, Bračanin Ivanišević, Korčulanin Kanavelić i Splićanin Kavanjin.[3] Istina, u njih je nejednaka mjera dubrovačko-štokavske

[3] O tome usp.: *13*, 195; *14*, 222; *15*, 237; *113*, 277—283.

jezične stilizacije. Ivaniševića »Danica« 1846. svrstava u red »spisatelji, služeći se čakavskim podnarěčjem« (*51*, 114). Naprotiv, prije toga (godine 1844) »Danica« govori o djelima »u naš jezik čisto prevedenih, i književnost podupriti neumàrlimi pěsmami Gjorgjića, Bunića, Kanavelića i dviuh Betondićah« (*89*, 47). A upravo je Kanavelić u »Danici« bio svrstan među klasike (*53*).

Težnja da se u jezičnostilskome smislu pokušaju dosegnuti pjesnici dubrovačkoga baroka u svojoj će konačnici uroditi izdavanjem Gundulićeva *Osmana* 1844. i Mažuranićevom dopunom (*127*), koja se smatrala idealnim dokazom o tome kako se nova hrvatska književnost može pisati jezičnim izborom koji je svoje vrhunce postigao stoljeće i pol ili dva prije početka preporoda. Ozbiljnu negaciju kajkavskoga književnog jezika izrekao je godine 1843. Ljudevit Vukotinović:

> »Samo da je jedan književni jezik pod općenitim imenom *ilirskim*, u kojem će svaki pisati. K tomu je ilirski jezik lijep, bogat, izobražen. U njem su već toliki Dubrovčani, Dalmatini, Srblji i Slavonci pisali, da bi grijeh bio zaboraviti ih. Ova literatura, koju smo mi kano baštinu (*haereditatem*) dobili, može se klasičkom nazvati. U njoj čovjek nalazi stvarih (osobito u poetičkoj vrsti), koje u nas udivljenje pobuđuju; nalazi se izrazah, slikah, izvornosti, lahkoće versovah, riječju poetičkih krasotah, o kojih horvatski[h][4] spisatelji niti pomisla (*idea, conceptus*) imali nisu...« (*110*, 166).

Nešto poslije toga urednici »Danice« iskoristili su jednu od pjesama Džore Držića da bi ustvrdili:

> »Iz njega će se svatko izvěstiti o neznatnoj ili bolje reći nikakvoj proměni, koju je naš jezik od tri sto godinah pretàrpio, o starini našega pěsničtva i o ljubavi naših pradědovah prema narodnomu jeziku« (*26*, 125).

3. Za cio preporod važnih ocjena o naslijeđenome književnojezičnom stanju izrekao je Demeter godine 1843. u članku *Misli o ilirskom* (*našem*) *književnom jeziku* (*24*). Tri su njegove bitne teze: prvo, da je već u prošlosti (i to u Dubrovniku Gundulićeva vremena) odnjegovan jezik pjesništva kojim se bez znatnijih izmjena može stvarati i nova poezija; drugo, da tada nije bio dovoljno izgrađen jezik proze kojim bi se mogle izražavati znanosti; treće, »Materinski jezik a osobito naš trěba iz knjigah učiti, kao svaki drugi...« (*24*, 2). U to valja uključiti Gajevu tvrdnju da jezik služi »nesamo kao pučki govor u potrěbi svagdanjoj, već i kao književni jezik i tumačnik i provodič izobraženja i ugladjenja europejskoga« (*35*, 58).

Budući da je Demeter izrazio općenite nazore svih preporoditelja, potpuno je razumljivo da oni, uza sve svoje oduševljenje za uzorna pjesnička djela iz baštine, trajno čuvaju veliko poštovanje prema starim leksikografima. Nehaj preporoditelja za kajkavsko pisano nasljeđe odrazio se time što su u »Danici« nekih starih kajkavskih književnika tek usput sjetili (npr. Vramca jer je njegovu *Kroniku* nastavio Vitezović [*90*, 170]; ili pak »nashega negda pesznika *Tita Brezovachkoga*« [*85*, 100] iako je pripadao nedavnoj prošlosti). Od starih kajkavaca (ili onih kojima je kajkavština poslužila za ulazak u jezični hibrid) češće se sjećaju leksikografā: Habdelića, Belostenca, Jambrešića.

Za otklon iliraca od kajkavskoga književnog jezika dobro je razmotriti odnos urednikā »Danice« prema Jambrešiću.

U svojim počecima (u *Kratkoj osnovi* 1830) Gaj se zalaže za grafijsku reformu uz pomoć dijakritikā. Nastojeći opravdati svoju odluku da uvede čak sedam takvih slova (*c̃, d̃, g̃, ĩ, ñ, s̃, z̃*), Gaj se poziva na autora *Lexicona*:

●

[4] *horvatski* = hrvatskokajkavski; nap. J. V.

> »Vre naš vučeni vekovečnoga zaisto zpomenka vreden rečnikopisec J a m b r e š i č zpoznal je, kak vnogo zpametnejše bi bilo, za rečeni glas *s* signatum — *s̃* — pisati, kaj i on prepustil nije. Nezkratemo se anda i mi tak umni način nasleduvati...« (*31*, 18).[5]

Kad je zacrtani proces književnojezične evolucije uznapredovao, Galac će — pišući o Jambrešiću — njegov *Lexicon* iskoristiti tek da podsjeti na povijesno značenje Gajeva zavičaja (grada Krapine). Ali, Jambrešićev latinski tekst neće Galac godine 1848. prevesti jezičnim izborom *Lexicona*, nego jezikom Gundulića, Palmotića i Đurđevića:

> »Ona je rodno miesto *Čeha* i *Leha*, kraljevskih sinovah, koji utemeljiše kraljevine Česku i Poljsku: nieki dodavaju još i tretjega imenom *Moška*, pàrvoga vojvodu i utemelitelja naroda Moskovskoga« (*36*, 8).

4. Pri svim tim povijesnim neravninama (unatoč punom pijetetu kojim se za preporoda spominju imena »slavnih prednjih spisateljah Nalića, Menzića, Vetranića, Marula, Ektorevića itd.« [*62*, 121]) izuzetno se poštovanje gaji prema jezikoslovcu Ardeliju Della Belli. Naime, kad se postavilo pitanje o tome je li dopušteno pisati *milos, krepos* i *karv, smart, sarce*,[6] uredništvo »Danice« odgovara potvrdno jer »piše tako i jedan u mnogom obziru najveće cěne vrědni ilirski lexikograf A. D e l l a B e l l a u obih izdanjih svoga rěčnika, od lěta 1728 i od lěta 1785« (*114*, 60).

Usprkos tome, udio *Dizionarija* u hrvatskome narodnom preporodu nije potanje proučen. Zato se ne moramo čuditi što se Della Bella u preporodnome kontekstu ne spominje u odličnoj Vinceovoj knjizi (u njezinim za našu temu relevantnim poglavljima: *118*, 195—232), pa — dakako — ni u književnopovijesnim pregledima koji preporodnom razdoblju posvećuju dosta prostora (*3*, 310; *136*, 490). Ako je, dakle, riječ o polju na kojem je čuveni leksikograf (rodom iz Foggie, a s Dubrovnikom i Ilirijom srođen) zaorao najdublju brazdu — mi se i danas nalazimo na rubu netaknute prašume. A *Dizionario* za ilirce nije bio bibliografskom rijetkosti, nego knjigom na radnome stolu.[7]

Prigovor što ga je Demeter izrekao Gundulićevim djelima vrijedio je i za hrvatsku leksičku građu u *Dizionariju*: i ona je, naime, »u směšanom, na polu italianskom pravopisu složena, koi je u većoj strani naše domovine sasvim nepoznat, i najvažnii uzrok svedjer bio, zašto su dubrovačke knjige izvan Dalmacie sasvim malo poznate, premda čine najjasnii ures našega knjižestva« (*23*, 198). Iako su prihvatili Gajevu grafiju, ilirci su se potrudili da se odlično snađu među Della Bellinim slovnim rješenjima (*č* = cj, c; *ć* = chj, ch, tj; *lj* = glj; *nj* = gn; *š* = ſcj, ſc, sc; *ž* = ʃcj, ʃc; *28*, 241).[8] Vrijedi to za preporodne jezikoslovce, ali i za pjesnike. Gramatičarima (Vjekoslavu Babukiću i Antunu

●

[5] Zapravo, Gaj polazi od grafijske distinkcije oko slova S, u hrvatskokajkavskoj latiničkoj pisanoj praksi ambivalentnoga: *š* ‖ *ž*. Već u Belostenčevu rječniku razlika bi se pokazivala tako da na slovu za vokal (koje slijedi iza S) dolazi akcenatski znak, i to (u idealnim slučajevima) znak ´ kada S vrijedi *š* i znak ` kada S vrijedi *ž* (Sálecz 'šalec' — Sàlecz 'žalec', *6*, 473). U Jambrešićevu rječniku ta se distinkcija ovako prepravlja: s (= *s̃*) — S (= *z̃*): s̃ía, s̃íav, s̃íbicza — Sida, Sidek, Sidov (*48*, Index). — Za potpun repertoar slova s dijakriticima Gaja nije nadahnuo Jambrešić, nego Vitezović (usp. *32*, 18).

[6] Usp. *52*. — O slogotvornom *r* za preporoda v. *50*.

[7] Imao sam sreću služiti se primjerkom *Dizionarija* koji (u najvrednijem dijelu svojega knjižnog fonda) posjeduje knjižnica Zavoda za slavensku filologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Da te prilike nisam imao, sigurno se ne bih mogao upustiti u temu koju tek načinjem. A na rečenom primjerku čita se ova rukom napisana posveta: »Iz knjižnice pok. Antuna Mažuranića. Zasložnomu istražiocu hrvatskoga pučkoga govora, g. profesoru M. Milasu dadè u Zagrebu, 24. srpnja 1899 Vladimir Mažuranić« (drugom rukom dodano: »Ivanov«). Koliko li je povijesti sliveno u tu posvetu!

[8] U *Dizionario* Della Bella uvodi nove, od Đurđevićevih različite grafeme: ʒ (mjesto: ʃ), x (mjesto: ʃg); usp. *21*, Avvertimenti, 1—2.

Mažuraniću) *Dizionario* je nametao pitanja koja beletriste ne moraju zanimati na prvi pogled (ali ulaze u same temelje književnojezične norme). Nije još ni taknut odraz *Dizionarija* na Babukićevu *Osnovu slovnice*. Ali je jasno pokazano da se pri proučavanju naglasnoga sustava Antun Mažuranić u *Slovnici* držao »najvećma Della Belle 1728« (*78*, 32; tj.: analizirao je Della Belline akcenatske znakove i geminirana slova), a Vjekoslav Babukić u *Ilirskoj slovnici* 1854. nije se osjetio obvezanim da Gundulićeva *Osmana* citira prema glasovitu izdanju 1844. (kojem je i sâm dao velik doprinos), nego da ga smije navoditi prema drugom izdanju Della Bellina *Dizionarija* iz 1785. (usp. npr. *2*, 73).

Ipak, ako je godine 1837. (u Gajevu proglasu) kao domaća književna klasika proklamirano pjesničko stvaralaštvo u Dubrovniku od svršetka XV. stoljeća nadalje, onda bi bilo posve prirodno podjednaku važnost za preporod pripisati bar trima rječnicima: Mikaljinu, Della Bellinu i Stullijevu.

Ali je Mikaljinu *Blagu* svakako nedostajalo bar dvoje: leksikografski postupak koji bi dosljedno pokazivao da se rječnik napaja iz pisanih vrela što su od iliraca proglašena klasičnima (a Babukić je godine 1836. u *Osnovi slovnice*, nadovezujući se upravo na Della Bellu, uveo u nas sve do dana današnjega nezaobilaznu istinu: da se književnom jeziku valjana gramatika [baš kao ni relevantan rječnik] ne može sastaviti ako se u potpunoj mjeri ne poštuju načini prema kojima pišu književnici); jasna naznaka da se u narječnom temelju rječnika (i njime predstavljenoga književnojezičnog tipa) nalazi i govorno stanje »stare ilirske Atene — Dubrovnika«. Naprotiv — nakon poredbe s talijanskim izborom, u kojem je prevagu odnio toskanski dijalekt — ističe:

> »Coſ i anco ſono molti, e varii li modi di parlare in lingva Illirica, ma ogn'un dice, che la l i n g v a B o ſ n e ſ e ſ i a la p i ù b e l l a : perciò tutti li ſcrittori Illirici doverebbero affettarla nel ſcriuere« (*72*, predgovor).[9]

Istina, Stullija je zbog njegova rječnika »Danica« svrstala u red »stupovi ilirske literature« (*51*, 114), ali mu se već u počecima toga časopisa velika važnost pridavala zbog kvantitativnih osobina: da bi se uz njegovu pomoć dokazalo kako »Slavo-ilirsko« narječje broji 83.000 riječi, tj. gotovo trostruko više nego njemački jezik (*101*,290). U našem stoljeću ocjene se o Stullijevu rječniku ne podudaraju te se kreću od tvrdnje da je to »najpotpuniji naš stariji, donekle historički rječnik« (*95*, 6) do posve iskrena priznanja kako je njegov autor leksičku građu uzimao »iz knjiga i rječnika ne samo naših, nego i iz crkvenoslavenskih, ruskih (naročito velik broj riječi i često bez ikakve potrebe), iz poljskog i češkog jezika. Kovao je riječi i gradio izvedenice, složenice i novotvorine, koje ponajviše nitko nije prihvatio niti ih je u jeziku trebalo« (*84*, 52). Rečeni nesklad lako su mogli primijetiti također ilirci, pogotovu što je u Stullijev rječnik ušao i znatan broj kajkavskih riječi (*112*).

Naprotiv, Della Bellin *Dizionario* mnogo je jasnije koncipiran. U njegovoj se posveti ističe:

> »Il Dialetto di cui mi ſervo ſi è il Boſneſe, e 'l Raguſeo ſtimato il migliore« (*21*, posveta).

Na početku *Dizionarija* autor je dao popis svojih pisanih izvora te naveo 23 književnika: 18 Dubrovčana (a to su: Dživo Bunić Vučić, Miho Bunić Babulinov, Marin Burešić, Andrija Čubranović, Nikola Dimitrović, Džore Držić, Marin Držić, Ignjat Đurđević, Arkanđeo Gučetić, Ivan Gundulić, Frano Lukarević, Maroje Mažibradić, Šiško Menčetić, Vladislav Menčetić, Nikola Nalješko-

[9] Pri svim razmatranjima u obzir uzimam prvo izdanje Della Bellina *Dizionarija* (*21*), a ne drugo izdanje (*22*). — U navodima iz te i drugih knjiga ne upozoravam napose kada je isticanje (kurziv, spac.) moje.

vić, Dinko Ranjina, Mavro Vetranović, Dominko Zlatarić) i 5 čakavaca (a oni su: Petar Hektorović, Ivan Ivanišević, Bartol Kašić, Aleksandar Komulović, Matija Matulić Alberti).[10]

5. Ipak, valja se prisjetiti da je *Dizionario* nastao kada je bilo pri svršetku najplodnije razdoblje u pjesničkom stvaranju drevnog Dubrovnika (ali je još živio njegov posljednji istaknutiji pjesnik Ignjat Đurđević).[11] Taj je rječnik leksikografski sredio ono književno izražajno sredstvo što su ga, na govorni jezik nadograđujući, korak po korak, do visoke razine podigli pjesnici od Šiška Menčetića i Džore Držića do Della Bellina suvremenika Ignjata Đurđevića. Teško je danas reći ne bi li, da nije bilo *Dizionarija*, obilnu književnu produkciju u Dubrovniku (i drugdje u južnoj Hrvatskoj), koja se intenzivno razvijala od svršetka XV. do početka XVIII. stoljeća, njezina »prava dekadansa« pred sam narodni preporod (usp. *119*, 323) izbrisala iz sjećanja. Doduše, s Della Bellom počinje dug vremenski odsječak u kojem su pjesnike potisnuli jezikoslovci. Ali su upravo oni bili sponom među Gundulićem i Ivanom Mažuranićem, odnosno među glagoljašima i Miroslavom Krležom. Čudesna pak povijesna zgoda (tj. da č a k a v a c u k a j k a v s k o j kulturnoj sredini godine 1844. uzorno propjeva š t o k a v s k i m književnim jezikom) zbila se u Zagrebu samo četvrt stoljeća nakon apologetskih (i potpuno istinitih) riječi što ih je o književnoj kajkavštini godine 1819. izrekao pronicav stradalnik, »plebanuš stenjevečki« Tomaš Mikloušić (*73*).

6. Povijesna se uloga Della Bellina *Dizionarija* može izreći na više načina, a jedan je od njih:

> »Talijan della Bella s tolikom je ljubavlju učio i proučavao hrvatski jezik da ga je poznavao kao malo koji od rođenih Hrvata« (*116*, 132).

Zapravo, pripadao je u višestoljetni red onih koji su taj književni jezik stvarali:

> »Rad Delabelin veoma je vrijedan, mnogo su se njime služili obrazovani ljudi u Dubrovniku, Dalmaciji i izvan nje. Poslužio je svima kasnijim leksikografima, a po prvom izdanju citiran je iscrpno i u Akademijinu rječniku« (*84*, 50).

[10] U katalogu ne navodi, ali u rječniku citira još pet pisaca: Junija Palmotića, Paskvala Primovića-Latiničića, Šimuna Zlatarića, Ivana Bandulavića, Mihajla Radnića (*28*, 246). U *Dizionariju* nema, dakle, traga Hanibalu Luciću (*118*, 67), ali ni Marku Maruliću, Petru Zoraniću, Šimi Budiniću itd.

[11] Ignjat Đurđević jedini je književnik koji je u *Dizionariju* sâm mogao pročitati navode iz svojih djela. O vezi Della Bella — I. Đurđević dragocjenih naznaka pruža ovo mjesto u Rešetarovoj raspravi o Đurđeviću: »S Mleta se je sigurno više puta svraćao u Dubrovnik; nadu le je pak s ńega izbivao g. 1728—1731 dok je izdavao *Uzdahe, Saltijer* i djelo o Sv. Pavlu, pa je za to vrijeme živio ponajviše u benediktinskoj opatiji sv. Justine u Padovi a nešto u Mlecima. Tamo je bio najkasnije 20^{oga} maja 1728 (Mat. II, 185), iz Mletaka je 7^{oga} oktobra te godine pisao Vlahu Matijaševiću, bratu pok. Dum Đura (Mat. II, 187), koji mu je 12^{oga} februara 1729 odgovorio u Padovu (Mat. II, 189), pa mu pisao 16^{oga} aprila opet u Padovu (Mat. II, 190), gdje je Đ. 27^{ga} aprila 1729 potpisao posvetu *Saltijera*« (*94*, LXII). Iz tog navoda proizlaze dva važna zaključka: prvo, da je Della Bella u *Dizionario* unosio citate iz Đurđevićevih djela neposredno prije nego što su ona tiskana; drugo, da su se Della Bella i Đurđević istodobno našli u Mlecima: posvetni tekst *Dizionarija* datiran je »Venezia li [ ]. Ottobre 1728« (*21*, uvodni dio), gdje je izostala preciznija oznaka o danu.

U vezi s tim vjerojatno neće biti pretjerano ustvrditi da Della Bellin trojezični rječnik (talijansko-latinsko-hrvatski) ne znači veliku inovaciju u rječničkoj obradi dvaju jezika (talijanskoga i latinskoga), već da je dragocjen doprinos leksikografiji hrvatskog jezika. Della Bellina pak metoda nije potanje istražena, nego smo se (privremeno, prije potanjih istraživanja) morali zadovoljiti točnom i uopćenom konstatacijom da *Dizionario* »donosi dokumentiranu leksikografsku građu s navodima iz dubrovačkih i dalmatinskih pisaca, a uz to i riječi iz živoga govora« (*118*, 67). Ipak, znamo li da su sami ti pisci upotrebljavali mnoge riječi koje su postojale i u živom govoru, teško bi bilo hrvatsku leksičku građu *Dizionarija* razlučiti u dvije skupine: u riječi govorne i književne. Stanje se zamrsuje i time što Della Bella daje katalog »Degli Autori citati abbreviatamente nel Dizionario, e de'quali sono ancora le voci senza citazione« (*21*, uvodni dio). Među riječima u *Dizionariju* ima, dakle, onih koje su preuzete iz književnih djela, ali se takav njihov izvor ne može razaznati.

Stoga bi dobro bilo razmotriti nekoliko primjera o tome kako Della Bella izostavlja ili primjenjuje navode iz književnih djela. Pritom je zgodno osobitu pažnju posvetiti tekstovima Petra Hektorovića, i to zbog dvaju razloga: prvo, jer taj pisac nije pripadao temeljnom govoru Della Belline jezične koncepcije, bosansko-dubrovačkom; drugo, jer su Hektorovićevi tekstovi pristupačni u svojemu prvobitnom obliku: postoji pretisak (*41*).[12]

7. Ali, prije toga treba ustanoviti načelan Della Bellin odnos prema leksičkom izboru. Vjerojatno iz svoje opće naobrazbe (koja je uključivala poznavanje klasične starine i bogate talijanske književnosti) Della Bella je naslijedio za svoju leksikografsku metodu neobično važan pojam o eleganciji. Za njega:

»Elegante, ben diſpoſto, ornato, e pullito, diceſi di parlare, o diſcritura. *Elegans, tis, o. g.* Urèdnì, dna, dno. Ugljùdan, dna, dno. Uʒórit, ta, to. Kraaſni, na, no. Ghijʒ dàv, va, vo« (*21*, 285),

tj. *elegante* je pridjev koji može označiti samo izgovoreni ili napisani tekst. S tim je u skladu i težnja da se nađe što više hrvatskih sinonima za značenje:

[12] Pritom se možemo, uz nedoumicu, upitati: Zašto Della Bella ne iskorištava Marulićevu *Juditu*, Lucićeve *Skladanja*, Zoranićeve *Planine*, Karnarutićevo *Vazetje*, itd.? — Za razliku od protagonista hibridnoga književnog jezika (ozaljskoga kruga s Ivanom Belostencem, zatim Pavla Vitezovića), Della Bella propagira književni jezik koji je, naizgled, jednodijalekatne (štokavske) osnovice. Stoga eliminira samo izrazite odlike drugoga, čakavskog narječja (npr. zamjenicu *ča*), ali se ne želi odreći leksičkog obilja koje može obogatiti književni jezik, a stvorili su ga čakavski pisci. U srokovima se do Della Belle čuvao tradicionalni ikavizam, sukladan južnočakavskome govornom stanju (a ikavski su i danas čakavski govori »na otocima južnije od Pašmana, a na kopnu južnije od Zadra« [izuzevši Lastovo], *77*, 43, tj. na području gdje su — osobito od svršetka XV. stoljeća — djelovali najaktivniji čakavski književni krugovi). Još Gundulić poznaje morfološki arhaizam *kami* (*18*, 273), pa ga nalazimo i u *Dizionariju* (usp. *21*, 564). Della Bella, dakle, postupa kao što je tridesetak godina prije *Dizionarija* činio Vitezović (u *Kronici* 1696): »Zato nemojte se čuditi da negdi č(t)ete *slovensku*, negdi *majdačku*, negdi *posavsku*, negdi *podravsku*, negdi pako *primorsku* a negdi i *krajnsku* reč, budući i ja tako pisane našel, i to vse slovenski jeziki, od kojih vsakoga lipše se pristoji uzeti reči neg od tujega kogagoder, dijačkoga, nemškoga ali ugerskoga, posuđavati. Pače i s tim se diče jeziki čim se većkrat i drugačije jedna reč izreći more. I u tomu se vnogi razumni ljudi trude da odiče svojega naroda jezik, kako od drugih prositi ništar mu ne bi bilo potrebno« (*135*, 433). Pišući *Kroniku*, Vitezović je čvrsto u tradiciji kajkavskoga književnog jezika (»Naslidovah većim delom Vramca popa...«, *135*, 433), pa za razumijevanje skupa *slovenski jeziki* valja imati na umu mjesto iz Habdelićeva *Dikcionara*: »Szlovenecz. *Sclavus, vi, m. Illyricus, ci, m.* — Szlovenſzka zemlya. *Sclavonia, ae, f.* — Szlovenſzki. *Illyricè,Sclavonice*« (*40*, X7).

»Eloquente, facondo. *Eloquens, tis. m.* Dobrogovórni, na, no. Sladorèk, ka. m. Dobrogovórnik, ka. m. Dobar beſſiedník. Blagorèk, ka. m.« (*21*, 286).

Iz nazora da *elegante* može označiti samo jezični ostvaraj proistječe Della Bellina sklonost prema Hektoroviću, jer taj pisac, kao što je dva stoljeća prije *Dizionarija* rekao Pribojević, »inter caetera eleganti metro Nasonem de remedio amoris in Illyricum idioma cum magna omnium admiratione transtulit uel minimum iota non ommittens« (*91*, 87).

No, Della Bellino shvaćanje o elegantnome u jeziku ne svodi se na opće-nit dojam, nego zahtijeva vrednovanje konkretnih jezičnih podataka. Stoga, misli taj jezikoslovac, »lingua illirica« pored stilski ravnog futura poznaje i drugačiji:

»Deve notarſi che è più elegante nel Futuro diro *ó da uʒ ímám*, preponendo *uʒ* ad *imam*. V. G. *ò dà uʒ ímám, ó dà uʒ imáʃ c ó dà uʒ ima*« (*21*, Avvertimenti, 23).

U svoj leksikografski (i gramatički) rad unoseći estetski kriterij, Della Bella u hrvatskom traži što više sinonima, pa se po tome razlikuje od prvoga našeg leksikografa Fausta Vrančića, koji se (*Dictionarium* sastavljajući daleko od domovine) često morao potruditi ne bi li se sjetio kakva domaćeg izraza za latinsku riječ. Dok je Belostencu bila svrha da za jedan pojam okupi izraze iz različitih krajeva i govora, Della Bella niže sinonime kojima najčešće ne može odrediti dijalekatski izvor.

Mikalja, Della Bellin izravni prethodnik, ima, na primjer, ove riječi: *figl* (*72*, 96) || *lefagn. slòn. Figl sgivina* (228) || *slòn Figl* (624). Ne može se razaznati u kakvu se odnosu nalaze sinonimi *filj* || *lefanj* || *slon*.

Naprotiv, Della Bellino stanovište o eleganciji hrvatskog jezika očituje se time što on isti niz sinonima raščlanjuje:

»Elefante, animal noto. *Elephas, ntis. m.* Slòn, na. m.
Slòn véliki ʃ naaxni, i jâki,
Kómu ʒglòbno nije koljèno. Oſm.
Illir. Barb. Fìgl, glja. m. Lefâgn, gna. m.« (*21*, 285).

Nije teško nazreti talijanski izvor liku Lefâgn i turski izvor liku Fìgl (*fīl, fīlj, fil*; *111*, 283). Oba su lika, prema Della Belli, »Illir. Barb.«, a evo u vezi s tim još jedno važno mjesto:

»Barbareſco, adiett. di barbaro. *Barbaricus, ca, cum.*
Od nemilla nâroda. Od inoſtranna puuka« (*21*, 129).

Nije, dakle, nimalo čudno da od Marina Držića među svoje izvore uključuje »Compoſizioni varie« i komediju *Tirenu*, a nema jasna traga ostalim, proznim Držićevim komedijama, i to stoga što bi hrvatski leksički fond opteretile mnoštvom talijanskih barbarizama (usp. *27*, 905—939). Držićev leksem *rèmēdijo* bio je Della Belli neprihvatljiv, pa je uspostavio ovu jedinicu:

»Rimedio, provedimento, riparo per non ricever male, ò danno. *Remedium, dij. m.* Ljêk, ka. m. Ljekaría, ríe. f. parola baſſa« (*21*, 621).

Naznakom »parola baſſa« uz leksem Ljekaría Della Bella pokazuje da i među hrvatskim izrazima razlikuje one koji pripadaju biranom leksičkom izboru i druge — koji ne priliče visokom stilu. Leksem Ljêk mogao je potvrditi u Gundulićevu *Osmanu* (*18*, 322), a bila je to tek jekavska adaptacija ikavskoga *lik*, koji se u hrvatskom renesansnom pjesništvu pojavljivao u tradicionalnom sroku: od Della Belli nepristupačnih izvora (npr. zadarskih) do pjesnika navedena u katalogu. Piše npr. Vidulić:

»Ako mi ne daš *lik*, pogiba život moj; / mene ti je kratak *vik*, u sebi se ne dvoj« (*130*, 34);

Zoranić:

»Jer u stvari inoj znaj da mi ni *lika* / ner v tebi jedinoj ka si moja *dika*« (*134*, 93);

Menčetić:

»ter ako ńe slava ne stvori na toj *lik*, / u nokteh od lava život je moj vas *vik*« (*87*, 10, br. 14, st. 7—8).

Time je uspostavljen lanac koji nas od Vrančića (»Remedium ... *Likaria*...«, *131*, 89) preko Habdelića (»Urachtvo. *Medicina, ae, Pharmacum, ci, n.*«, *40*, Bb2) i Belostenčeve hibridne ponude [»Remedium, ii. *vrachtvo, pomoch.* (D.) *lik, obrana*...«, *5*, 1037] vodi do današnjega standardnog izraza *lijek*. Pritom su eliminirani svi sporedni likovi: Habdelićevo i Belostenčevo kajkavsko *vračtvo*; Belostenčevi izrazi *pomoč, obrana*. Vrančićev leksem (*likaria* → *ljekarija*), jekaviziran, preživjet će (te se potvrditi od Šenoe do Hanžekovića, *12*, 1221), ali kao stilski markiran leksički podatak. Belostenčev »dalmatinizam« *lik* (fonološki i prozodijski konačno formiran: *Ljêk*) dvanaest će godina prije izlaska *Gazophylaciuma* biti u Della Bellinu *Dizionariju* preporučen kao adekvat talijanskome *rimedio* i latinskome *remedium*.

Da bi se to ostvarilo, trebalo je, dakako, načiniti konačni izbor: Vrančiću, Habdeliću i Belostencu priznati adekvatne povijesne zasluge, pa odlučno pokazati da u bitnim pojedinostima, prije svih njih, vrijedi jezično stanje što ga je leksikografski kodificirao Della Bella.

8. Veznici *a, i* toliko su obične riječi da ne postoje samo u štokavskom narječju i u suvremenome književnom jeziku nego i u čakavskom narječju (*43*, 1, 276), u Gundulićevu *Osmanu* (*18*, 1—7, 168—206), u Hektorovićevim djelima (*82*, 1—2, 66—78). Della Belli se s pravom činilo da te riječi ne treba potvrditi navodima iz književnih djela, pa piše:

»E, ed, & copula nota. *Ac. Et. Atque.* I. A. V. G. Pietro, e Paolo. Petar, i Pavao. Pietro ſ crive, e Paolo Dorme. Petar pijſ ce, à Pavao ſ paava« (*21*, 282).

Već sam izbor narječnog temelja (o kojem govori Ardelio Della Bella):

»Il Dialetto di cui mi ervo i è il Bo ne e, e 'l Ragu eo stimato il migliore« (*21*, posveta čitatelju)

nalagao je da se važan leksikografski opis ovako oblikuje:

»Che, che coſ a? *Quid*? Sctò« (*21*, 188),

tj. da se zanemari lik *ča*, koji je »osnovna oznaka za čakavsko narječje« (*77*, 20). Ne navodi se taj lik iako je u Hektorovića obilno posvjedočen: 132 potvrde za *ča* (*82*, 19—21) prema samo 23 potvrde za *što* (*82*, 283—284).

Teško je procijeniti što bismo danas, bez Della Bellina posredništva, govorili za latinsku riječ *deorsum*. Dva važna hrvatska rječnika (prvi tiskani [= Vrančićev] i prvi kajkavski [= Habdelićev]) podudaraju se imajući za to značenje istu riječ i varirajući je tek prema refleksu jata: *Dolì* (*131*, 27; s. v. Deorſ um) ‖ *Dole* (*40*, C6). Della Bella ima:

»Giù, all'ingiù. *Deorſ um.* Niʒ bardo
. . . . *Niʒ bardo prohode,*
Rjêkabi oſ talla jur prâʒ na bèz vodee.
Ekt. Rib.
Niʒ dóli. ù ſ tarmogláv.
Stjéne uʒ râsle, kjêh ſ trahòcchja
Uſ tàrmoglav nad mnòm viſ cí. Man. Gior.« (*21*, 348).

Uvodeći tri izraza (*nizbrdo*[13] ‖ *nizdoli* ‖ *u strmoglav*), prvi od njih, danas najobičniji, potvrđuje primjerom iz čakavskoga teksta (iz Hektorovićeva *Ribanja*). Ako se taj primjer usporedi s mjestom odakle je uzet:

»Znay dabi rícha ſ ay ⸗ i sfachá oſ tálá. / I uelá i mala ⸗ niz bardo prohode, / Yur prázna oſ tala ⸗ i bila brez uodé« (*41*, 8v),

[13] Della Bellino *ar* (àr) za slogotvorno *r* ovdje je (gdje se transkribira) bez popratnog vokala.

izlazi da je Della Bella proveo znatne tekstovne preinake, zatim izmjene grafijske (z → 3; ch → k) i fonetske (rícha → Rjêka). Sliku o tim izmjenama dopunjuje leksikografski opis u *Dizionariju* kojem segment ovako glasi:

»Perche, particella reſ ponſiva a congiunzione cauſ ale. *Quia.* Jèrbo. Jère.
Dobàvſ e raʒ úma, jèrebo nìe inna
Od múdróga úma vrjednija bàſ ctina.
Ekt. Rib.« (*21*, 553).

Odgovarajuće mjesto u Hektorovićevu prvotisku ovako je stilizirano:

»Dobaf ſ e razúma ⸗ yerebo ní ina, / Od múdróga úma uridnia baſ cchina« (*41*, 27v).

Della Bella je u ovom slučaju osim grafijskih izmjena i jekavizacije (ni → nìe; uridnia → vrjednija) unio još dvije bitne. Čakavsko *šć* (baſ cchina) izmijenio je u štokavsko *št* (bàſ ctina).[14] Za pretežnom količinom grafema *f* u čakavskih pisaca potkraj XIX. stoljeća (unatoč transkripciji) naslućivao se drugačiji izgovor (*17*, XIII), a ne tako davno — pravi izgovor (*74*, 9—12), ali je već Della Bella shvatio da Hektorovićev zapis Dobafſ e valja čitati: Dobàvſ e.

Oblike koji se pravilno izvode — misli Della Bella — ne treba poduprijeti primjerima. Stoga nema gramatičkog opisa (»participio«) ni citata iz književnih djela u primjeru:

»Volante, che vola. *Volans, lantis.* Leteechì, chja. chje« (*21*, 776).

Naprotiv, ako se hrvatski fonološki podatak (konsonant *ć* u završetku *-ći*) nadomjesti staroslavenskim (*št*; usp. *115*, 249—251), potvrda se navodi:

»Volatile. Adjet., che può volare. *Volatilis, le.* Letuuſ cto, tuſ ctoga. n.
Svè letuuſ cto, ſ ue hodeechje. Palm.
Letuuſ ti, ſ cta, ſ cto.
Od letuuſ ctjeh Svojeh dvoránaa. Pal.« (*21*, 776).

Razlika u postupanju s jednim likom (*-ći* bez potvrde) i drugim (*-šti* s potvrdom) dobro se vidi u primjeru:

»Ardente. *Ardens, tis.* Goruuchi, uuchja, uuchje. Goruuſ cti, ſ cta, ſ cto.
Stvaaramſ e ſ àd leddom, sàd òghgnem goruuſ ctim. Darx. Raʒ.« (*21*, 99).

9. Značenje Ardelija Della Belle (i pogotovu njegova *Dizionarija*) još je u XVIII. stoljeću ocijenio Dubrovčanin Saro Crijević u djelu *Bibliotheca ragusina*. Na više mjesta Crijević sustavno i pedantno upozorava na književnike što ih je Della Bella spomenuo i pokojim tekstovnim primjerom predstavio u svojem rječniku. Među mnogim potvrdama dovoljno je navesti tek poneku. Na primjer, prema Saru Crijeviću:

»Quare Ardelius Della Bella in suo *Lexico* Georgio[15] in viris adhuc agenti inter classicos Illyricae linguae praeceptores locum attribuit« (*19*, 195).

Negdje na prijelomu XV. i XVI. stoljeća za starijeg Crijevića (a bio je to Aelius Lampridius Cervinus) — za razliku od *elegantiae latinitatis* — postojala je tek *stribiligo illurica*.[16] Posluživši se, kao vrelima, djelima pjesnika u vremenskom rasponu od Ilije Crijevića do svojeg doba, Della Bella je — kao što svjedoči Saro Crijević — ovako sudio o Dživu Buniću:

[14] Teško bi bilo ustanoviti je li se Della Bella poslužio izdanjem Hektorovićevih djela iz godine 1638. (*42*).
[15] To je Ignjat Đurđević.
[16] O tome Kombol (*58*, 72).

»Elegantissima sunt huius viri carmina eiusque authoritatem magni facit in suo *Lexico Illyrico* Ardelius Dellabella« (*19*, 220),

ili pak o Marinu Burešiću:

»Varia eius carmina extant, eademque elegantissima ab Ardelio Dellabella... in *Lexico* laudata« (*19*, 380).

Ali, svim tim prosudbama (koliko god bile važne) Della Bella i njegov *Dizionario* nisu mogli prijeći među južnohrvatske književne republike. Prijetila je, dakle, opasnost da *Dizionario* snađe sudbina koja je u odlučnim trenucima povijesti mogla zadesiti *Osmana*. Godine 1838. Demeter je taj ep i druge Gundulićeve pjesničke radove svrstao među knjige kojima je grafijski sustav skrivio da su »izvan Dalmacie sasvim malo poznate, premda čine najjasnii ures našega knjižestva« (*23*, 198).[17]

10. Nasreću, utjecaj Della Bellina *Dizionarija* na kasnije naraštaje dobro je uočen, pa je ustanovljeno da su se tim rječnikom »služili obrazovani ljudi u Dubrovniku, Dalmaciji i izvan nje«, a koristan je bio »svima kasnijim leksikografima« (*84*, 50). Osim toga, u Vinceovoj knjizi (*118*) jasno je pokazano dugotrajno Della Bellino djelovanje od svršetka XVIII. stoljeća: na časopis »Kraljski Dalmatin« (str. 110—111), na Appendinija (117, 160—161), na Šimu Starčevića (120—122), na zadarsku pravopisnu komisiju (135—136), na leksikografa Voltića (162), na I. A. Brlića (151—152), na rječnike Mažuranić-Užarevićev (249) i Drobnićev (264), na Šuleka (546—547). S obzirom na to pitanje nije dovoljno osvijetljen samo kratak, a izuzetno važan period: od Brlićeve gramatike (1833) do Mažuranić-Užarevićeva rječnika (1842). A to je period koji se podudara s drugim razdobljem narodnog preporoda (1836—1841, prema Šicelu, *110*, 7, 101—132). Pa i za segment preporoda poslije 1842. ispitivao se samo Della Bellin odraz na leksikografiju.

11. Prvi važni korak preko međa južnohrvatske književne republike Della Bellin je *Dizionario* učinio još u XVIII. stoljeću, i to u Slavoniju prije godine 1767. Matija Antun Reljković izrijekom kaže da, pripremajući *Novu slavonsku i nimačku gramatiku*, »prigledao sam ričnik *dalmatinski*, horvatski, pemski i poljski« (*92*, 5ʳ; transkribirao J. V.). Na to se oslonivši, Matić je s pravom ustvrdio da je Reljković »jamačno štošta naučio od hrvatskih gramatičara i leksikografa iz jugozapadnih krajeva (Kašića, Mikalje, Dellabelle)« (*67*, 135). Reljkovićeva gramatika izašla je dok je autorov sin Josip Stjepan (rođen 1754; *67*, 162) bio dječak, koji je u roditeljskom domu mogao steći sklonost prema jezikoslovnom radu. Ako za riječima starijeg Reljkovića »ričnik dalmatinski« naslutimo ne samo Vrančićev nego također Mikaljin i Della Bellin, razumjet ćemo što Matić, idući Jakošićevim tragom, iznosi da se »krajem osamnaestoga vieka Josip Stj. Relković bio latio posla, da ugledajući se u Dellabellu sastavi veći latinsko-njemačko-hrvatski rječnik« (*67*, 138).[18] Napokon, *Dizionario* je bio jedan od poticaja za Katančićev *Pravoslovnik* (*67*, 139).

[17] Dakako, ne treba smetnuti s uma da je već potkraj XVI. stoljeća Dubrovčanin Dominko Zlatarić svoj prijevod *Elektre*, s još dva djela objavljen godine 1597, posvetio Jurju Zrinskom, ne vjerujući »da vam neće bit ugodno prigledat kadgodi spijevanje od vrijednijeh Latina, ali Grka, koji vam u vaš hrvacki jezik govore, pokle mnozi od take gospode čtili ih su u jezik njima inostran i tuđ« (*132*, 85).

[18] O tome Jakošić: »6. Dictionarium Latino-Germanico-Illyricum ad normam P. Ardelii Dellabella usque ad 61 phylaras protractum, sed imperfectum, in MSC.« (*47*, 131). U tvrdnji da je J. S. Reljković »spremio priručni njemačko-latinsko-hrvatski rječnik« (*16*, 452) pobrkan je, dakle, redoslijed jezika.

No, Della Bella nije pobudio samo izradu novih rječnika u pretpreporodnoj Slavoniji; bio je ondje i priručnikom pri stiliziranju književnih djela. Pored Đurđevićevih tematskih, snažni se Della Bellini leksički tragovi očituju u Kanižlićevu epu *Sveta Rožalija, panormitanska divica* (Beč 1780), a u proznom *Kamenu pravom smutnje velike* (Osijek 1780) Kanižlić se osvrće na to »kako bilježi Della Bella u svom ričniku« (*54*, 181; transkribirao J. V.).

Ipak, mogli bismo se upitati: Nije li se Kanižlić oslonio na *Dizionario* samo deklarativno? Da bismo nadvladali tu sumnju, ponovno ćemo se obratiti sitnim jezičnim podacima.

Kada Kanižlić u *Svetoj Rožaliji* piše: »priobraćeńe strile na stàblo p ò m u iliti palmu« (*88*, 121), on primjenjuje fonetski raguzeizam koji je mogao naći u Della Belle:

»Palma, arbore noto. *Palma*, me. *f.* Póma, me. f.« (*21*, 537).

Kada Kanižlić, naprotiv, u istom epu piše distih:

»Kåo' ptica *fenice*, kadà stárost stìgne, / i pérjato lìce k ótcu sùncu dignè« (*88*, 80, st. 1399—1400),

onda (ne znajući za pojedinost Della Bellina grafijskog sustava: *c* [+ *e*, *i*] = *ć*):

»Fenice ucello ſtimato favoloso. *Foenix, cis. f.* Feníce, ce. f.« (*21*, 308)

pogrešno čita *fenice* (mjesto: *feniće*).

Odabirući naslov svojoj knjizi, Josip Stjepan Reljković nije posegnuo za leksičkim blagom kajkavskoga književnog jezika, u kojem je dobro potvrđena riječ *hižnik* (*98*, 10—11). Mikalja ima: »domacchin« (*72*, 76) i »Kucchna« (*72*, 220). U drugom dijelu Belostenčeva rječnika nalazi se riječ *kućnik*, bez oznake o njezinu ishodištu:

»Domáchnik, kuchnik. *Familiaris, is.* 2. *Paterfamilias.* v. Domachina« (*6*, 80).

Unatoč tome, mogla je u *Gazophylacium* biti preuzeta iz Della Bellina *Dizionarija*:

»Domeſtico familiare. *Domeſticus, ca, cum.* Ukùchni, na, no. Domaachi, chja, chje. Kùchník, íka. m.« (*21*, 276).

U predgovoru *Kućniku* J. S. Reljković daje nekoliko tumačenja te riječi. Prvo od njih:

»... evoti u Kralju *Kuchnika*, koi Oblaſt ima ſverhu Ukuchanah ſvojih...« (*93*, predgovor)

potpuno se oslanja na Della Bellino tumačenje:

»Padre di famiglia. *Pater familias.* òtaz od obìtili. Domachìn, na. m. òtaz òd kuchje. Kuchník, íka. m.« (*21*, 534).

Drugom pak Reljkovićevu:

»... najtichesh ondi *Otca Obitili, koi najma Texake u Vinograd ſvoj...«* (*93*, predgovor)

poticaj se nalazi u ovome mjestu *Dizionarija:*

»Padrone di caſa. *Herus, ri. m.* Goſpodâr kucchje. Domachìn, na. m. Kuchník, íka. m.« (*21*, 534).

Odatle polazeći (te se služeći latinskim i njemačkim podacima iz prvoga hrvatskog tiskanog rječnika, Vrančićeva [*131*, 44, s. v. Herus; 74, s. v. Paterfamilias]), možemo rekonstruirati vjerojatan izgled dviju jedinica u izgubljenom Reljkovićevu latinsko-njemačko-hrvatskom rječniku:

1. »Herus. *Hauß herr.* Kuchnik, koi Oblaſt ima ſverhu Ukuchanah ſvojih«
2. »Paterfamilias. *Hauß vatter.* Otac Obitili, koi najma Texake...«

12. Jednostavno filološko odčitavanje (u mojem prilogu *Rani tekstovi Antuna Mihanovića, 129*) pokazalo je da se taj pisac, prije nego što se pridružio preporoditeljima, između godina 1815. i 1818. pomaknuo: a) od latiničkoga grafijskog sustava primjenjivana u starijoj kajkavskoj književnosti prema »ilirićkoj« grafiji; b) od kajkavskoga književnojezičnog tipa prema nekome novom, koji poznaje zamjenicu *što*, pa jekavizme (*Svjet, Povijesti, svjetlo* itd.). Ali je i nakon toga ostala (pa će i ubuduće, sve dok se Mihanovićev ukupni otklon ne obradi sustavno, zacijelo ostati) skrivena činjenica kako se taj pisac u prvom redu trudio da pronađe l e k s i č k e adekvate nekim pojmovima za koje su u latinitetu odavno bili poznati najekonomičniji izrazi.

Za razliku od Kanižlića i J. S. Reljkovića, Mihanović je godine 1818. već imao na raspolaganju rječnike Stullijev i Voltićev (ali nije vjerojatno da je na oglas *Osmana* mogao utjecati iste godine izdani Karadžićev *Srpski rječnik istolkovan njemačkim i latinskim riječima*; usp. *84*, 55).

Oglas za *Osmana* Mihanović je ponudio u dvije verzije: latinskoj i hrvatskoj. Već njihov redoslijed pokazuje da je najprije sročio latinsku verziju, koju je zatim preveo na hrvatski. Korisno je ogledati bar dio njihova teksta. Uzbudljiv trenutak (onaj u kojem se godine 1817. jedan kajkavac prvi put susreo s nekim od rukopisa Gundulićeva epa) donio je ne samo staro, neobično vrijedno, a rukom pisano djelo nego i želju mladog otkrivača da to djelo ponudi mnogima. Ujedno se javila potreba da o svemu progovori što ekonomičnije, tj. da potraži termine koji bi pristajali javnome kulturnom životu. Trenutak otkrića ovako je latinski opisan:

»Venetiis anno superiore commoratus b i b l i o t h e c a s perscrutabar solicite, Illyrica volumina requirens. Eventus spem vicit: C o d i c e m M.' S. Osmanidos J. Gondolae nostri sors inter varia obtulit. Gaudium tenui, cursimque paginis aliquot inspectis, visa scripturae v e n u s t a t e assidua, quaesito pretio emi...« (*71*, 1—2).

U Mihanovićevu prijevodu taj tekst glasi:

»Preshestno Letto v-Benetkah bivshi T e r g o v i n e K n j i g skerbljivo oblazim Illiricske Knjige iskajuchi. Zgod vishe'mi dadde neg'Uffanje: kad R u k o p i s Ozmana I. Gundulicha nashega medju drugim pripetce naidem. Uzderxim Radost, y hitro nekoje Ztrani razgledajuch, kadda Pisma K r a s n o s t marljivu opazim, vech y Cenu izkatu poloxim« (*71*, 5—6).

Dakako, svoju hrvatsku stilizaciju Mihanović započinje podacima kajkavskoga književnog jezika: »Preshestno Letto v-Benetkah...« Ali mu se odmah nameću neke dileme o leksičkom izboru. Prva je: kako prevesti latinsku riječ *bibliotheca*.

U prvom dijelu Belostenčeva rječnika našao je ove dvije potvrde:

1. »Bibliotheca, ae. *g. f. l. p. p.* Libraria, ae. *g. f. Meſzto, gdeſ ze knyige derſe vſ zakojachke.* 2. *vnoſina knyig. Feſt. Dion.* Bibliotheca multorum numerum, *vnoga ſztroska knyi ſnicza. Cic.* 2. Bibliotheca Diodori, Bibliotheca SS. PP. *zovuſ ze knyige z-pochetka tak napiſ zane*« (*5*, 181)

2. »Libraria, ae. *f. Knyiſnicza.* v. Bibliotheca. *Cic.* 2. *Dekla, kâ knyige prodaje.* 3. *kâje nad prelyami, y nyim na funte predivo razdelya*« (*5*, 738).

Drugim riječima, nije pronašao hrvatski izraz za prodavaonicu knjiga. Naprotiv, Della Bellin *Dizionario* informirao ga je ovako:

»Biblioteca. V. Libraria« (*21*, 141),

pa je, slijedeći uputu, pronašao dva rješenja:

1. »Libraria, ſtanza, o luogo de libri. *Bibliotheca, cae. f.* Kgnigaòniza, ze. f. Kgnigoshranna, nne. f. Kgnìſcniza, ze. f.« (*21*, 438),

2. »Libraria, luogo, o ſtanza ove ſi tengono libri da vendere. *Taberna libraria.* Staccjûn òd Kgnigára« (*21*, 438).

Riječ *bibliotheca* u njegovu kontekstu nije se mogla razjasniti na prvi, nego na drugi način. U kajkavskome književnom jeziku za latinske izraze *bibliotheca* i *bibliopolia* po tradiciji nije bilo jednočlanih adekvata, pa se Habdelić godine 1670. morao služiti opisima: »Kniſna komora, ali hiſa. *Bibliotheca, ae, f.*« (*40*, G 3) — »Kniſni ſtaczun. *Bibliopolia, ae. f.*« (*40*, G 3), »Staczun u komſ ze knige prodaju. *Bibliopolia, ae. f.*« (*40*, X1). Znajući pak da mu, zapravo, ne treba hrvatski adekvat za *bibliotheca*, nego za *bibliopolia* (ili: *bibliopolium*), Mihanović je našao u Belostenca:

»Bibliopolium, lij. *g. n. 2. Staczun, bolta, y gdeſ ze knyige prodaju. knyiſnicza, knyiſarnicza*« (*5*, 181).

Preko Della Bellina:

»Librajo, venditore de libri. *Bibliopola, lae. m.* Kgnigár, gára. m. Prodâvalaz, illi targòvaz Kgníghaa« (*21*, 438)

i opisa »targòvaz Kgníghaa« konstruirao je napokon mogući hrvatski skup za *bibliopolium*: »Tergovina Knjig«.

Za latinsko *codex MS.* (ili pak: *manuscriptum*) ne mogavši bez osobita truda naći u sjevernohrvatskoj tradiciji ništa što bi se moglo iskoristiti (usp. *40*, V2; *5*, 763—764; *6*, 471), Mihanović je sa zadovoljstvom zagledao u *Dizionario*:

»Manoſcritto, o manuſcritto, libro, o carta ſcritta à mano. *Liber calamo exaratus.* Rukopìs, ſſa. m. *ìʒ gnekóga ſtaaroga rukopiſſ a íʒ vadi ì dóneſſ e na ſvjetlós.* S. Ben.« (*21*, 460).

Odatle se moglo naslutiti da termin *rukopis* potječe iz Đurđevićeva *Života sv. Benedikta*, tj. s početka XVIII. stoljeća. Zapravo, kao što pokazuje Vladimir Mažuranić:

»**rukopis**, m., *rukopisati*, impf., manuscriptum, codex manu exaratus itd.; Belost. B. I. — 1. *Moj rukopis od mis hrvatskih.* XVII. v. Novi. Maž. sbir. str. 16. br. 32. (oporuka popa S. Toljana). — 2. *Pop Martin Vitezić rukopisah.* — 1487. Vrbnik. S. 331« (*70*, 1273),

na sjevernočakavskom je području (i to na onome njegovu dijelu gdje je cvala glagoljica) glagol *rukopisati* potvrđen već potkraj XV. stoljeća, a njemu paralelna imenica *rukopis* u XVII. stoljeću (u Mikalje: »rukopis«, *72*, 571). Della Bellin *Dizionario* bio je, dakle, samo prijenosnik glagoljaške i Mikaljine riječi mladome piscu, podrijetlom kajkavcu. A termin je prihvatila »Danica«, u kojoj se npr. godine 1841. tvrdi da *Ljetopis popa Dukljanina* »Marko Maruli Špljetjanin prinese u latinski jezik po starom jednom r u k o p i s u« (*49*, 47).

Napokon, Mihanovića je mučila nedoumica kako da prevede latinsko *venustas*. Belostenec mu je nudio:

»Venuſtas, tis. *f. Lepota, priaznoſ zt...*« (*5*, 1251)

i u drugom dijelu rječnika:

»Kraſznòſzt. v. Lepota, y oſztala« (*6*, 183)

»Lepòta. (D.) lepoſzt, kraſznoſzt, ulyudnoſzt, priſztaloſzt...« (*6*, 198).

Belostenčeva naznaka da *kraſznoſzt* pripada u leksički izbor »(D.)« [= dalmatice] vodila je Mihanovića na važne izvore tiskanoga *Gazophylaciuma* — na Mikaljino *Blago* (*72*, 211: »Kraſnoſt. Ljepota«) i na Della Bellin *Dizionario*. A u njemu se — kao prvi u nizu sinonima — nudila riječ *krasnos*:

»Gratia, garbo, leggiadria. Krâſnos, ſti. f. Ukrás, ſa, m.
Ghiʒdavós, ſti. f. Millós, ſti. Millîna, nee. f.
Tóliſ u one tvòje occi,
Ké vedrinóm rájskom sjáhu;
Pàce súnze òd iſtoci
Svôm millinóm nadhodjáhu. Palm.
Gnê ſ vì cíni bjáhu dráʒi
Sred râʒ blude, *ì millinee.* Raʒ.
Millòchja, chjee. f. Ugljudnós, ſti. f. Uʒoritós, ſti.
f. Skladnós, ſti. f.« (*21*, 356—357).

Riječ *krasnost* imali su također Stulli (*105*, 351; *107*, 215, s. v. Bellezza) i Voltić (*121*, 189).

Svoj *Gazophylacium* sastavljajući u Sveticama, uz rub Hrvatske krajine (tj. na evropskoj međi s Osmanlijskim Carstvom), Belostenec je težio jezikom pridonijeti spajanju razuđenih udova, pa ga nije ponajprije zanimala stilska strana sinonimike. Naprotiv, Della Bella — u Dubrovniku našavši oazu koja je opovrgavala moguće mišljenje o »ilirskom« kao barbarskom jeziku i u kojoj se njegovalo načelo »variatio delectat« — u svojoj težnji prema elegantnom u jeziku nastoji pronaći mnoge mogućnosti za izražavanje istoga. Belostenec je sklon jednom od mogućih sinonima, pogotovu ako štokavsku tradiciju povezuje s čakavskom i kajkavskom: »Venuſtas ... *Lipota* ...« u Vrančića (*131*, 111) — »Lepota. *Pulchritudo, is, f. Venuſtas, is, Decor, ris, m.*« u Habdelića (*40*, H6). Della Bella je, naprotiv, pronašao cio niz istoznačnica (*krasnos, ukras, gizdavos, milos, milina, miloća, uljudnos, uzoritos, skladnos* [a s. v. Bellezza još: *ljepos, ljepota, pristalos, gizda, ures, 21*, 135]). Mihanovića je 1817—1818. u *Osmanu* zadivila »Pisma K r a s n o s t« (pri čemu preuzima prvi izraz iz Della Bellina niza). Vukotinović je pak 1843, Dubrovčane spominjući na prvome mjestu književne tradicije, ustvrdio da u njoj »nalazi se i z r a z a h, slikah, izvornosti, lahkoće versovah, riečju poetičkih k r a s o t a h, o kojih h o r v a t s k i [h] spisatelji niti pomisla (*idea, conceptus*) imali nisu« (*110*, 166), pri čemu izraz *horvatski* znači *kajkavski*.

S Della Bellom je, dakle, godine 1728. preporod mogao početi; a nije počeo — zbog nepovoljnih povijesnih prilika.

13. Još u toku drugog perioda, tj. među postankom Reljkovićeve *Gramatike* i Katančićevom smrću (prije 1767—1825), *Dizionario* se čvrsto ukotvio u zapadnom dijelu savsko-dravskoga međurječja, pogotovo u Zagrebu. Godine 1821. Tomaš Mikloušić objavljuje *Izbor dugovanj vsakoverstneh*, kojemu bitan dio čini katalog »Od slovarnic, piscev i knjig orsaga horvatskoga« (*73*, 154). Među knjižnu građu koju poznaje i u koju ima uvid Mikloušić uvrštava:

> »G u (n) d i l i ć I v a n: Osman, ispjevan leto 1621« (*73*, 160),

a istaknute barokne pjesnike u Dubrovniku ovako ukratko karakterizira:

> »G e o r g i ć (Đorđić) I g n., pesmik slavonski« (*73*, 165)
>
> »G u n d u l i ć, pesmik slav.« (*73*, 165).

Tu je i ova važna bilješka:

> »D e l a B e l l a, V o l t i g g i, A p p e n d i n i, M i k a l j a i ostali ispisali jesu slovnice i rečnike dalmatinske« (*73*, 168).

Ne može biti sumnje da je Mikloušić popis djela iz pisane baštine sastavljao prema rukopisima i knjigama koje su mu bile na raspolaganju. Svrhu cijeloga bibliografskog truda odaje u 3. odjeljku: »O d k n j i ž a r n i c (Bibliothecae)« (*73*, 168). A tu su za skorašnji preporodni pothvat ključne riječi:

> »Vu domovine našoj, hvala bogu, akoprem stoprav počela se je, po vredneh vendar precenitelih i ljubitelih navukov na više vre jezer osebujni ov domovine naše kinč podignul se je, i ufanje je, da z vremenom i dalje povekša se; ar ne bi bolje svojeh nekuliko knjižic, navlastito po smrti, za domovine napredek i diku alduvati, i vu občinsku knjižarnicu spraviti, nego pustiti, da vnoga lepa knjiga sim tam pohitava se, ali gde na vuhkem mestu gnjije, ter morebiti i jednoč vu štacunu za duhan zavijati draplje se, pokehdob i tak kada koja komu knjiga je potrebna, vsigdar vu isti knjižarnice, koja do sada zarad pomenjkanja stroškov samo po torkeh i četrtkeh stanovite vure vsem domorodcem na službu odprta stoji, imati se more« (*73*, 168—169).

Iako je mladi naraštaj, iskovan u redovima tek svršenih jurista koji se okupiše u zagrebačkome Banskom stolu, ističući svoje neprijeporno povijesne zasluge, rado prešućivao ulogu neposrednih prethodnika (od kojih zastrašuje osobito nemila kob Tomaša Mikloušića) — ipak valja jasno reći da su Maksimilijan Vrhovac i oko njega okupljeni krug intelektualaca samoprijegorno skovali onu kariku bez koje bi se kontinuitet nepopravljivo prekinuo. Ilirci su se mogli osloniti na bogat izbor pisanih dokaza što ih je na Krčelićevu osnovicu nadogradilo prikupljanje knjižnoga blaga nakon Vrhovčeva proglasa 1813. Taj izbor sredio je skromni »plebanuš stenjevečki«.

14. Korjenit jezični zahvat što su ga izvršili hrvatski preporoditelji u glavnim je crtama odavno poznat. O njemu čitamo u dvjema, iste godine (1954) izdanim knjigama uglednoga književnog historičara Antuna Barca. On smatra (doista, s pravom) kako se, na pragu četvrtog decenija XIX. stoljeća, hrvatska književnost nije mogla dalje uspješno razvijati uz dotadašnju rascjepkanost: na nekolliko književnojezičnih tipova i s različitim latiničkim grafijskim sustavima. Teškoće s pismom ilirci su prevladali prihvativši Gajevu grafijsku reformu (»za svaki glas zasebno slovo«, *4*, 135), a problemu jezičnog mozaika ovako su doskočili:

> »Riješili su ga glatko i brzo, i već iza godine dana, 1836., pisali su svi najraširenijim narječjem hrvatskoga ili srpskoga jezika, štokavskim« (*4*, 135).

U drugoj svojoj knjizi iz iste godine, u *Književnosti ilirizma*, Antun Barac piše:

> »Jedan od važnih razloga, zbog čega su se hrvatski književnici ilirizma odlučili za štokavštinu, bio je i u tome, što je njome bila napisana cijela dubrovačka književnost« (*3*, 106).

Nakon tih i tima sličnih tvrdnja o ilircima je izrečena važna procjena:

> »A budući da svojim prvim zadatkom smatraju rješavanje pravopisnih problema, znači da je književni jezik već bio odabran, ako ne u totalu a ono bar osnovnim koordinatama i da je tom jeziku trebalo prilagoditi grafemski sustav« (*75*, 100).

Ostaje ipak nedokazana Barčeva tvrdnja da su ilirci prije godine 1836. znali kako je »bila napisana cijela dubrovačka književnost«. Naime, njezinu cjelinu oni će spoznavati tek u idućih desetak godina. A prije drugoga godišta »Danice« preporoditeljima je pisana baština bila poznata u opsegu koji je godine 1821. zacrtao Tomaš Mikloušić.

To pak znači da isprva nisu poznavali ni jednoga književnika u drevnom Dubrovniku iz XV. ili XVI. stoljeća (*73*, 157—160). Iz XVII. stoljeća raspolagali su nekim od rukopisa Gundulićeva *Osmana* (*73*, 160; jedan je od takvih rukopisa još godine 1818. posjedovao Antun Mihanović; *71*; *129*), a iz XVIII. i početka XIX. stoljeća znali su za Đurđevića (*73*, 165), Stullija (*73*, 167), Della Bellu, Appendinija (*73*, 168).

Odakle zapravo procjena da je Della Bella »najveće cěne vrědni ilirski lexikograf«?

Početke bi joj trebalo tražiti u nastojanju iliraca da pronađu uzoran domaći ep. Još godine 1818. Mihanović (koji se ilircima kasnije pridružio kao jedan iz srednjeg naraštaja) misli da je Gundulićev *Osman* »Ispjevanje Deljinsko Illiro-Slavvensko« (*71*, 7). Nakon pokretanja »Danice« mladi će se pjesnički naraštaj truditi kako bi po jeziku nasljedovao »neprecěnjeno književno blago od četerdeset i više izverstnih (klasičnih) spisateljah P a r n a s a I l i r s k o g iz stare Atene — D u b r o v n i k a (Raguze)« (*34*), ponajprije Gundulića, i to zbog njihovih (kao što misli Vukotinović) »poetičkih krasotah«, među koje spa-

daju na prvome mjestu »izrazi«, tj. jezični podaci (*110*, 166).[19] Da bi dosegli te jezičnostilske majstorije, preporoditelji (većinom kajkavci i čakavci) nisu se smjeli samo deklarativno opredijeliti za neki od književnojezičnih tipova; morali su njime, zapravo, ovladati do u tančine: kako bi postali sposobni njime sricati nova pjesnička djela, u jezičnoj vještini ravnopravna *Osmanu* i drugim pjesmotvorima baroknoga dubrovačkog razdoblja.

Da bi to postigli, preporoditelji su s književnim jezikom morali činiti što je uvijek prijeko potrebno: učiti ga do u pojedinosti i kultivirati. Mažuranićeva dopuna nije *Osmanu* sukladna po tome što ne unosi ni jedne riječi koje ne bi bilo u Gundulićevim pjevanjima (*127*, 57); naprotiv, unosi ih mnogo (*127*, 55—57). Jedna je od takvih glagol *dvostručiti*:

»S toga umàrli svak se uči: / Svojih izdat ko nemari, / Da hitrinu svú *dvostruči* / Za da i tuđih pak prevari« (*46*, 252).

Della Bella ima:

»Doppiare, raddoppiare. *Conduplico, cas.* Dvo ſtrucciti, cím, cio ſ am. Cinitti dvo ſ trukko« (*21*, 278),

a u sjevernoj Hrvatskoj taj glagol prvi prenosi Belostenec — u liku Dvoy ſ ztrùchiti (*6*, 91).

Da bi to postigli, preporoditelji su književni jezik »ilirske Atene« — Dubrovnika zaista morali učiti. Dakako, pritom su im dragocjene bile velike zbirke riječi (od Mikaljine do Stullijeve), a njima posrijedi stajala je Della Bellina. Nadovezujući se na Miklouših i na ranu fazu uredništva »Danice«, jednako su svojima smatrali Habdelića, Karnarutića i Đurđevića, ali su posljednjemu (i ostalima iz njegova kruga: Gunduliću i Palmotiću) pripisivali osobitu jezičnu eleganciju: slijedeći Della Bellinu tvrdnju da su njihove »tutte le compo ſ izioni di ottima lingua« (*21*, posveta čitatelju). Pa i u poodmakloj etapi preporoda, godine 1844, urednici »Danice« (među kojima su bili, pored Ljudevita Gaja, filolozi Vjekoslav Babukić i Antun Mažuranić) koriste se pjesmom Džore Držića kako bi ustanovili da se na temelju starih tekstova može »svatko izvěstiti o neznatnoj ili bolje reći nikakvoj proměni, koju je naš jezik od tri sto godinah pretárpio, o starini našega pěsničtva i o ljubavi naših pradědovah prema narodnomu jeziku. Tako je nazočnu pěsmu pisao Gjore Daržić okolo god. 1450« (*26*, 125). Nije važno što su ilirci u brojanju dvostruko pogriješili: prvo, Džore Držić godine 1450. još se nije bio rodio; drugo, da su u obzir uzeli godinu njegove smrti (1501), opet bi raspon »od tri sto godinah« trebalo prestilizirati: »više od tri sto godinah«.

15. Stare pisce što ih je Della Bella uvrstio u *Dizionario* čak i površno uspoređujući s pjesnicima preporodnog doba, osjetit ćemo da se drugi u jezičnome smislu ne oslanjaju na prve bez ikakvih preinaka. Nije nam poznato je li u tim preinakama udjela imao Della Bella.

Za pjesnike *Ranjinina zbornika* Rešetar kaže:

»Kao oznaka za dragu uzimlju se u cijelome R ponajviše imenice što znače ugledno žensko lice« (*95*, 33),

pa među njih svrstava imenicu *vila* (s frekvencijom: 99).

Evo nekoliko mjesta iz pjesama Šiška Menčetića:

1. »a stati tuj nemoj, još molu Boga dil. / Zašto mni život moj da s' nika *gorska vil*« (*87*, 11, br. 18, st. 3—4)

[19] Pojedini pjesnicima-uzorima svojstveni jezični podaci doista su se primjenjivali u poeziji, ne u prozi. Tako dva brata Mažuranića u istom broju »Danice« (1 za godinu 1838) pišu dvojako: Ivan u pjesmi — *světlos* (*69*, 2), Antun u članku — *slavnost, radost, lakomost* (*68*, 4).

2. »S jutra, dim, na prozor pogledat općah ja, / ter tada moj pozor u taj čas pozri tja: / meni bi viditi još *lipšu ner vilu / gospođu* sjediti u rušcu pribilu« (*87*, 4, br. 3, st. 5—8).

3. »nu slavna ovaj *vil*, koja gre ohola, / da sa mnom luven stril razdili napola« (*87*, 11, br. 17, st. 7—8)

4. »Stavil sam sunačce ime ja toj *vili* / koja mê srdačce i mlados rascvili« (*87*, 6, br. 8, st. 1—2).

Dakako, tu je potpuno jasan ovaj lanac: »gorska vil« (1) nakon poredbe (»lipšu ner vilu gospođu«, 2) može postati u pjesništvu vrlo često upotrebljavanom metonimijom za »gospođu (gospoju)«, i to u liku prvobitnom (»vila«, 4) ili metru prilagođenom (»vil«, 3). Teško bi pak bilo braniti Rešetarovu tvrdnju da imenica *vil(a)* u Menčetićevo vrijeme znači »ugledno žensko lice«.

Naime, moramo se osvrnuti na Mikaljino razjašnjenje:

»Víla. Vileniça. (*Fata. Ninfa.*) Nimpha, ae« (*72*, 775),

pa i na Della Bellino:

»Ninfa. *Nympha, phae.* Vîla, lee. f. Dìkliza planijnska...« (*21*, 511).

Prema tome, *vila* nije osoba iz urbanoga života. Njemu pak prema Della Belli (*21*, s. v.: Bambina [126], Donna [277], Figlia vergine [314], Fig[l]iuoletta [315], Nobile, Donna [511], Putta [597], Signora [677], Vergine [760], Verginella [760]) pripada ovaj izbor izraza: Dìkliza, Djête || Djete, Djeva, Djevìciza, Djevizza, Djevójciza, Domaachja, Domacchizza, Gô ſ pa, Go ſ podarizza, Gò ſ pòghja, Go ſ pòja || Go ſ poja, Kchjêrza, Kchí Djevizza, Muxattiza, Parvorodìglja, Plemèniza, Pleménka, Plémka, Plémkigna, Vladikka, Xèna, Xenizza, Xenska glâva. Među tim izrazima nema riječi *vila*.

U Hektorovićevu književnom opusu glagol *klikovati* (i njegovi oblici: *klikovahu, klikovaše, klikuje, klikujući*) zabilježen je samo u *Ribanju*, i to u dvjema narodnim pjesmama, bugaršticama (*82*, 112). Taj glagol nije uvršten među lekseme svojstvene rečenim bugaršticama (*74*, 176—178). Glagola *klikovati* ima i u Gundulićevu *Osmanu*, ali ga Ivan Mažuranić nije prenio u dopunu (*18*, 286). Zabilježen je u hrvatskoj narodnoj pjesmi (*11*, 943) i u književnika počevši s Martićem (*11*, 943; tj. poslije godine 1883).

Iako se Della Bella koristio Hektorovićevim djelom kao svojim izvorom, ipak se glagol *klikovati* ne nalazi u njegovoj ponudi: *zvati, zovnuti || zivnuti, imenovati, kliknuti, zazvati* (*21*, 188, s. v. Chiamare). To upućuje na zaključak da narodne pjesme Della Bella ne samo nije uvrstio među svoja vrela nego iz njih nije nekritički preuzimao leksičko blago.

16. Utjecaj što ga je na preporodno gibanje imala jezična stilizacija kojoj pripada Della Bellin *Dizionario* odlično se može pokazati ako se razmotre rane faze u životu Ivana Kukuljevića Sakcinskoga (*3*, 279).

Rođen u Varaždinu (1816), Kukuljević je u kajkavskim krajevima (Jurketinec, Varaždinske Toplice, Varaždin, Zagreb) proveo djetinjstvo i dobio nepotpuno školovanje, i to prije punog nastupa iliraca. U godinama 1833—1842. boravio je u tuđini (Krems, Beč, Milano), gdje mu nije mogao biti dostupan kakav obilniji izbor djela starije hrvatske književnosti. Pa ipak, nakon njemački pisanih prvenaca iz godine 1834. (*3*, 280), on se prvom svojom hrvatskom pjesmom (*Tuga za ljubom*, *59*) javio u »Danici« 1837. (*136*, 120). Dakako, nešto prije toga, iste godine sklopljeno poznanstvo s Ljudevitom Gajem, Vukom Karadžićem i Matom Topalovićem moglo je u njega potaknuti odluku da se opredijeli među dva književnojezična tipa, tj. da zanemari kajkavski i prihvati štokavski. Susret sa spomenutom trojicom nije mu mogao pružiti informacija o potankostima za nj novoga književnojezičnog tipa (usp. *128*). Ali se mladom Kuku-

ljeviću, dakako, kao važan oslonac nudila u Beču mu dostupna knjiga — Della Bellin *Dizionario*, što će ga prije povratka u domovinu naći također u milanskoj knjižnici te ga spomenuti kao djelo koje već dobro poznaje:

»U bogatoj knjižnici nenadjoh, žalibože, ništa slavjanskoga, osim rěčnikah *Della Belle* i *Jambrešića* i slovnicah (gramatikah), krajnsku od *Murka* i *Kopitara*, rusku od *Severina* i taliansko-ilirske razgovore od *Rakića*« (*60*, 127).

Evo pak na koji način Kukuljević stilizira svoj prvi objavljeni tekst iz godine 1837:

»Bdiem, ili bědan snivam, / Uvěk vidim samo nju — / Slika njejna me spomina / Na *blaženos prošastu*. / Nju sam — žitja moga *rados*, / Jedinu — *izgubio*, / Koja meni sve biaše, / Kú sam tako *ljubio* (*59*, 201).

Raguzeizam *-s* < *-st* (*blaženos, rados*), oko kojeg je polemika u »Danici« izbila tek iduće godine (usp. *114*), nije Kukuljević mogao naći ni u Mikalje (*72*), ni u Stullija (*103—108*),[20] ni u Voltića (*120, 121*), ali jest u Della Belle:

»Beatitudine. *Beatitudo, nis. f. g.* Blâxenſ tvo, ſ tva. n. B l â x e n o s, ſ ti. f.« (*21*, 134)

»Allegrezza, contento, gavdio. *Gavdium, dii. n.* Veſ sèglje, glja. n. R a d o s, ſ ti. f...« (*21*, 63).

Pa ni istaknuti pridjev nije Kukuljević preuzeo u liku što ga Belostenčev *Gazophylacium* [»Preſſeſztni. (D.) p r o ſ ſ a ſ z t n i...«, *6*, 413] navodi kao dalmatinizam, nego u liku *prošasti* — jednom iz Della Bellina izbora:

»Paſſato agett. *Praeteritus, ta, tum.* P r o ſ c j à ſ t i, ſ ta, ſ to. Mimoſ cjàstni, na, no. Proſ cjà ſ ni, na, no. Predgni, gna, gne...« (*21*, 545).

Napokon, finalno *-o* < *-l* (*izgubio, ljubio*) protivi se propisu službene preporodne, Babukićeve gramatike (*viděl, govoril, 1*, 55) i podudara s Della Bellinim propisom (*ucio, 21*, Avvertimenti, 26).

17. Među bitnim zadaćama koje su preporoditelji sebi postavili bilo je izdavanje Gundulićeva *Osmana* novom latiničkom grafijom, tzv. »organičkim (glasoshodnim) pravopisom«. Prvi nagovještaji tom poslu nalaze se već u odlomcima iz *Osmana* što ih je »Danica« objavila godine 1836. (u brojevima 34—37). Do izlaska knjige (1844) proći će čak osam godina. Dakako, najveću teškoću činilo je to što se stari ep sačuvao u okrnjenom stanju, bez dvaju pjevanja. S tim povezane nedaće (usp. *127*) zahtijevale su dug i naporan rad, a glavni teret podnio je mladi (i upravo njime proslavljeni) Ivan Mažuranić. Naime, »načinio je g. Ivan *Mažuranić*, kao obćenito poznati vele viešti piesnik, na miesto praznine Gundulićeve dva pievanja, koja su u ovom izdanju pod brojem *četernaestim* i *petnaestim* umetnuta. U koliko se je u njima nedoletnoj, tako rekuć, visini Gundulićevoj približio, u koliko li učinio, da lašnje pregorimo neprocienjen gubitak, nije naše suditi, već posó razboritih štiocah« (*46*, XI). Unatoč općeprihvaćenoj prosudbi da je mladi Mažuranić tu intervenciju izveo »kongenijalno« Gunduliću, ne upotrijebivši ni jedne jedine riječi koju već nije iskoristio stari pjesnik u nekome od sačuvanih osamnaest pjevanja — pokazalo se da u dopuni postoje čak 474 leksema kojih u izvornom *Osmanu* nema (*127*, 55—57).

Stvarajući dopunu, Ivan Mažuranić morao je paziti da u nju unosi riječi što (ako i nisu svojstvene Gunduliću) potječu iz sredine kojoj je Gundulić pripadao. Na primjer, da bi potpuno pogodio leksički izbor prvobitnog *Osmana*, Mažuranić je morao napisati samo priloge *dvakrat* (*18*, 128), *trikrat* (*18*, 800). Ali, Mažuranić (u metričke svrhe) odabire također njima sinonimne likove *dvaš, triš* (kojih u Osmanu nema):

[20] Primjera tome naći će se u *112, 117* i *126*.

»I proz vrata od dvorova' / Kad izčezè, sve zamuknù: / Razmi kobniem hukom sova / Što vàrh dvora *dvaš, triš* huknù (*46*, 222).

Iz kajkavske tradicije Mažuraniću su se nudili likovi *dvakrat* (*97*, 517) || *dvaput* (*97*, 518). Mikalja ga je opskrbio tripletom »dvakrat. Dváſ c. Dva puta« (*72*, 92). A Della Bellin *Dizionario*:

Una volta, due volte, trè volte &c. *Semel, bis, iterum*. Jednóm. Jedankrát. Jednokrát.
Ah dáte jedankrát jòſ c budém pohodit. Ekt. Raʒ .
Jèdan pût. Dvaaſ c. due volte.
Slávna krâglja dvaaſ c ròdjena. Palm.
Dvá pûta. Trí pûta. Trikrát. Tríſ c. tre volte« (*21*, 777)

pokazivao je da leksema *dvaš* ne samo ima nego i da pripada u književnojezični izbor Gundulićeva vremena: potvrđen je u Palmotića. Time je status jezičnog podatka visoke stilske razine dobila (po analogiji) i riječ *triš*.[21]

Taj put (koji u obzir uzima rješavanje najsitnijih problema leksičkog izbora) vodi nas na trag zamkama koje su pjesnici preporodne generacije morali mukotrpno rješavati. Da su se oslonili samo na kajkavski leksik, mogli su (iz Jambrešićeva *Lexicona*, *48*) za isti pojam dobiti ove hrvatske izraze: *plač* (Flētus, 311) || *zdihavanje, žalostno ječanje, skucanje* (Gĕmĭtus, 333) || *suzenje* (Lacrymātio, 472) || *plač, tuga, žalost* (Luctus, 516) || *mertvečka pesem, vsaka žalostna pesem, narekuvanje, narek* (Naenĭa, 586) || *tuguvanje, plakanje* (plorātus, 730) || *detečji vrisk i plač* (Vāgītus, 1010). Mikaljino *Blago* (svrstano abecednim redom hrvatskih natuknica) pružalo je međusobno odvojene skupine sinonima: 1. *cviljenje, plakanje* (*72*, 53); 2. *plač, plakanje, cvilenje* (*72*, 416); 3. *plakanje, suzenje, cviljenje* (*72*, 418). Nedostajao je, dakle, leksem *cvil*. A upravo je njega Ivan Mažuranić zatekao u *Osmanu*:

»Tad toliko plakat uzè / Od dvanaes probien strila' / Tužni starac, da ga suze / Osliepiše s grozna *cvila*« (*46*, 99).[22]

No, taj se leksem nalazi i u Della Bellinu *Dizionariju:*

»Pianto, il piangere. *Luctus, tus. m.* Plàc, cja. m.
Plákkànje, nja. n. Zvîgljènje. Suʒènje, nja. n. Narîzanje, nja. n. Zvíl, la. m.« (*21*, 561).

Još jedan primjer. U cijeloj kajkavskoj pisanoj dijakroniji može se naći tek potvrda »**Bugarkińa** f *isto što* Bugarka« (*96*, 225). U Mikalje pak ima: »bugarſ ctiça; ʒacinka bugerſ cina : *Canzona* : Çantilena, ae« (*72*, 32). U Gundulićevu *Osmanu* ove su dvije strofe:

1. »'Od Orfea ovdie pàrvo,' / Neka u vieke svak začinje, / 'Čù zvier, ptica, kami, dàrvo / Skladne i sladke *bugarkinje*' (*46*, 30)
2. »*Bugarkinje* jur prestale / I pievanja biehu draga, / Kad smete igre sve ostale / Svoim došastjem Kizlar-aga« (*46*, 104).

Semantičko razgraničenje (*Bugarkinja* 'Bugarka' — *bugarkinja* 'pjesma') provedeno je u Della Bellinu *Dizionariju*:

1. »Bulgara, donna nativa di Bulgaria. *Maeſ a,ſae. f. g.* Bugárkigna, gne. Bugárka, ke. f.« (*21*, 152)
2. »Canzone, ò Cantilena. *Cantio, nis. f. g.*
Pjèſſan, ſni. f. Bugárſ ctiza, ze. f. ʒacínka, ke. f.
Slávni Pjésník ghdìſ e ogláſ i.
Pòd ʒacińke ſvòje mille. Oſ m.
Popjévkigna, gne. f. Popjévka, ke. f. Pjévka, ke. f.
Akko pjévke ſ tànem pjetti.
I tijh sàmnom pjeváſ c. Ra. Gliu.

[21] Za *dvaš* poslije preporoda usp. *9*, 437.
[22] U »Danici« godine 1836. ta strofa glasi: »Tad toliko plakat uze / Od dvanaest probjen striláh / Tužni starac, da ga suze / Oslěpiše s grozna cvila« (*39*, 134).

Bugárkigna, gne. f.
Od Orféa ódi pàrvo.
Nekkaſ e ù vjék pák ʒ*acìgne.*
Cjù ʒ*vjér, ptizza, kammi, dàrvo.*
Sklàdne, ì slàdke Bugárkigne. Oſm.« (*21*, 167).

Iako u *Osmanu* nema potvrde za značenje *Bugarkinja* 'Bugarka', ipak je u popratnome rječniku tome epu (u izdanju 1844) dan leksikografski opis:

»Bugarkinja, e. *f.* Bulgarin, *Bulgara*; illyrischer Heldengesang, *canto eroico presso gl'Illirici*« (*46*, rj., 8).

18. Riječ *korabalj* || *korablja* leksički je arhaizam koji se nalazi podjednako u glagoljaša na početku XV. stoljeća (»*Korabalj* i vsa potrěbnaja im ugotovaše, a vse imin'je svoje v ruci Mariji pustiše i idu«, *44*, 272) i u Krležinoj š t o k a v s k o j poeziji (»Na lepezi boja, violetnih para, školjkom mojih snova, ko *korabljom* od zlata, lete, lete, lete tri, tri pjenušava hata«, *11*, 1009, s. v. korablja). Što, dakle, Miroslava Krležu povezuje s piscima, koji su pola milenija od njega stariji, čiji čak ni grafijski sustav (glagoljički) nije u pisanju upotrebljavao?

Vjerojatno bismo odgonetku morali tražiti u Katičićevoj detekciji da je Krleža ipak (čak to i ne znajući) nasljedovao glagoljaše (*55*). Ali je to otkriće načinjeno za kajkavske *Balade Petrice Kerempuha,* a ne za Krležinu poeziju na standardnom jeziku novijeg vremena.

Riječ *korabalj* (*korablja*) postoji i u leksičkom izboru sadašnjega hrvatskoga književnog jezika (*7*, 333). Možda je svedena na arhaičan leksički izbor neke uže struke, pomorske (*20*, 240). Današnjem čakavskom narječju ona je pak potpuno nepoznata (sudeći prema *43*, 445).

Na Krležu, dakako, nije moralo utjecati što riječ *korablja* poznaju: Marulić (*79*, 280), Hektorović (*82*, 118),[23] Karnarutić (*80*, 118). U suvremeni jezični standard Krleža, naime, ulazi iz kajkavske jezične situacije. A leksem *korablja* bio je nepoznat glavnim temeljima *Balada Petrice Kerempuha*: leksikografima Habdeliću (*40*, G5), Belostencu i Jambrešiću.[24]

Ali je (neprijeporno uz Babukićev udio) bila izrađena »Daničina« *Sbirka* (*99*), u kojoj stoji:

»Korablja, e, ž. navis, Schiff« (*99*, 7).

Vjekoslav Babukić bio je profesor hrvatskoga jezika Vatroslavu Jagiću i Augustu Šenoi, koji riječ *korablja* prvi unosi u našu književnost nakon preporoda:

»Mene bacala je kob amo i tamo, kao što bura baca po talasima lomnu *korablju*« (*11*, 1009).

Luk između glagoljaša i Krleže zatvara se time što je taj noviji pisac, prema vlastitu priznanju, u svojim ranim godinama čitao ponajprije djela Augusta Šenoe.[25]

Ali, upravo Della Bella neizravno pokazuje da je riječ *korablja* već na početku XVIII. stoljeća bila nefrekventna. U *Dizionariju* potvrđena primjerom

[23] Unatoč Matićevu mišljenju kako u mletačkoj Dalmaciji »radi žena se u kućama govorilo samo hrvatski« (*66*, 187), ipak se taj domaći idiom nije mogao uspješno oprijeti stanovištu nekih ondašnjih naših književnika što ga Zoranić izriče uzvikujući »ah, nepomńo i nehaju jezika harvackoga« (*134*, 208). Kao što je Zoranića u *Planinama* pravome jezičnom izboru poučilo »tumačenje blaženoga Hijeronima« (*134*, 63), tako je ono ponukalo Hektorovića da drevnu (tj.: u starini prihvaćenu) riječ *korablja* upotrijebi imenujući plovilo kojim je godine 1539. pred Turcima pobjegao s Hvara u Italiju (*25*, 97; *64*, 243).

[24] Riječi *korablja* nema u Krležinim *Baladama* (*81*, 144).

[25] Leksem *čislo* '[niz], broj, [red]' čest je crkvenoslavenizam srednjovjekovne hrvatske književnosti (*44*, 499, s. v.), ali i dosta frekventna riječ (koja ne mora biti rusizam) od Šenoe do Ivana Gorana Kovačića (*8*, 266, s. v.).

iz Gundulićeva *Osmana* (*21*, 507, s. v. Nave), ulazila je u sinonimski niz *korablja* || *plav* || *drjevo* || *brod*. Iz tog se niza tri izraza (*drjevo, brod, plav*) uključuju u pomorsku terminologiju (npr.: *brod trgovački, drjevo trgovačko, potopljenje plavi*), a ne pripada toj terminologiji izraz *korablja*. Stoga se nudi zaključak da je taj izraz, dakle, u Della Bellino vrijeme već bio poetskom riječi.

19. Izdajući »Danicu«, preporoditelji su se našli pred naoko sitnim, ali vrlo važnim problemom. Svaki broj časopisa trebalo je datirati,[26] tj. (između ostaloga) precizno navesti ime mjeseca. U prvom godištu niz počinje kajkavskim imenima (*Proszin[e]cz* 'siječanj', *Szech[e]n* 'veljača', *Szush[e]cz*); slijedi neutralno ime (*Trav[e]n*), pa zatim nekajkavska (*Szvib[e]ny, Lip[e]ny, Serp[e]nj / Serp[e]nj, Kolovoz, Ruj[e]n, Listopad, Stud[e]n*), da bi se niz dovršio kajkavskim imenom (*Grud[e]n* 'prosinac'; to pak da se izbjegne kolizija s kajkavskim likom *Proszin[e]cz* 'siječanj'). Kao što se vidi, urednici »Danice« već su u prvom godištu odabrali nešto Belostenčevih »dalmatinskih« imena (za mjesece: V, VI, VII, XI). Drugo godište počinje latinskim imenima (*Januar, Februar*), da bi se (od »Dana 13. Veljače 1836« nadalje) proveli hrvatski nekajkavski nazivi. Oni se ustaljuju u trećem godištu i jedini se upotrebljavaju dokle god je časopis izlazio.

Nastojeći opravdati nekajkavska narodna imena mjeseci, urednici »Danice« prilogom *Ilirska dvanajst měsecah imena* ispunjaju cio drugi broj trećega godišta časopisa (*45*). Oslanjaju se na citate iz dviju starijih knjiga: iz *Kućnika* Josipa Stjepana Reljkovića (Osijek, 1796)[27] i iz *Svete Rožalije* Antuna Kanižlića (Beč, 1780). Dokazujući, oni se, dakle, upućuju od svojega vremena u prošlost.

Komentirajući citate iz djela mlađeg Reljkovića, navode nazive »gornjo-ilirske« (»kranjske«; npr. *kozopersk* za listopad) i »srědo-ilirske« (horvatske; npr. *klasen* za lipanj), za koje pokazuju da ne mogu biti »književno-ilirski«; naprotiv, književnima proglašavaju imena mjeseci koja se i danas upotrebljavaju: od siječnja do prosinca. O poticajima i namjerama urednika »Danice« jasno govori početak rečenoga priloga:

»Iskrena želja, koju nam premnogi i najvrědnii domorodci sa svih stranah najpače *gornje* i *srědnje Ilirie* soglasno priobćuju, naginje nas, da odmah s početkom ovoga novogodišnjeg' tečaja sva kojekakova, ponajviše prostačka ili samovoljno skovana, ilirskoj jedinosti protivna *měsecah imena* iz našega obće-ilirskoga književnoga jezika sasvim izbacimo, ter na město njih čista i prava u starih i novih knjigah najizverstniih spisateljah i u najčištjem narěčju naroda našega sačuvana imena jedanput za svakiput u naše knjižestvo uvedemo i za stalno utverdimo. K ovoj sverhi nije ništa drugo trěba, već da *dobro* sa *nevaljanim* na kratkom prispodobimo, i ono što temelj jedinosti i razlog čiste narodnosti i starinske izverstnosti zahtěva, bez svakoga umstvovanja i mudrovanja što berže slogoljubno poprimimo« (*45*, 5)

Dakako, za knjige J. S. Reljkovića i A. Kanižlića preporoditelji su se odlučili jer su u njima našli kompletne popise svih dvanaest mjeseci. U Gundulićevu *Osmanu*, koji je godine 1837. već bio prihvaćen kao uzoran ep, takva popisa nema. Dapače, u *Osmanu* se ne nalazi ni jedno latinsko ime kojeg mjeseca

[26] Začudo, ni u jednom broju časopisa (a njih je ukupno 759) nije u zaglavlju navedeno mjesto izdavanja. Ono se nalazi na kraju svakog broja, u formulaciji koja ispočetka (1835, br. 1) ovako glasi: »Stampano pri Franyi Suppanu vu Zagrebu« te se mijenja: »Stampano pri Franji Suppanu vu Zagrebu« (1835/26); »štampano pri Franji Suppanu vu Zagrebu« (1835/29); itd.

[27] Reljkovićevi odlomci (donekle redigirani) uzeti su s ovih mjesta u *Kućniku*: str. 8, 36, 72—73, 107, 171, 209, 251, 297—298, 324, 347, 372—373, 395—396, 416—417.

(usp. odgovarajuća mjesta u *18*), a od hrvatskih dolaze samo *kolovoz* i *listopad* (»Bieše u svàrsi *Kolovoza* / Jur počela jesen plodna, / Kad zadažde s grozdnieh loza' / Rujna i zlatna pitja ugodna« [*46*, 118]; »Jakno plahi siever kada / Preko mraznieh gorah ulieta / U dubravu *listopada*, / U kú se oganj jur upretà« [*46*, 292]; usp. i *18*, 294, 326).

Ivan Mažuranić svojom je dopunom u ep unio naziv *svibanj* (»Ali od *svibnja* dane klete / Isti arapski jezik kune: / A ti u njemu hoć' da lete / Tvé korablje blagom pune!« [*46*, 217]; »A do poli *svibnja* u luci / Sto galijah još se opremi, / I šatorje carsko svuci / Prieko u Skudar s pismí sviemi« [*46*, 257]).

Belostenčevi sporadični »dalmatinski« nazivi mjeseci i Kanižlićev njihov popis (prema »Danici«: *Sěčanj, Veljača, Ožujak, Travanj, Svibanj, Lipanj, Serpanj, Kolovoz, Rujan, Listopad, Studeni, Prosinac*; usp. i *88*, 52—53) preuzeti su od Della Belle (u *Dizionariju* usp. natuknice: Gennaio 340, Febbrajo 307, Marzo 464, Aprile 94, Maggio 451, Giugno 349, Luglio 445, Ago to 54, Settembre 672, Ottobre 532, Novembre 515, Decembre 246).[28] Naime, u tiskanu verziju Belostenčeva *Gazophylaciuma* urednici su unijeli nešto riječi iz *Dizionarija* (usp. *122*, XX—XXI).[29] Kanižlić se — prema vlastitu prriznanju — znatno osvrtao na Della Bellin rječnik (*123*, 19, bilj. 33), a J. S. Reljković također je bio pod snažnim utjecajem *Dizionarija* (usp. *16*).

20. Suvremeni književni jezik poznaje riječ *hvoja*. Ali joj čestota upotrebe nije velika ni značenje svima poznato. Čemu valja zahvaliti da se ta prastara riječ (usp. *100*, 697—698) sačuvala do naših dana?

Njezina potvrda u Jambrešićevu *Lexiconu* (jedina u cijeloj dopreporodnoj hrvatskoj kajkavskoj književnosti) zacijelo ne bi dostajala da je Domjanić uvrsti u svoju dijalektalnu liriku:

> »**hvoja** f *tanka, savitljiva grana*; *usp.* hojka. J (*s. v.* vimentum). Srce mi v cvetu je h v o j a, seńal sem da si ti moja. *Domj kraj* 30« (*98*, 48).

Pa ni rijetki spomeni te riječi iz godina 1835. i 1836:

> »Hvoja, e, ž. surculus, sarmentum, Zweig, Sprosse« (*99*, 5)
>
> »**hvojica** f *dem. od* hvoja; *grančica. fig.* Vu vsaki priliki za najvekše pošteńe si deržal budem ... z čini pokazati kak gizdav jesem h v o j i c a Horvatov biti. *Aleks gaju* 338« (*98*, 48)

ne bi mogli prouzročiti da riječ *hvoja* postane u hrvatskoj književnosti poslije preporoda često (a u poeziji pogotovo) rabljenom riječi: od Martića do Nametka (*10*, 683).

Važna se potvrda toj riječi nalazi u Pelegrinovićevoj *Jejupci*:

> »Prid kom bigući, planin *hvojke* / bile su mi brašno hode, / i po *hvojah* od ros vode, / ja trim dajuć čedom dojke« (*86*, 168, st. 29—32),

iz koje je prešla u Čubranoviću pripisanu *Jeđupku*:

> »Prid kom bigući, planin *hvojke* / bile mi su brašno hode, / i poskupo hladne vode, / ja trim dajuć čedom dojke« (*86*, 142, st. 29—32),

[28] Della Bella ima za mjesece potpun izbor narodnih imena, oko kojih se Vrančić (*131*) potkraj XVI. stoljeća mučio: po dva imenujući podudarno (*Siecsan* [str. 46; Ianuarius] ‖ *Szicsen* [str. 35; Februarius]; *Travan* [str. 8; Aprilis] ‖ *Trauen* [str. 58; Maius men ɭis]); za dva ne znajući hrvatske izraze (str. 96; September — str. 69; October); ostalih šest u svojem rječniku i ne navodeći. Za imena mjeseci usp. odgovarajuća mjesta u Stullija (*103—108*) i u Voltića (npr.: *listopad*, *120*, 181).

[29] U svojem konačnom obliku *Gazophylacium* je poprimio dosta riječi iz Della Bellina *Dizionarija*, pa su se i te skladno uključile u leksičko blago u kojem kaže Belostenec (ili urednici njegova rukopisa) da je skupljeno »na plodnim obalama Ilirije, po Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji, Istri i njima obližnjim otocima« (*6*, Dodatak, LI).

a odatle u Gundulićev *Osman*:

> »Konju i vama striehe obćene / Stahu noćnieh sried pokojah / Kućarice opletene / Od hrastovieh tancieh *hvojah*« (*46*, 5; ukupno 5 potvrda, *18*, 168).

Dakako, upotrijebio ju je također Mažuranić u dopuni *Osmana*:

> »Letiet sàrda napried grede / Put razkošna perivoja, / Gdie Ljubica liepa siedè / Pod naranču tancieh *hvoja*'« (*46*, 224; ukupno 2 potvrde, *18*, 168).

Za leksikografsku obradu riječi *hvoja* u izdanju *Osmana* 1844:

> »Hvoja, e, *f.* ein belaubter Ast, *ramo adorno di frondi*« (*46*, rječnik, 23)

osobito je važno bilo Della Bellino razjašnjenje u *Dizionariju*:

> »Ramo, ò rama, parte dell'albero. *Ramus, mi. m.* Grâna, nee. f. Hvòja, je. f.« (*21*, 605).

Riječ *hvoj[k]a* bilježi Mikalja (*72*, 136) prije Della Belle, pa poslije njega Stulli (*105*, 221; *108*, 383, s. v. Ramo) i Voltić (*121*, 90).

21. Znanja o Della Belli u »Danici« će se zaokružiti ne samo informacijama o najvažnijim njegovim djelima nego i procjenom o jezičnostilskoj vrijednosti njegove proze:

> »*Ardelio della Bella* iz Firence, ima lěp slog u 'Razgovori i pripovidanja, Mletci po Adolfu Cezare.' Spisao je također: 'Dizionario Italiano — Latino — Illirico. Ven. 1728. Ragusa 1785 II časti« (*49*, 50).

Dapače, preporoditelji će Della Bellu svrstati u onaj isti red u koji je leksikograf postavio Ignjata Đurđevića:

> »... on bo se može uzporěditi s děli Gjorgjićah, Delabelah, Zuzerah i svih ostalih klasičkih naših spisateljah, koji su u razrěšenom govoru pisali« (*109*, 147).

Govoreći o sitnici, preporoditelji zacrtavaju goleme povijesne lukove. Tako je i kada traže opravdanje popratnom vokalu uza slogotvorno *r*:

> »Povorku ovu spisateljah pišućih *a* zaglavit ću slavnim Dubrovnikom, kolěvkom ilirske književnosti. Dàržić, Ranjina, Gundulić, Palmotić, Gjorgjić, Čubranović, Zuzzeri, Delabella, Stulli, ovi stupovi ilirske literature, koje dosada nismo ni dostigli, a kamoli pretekli, pisali su svi *a*« (*51*, 114).[30]

Za oznakom »-k« krije se mladi, tada tridesetogodišnji Bogoslav Šulek. Njegova tvrdnja da su grafiju *ar* (za slogotvorno *r*) upotrebljavali mnogi pisci u Dubrovniku mogla bi se shvatiti impresionističkom. Što je, na primjer, mogao pročitati od osobe nazvane »Zuzzeri«? Ali će se dobro pola stoljeća poslije Šulekova članka minucioznim istraživanjem pokazati da *ar* (za r̥) imaju: rukopisni *Ranjinin zbornik* 1507, Dinko Ranjina 1563, Junije Palmotić 1670, Ignjat Đurđević 1728. (*65*, 8, 15, 120, 180). Među fikcijom i realijom u naših preporoditelja teško je naprečac povući crtu.

Kao što se vidi, Ardelio Della Bella prema mišljenju je hrvatskih preporoditelja: vrhunski leksikograf, odličan stilist, pisac klasik i jedan od stupova, ali također autor koji je sudjelovao pri utvrđivanju ne samo leksičke nego i grafijsko-pravopisne norme.

22. Dakako, Della Bellina se grafijska norma nije temeljila na slovima današnjice: *č, ž, š, ć, dž, lj, nj* (od kojih se posljednja tri mogu ostvariti i preciznijim, Akademijinim znakovljem: *ǵ, ļ, ń*). Della Bellin grafijski sustav počiva

[30] Pritom se prešućuje Mikalja, koji je za r̥ pretežno rabio grafijsku kombinaciju *rri* (*65*, 103; *72*, passim).

na prilagodbi latinice koju su utvrdili pisci dubrovačkoga baroka: Gundulić, Palmotić i Đurđević i filolog Đamanjić (*83*, 73). Mjesto onih njihovih grafijskih rješenja koja se međusobno nisu dovoljno razlikovala (npr.: s = *s*, sc = *š*, ʃ = *z*, ʃc = *ž*) Della Bella je uveo funkcionalnija: s ‖ ſ = *s*, sc ‖ ſc = *š*, ʒ = *z*, x = *ž*.[31] Stoga se riječi koje su u Gundulićevim *Suzama sina razmetnoga* zapisane: sada, iscte, ʃlato, ʃceglia (*38*, 16) pišu u *Dizionariju*: Sadá (*21*, 371, s. v. Hora), ì ſctém (*21*, 185, s. v. Cercare), ʒláto (*21*, 529, s. V. Oro), Xêglja (*21*, 251, s. v. Desiderio). Kojega se god konkretnoga pisanog predloška latio, Della Bella ga je — ako je trebalo — preznakovio u svoj latinički grafijski sustav. Tako je, na primjer, dosljedno pisao slovo ʒ u navodima iz tekstova Menčetićevih, Hektorovićevih, Palmotićevih i Đurđevićevih:

1. »*Er zjeenéch dà ʒà hàr imattichje ʃctò cinìh*. Sciſc.« (*21*, 137, s. v. Beneficio)

2. »*Nù jèdro pripràvi, argùtlu ìʒmi vánn*. Ekt. Rib.« (*21*, 100, s. v. Argola)

3. »*Stvaara ù nâcin nei ʒreceni /* ʒémglju, *vodde, ì nebbeʃʃa*. Palm.« (*21*, 235, s. v. Creare)

4. »*Príghnu Lîze dàme iʒ gljuubi*. Man. Gior.« (*21*, 124, s. v. Baciare).

Time je na jedinstveno rješenje (ʒ) sveo č e t i r i različite grafije za isti fonem *z*: Menčetićevo ſ ‖ s (*65*, 9), Hektorovićevo z (usp.: izmi, *41*, 4),[32] Palmotićevo ſ ‖ s (*65*, 121), Đurđevićevo ʃ ‖ s (*65*, 180—181). A ne treba zaboraviti da Della Bella u *Dizionariju* fonem *z* bilježi grafemom ʒ u primjerima iz Đurđevićeve *Mandalijene*, koja je iste, 1728. godine tiskana u Veneciji s drugačijim grafijskim rješenjima za taj fonem: ʃ ‖ s.

Na taj način sav korpus pisanih vrela (od svršetka XV. stoljeća do godine 1728) bio je u *Dizionariju* sveden na zajednički grafijski sustav. A tada je na drugome, sjevernom kraju Hrvatske — od Vitezovića u *Plorantis Croatiae saecula duo* (1702. ili 1703) — već bio predložen latinički slovni red koji sadrži grafeme: ç (za: cs, ts); c' (za: ch, tj); c + *i, e, a, o, u* (za: c); k + [*i, e*], *a, o, u* (za: k); l' (za: lj, ly, gli); ñ (za: nj, ny, gn); z (za: x, ch) (*57*, 185; *76*, 78).

23. Na Kašićevoj i Mikaljinoj osnovici (tj. na većinskome, štokavskom narječju) utemeljivši svoju viziju o književnom jeziku što ga sâm zove »lingua illirica« (i kojem pridaje vrlinu da je elegantan), pa ga nalazeći u uzornim djelima starije hrvatske književnosti od Šiška Menčetića i Džore Držića do Ignjata Đurđevića (ili pak, drugačije rečeno: među Dubrovnikom, Bračem, Hvarom, Splitom i Bosnom), Ardelio Della Bella u *Dizionariju* je ponudio koncepciju k n j i ž e v n o g j e z i k a koju će potpuno afirmirati preporoditelji. Da je znao za Vitezovićevu g r a f i j s k u reformu (što će je dokraja afirmirati tek Gaj, uz Babukićevu pomoć, između godina 1830. i 1835) i da je tu reformu mogao provesti u *Dizionariju*, njegov pisac već bi u početku XVIII. stoljeća bio čvrstom polaznom stepenicom hrvatskoga narodnog preporoda, koji bi u tom slučaju doista mogao nastupiti cijelo stoljeće prije nego što je nastupio.

●

[31] Della Bella izrijekom kaže da »lettera così formata ʒ è lettera dell'alfabeto Illirico« (*21*, Avvertimenti, 1). Ne može biti sumnje da pritom misli na ćirilicu. Od bosanskih pisaca iskoristio je Bandulavića (*28*, 246), koji se tužio da je »vele mučno latinskimi slovmi naše slovinske riči uprav pisati« (*37*, 161). Teško bi bilo pomisliti da Della Bella, dobro poznajući Bandulavića, nije ništa znao o njegovu suvremeniku Matiji Divkoviću, koji je knjige objavljivao zapadnom ćirilicom. Prva od njih počinje riječju РАЗЛИКЕ (*37*, 155); a taj je pridjev u Della Belle ovako naveden: »Râʒlicjan ... Râʒlik ...« (*21*, 255, s. v. Dif[f]erente).

[32] Hektorovićeve likove *yidro, napraui* (*41*, 4) Della Bella svodi na svoju normu: *Jèdro* (*21*, 756, s. v. Vela), *Pripràviti* (*21*, 581, s. v. Preparare).

LITERATURA[33]

1. Vjekoslav Babukić, *Osnova slovnice slavjanske narěčja ilirskoga*, Danica ilirska,[34] tečaj II, br. 10—15, 5. ožujka — 9. travnja 1836, str. 37—60.

2. Vjekoslav Babukić, *Ilirska slovnica*, Zagreb, 1854.

3. Antun Barac, *Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije*, knj. I, *Književnost ilirizma*, JAZU, Zagreb, 1954.

4. Antun Barac, *Jugoslavenska književnost*, MH, Zagreb, 1954.

5. Ivan Belostenec, *Gazophylacium, seu latino-illyricorum onomatum aerarium*, Zagreb, 1740. (pretisak: Liber — Mladost, Zagreb, 1972).

6. Ivan Belostenec, *Gazophylacium illyrico-latinum*, Zagreb, 1740. (pretisak: Liber — Mladost, Zagreb, 1973).

7. Julije Benešić, *Hrvatsko-poljski rječnik*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1949.

8. Julije Benešić, *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića*, sv. 2. BURKATI SE — DUŠICA, za tisak priredio Josip Hamm, JAZU, RSK, Zagreb, 1986, str. 197—432.

9. Julije Benešić, *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića*, sv. 3, DUŠIČAST — HROPAC, za tisak priredio Josip Hamm, JAZU, RSK — Globus, Zagreb, 1986, str. 433—668.

10. Julije Benešić, *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića, sv. 4, HROPISANJE — KASARNA, za tisak priredio Josip Hamm, JAZU, RSK — Globus, Zagreb, 1986, str. 669—904.*

11. Julije Benešić, *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića*, sv. 5, KASARSKI — LAĐA, za tisak priredio Josip Hamm, JAZU, RSK — Globus, Zagreb, 1986, str. 905—1140.

12. Julije Benešić, *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića*, sv. 6, LAĐAR — MONDENSTVO, za tisak priredio Josip Hamm, JAZU, RSK — Globus, Zagreb, 1986, str. 1141—1376.

13. Rafo Bogišić, *Ivan Ivanišević*, u knjizi pod br. *133*, str. 195—196.

14. Rafo Bogišić, *Jerolim Kavanjin*, u knjizi pod br. *133*, str. 221—223.

15. Rafo Bogišić, *Petar Kanavelović*, u knjizi pod br. *133*, str. 237—238.

16. Josip Bratulić, *Josip Stjepan Reljković i njegov Kućnik*, u knjizi pod br. *93*, str. 451—462.

17. Pero Budmani, *Petar Zoranić*, u knjizi: *Djela Petra Zoranića, Antuna Sasina, Savka Gučetića Bendeviševića*, SPH, kń. XVI, JAZU, Zagreb, 1888, str. V—XIV.

18. Prof. dr. Željko Bujas, *Ivan Gundulić, »Osman«*, kompjutorska konkordancija, I—II, SNL, Zagreb, 1975.

19. Seraphinus Maria Cerva, *Bibliotheca ragusina in qua ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur*, editionem principem curavit et prooemium conscripsit Stephanus Krasić, tomus alter et tertius, Hrvatski latinisti, knj. 8 b), JAZU, Zagreb, 1977.

●

[33] Kratice FF — Filozofski fakultet; Građa — Građa za povijest književnosti hrvatske; HAZU — Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; HFD — Hrvatsko filološko društvo; IFF — Institut za filologiju i folkloristiku; JAZU — Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; MH — Matica hrvatska; MS — Matica srpska; MSC — Međunarodni slavistički centar; PSHK — Pet stoljeća hrvatske književnosti; RSK — Razred za suvremenu književnost; RZSF — Radovi Zavoda za slavensku filologiju; SNL — Sveučilišna naklada Liber; SPH — Stari pisci hrvatski; ŠK — Školska knjiga; UR — Umjetnost riječi; ZJ — Zavod za jezik; ZL — Zavod za lingvistiku; ZZSŠ — Zbornik Zagrebačke slavističke škole.

[34] »Danica« se navodi prema pretisku što ga je (u pet svezaka, god. 1970—1972) izdao u Zagrebu Liber (urednik prof. dr Ivo Frangeš, tehnički urednik Mladen Kuzmanović).

20. J. Dayre — M. Deanović — R. Maixner, *Hrvatskosrpsko-francuski rječnik*, II. dopunjeno izdanje, priredio R. Maixner, Novinarsko izdavačko poduzeće, Zagreb, 1960.

21. Ardelio Della Bella, *Dizionario italiano, latino, illirico*, Venecija, 1728.

22. Ardelio Della Bella, *Dizionario italiano-latino-illirico*, I—II, Dubrovnik, 1785.

23. Dr. Demeter, Gundulić, *Danica ilirska*, tečaj IV, br. 50, 15. prosinca 1838, str. 197—198.

24. Dr. Demeter, *Misli o ilirskom (našem) književnom jeziku*, Danica ilirska, tečaj IX, br. 1—3, 7. sěčnja — 21. sěčnja 1843, str. 1—2, 5—8, 9—11.

25. *Djela Petra Hektorovića*, za tisak priredio i uvodnu raspravu napisao Josip Vončina, SPH, knj. XXXIX, JAZU, Zagreb, 1986.

26. Džore Držić, *Čeznutje*, Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, tečaj X, br. 32, 10. kolovoza 1844, str. 125.

27. Marin Držić, *Djela*, priredio Frano Čale, Biblioteka Temelji, knj. treća, SNL, Zagreb, 1979.

28. Vladoje Dukat, *Dubrovačko izdanje Dellabellina »Dizionarija«*, Rad JAZU, knj. 237, Zagreb, 1929, str. 235—272.

29. Marin Franičević, *Hanibal Lucić*, u knjizi pod br. *64*, str. 7—24.

30. Marin Franičević, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, ŠK, Zagreb, 1983.

31. Ljudevit Gaj, *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisaňa, poleg mudrolubneh, narodneh i prigospodarneh temelov i zrokov*, Budim, 1830. (pretisak: Cymelia croatica, Biblioteka pretisaka, sv. 1, MSC SR Hrvatske, Zagreb, 1983).

32. Ljudevit Gaj, *Pravopisz*, Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka, tečaj I, br. 10—12, 14. szushcza — 28. szushcza 1835, str. 38—40, 41—43, 46—48.

33. (Ljudevit G(aj), Priměčanje, *Danica ilirska*, tečaj II, br. 3, 16. januara 1836, str. 12.

34. Dr. Ljudevit Gaj, 1837. proglas, Danica ilirska, 1837.

35. Dr. Ljudevit Gaj, *Poziv k predplati na pèrvi ilirski rěčnik ili slovar s organičkim pravopisom*, Danica ilirska, tečaj VII, br. 15, 10. travnja 1841, str. 57—59.

36. Dragutin Galac, *Krapina*, Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, tečaj XIV, br. 1—5, 1. siečnja — 29. siečnja 1848, str. 3—4, 7—8, 11—12, 15—16, 17—20.

37. Krešimir Georgijević, *Hrvatska književnost od XVI do XVIII stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, MH, Zagreb, 1969.

38. Dživo Gundulić, *Suze sina razmetnoga*, predgovor Isidora Sekulić, priredio Miroslav Pantić, Ex libris, kolo prvo, 2, Slovo ljubve, Beograd, 1979.

39. Ivan Gundulić, *Sunčanica kći Ljubdragova*, Danica ilirska, tečaj II, br. 34—37, 20. kolovoza — 10. rujna 1836, str. 133—134, 137—139, 141—143, 145—146.

40. Juraj Habdelić, *Dictionar, ili Réchi Szloven zke*, Graz, 1670.

41. Petar Hektorović, *Ribanye i ribarscho prigouaranye i razliche stuari ine*, Venecija 1568. (pretisak: JAZU, Zagreb, 1953).

42. Petar Hektorović, *Ribanye i ribarscho prigouaranye i razliche stuari ine*, Venecija, 1638.

43. M. Hraste — P. Šimunović — R. Olesche, *Čakavisch-deutsches Lexikon*, Teil I, Slavistische Forschungen herausgegeben von Reinhold Olesch, Bd. 25/I, Böhlau Verlag, Köln — Wien, 1979.

44. *Hrvatska književnost srednjega vijeka*, PSHK, knj. 1, priredio: Vjekoslav Štefanić i suradnici: Biserka Grabar, Anica Nazor, Marija Pantelić, MH — Zora, Zagreb, 1969.

45. ***, *Ilirska dvanajst mesecah imena*, Danica ilirska, tečaj III, br. 2, 14. sěčnja 1837, str. 5—8.

46. *Ivana Gundulića Osman u dvadeset pievanjah*, Diela Ivana Gundulića, knjiga parva, Osman, izdano troškom narodne Matice, Zagreb, 1844.

47. Josip Jakošić u: Milivoj Šrepel, Jakošićev spis: *Scriptores Interamniae*, Građa, knj. 2, Zagreb, 1899, str. 116—153.

48. Andrija Jambrešić, *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica, et hungarica locuples*, Zagreb, 1742.

49. ***, *Jezikoslovje Ilirsko-Dalmatinsko*, Danica ilirska, tečaj VII, br. 11—13, 13. ožujka — 27. ožujka 1841, str. 41—42, 45—48, 49—51.

50. Ljudevit Jonke, *Samoglasno r u književnom jeziku 19. stoljeća*, u knjizi: Književni jezik u teoriji i praksi, drugo, prošireno izdanje, Znanje, Zagreb, 1965, str. 81—105.

51. -k, *Zašto pišemo à?*, Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, tečaj XII, br. 27—28, 4. sàrpnja — 11. sàrpnja 1846, str. 109—110, 112—114.

52. K. A., *List iz Vukovara*, Danica ilirska, tečaj IV, br. 15, 14. travnja 1838, str. 59.

53. Petar Kanavelić, *Grad Dubrovnik Vlastelom u trešnji, pěsan gospodina Petra Kanaveli Vlastelina Korčulanskoga*. (U Jakinu 1667.), *Različito cvětje iz rědkih knjigah i rukopisah od izvèrstnih ilirskih pěsnikah*, Danica ilirska, tečaj VII, br. 42—44, 16. listopada — 30. listopada 1841, str. 172, 176, 179—180.

54. Antun Kanižlić, *Kamen pravi smutnye velike*, Osijek, 1780.

55. Radoslav Katičić, *Zapisi s izvorišta, u knjizi: Novi jezikoslovni ogledi*, ŠK, Zagreb, 1986, str. 157—169.

56. Bratoljub Klaić, *Jezik Hanibala Lucića i Petra Hektorovića*, Prilog historijskoj gramatici hrvatskog jezika, u knjizi pod br. *64*, str. 267—324.

57. Vjekoslav Klaić, *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića*. (1652.—1713.), MH, Zagreb, 1914.

58. Mihovil Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, II izdanje, MH, Zagreb, 1961.

59. Ivan Kukuljević Sakcinski, *Tuga za ljubom*, Danica ilirska, tečaj III, br. 50, 9. prosinca 1837, str. 201.

60. Ivan Kukuljević, *Dopis iz Milana*, Danica ilirska, tečaj VII, br. 30—31, 24. sèrpnja — 31. sèrpnja 1841, str. 123—124, 127—128.

61. Herta Kuna, *Hrestomatija starije bosanske književnosti*, knj. I (*Srednjovjekovna književnost i hrvatska književna tradicija*), Svjetlost, Sarajevo, 1974.

62. L., *Književni pregled*, Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, tečaj XII, br. 30, 25. sàrpnja 1846, str. 121—122.

63. Hanibal Lucić, *Uzor lěpote*, Danica ilirska, tečaj II, br. 33, 13. kolovoza 1836, str. 129—130.

64. Hanibal Lucić — Petar Hektorović, *Skladanja izvarsnih pisan razlicih — Ribanje i ribarsko prigovaranje i razlike stvari ine*, PSHK, knj. 7, priredio Marin Franičević, MH — Zora, Zagreb, 1968.

65. Dr. T. Maretić, *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Djela JAZU, knj. IX, Zagreb, 1889.

66. Tomo Matić, *Hrvatski književnici mletačke Dalmacije i život njihova doba*, Rad JAZU, knj. 231, Zagreb 1925, str. 192—283; knj. 233, Zagreb, 1927, str. 22—84 (citirano prema knjizi: *Iz hrvatske književne baštine, MH, Zagreb — Slavonska Požega, 1970, str. 17—211)*.

67. Dr. Tomo Matić, *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda*, Djela HAZU, knj. XLI, Zagreb, 1945.

68. Antun Mažuranić, *Ilirski Evangelistar u Francezkoj*, Danica ilirska, tečaj IV, br. 1, 6. sěčnja 1838, str. 4.

69. Ivan Mažuranić, *Věkovi Ilirie*, Danica ilirska, tečaj IV, br. 1, 6. sěčnja 1838, str. 1—3.

70. Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, JAZU, *Zagreb, 1908—1922. (pretisak: II, P-Ž, Informator, Zagreb JAZU, 1975)*.

71. Antun Mihanović, *Rech domovini, Znanostih i narodnoga jezika prijateljom* (oglas za Osmana), Beč, 1815. — Padova, 1818. (pretisak: Cymelia croatica, Biblioteka pretisaka, sv. 2, MSC SR Hrvatske, Zagreb, 1985).

72. Jakov Mikalja, *Blago je ika slovinskoga ili slovnik u komu i govaraju e rijeci slovin ke Latinski i Diacki — Thesaurus lingvae illyricae sive Dictionarium illyricum in quo verba Illyrica Italice et Latine redduntur,* Loreto, 1649.

73. Tomaš Mikloušić, *Izbor dugovanj vsakovrstneh,* u knjizi: *Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda* (1790—1832), skupio i uvodom popratio Dr. Franjo Fancev, Građa, knj. XII, JAZU, Zagreb, 1933, str. 149—169.

74. Dr. Aleksandar Mladenović, *Jezik Petra Hektorovića,* MS, Novi Sad, 1968.

75. Milan Moguš, *Odnos iliraca prema kontinuitetu hrvatskoga književnog jezika,* Prilozi, VII međunarodni kongres slavista, Warszawa, HFD, Zagreb, 1973, str. 99—102.

76. Milan Moguš, *Pavao Vitezović kao jezikoslovac,* ZZSŠ, god. II, knj. 2, Zagreb, 1974, str. 73—78.

77. Milan Moguš, *Čakavsko narječje, fonologija,* ŠK, Zagreb, 1977.

78. Milan Moguš, *Antun Mažuranić,* Kritički portreti hrvatskih slavista, Zavod za znanost o književnosti — SNL, Zagreb, 1978.

79. Milan Moguš — Željko Bujas, *Kompjutorska konkordancija Marulićevih djela,* Kompjutorske obrade hrvatskih književnih tekstova, knj. 2, ZL FF, Zagreb, 1980.

80. Milan Moguš — Željko Bujas, *Kompjutorska konkordancija Karnarutićevih djela,* Kompjutorske obrade hrvatskih književnih tekstova, knj. 3, ZL FF, Zagreb, 1981.

81. Milan Moguš — Željko Bujas, *Kompjutorska konkordancija »Balada Petrice Kerempuha« Miroslava Krleže,* Kompjutorske obrade hrvatskih književnih tekstova, knj. 4, ZL FF — ZJ IFF, Zagreb, 1982.

82. Milan Moguš — Željko Bujas, *Konkordancija djela Petra Hektorovića* (radna verzija u ZL FF u Zagrebu).

83. Milan Moguš — Josip Vončina, *Latinica u Hrvata,* RZSF, sv. 11, Zagreb, 1969, str. 61—81.

84. Stjepan Musulin, *Hrvatska i srpska leksikografija,* Filologija, knj. 2, JAZU — HFD, Zagreb, 1959, str. 41—63.

85. ****, Nekoliko rechih (o) tom, kako sze nasha bratya Szlavenczi u Vugerzkoj magyariju,* Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka, tečaj I, br. 23—25, 13. lipnya — 27. lipnya 1835, str. 89—91, 93—95, 98—100.

86. *Pjesme Nikole Nalješkovića, Andrije Čubranovića, Miše Pelegrinovića i Saba Mišetića Bobaljevića i Jegjupka neznana pjesnika,* SPH, knj. osma, JAZU, Zagreb, 1876.

87. *Pjesme Šiška Menčetića i Ǵore Držića, i ostale pjesme Rańinina zbornika,* drugo, sasvim preudešeno izdańe, priredio Milan Rešetar, SPH, kń. II, JAZU, Zagreb, 1937.

88. *Pjesme Antuna Kanižlića, Antuna Ivanošića i Matije Petra Katančića,* priredio za štampu i uvod napisao T. Matić, SPH, kń. XXVI, JAZU, Zagreb, 1940.

89. Grof Orsat Pocić, *Pobožnost i Književnost,* Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, tečaj X, br. 12, 23. ožujka 1844, str. 46—47.

90. ****, Poznánje Slavjanstva kod starih naših spisateljah,* Danica ilirska, tečaj VII, br. 42, 16. listopada 1841, str. 170—171.

91. Vinko Pribojević (Vincentius Priboevius), *O podrijetlu i zgodama Slavena (De origine successibusque Slavorum),* uvod i bilješke napisao i tekst za štampu priredio akademik Grga Novak, preveo i kazalo imena sastavio Veljko Gortan, Hrvatski latinisti, knj. 1, JAZU, Zagreb, 1951.

92. Matija Antun Reljković, *Nova slavonska, i nimacska gramatika — Neue Slavonisch- und Deutsche Grammatik,* Zagreb, 1767.

93. Josip Stjepan Reljković, *Kućnik,* Osijek 1796. (pretisak: Dukat, IV kolo — knj. 1, Privlačica, Vinkovci, 1989).

94. M. Rešetar, *Život i rad Ińacija Ǵorǵi (Đurđevića),* u knjizi: Djela Igńacija Ǵorǵi (Igńata Đorđića), za štampu priredio M. Rešetar, kń. druga: Saltijer slovinski i proza, SPH, kń. XXV. (2.), JAZU, Zagreb, 1926, str. XXIII—CXXIX.

95. Milan Rešetar, *Rječnik i dikcija pjesama Rańinina zbornika,* Rad JAZU, knj. 260, Zagreb, 1938, str. 1—56.

96. *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika,* urednik Božidar Finka, obrađivači Vida Barac-Grum, Ivan Kalinski, Zora Reizer, Antun Šojat, Vesna Zečević, knj. prva, sv. 1, A — CENINA, JAZU — ZJ IFF, Zagreb, 1984, str. 1—240.

97. *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika,* urednik Božidar Finka, obrađivači Vida Barac-Grum, Mijo Lončarić, Mile Mamić, Zora Reizer, Vesna Zečević, knj. prva, sv. 3, DRIŠTLO — HIRKANSKI, JAZU — ZJ IFF, Zagreb, 1986, str. 481—720.

98. *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika,* urednik Božidar Finka, obrađivači Vida Barac-Grum, Mijo Lončarić, Mile Mamić, Zora Reizer, Antun Šojat, knj. druga, sv. 4, HIRŠAVSKI — KALATI, JAZU — ZJ IFF, Zagreb, 1988, str. 1—240.

99. ****, Sbirka někojih rěčih, koje su ili u gornjoj ili u dolnjoj Ilirii pomanje poznane,* u pretisku Danice, iza godišta 1835.

100. Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika,* knj. prva, A—J, uredili akademici Mirko Deanović i Ljudevit Jonke, surađivao u predradnjama i priredio za tisak Valentin Putanec, JAZU, Zagreb, 1971.

101. ****, Slavo-ilirsko i slavo-česko narěčje s drugimi jezici vu ogledu bogatosti rěčih prispodobljeno,* Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska, tečaj I, br. 48, 5. grudna 1835, str. 290—291.

102. Pavel Stóosz, *Bratinzka rěch gledech na osznovu ztarinzkoga horvatzkoga pravopisza,* Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka, tečaj I, br. 13, 4. travna 1835, str. 49—52.

103. Joakim Stulli, *Lexicon latino-italico-illyricum,* I, A—J, Budim, 1801.

104. Joakim Stulli, *Lexicon latino-italico-illyricum,* II, L—Z, Budim, 1801.

105. Joakim Stulli, *Rjecsoslòxje slovinsko-italiansko-latinsko,* I, A—O, Dubrovnik, 1806.

106. Joakim Stulli, *Rjecsoslòxje slovinsko-italiansko-latinsko,* II, P—Z, Dubrovnik, 1806.

107. Joakim Stulli, *Vocabolario italiano-illirico-latino,* I, A—I, Dubrovnik, 1810.

108. Joakim Stulli, *Vocabolario italiano-illirico-latino,* II, L—Z, Dubrovnik, 1810.

109. ****, Sveslavjanske věsti,* Danica ilirska, tečaj VII, br. 37, 10. rujna 1842, str. 147—148.

110. Prof. dr Miroslav Šicel (priredio), *Riznica ilirska 1835—1985,* Cankarjeva založba — Nakladni zavod MH, Zagreb — Ljubljana, 1985.

111. Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku,* Svjetlost, Sarajevo, 1965.

112. Antun Šojat, *Kajkavske riječi u Stullijevu rječniku,* Filologija, knj. 12, JAZU, Razred za filologiju, Zagreb, 1984, str. 293—313.

113. Franjo Švelec, *Hrvatska književnost sedamnaestog stoljeća,* u knjizi: Marin Franičević — Franjo Švelec — Rafo Bogišić, *Od renesanse do prosvjetiteljstva,* Povijest hrvatske književnosti u sedam knjiga, knj. 3, Liber — Mladost, Zagreb, 1974, str. 175—292.

114. Učr., *Odgovor,* Danica ilirska, tečaj IV, br. 15, 14. travnja 1838, str. 60.

115. André Vaillant, *La langue de Dominko Zlatarić, poète ragusain de la fin du XVI*[e] siècle, II, Morphologie, Paris, 1931.
116. Miroslav Vanino, *Isusovci i hrvatski narod,* I, Rad u XVI. stoljeću, zagrebački kolegij, Filozofsko-teološki institut D. I., Zagreb, 1969.
117. Jozo Vidović, *Medicinska terminologija Joakima Stullija,* Filologija, knj. 12, JAZU, Razred za filologiju, Zagreb, 1984, str. 349—391.
118. Zlatko Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika,* Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora, SNL, Zagreb, 1978.
119. Branko Vodnik, *Povijest hrvatske književnosti,* knj. I, Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća, s uvodom V. Jagića o hrvatskoj glagolskoj književnosti, MH, Zagreb, 1913.
120. Josip Voltić, *Bečka pisma, Ričoslovnik,* uredio Josip Bratulić, Istra kroz stoljeća, treće kolo, knj. 18, Pula — Rijeka, 1981.
121. Josip Voltić, *Ricsoslovnik (Vocabolario — Wörterbuch) illiricskoga, italianskoga i nimacskoga jezika,* Beč, 1803.
122. Josip Vončina, Leksikografski rad Ivana Belostenca, u knjizi pod br. *6,* Dodatak str. III—XLVII.
123. Josip Vončina, *Jezik Antuna Kanižlića,* Rad JAZU, knj. 368, Zagreb, 1975, str. 5—172.
124. Josip Vončina, *Jezični izbor za pjesništvo u »Danici ilirskoj«,* RZSF 16, Zagreb, 1979, str. 1—11.
125. Josip Vončina, *Divkovićeva jezičnostilska redakcija Vetranovićeve drame,* Zbornik radova o Matiji Divkoviću, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za književnost, Sarajevo, 1982, str. 83—94.
126. Josip Vončina, *Joakim Stulli i starija hrvatska leksikografija,* Filologija, 12, JAZU, Razred za filologiju, Zagreb, 1984, str. 245—263.
127. Josip Vončina, *Ilirizam i Gundulićev Osman* (I), UR, god. XXIX, br. 1, Zagreb, siječanj-ožujak 1985, str. 49—76; (II), br. 2, travanj-lipanj 1985, str. 159—184.
128. Josip Vončina, *Jezična interpretacija prve Kukuljevićeve objavljene pjesme,* UR, god. XXIX, br. 3, Zagreb, srpanj-rujan 1985, str. 309—318.
129. Josip Vončina, *Rani tekstovi Antuna Mihanovića,* Croatica, god. XVI-II, sv. 26/27/28, Zagreb, 1987, str. 261—270.
130. Josip Vončina, *Jezična baština,* Lingvostilistička hrestomatija hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća, Biblioteka znanstvenih djela, knj. 20, Književni krug, Split, 1988.
131. Faust Vrančić, *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, latinae, italicae, germanicae, dalmati[c]ae, et ungaricae,* Venecija, 1595. (pretisak: *Rječnik pet najuglednijih evropskih jezika, latinskog, talijanskog, njemačkog, hrvatskog i mađarskog,* Liber, Zagreb, 1971).
132. Zbornik proze XVI. i XVII. stoljeća, PSHK, knj. 11, priredio: Jakša Ravlić, MH — Zora, Zagreb, 1972.
133. Zbornik stihova XVII. stoljeća, PSHK, knj. 10, priredio: Rafo Bogišić, MH — Zora, Zagreb, 1967.
134. Petar Zoranić, *Planine,* za tisak priredili i uvodne rasprave napisali Franjo Švelec i Josip Vončina, SPH, knj. 41, JAZU, Zagreb, 1988.
135. Zrinski, Frankopan, Vitezović, *Izabrana djela,* PSHK, knj. 17, priredio: Josip Vončina, MH — Zora, Zagreb, 1976.
136. Milorad Živančević — Ivo Frangeš, *Ilirizam — realizam,* Povijest hrvatske književnosti u sedam knjiga, knj. 4, Liber — Mladost, Zagreb, 1975.

NIVES SIRONIĆ-BONEFAČIĆ

Zagreb

RIJEČI I POSLOVICE IZ DELLA BELLE KOD VUKA ST. KARADŽIĆA

Utjecaj Della Bellina rječnika možemo pratiti u djelima koja nastaju tijekom 18. stoljeća i poslije. Ako uzmemo u obzir samo leksikografska djela, razmatranje se kreće u dva smjera. S jedne strane su neobjavljeni rukopisni rječnici od kojih su najznačajniji trojezični rječnici Josipa Jurina koji nastaju između 1765. i 1773. godine i *Dikcionar* Adama Patačića koji nastaje u razdoblju od 1772. do 1779. godine. Drugu skupinu čini niz objavljenih djela. U njoj možemo razlikovati rječnike koji se koriste samo hrvatskim dijelom Della Bellina teksta, zatim koji se koriste hrvatskim i latinskim dijelom ili one koji obrađuju leksičku građu istih jezika kao i Della Bellin rječnik.

Od objavljenih djela po godini izlaženja iz tiska Della Bellinu je rječniku najbliži Belostenčev Gazophylacium objavljen 1740. godine. Dvije godine poslije Belostenčeva djela izlazi Sušnik-Jambrešićev četverojezični latinsko-hrvatsko-njemačko-madžarski *Lexicon.* Poslije ovih rječnika gotovo istodobno izlaze iz tiska dva rječnika koji se koriste Della Bellinom talijanskom i hrvatskom građom. Prvi je djelo manjeg opsega, trojezični ilirsko-talijansko-njemački *Ričoslovnik* Josipa Voltiggija (Voltića), koji je tiskan u Beču 1803, a drugi je monumentalni rječnik u šest svezaka Joakima Stullija koji je objavljen od 1801. do 1810. godine.

Za našu raspravu posebno je zanimljiv *Srpski rječnik* Vuka Stefanovića Karadžića, i to njegovo I. izdanje iz 1818. i prošireno, II. izdanje iz 1852. godine. G. 1842. izašao je iz tiska *Nemačko-ilirski slovar* Ivana Mažuranića i Jakova Užarevića, a Ivan i Antun Mažuranić izradili su kratak priručni rječnik uz Gundulićev *Osman.* Taj rad utjecao je i na dopunu Drobnićeva *Ilirsko-nemačko-talijanskog rječnika* iz 1847. godine. Na sva navedena djela u većoj ili manjoj mjeri utjecao je Della Bellin rječnik.

U ovoj raspravi osvrnut ćemo se ukratko na utjecaj Della Bellina djela na I. i II. izdanje rječnika Vuka St. Karadžića. Naime, u povijesti naše leksikografije još nije točno utvrđen odnos između Karadžićeva rječnika i Della Bellina djela. Za sada možemo samo nagađati koliki je omjer leksičkog

gradiva koje je Karadžić preuzeo iz Della Bellina djela i rječnikā Jambrešića, Belostenca, Votiggija i Stullija koji su nastali poslije.

Poznato je da su se Kopitar i Karadžić pri izradi prvog izdanja Srpskog rječnika služili rječnicima koji su objavljeni prije Karadžićeva djela. Lj. Stojanović u svojoj raspravi[1] o životu i radu V. St. Karadžića ima podatak da se Karadžić iz Šišatovaca, gdje je radio na I. izdanju rječnika, obratio Kopitaru u Beč s molbom da mu pošalje »sve njegove šokačke rječnike«. Karadžić je u pismu posebno spomenuo Stullija, Jambrešića, Della Bellu i Belostenca.

I u prvom pozivu na pretplatu za prvo izdanje rječnika Karadžić je obećao pretplatnicima da će djelo obuhvatiti »sve srpske riječi« koje se nalaze u rječnicima Della Belle, Belostenca, Jambrešića, Stullija i Voltiggija, a imat će prema autorovoj tvrdnji »još jednu trećinu pravih srpskih riječi koje se ne navode ni u jednom od spomenutih rječnika«.[2]

Citiravši gornji tekst Stojanović je zaključio da je Karadžić iz tih rječnika uzimao samo one riječi koje je čuo u narodu, a drugu građu nije preuzeo. Prema Stojanoviću Karadžiću su ti rječnici služili samo kao podsjetnik. No, Stojanovićev se zaključak, čini se, ne osniva na leksikografskom istraživanju izvora.

Prosuđivanje udjela Della Bellina rječnika u leksikografskom radu Vuka St. Karadžića moralo bi obuhvatiti svestranu analizu prvog i drugog izdanja Karadžićeva rječnika i Della Bellina djela, ali i kasnijih rječnika. Razumljivo je da se Karadžićev leksikografski rad morao temeljiti na već prikupljenom leksikografskom materijalu u objavljenim rječnicima našeg jezika. Karadžićev i Kopitarov odnos prema jeziku i uvrštavanju riječi u rječnik podrazumijeva i služenje leksikografskom literaturom, pa je jasno da je Della Bellin rječnik kao i radovi kasnijih leksikografa morao biti zanimljiv izvor materijala.

Pomalo čudi što nakon Stullijeva i Belostenčeva rječnika, u kojima se uz neke alineje citiraju leksikografski izvori, i Karadžić nije preuzeo takvu metodu rada i što nije i sam u svom rječniku označivao riječi koje su navedene i u drugim djelima. Možda je Karadžić odbacio takav način obilježavanja jer je u svoje djelo želio uvrstiti samo govorni jezik pa se bojao da bi citiranje drugih leksikografskih djela moglo izazvati negativnu reakciju klera i većine srpske inteligencije, koja je zauzela negativno stajalište prema njegovim jezičnim reformama. Možda zato ni u drugom izdanju rječnika iz 1852, koje je nastalo u suradnji s Đurom Daničićem, nije naveo leksikografske izvore koji bilježe isti ili sličan leksički materijal.

Karadžić u svom rječniku ne citira ni Della Bellu ni ostale izvore, ali uz riječi, posebno u drugom izdanju rječnika, često označuje kraj gdje se riječ upotrebljava u govoru, pa nalazimo oznake »u Primorju, u Dalmaciji, u Dubrovniku, u jugozapadnim krajevima, u Boki« itd. Ako dio tih riječi usporedimo sa starijim rječnicima, uočit ćemo da je dio leksičke građe naveden već u djelima Mikalje i Della Belle, pa možemo zaključiti da su ti rječnici mogli biti Karadžićev anonimni izvor i potvrda za upotrebu riječi u našem jeziku. Mogli su mu poslužiti i kao izvor latinskih riječi.

[1] Lj. Stojanović, *Život i rad Vuka Stefanovića Karadžića,* Beograd, 1924, str. 100. Vidi i M. Popović, *Vuk Stefanović Karadžić,* Nolit, Beograd, 1964, str. 97.

[2] Vidi Lj. Stojanović, o. c., str. 126.

Da bismo te pretpostavke potvrdili na primjerima, izvršit ćemo usporedbu prvog i drugog izdanja Srpskog rječnika V. St. Karadžića s leksičkom građom u rječniku Mikaljinu i Della Bellinu iz 1728. godine. Premda je ova usporedba provedena na velikom korpusu, u ovoj će se raspravi navoditi samo izbor onih riječi kod kojih su utvrđene podudarnosti u dijelu teksta kod Della Belle i Karadžića.

U citiranju primjera prvo se navodi oznaka stranice i stupca (A, B) u Della Bellinu djelu i samo hrvatski tekst koji je potvrđen i kod Karadžića. Slijedi provjera hrvatskog teksta kod Mikalje (kratica Mik.). Oznaka »—« označuje da oblik nije naveden u konzultiranom djelu. Della Bellin je tekst uspoređen s prvim i drugim izdanjem Srpskoga rječnika (kratice VSK I, VSK II).[3] Uz riječi iz Srpskoga rječnika navodit će se i autorove oznake kraja gdje se riječi koriste. Riječi se navode abecednim redom.

1. DB. 80 A, aniž
Mik. +
VSK. I —, VSK. II +, u Dubrovniku
2. DB. 172 B, badalj
MIK. +
VSK. I —, VSK. II +, u Hrvatskoj i Boki, neka trava
3. DB. 128 A, bariačić
Mik. —
VSK. I +, VSK. II +
4. DB. 161 B, benevreke
Mik. +
VSK. I +, benevreke, pelengaće, VSK. II +, u Hrvatskoj
5. DB. 297 B, bobovnik
Mik. +
VSK. I —, VSK. II +
6. DB. 719 B, burnut
Mik. —
VSK. I +, burmut, VSK. II burmut
7. DB. 183 A, cipo
Mik. —
VSK. I —, VSK. II +, u Dubrovniku, neka morska riba
8. DB. 782 A, čafran
Mik. +
VSK. I —, VSK. II +
9. DB. 145 A, čizmica
Mik. čizma
VSK. I +, VSK. II +
10. DB. 149 A, čorba, juha
Mik. juha
VSK. I +, VSK. II +
11. DB. 146 A, dućan
Mik. —
VSK. I +, VSK. II +
12. DB. 719 B, duhan
Mik. —
VSK. I +, duvan, VSK. II +, u Dubrovniku
13. DB. 243 A, dvorkinjica
Mik. —
VSK. I +, dvorkinja, VSK. II +
14. DB. 449 A, gomila
Mik. +
VSK. I +, VSK. II +
15. DB. 534 B, gospar
Mik. +
VSK. I —, VSK. II +, u Dubrovniku
16. DB. 723 A, grizica, grizlica
Mik. +
VSK. I —, VSK. II +
17. DB. 155 B, grudica
Mik. —
VSK. I +, VSK. II +
18. DB. 719 B, japunđa
Mik. japunđe
VSK. I +, VSK. II +
19. DB. 328 B, jasenak
Mik. +
VSK. I —, VSK. II +, Srijem
20. DB. 164 A, kanavac
Mik. +
VSK. I —, VSK. II +
21. DB. 193 A, kimak
Mik. +
VSK. I —, VSK. II +, u Primorju, vide »stjenica«
22. DB. 194 B, kapula
Mik. +
VSK. I —, VSK. II +, u Dubrovniku, luk
23. DB. 449 A, kasapiti
Mik. —
VSK. I +, VSK. II +

[3] Vuk Stefanović Karadžić, *Srpski rječnik istolkovan njemačkim i latinskim riječima,* Beč, 1818. *Srpski rječnik istumačen njemačkijem i latinskijem riječima, sakupio ga i na svijet izdao Vuk Stefanović Karadžić,* Beč, 1852.

24. DB. 240 A, kašika, žlica, ožica
Mik. žlica
VSK. I +, kašika, žlica, VSK. II +
25. DB. 158 B, klačina
Mik. —
VSK. I —, VSK. II +, u Crnoj Gori, krečana
26. DB. 158 B, klačiti
Mik. —
VSK. I —, VSK. II +, u Crnoj Gori, vide krečiti
27. DB. 158 B, klak
Mik. +
VSK. I —, VSK. II +, u Crnoj Gori, kreč
28. DB. 80 A, kopar
Mik. +
VSK. I +, VSK. II +
29. DB. 244 A, kopljača
Mik. —
VSK. I +, VSK. II +
30. DB. 598 A, korizma
Mik. +
VSK. I —, VSK. II +
31. DB. 173 B, krmetina
Mik. —
VSK. I +, VSK. II +
32. DB. 534 B, kućnik
Mik. —
VSK. I —, VSK. II +
33. DB. 719 B, kukuljica
Mik. —
VSK. I +, VSK. II +, Risan
34. DB. 124 A, legen, leđen
Mik. +
VSK. I +, VSK. II +
35. DB. 565 A, lotar
Mik. +
VSK. I —, VSK II +, u Dubrovniku, trom
36. DB. 126 B, mavez
Mik. —
VSK. I —, VSK. II +, u Srijemu, »plavi pamuk«
37. DB. 481 A, metva, metvica
Mik. +
VSK. I —, VSK. II +, u Dubrovniku
38. DB. 436 B, miloduh
Mik. +
VSK. I —, VSK. II +
39. DB. 123 B, mohuna
Mik. mohunja
VSK. I —, VSK. II +, u Dubrovniku
40. DB. 317 B, morač
Mik. +
VSK I +, VSK. II +, Paštrovići
41. DB. 504 B, ninanje, ninati
Mik. —
VSK. I —, VSK. II +
42. DB. 173 B, pastrma
Mik. +
VSK. I +, VSK. II +
43. DB. 89 A, petrusin
Mik. —
VSK. I —, VSK. II +, u Dubrovniku. Uz ovu riječ Karadžić citira istu poslovicu koju je Della Bella naveo u svom rječniku.
44. DB. 536 A, polača
Mik. polac, dvor
VSK. I —, VSK. II +, u Crnoj Gori
45. DB. 331 A, prigati
Mik. +
VSK. I prigati, frigo, VSK. II +
46. DB. 635 B, pržina
Mik. +
VSK. I —, VSK. II +, u jugozapadnim krajevima
47. DB. 453 B, sanseg
Mik. +
VSK. I —, VSK. II +, u Dubrovniku, majorana
48. DB. 636 A, slamnica
Mik. +
VSK. I +, slamnjača, VSK. II +, Boka
49. DB. 139 B, srpac
Mik. —
VSK. I +, srpak, nekakva trava, VSK. II +, u Dubrovniku
50. DB. 710 B, stupa, kučina
Mik. —
VSK. I —, VSK. II +, u Dubrovniku
51. DB. 368 A, ševar
Mik. +
VSK. I +, VSK. II +
52. DB. 123 B, talabuka
Mik. +
VSK. I —, VSK. II +
53. DB. 243 B, tanac
Mik. +
VSK. I +, VSK. II +
54. DB. 354 B, troskot
Mik. +
VSK. I —, VSK. II +
55. DB. 156 A, tvorilo
Mik. —
VSK. I +, VSK. II +
56. DB. 155 B, uzvištati
Mik. uzvištiti
VSK. I —, VSK. II +
57. DB. 194 A, vidac
Mik. +
VSK. I —, VSK. II +, u Dubrovniku, vrsta trave
58. DB. 243 A, vladika
Mik. +
VSK. I —, VSK. II +, u Dubrovniku
59. DB. 348 B, žudio
Mik. —
VSK I —, VSK II +, vide »čivutin«

Iz navedenih se primjera vidi da između prvog i drugog izdanja Karadžićeva Srpskog rječnika ima razlika u broju riječi koje se podudaraju s dijelom Della Bellina teksta. U prvom izdanju od 59 analiziranih primjera podudara se s Della Bellinim hrvatskim tekstom svega 26 riječi (bariačić, benevreke, burnut (burmut), čizmica, čorba, dućan, duhan (duvan), dvorkinjica (dvorkinja), gomila, japunđa, kasapiti, kašika, kopar, kopljača, krmetina, kukuljica, legen, morač, pastrma, prigati, slamnica (slamnjača), srpac (srpak), ševar, tvorilo, tanac). Od toga 11 primjera ima već i Mikaljin rječnik (benevreke, gomila, japunđe, kopar, legen, morač, pastrma, prigati, slamnica, ševar, tanac).

Svih 59 navedenih primjera iz Della Bellina teksta podudara se s dijelom teksta u drugom izdanju Karadžićeva Srpskog rječnika. Valja napomenuti da u tom izdanju dio riječi ima i posebnu oznaku da se govore u Dubrovniku, npr. aniž, cipo, duhan, gospar, kapula, lotar, metva, metvica, mohuna, petrusin, sanseg, srpac, stupa vidac, vladika. Neke su riječi popraćene oznakom da se govore u Hrvatskoj (benevreke) u Boki i Hrvatskoj (badalj), u Boki (slamnica), u Crnoj Gori (klačina, klačiti, klak, polača) itd.

Razlika je u broju riječi, koje se podudaraju s Della Bellinim hrvatskim tekstom, između prvog i drugog izdanja Srpskoga rječnika razumljiva jer je drugo izdanje Karadžićeva djela objavljeno poslije autorovih putovanja po Primorju, Dalmaciji, Dubrovniku i Crnoj Gori.[4] Nakon boravka u Dubrovniku i Dalmaciji Karadžić se opredijelio za proširenje leksičkog korpusa novim riječima iz zapadnih krajeva. Posve je razumljivo da je nakon tih putovanja Della Bellin rječnik morao pobuditi veće zanimanje autora Srpskoga rječnika jer je u njemu nalazio potvrdu za mnoge riječi koje je mogao čuti i na terenu.

Djelomično podudaranje s Della Bellinim tekstom u I. izdanju Srpskoga rječnika govori u prilog pretpostavci da se Karadžić sigurno koristio Della Bellom i za prvo izdanje svoga djela, ali je iz izbora uklonio sve one riječi koje su mu se činile neobične i tuđe. No, ipak je i u to izdanje ušao glagol »prigati«.

Karadžić je u Della Bellinu rječniku mogao provjeriti niz riječi za koje je u drugom izdanju svoga rječnika naznačio da se govore u Dubrovniku ili Dalmaciji. Mogao je naći potvrdu za upotrebu mnogih turcizama koje navodi i Della Bella. Izbor leksičke građe u Della Bellinu hrvatskom dijelu teksta bliz je Karadžićevim koncepcijama o jeziku i proširenju leksika novim elementima, pa nas podudarnosti u tekstovima ne bi trebale čuditi. U drugo izdanje Srpskoga rječnika ušle su riječi koje je Karadžić mogao čuti u Dubrovniku, ali i pronaći ili samo provjeriti u Della Bellinu tekstu. Mogli bismo se zapitati: nisu li riječi kao što su »petrusin, sanseg, cipo, kapula, lotar, metva, mohuna, polača, vladika, gospar« ušle u Karadžićev rječnik tek nakon provjere u Della Bellinu rječniku? Tome u prilog govori i tekst uz imenicu »petrusin« uz koju Karadžić navodi tekst poslovice koja je navedena uz tu imenicu u Della Bellinu rječniku. Do takve podudarnosti sigurno nije došlo slučajno. Čini se vrlo vjerojatnim da je Mikaljin i Della Bellin tekst utjecao na Karadžića posebno u nazivima biljaka i morskih riba koje su Karadžiću bile nepoznate. Uz te je riječi Karadžić preuzeo naziv, ali ne uvijek i potpuni latinski tekst,

[4] Vidi i M. Milas, *Ispravci dubrovačkih riječi u Vukovu rječniku*, Rad, JAZU, knj. 136, Zagreb, 1898, str. 223—248.

već uz riječ navodi opću odrednicu »neka trava«, »neka morska riba« (piscis quidam marinus).

Iz ove analize mogli bismo zaključiti da se dio leksičkog gradiva u rječnicima Mikalje i Della Belle podudara s dijelom teksta u Srpskom rječniku Vuka St. Karadžića, i to više s njegovim drugim izdanjem iz 1852. godine. Podudarnosti u navedenim primjerima govore u prilog tome da je izravnih i neizravnih veza između Della Bellina djela i Srpskoga rječnika sigurno bilo. Kolik je njihov opseg mogla bi utvrditi tek svestrana analiza Karadžićevih obaju rječnika i njihova usporedba s Della Bellinim, Belostenčevim, Voltićevim i Stullijevim rječnicima. Tu analizu otežat će i činjenica što Karadžić leksičko gradivo preuzima u izboru i što ne prenosi doslovno tekst čitavih alineja.

Da je Della Bellin rječnik utjecao na Vuka St. Karadžića može se dokazati i usporedbom izbora poslovica iz Della Bellina rječnika s Karadžićevom zbirkom poslovica.[5]

Poslovice i poslovični izrazi kao i citati iz literarnih djela u Della Bellinu rječniku svjedočanstvo su estetske i kulturne tradicije. Uz leksikografsku i lingvističku imaju i izrazito didaktičnu funkciju. Njihov odabir i broj svjedoče o autorovu poznavanju naše kulturne baštine.

U Della Bellinu tekstu odabir poslovica i poslovičnih izraza vrši se prema dvama kriterijima. Osnovni je kriterij upotrebljivost njihove poruke za ilustraciju riječi u kontekstu, a drugi, za autora podjednako važan kriterij, njihova je poučnost. Autor se u odabiru poslovica sigurno rukovodio i mogućnošću njihove primjene u usmenoj komunikaciji ili u propovijedima. Odgojni sadržaji poslovica uklapaju se u ideologiju isusovačkog reda i protureformacije, pa je njihovo uvrštavanje u rječnik razumljivo.

Valja napomenuti da zanimanje za mudre izreke i poslovice nije prisutno samo u Della Bellinu rječniku već i u mnogim literarnim djelima koja su nastala prije njega[6] i poslije njega. U citiranim literarnim izvorima u uvodnom dijelu rječnika Della Bella je mogao pronaći niz didaktično-poučnih djela u kojima su navedene i mnoge poslovice. Prema tome, poslovice u rječniku nastavljaju didaktično-moralističku literarnu tradiciju koje ima u djelima Nikole Dimitrovića,[7] Marina Buresića,[8] Hektorovića,[9] Marina Držića,[10] Gundulića itd.

[5] Vuk Stefanović Karadžić, *Srpske narodne poslovice, Sabrana dela V. Karadžića*, knj. IX, priredio Miroslav Pantić, Prosveta, Beograd, 1965.

[6] Vidi *Sabrana dela V. Karadžića*, knj. IX, Prosveta, Beograd, 1965. *Srpske narodne poslovice*, M. Pantić: *Vuk Karadžić i naše narodne poslovice*, str. 583—585. Josip Kekez, *Poslovice i njima srodni oblici*, Zavod za znanost o književnosti, Liber, 1984, Zagreb, str. 25—40.

[7] Nikola Dimitrović, kod Della Belle citiran kao Nicolò Dimitri, pisac 16. stoljeća, autor didaktičnog djela *Pričice*, koje sadrži niz mudrih izreka u stihovima.

[8] Marin Buresić, kod Della Belle citiran kao Marino Borescich, izdao je 1562. u Veneciji *Zlate riječi nauka Katovijeh*, prijevod poznatog srednjovjekovnog zbornika *Discticha moralia Catonis.*

[9] Vidi J. Kekez, o. c., str. 33.

[10] Vidi Frano Čale, *Poslovice, sentencije i srodni oblici u djelima Marina Držića*, Anali za povijesne znanosti, JAZU, Dubrovnik, 1980, sv. XVIII, str. 135—173.

U 16. i 17. stoljeću u Dubrovniku nastaje više rukopisnih zbirki poslovica i mudrih izreka.[11] Poznato je da se i Đuro Daničić u pripremi svoje zbirke poslovica, koju je izdao u Zagrebu 1871, poslužio dvjema rukopisnim zbirkama poslovica i izreka koje su nastale u Dubrovniku na svršetku 17. i na početku 18. stoljeća. Daničićeva zbirka *Poslovice*, Zagreb, 1871, sustavno iznosi poslovice iz rukopisnih zbirki Đure, odnosno Ive Marije Matijaševića[12] i Ive Natalića Aletina.[13] Gradivo Daničićeve zbirke dopunjeno je poslovicama iz prvog i drugog izdanja Della Bellina rječnika kao i poslovicama iz knjige Đure Ferića Fabulae ab Illyricis adagiis desumptae, Racusae, 1794. Prema tome, Đuro Daničić je prvi sustavno iznio hrvatski tekst poslovica iz Della Bellina rječnika uz označivanje izvora.

Poslovice u prvom i drugom izdanju Della Bellina rječnika spomenuo je i Vladoje Dukat[14] u raspravi o dubrovačkom izdanju Della Bellina rječnika. Nažalost, Dukat je samo donio talijanske riječi uz koje su u prvom i drugom izdanju rječnika navedene poslovice, ali ne citira i njihov tekst.

Ni Daničićev ni Dukatov popis poslovica i poslovičnih izraza u prvom izdanju Della Bellina rječnika nije potpun. To je utvrdio i Franjo Galinec u svojoj obradi Della Bellinih poslovica.[15] Galinčev je prikaz sustavniji, ali u njegovoj raspravi ima mnogo tiskarskih pogrešaka, pa su neki tekstovi, a osobito talijanski, netočni (npr. tekstovi pod brr. 70, 75, 119, 123, 21, 25, 28, 30, 41 itd.).

Iako predmet mojeg istraživanja nije bilo točno utvrđivanje broja pravih poslovica i drugog paremiološkog gradiva u Della Bellinu tekstu, mogu utvr-

[11] Vidi J. Kekez, o. c., str. 16, 17, 18.

[12] Rukopisna zbirka poslovica *Poričja slovinska* uklopljena je u opsežan rukopis (od str. 233—326) koji se nalazi u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu pod br. R — 4091. Tu je zbirku prvi sustavno opisao Daničić u predgovoru izdanja *Poslovice*, Zagreb, 1871, str. IV, V, VI. Daničić ovaj rukopis označuje kao »dubrovački« i bilježi ga kraticom »D«.

M. Pantić (o. c. str. 585 i 586) daje podrobna razjašnjenja o autorima ove zbirke: Đuri Matijaševiću i Ivanu Mariji Matijaševiću koji je dopunio rukopis poslovica svoga strica. Dio toga rukopisa nastao je u Dubrovniku do 1697, pa možemo pretpostaviti da je Đuro Matijašević započeo prikupljati citate iz literarnih djela, leksikografsku građu i poslovice zato da bi ih uvrstio u rječnik koji je morala izdati Akademija ispraznih u Dubrovniku. Taj je dio poslovica iz rukopisa Đure Matijaševića mogao poznavati i Della Bella i poslužiti se njime za ilustraciju upotrebe riječi u svom rječniku.

Drugi dio rukopisa napisan je nakon objavljivanja Della Bellina rječnika. To dokazuje i bilješka na str. 239 rukopisa na kojoj Ivan Marija Matijašević izričito citira tekst prvog izdanja Della Bellina rječnika (vedi Dellabella, vedi asinello, pag 107, colonna 2).

[13] Druga rukopisna zbirka poslovica koja je vjerojatno nastala u istom razdoblju kao i prethodna (svršetak 17. i početak 18. stoljeća) zbirka je Ive Natalića Aletina. Zbirka se nalazi u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu pod brojem R 3420 s krivom oznakom Ignjat Đordić: *Narodne poslovice dubrovačke.* (Vidi i M. Pantić, o. c. str. 587 i nota 27, str. 588. i J. Kekez, o. c., str. 18). Daničić poslovice ove zbirke označuje kraticom »Z«. Vjerojatno je i Aletin prikupljao poslovice kao pripremni rad za rječnik Akademije ispraznih.

[14] Vladoje Dukat, *Dubrovačko izdanje Delabellina »Dizionarija«*, Rad, JAZU, 1929, knj. 237, str. 254, 255.

[15] Franjo Galinec, *Isusovac Ardelio Della Bella i Vuk Stefanović Karadžić*, Vrela i prinosi, posebno izdanje, br. 3, Zagreb, 1944, str. 8. nota 22 i str. 19, 20.

diti da je autor u tekst rječnika uvrstio relativno malen broj pravih poslovica i da je gotovo sve tekstove iz ove vrste Galinec uvrstio u svoju raspravu. To ne vrijedi i za ostale vrste paremiološkog gradiva.

U ovoj raspravi pokušat ću utvrditi utjecaj Della Bellinih poslovica i poslovičnih izraza na kasnije sakupljače paremiološkog gradiva, na Ferića, Appendinija i Karadžića. Rezultati te analize ponešto će izmijeniti Galinčeve zaključke o isključivoj i izravnoj vezi između Della Bellina rječnika i rada Vuka Karadžića na prikupljanju paremiološkog materijala.[16] Dio poslovica iz Della Bellina rječnika preuzeo je u svoje trojezične rukopisne rječnike i Josip Jurin.[17] Čini se da su kasniji urednici i priređivači Belostenčeva rječnika preuzeli velik dio Della Bellinih poslovica. U Gazophylaciumu se ponekad i označuje da je tekst uzet iz Della Bellina rječnika.[18] Moguće je da je dio istih, a neoznačenih poslovica u Belostenčev rječnik ušao iz nekog drugog izvora.[19]

U ovoj raspravi obradit će se samo one poslovice iz prvog izdanja Della Bellina rječnika koje su iste ili slične s paremiološkim gradivom u zbirci poslovica Vuka St. Karadžića.[20] Sve će se navedene poslovice provjeriti i u objavljenim zbirkama kasnijih sakupljača paremiološkg gradiva Ferića[21] i Appendinija.[22]

Uz tekst poslovica citirat će se prvo tekst iz rječnika, zatim eventualni prijevodi toga teksta i u zagradama talijanska riječ s oznakom stranice i stupca u rječniku uz koju je poslovica navedena.

Poslije toga dat će se oznaka broja iste poslovice u Galinčevoj raspravi kao i komentar koji je uz tekst poslovice naveden u komentaru M. Pantića uz izdanje Srpskih narodnih poslovica, Sabrana djela V. Karadžića, knjiga IX, Prosveta, Beograd, 1965.

Potpuna podudarnost poslovica iz Della Bellina rječnika s tekstom poslovica Vuka Stefanovića Karadžića utvrđena je u ovim primjerima:

1. Riba s' glave smrdi.

In vulgus manant exempla regentum. (pascatrice, 558A)
Galinec, poslovica br. 106, str. 15.
Belostenec: Riba s glave smrdi (riba)

[16] Vidi F. Galinec, o. c. str. 28—40.

[17] Vidi M. Kosor, *Zaboravljeni trojezični rječnici Josipa Jurina,* Rad, JAZU, knj. 303, 1955, str. 130.

[18] Vidi F. Fancev, *O postanju iliričko-latinskog dijela Belostenčeva Rječnika,* Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. III, Beograd, 1923, str. 160.

[19] Vidi reprint izdanje *Gazophylaciuma,* 1973, J. Vončina, *Leksikografski rad I. Belostenca,* str. XXVII, XXVIII.

[20] Vuk Stefanović Karadžić, *Srpske narodne poslovice, Sabrana dela V. Karadžića,* knj. IX, priredio M. Pantić, Prosveta, 1965, Beograd. (Kratica korištena u analizi VSK).

[21] Đuro Ferić, *Fabulae ab Illyricis Adagiis desumptae,* Racusae, Apud Andream Trevisani, 1794, cum facultate ac privilegio. (Oznaka korištena u analizi Ferić).

[22] Francesco Maria Appendini, *Grammatica della lingua illirica,* Ragusa, 1808, presso Antonio Martecchini, od str. 302 do 310, provverbi illirici. (Oznaka korištena u analizi Appendini).

VSK. S glave riba smrdi. (Pantić, poslovica br. 4892. Pantić među izvorima navodi Ferića-Adagia).

2. Nova metla dobro mete.

Sui principii ognuno fa bene l'ufficio (scopa, 658A)
Galinec, poslovica br. 79, str. 13.
Belostenec: Nova metla dobro pomeće (metla)
VSK. navodi isti tekst kao i Della Bella (Pantić, poslovica br. 3844, među izvorima navodi se Ferić-Adagia).

3. Tko može i konj mu može.

Chi hà, può. (cavallo, 179A)
Galinec, poslovica br. 135, str. 17.
Ferić, Fabulae, knj. I, str. 8, fab. II, isti tekst.
Appendini, str. 307, isti tekst.
VSK. isti tekst (Pantić, poslovica br. 2460, kao izvor navode se Appendini i Ferić).

4. Tko što djelja, prida nj pada.

Chi opera, o bene, o male giova, o nuoce principalmente a se stesso. (lavorare il legno, 429A)
Galinec, poslovica br. 140, str. 17.
VSK. Tko što đelja, predanj pada. (Pantić, poslovica br. 2673)

5. Tko staro ne krpi, nova ne nosi. (rappezzare, 606B)

Galinec, poslovica 48, str. 38.
Belostenec: Tko staro ne kerpi, novo ne nosi. (kerpam).
VSK. Tko staro ne krpi, ni novo ne nosi (Pantić, poslovica br. 2614, kao izvor navodi se Ferić-Adagia).

6. Bolje danas jaje, neg sjutra kokoš.

Migliore è un tieni, che cento piglia (gallina, 336B).
Galinec, poslovica br. 7, str. 8.
Belostenec: Bolje danas jaje, nego sutra kokoš (kokoš).
VSK. Bolje danas jaje, nego sjutra kokoš Pantić, poslovica br. 352).

7. Jamac platac.

Chi entra mallevadore, entra pagatore (pieggio, 564A)
Galinec, poslovica br. 33, str. 10.
VSK. Jemac, platac (Pantić, poslovica 1870).

8. Od zla dužnika i kozu bez mlika.

Dal fallito debitore prendi quel che puoi (capra, 171A)
Galinec, poslovica br. 89, str. 14.
Appendini, str. 308, Od zla dužnika i kozu bez mlika.
Belostenec, Od zla dužnika i koze bez mlika (koza).
VSK. Od zla dužnika i kozu bez jareta (mjesto jareta govore jedni mlijeka, a i mlika, Pantić, poslovica br. 3960, kao izvor naveden je Appendini).

9. Pusto mlijeko i psi loču.

Della robba (s dva »b«) abbandonata ognuno è padrone. (bere d'acuni animali, 138B)

Galinec, poslovica br. 130, str. 14.
Ferić, Fabulae, knj. I, fab. 35, isti tekst kao i u Della Belle.
Appendini, str. 306, isti tekst kao i u Della Belle.
VSK. isti tekst kao i u Della Belle (Pantić, poslovica br. 4576, kao izvor navode se Appendini i Ferić).

10. Došo mu je luč do nokata.

Egli è giunto al verde (teda, 724A).
Galinec, poslovica br. 12, str. 9.
Appendini, str. 309, navodi Della Bellin tekst.
VSK. Došao mu luč do nokata (Pantić, poslovica br. 1098, kao izvor navodi se Appendini).

11. Glad i u kužnu kuću ulazi. Glad oči ne ima.

La fame è cieca (fame, 301B).
Galinec, poslovica br. 15, str. 9.
Belostenec navodi obje Della Belline hrvatske poslovice (glad).
VSK. Glad očiju nema (Pantić, poslovica br. 688).

12. Krv nije voda.

Sempre vive qualche amore fra i parenti (sangue, 641A).
Galinec, poslovica br. 54, str. 11.
Appendini, str. 308, isti tekst kao i u Della Belle.
VSK. navodi isti tekst kao i Della Bella uz tumačenje: Kad se braća zavade, tj. od jedne su krvi, mogu se opet lasno i pomiriti (Pantić, poslovica br. 2693, citira se Appendini).

13. Što mačka koti, sve miše lovi.

Il figlio trae l'indole da genitori (gatta, 338B, padreggiare 534B).
Galinec, poslovica br. 124, str. 16.
Ferić, Fabulae, knj. III, fab. 10, navodi Della Bellin tekst.
Appendini, str. 303, navodi isti tekst.
U Držića nalazi se sličan tekst: Sve, što se od mačke rodi, sve miše lovi.[23]
Belostenec, Što mačka rodi, sve miše lovi (mačak).
VSK. navodi isti tekst kao i Della Bella (Pantić, poslovica 6304, kao izvor citiraju se Appendini i Ferić — Fabulae).

14. Udri zlo da je gore (peggiorare, 550A).

Galinec, poslovica br. 148, str. 18.
VSK. navodi isti tekst kao i Della Bella uz komentar: ko je od sebe rđav ne možeš ga bojem doćerati da bude bolji (Pantić, poslovica br. 5785).

15. Kad je rat, nitko nikomu brat.

In guerra non v'è rispetto ad alcuno (guerra, 363B).
Galinec, poslovica br. 42, str. 11.
Belostenec, Kad je rat, nitko nikomu brat (boj).
VSK. Kad je rat, nitko nikom nije brat (Pantić, poslovica br. 1925).

[23] Vidi F. Čale, o. c., poslovica br. 57.

16. Tko tebe kamenom, ti njega hljebom.

Render bene per male (pane, 537B).
Galinec, poslovica br. 141, str. 17.
Ferić, Fabulae, knj. I, fab. 41, Tko tebe kamenom ti njega kruhom.
VSK. navodi isti tekst kao i Della Bella (Pantić, poslovica br. 2620, kao izvor navodi se Ferić — Fabulae).

17. Slika našla je priliku ili Našla je slika priliku (ritratto, 628A, simulacro, 678A).

Galinec, poslovica br. 63, str. 12.
VSK. navodi isti tekst kao i Della Bella (Pantić, poslovica br. 3281. Istu poslovicu navodi Karadžić u svom Srpskom rječniku iz 1852. uz riječi »prilika« i »slika«. Uz te riječi i Della Bella navodi iste poslovice.

18. Ni mi staro kašlje, ni mi mlado plače.

Solo e senza impedimenti della famiglia (tossire, 737A).
Galinec, poslovica br. 73, str. 12.
VSK. navodi isti tekst kao i Della Bella (Pantić, poslovica br. 3769, uz tekst je pridodan i komentar: Nemam ni oca ni majke, ni žene ni đece, mogu kud hoću).

19. Ako je preša, nije sudnji dan — proverbio antico (prescia, 582A)

Galinec, poslovica br. 2, str. 8.
Ovu poslovicu navodi i Držić.[24]
VSK. navodi isti tekst kao i Della Bella (Pantić, poslovica br. 42, kao izvor navodi se Držić, Pjerin, Stari pisci, VII, 450).

20. Tko umije, temu dvije.

Nullum numen abest si sit prudentia (sapere, 642A).
Galinec, poslovica br. 142, str. 18.
Appendini, str. 309, navodi isti tekst kao i Della Bella.
VSK. Ko umije, tomu dvije (Pantić, poslovica br. 2648, na str. 594 navodi se isti tekst kao i u Della Belle u noti 49, uz napomenu da je zabilježen u djelima dubrovačkih komediografa s kraja 17. stoljeća. Pantić uz ovu poslovicu citira kao izvor i Appendinija).

21. Od rečena do stvorena, kako od lista do korena.

Među rečenijem i stečenijem gora je po srijedi.
Dal detto al fatto vi è un gran tratto (dicesi per proverbio, quando ciò che si dice non si farà. (detto, 253B)
Inter herbam et ossam magnum est intervallum.
Galinec, poslovica br. 88, str. 13.
Belostenec navodi obje Della Belline hrvatske poslovice (rečeno)
VSK. Od rečena do stvorena ka' od lista do korena. (Pantić, poslovica br. 4012).

[24] Vidi F. Čale, d. c., poslovica br. 376.

22. Što pas laje, vjetar nosi.

La voce d'asino non arriva al cielo. (cane, 164B).
Galinec, poslovica br. 125, str. 16.
Appendini, str. 308, navodi Della Bellin tekst.
VSK. ima istu poslovicu kao i Della Bella (Pantić, poslovica br. 6331, kao izvor citiraju se Appendini i Ferić — Adagia).

23. Ni luka ije, ni njim vonjao.

Vale per chi dopo un mal fare, si appresenta con faccia franca. (cipolla — s jednim »p«, 194B).
Galinec, poslovica br. 72, str. 12.
Appendini, str. 309, Ni luka ijo, ni njim vonjo. Si dice degli sfacciati.
Appendinijevu varijantu citira i Pantić, str. 594, nota 49, kao primjer iz dubrovačkih komedija.
VSK. Ni luk jeo, ni lukom vonjao. (Pantić, poslovica br. 3764, uz tekst se citiraju Appendini i Ferić — Adagia).
VSK. Ni luk jeo, ni njim mirisao (Pantić, poslovica br. 3765).

24. Nevolja redom grede.

I guai vanno con ordine, cioè or ad uno, or ad altro. (ordinatamente, str. 527A).
Ista poslovica navodi se u rječniku i na str. 265 uz disgratia s prijevodom: L'infelicità tocca a tutti.
Galinec, poslovica br. 70, str. 12.
Ferić, Fabulae, knj. II, fab. 23, Nevolja redom gre.
Appendini, str. 305, Nevolja redom gre.
Belostenec: Nevolja redom ide (nevolja).
VSK. Svaka sila za vremena, a nevolja redom ide. (Pantić, poslovica br. 4757, uz tekst citira se Ferić — Adagia).
Della Bella u rječniku ima i prvi dio poslovice, koju je donio i V. Karadžić.
Svaka je sila do vremena.
Niuna violenza è durevole (violenza, 768B)
Nikil violentum diuturum (per qualche tempo, 726B).

25. Zaludu je začina, kad nije načina.

Ogni cosa con moderatione (condimento, 212A, discrettione, 263B)
Est modus in rebus. (misura, 490A).
Galinec, poslovica br. 158, str. 19.
Appendini, str. 308, navodi isti tekst kao i Della Bella.
VSK. Navodi hrvatski tekst Della Belline poslovice (Pantić, poslovica br. 1350, citiraju se Appendini i Ferć — Adagia).

26. Daj mi sreću, a stavi me u vreću.

Fortuna e dormi. (sacco, 636A).
Galinec, poslovica br. 10, str. 9.
VSK. Daj mi sreću, a ostavi me u vreću (Pantić, poslovica br. 818).
Daj mi sreću, pak me stavi u vreću (Pantić, poslovica br. 819).

27. Kakvo rilo tako dilo.

Vale per chi a deforme ceffo accopia mal opere (muso, 503B).
Galinec, poslovica br. 46, str. 11.

Appendini, str. 303, Kako rilo, tako dilo.
Ferić, Fabulae, knj. III, fab. 11, Kako rilo, tako i dilo.
VSK. Kakvo rilo takovo dilo. (Pantić, poslovica br. 2049, u komentaru citiraju se Ferić — Fabulae — i Appendini).
Sličnosti između tekstova poslovica iz Della Bellina rječnika s poslovicama u zbirci Vuka St. Karadžića utvrđene su u ovim primjerima:

28. Bogat kako hoće, ubog kako može.

Come uno può. (str. 204A)
Pro viribus cuiusque.
Galinec, poslovica br. 6, str. 8.
Hrvatski tekst poslovice navodi i Držić.[25]
VSK. Bogat jede kad hoće, a siromah kad može (Pantić, poslovica br. 243).

29. Kupiti mačku u mijehu. Kupovati na sljepačku.

Comprare alla cieca (str. 208B).
Galinec, poslovica br. 57, str. 12.
Belostenec, Kupovati mačku u mehu (maček).
VSK. Mačka se u vreći ne kupuje (Pantić, poslovica br. 2985, u komentaru citira se Ferić — Adagia).

30. Prazna vreća uzgor stat ne može (sacco, 636A).

Galinec, poslovica br. 98, str. 14.
Appendini, str. 308. navodi Della Bellin tekst.
VSK. Prazna vreća uspravno ne može da stoji (Pantić, poslovica br. 4436, u komentaru citira se Appendini).

31. Žedan konj mutne vode ne gleda.

La fame non ha occhi. (acqua torbida, 27B).
Galinec, poslovica br. 165, str. 19.
Ferić, Fabulae, knj. II, fab. 4, navodi isti tekst kao i Della Bella.
VSK. Žedan konj vode ne probira (Pantić, poslovica 1275, u komentaru navodi se kao izvor Ferić — Fabulae).

32. Od loze grozd. (padreggiare, 534B, grappolo, graspo, 356B)

Nec feroces progenerant aquilae columbas.
Galinec, poslovica br. 87, str. 13.
VSK. Od loze groz, a od trna kupina (Pantić, poslovica br. 3986).

33. Vran vraniću oko ne izbi. Vran vraniću oko ne izbija (cacciare, 155A, corbo, 228)

Galinec, poslovica br. 55, str. 39.
VSK. Vrana vrani očiju ne vadi. (Pantić, poslovica br. 633).

34. Svoj svoga samo do jame vodi.

I parenti non s'odiano a morte. (parente, 540A).
Galinec, poslovica br. 121, str. 16.

[25] Vidi F. Čale, o. c., str. 155, tekst br. 164.

VSK. Svoj svoga nad jamu vodi, al' opet neće u jamu da ga turi. (Pantić, poslovica br. 4883).

35. I bila majka, i mila majka.

Proprio per chi vien punito da chi l'ama. (madre, 450A).
Galinec, poslovica br. 23, str. 9.
Držić, Mila mati, bila mati.[26]
Belostenec navodi isti tekst kao i Della Bella. (majka)
VSK. Majka bila, majka mila. (Pantić, poslovica br. 2940, u komentaru citira se kao izvor Ferić — Adagia, koji ima isti tekst kao i Della Bella).

36. Jedno u srcu, a drugo na jeziku. (cuore, 241A)

Ne odgovara ti jezik srcu. (altro dire, altro sentire, 260A).
Galinec, poslovica br. 36, str. 10.
VSK. Jedno mu je na srcu, a drugo na jeziku. (Pantić, poslovica br. 1859).

37. Kad ideš u vuka na pir, vodi psa uza se.

Guardati dai favori di mala gente (lupo, 447A).
Galinec, poslovica br. 41, str. 10.
Ferić, Fabulae, knj. I, fab 24, navodi isti tekst kao i Della Bella.
Appendini, str. 306, navodi isti tekst kao i Della Bella.
VSK. Kad ideš vuku na čast, povedi psa uza se. (Pantić, poslovica br. 1913, u komentaru citiraju se kao izvor Appendini i Ferić — Fabulae).

38. Podignu žaba nogu da je potkuju.

Ogni cencio vol entrar in bucato (ranocchia, 606A).
Galinec, poslovica br. 94, str. 14.
Ferić, Fabulae, knj. III, fab. 2, Potokoči žaba nogu i reče: podkuj i mene.
Appendini, str. 304, Pruži žaba nogu da i nju podkuju.
VSK. Vidla žaba da se konji kuju, pa i ona digla nogu. (Pantić, poslovica br. 551, u komentaru se uz ovaj tekst citiraju Appendini i Ferić — Fabulae).

39. Hoditi na vrat i na nogu.

Andar precipitoso, 77B.
Galinec, poslovica br. 22, str. 9.
VSK. Na vrat na nos (brzo). (Pantić, poslovica br. 3149).

40. Zna vele vrag, er je star.

Con gli anni e colla sperienza s' acquista il senno. (vecchio, 754B)
Galinec, poslovica br. 163, str. 19.
VSK. Zašto vrag zna mnogo? Za što je star. (Pantić, poslovica br. 1420).

41. Tko muči, dva uči. (tacere, 719B).
Galinec, poslovica br. 136, str. 17.
Belostenec, Gdo muči, dva uči (mučim).
VSK. Što muči, uči (Pantić, poslovica br. 6314).

42. Tkoga zmija uije i gušterice se boji.

[26] Vidi F. Čale, o. c., poslovica br. 307.

Chi ha corso alcun grave rischio, va cauto eziandio ne' piccioli. (lucertola, 445A).
Galinec, poslovica br. 48. str. 11.
Ferić, Fabulae, knj. II, fab. 36, Koga je zmija upekla, boji se i gušterice.
Appendini, str. 304, Tkoga je zmija upekla, i gušterice se boji.
VSK. Koga su zmije klale, i guštera se boji. (Pantić, poslovica br. 2252, u komentaru citiraju se Ferić, Fabulae — i Appendini).

43. Još ti vo nije stao na nogu.

Non hai ancora cominciato a sentir il peso degli affari. (piè, 562B).
Galinec, poslovica br. 40, str. 10.
VSK. Nije ti krava na nogu stala. (Pantić, poslovica br. 3716). Značenje ove poslovice u Karadžića se razlikuje od onoga u Della Bellinu rječnik. U Karadžića tekst znači »što si navalio«.

44. Ne zna oso što je petrusin (apio, 89A).

Galinec, poslovica br. 67, str. 12.
Ferić, Fabulae, knj. IV, fab. 17, Ne zna tovar što je petrusin.
Appendini, str. 303, Ne zna tovar što je petrusin.
VSK. Ne zna tovar što je petrusin. (Pantić, poslovica br. 3387, uz tekst je dodana oznaka »u Dubrovniku«). Ovu poslovicu Karadžić navodi i u Srpskom rječeniku uz imenicu »petrusin«. Pantić u komentaru uz ovaj tekst citira Ferića — Fabulae — i Appednija.

45. Ne imati ništa pameti, soli, u glavi.

Non aver niente di cervello (367A)
Nihil admodum sapere.
Galinec, poslovica br. 65, str. 12.
VSK. Nema pameti ni koliko ćurka. (Pantić, poslovica br. 3468).
Nema pameti ni koliko pače (Pantić, poslovica 3467).

46. Nož u kudi ulomiti.

In cauda deficere (rompere 631A).
Galinec, poslovica br. 81, str. 13.
Ferić, Fabulae, knj. II, fab. 14: Ne ulomi nož u kudi.
Appendini, str. 305, Ne ulomi nož u kudi.
VSK. Nož u repu slomiti (Pantić, poslovica br. 3862, uz komentar »Na svršetku posla učiniti štetu«).

47. Tovar mesa, badanj juhe (bufalone, 151B).

Galinec, poslovica br. 143, str. 18.
Appendini, str. 310. Badanj juhe, tovar mesa.
Belostenec: Tovar mesa, badanj juhe. (bivol).
VSK. Badanj mesa, a kašika juhe. Velik tijelom, a malen đelom. — u Dubrovniku. (Pantić, poslovica br. 141, u komentaru se navodi Appendini).

48. Kokoš vodu pije i na Boga gleda.

Si dice a chi non riguarda il giusto (gallina, 336B).
Galinec, poslovica br. 50, str. 11.
Ferić, Fabulae, knj. II, fab. 27, Kokoš pije i na nebo gleda.

Appendini, str. 304, Kokoš pije i na nebo gleda. Uz ovaj se tekst navodi isto tumačenje kao i u Della Belle.

Belostenec ima isti tekst kao i Della Bella (kokoš).

VSK. Kokoš pije, a na nebo gledi (da je ne bi jastreb prevario.) (Pantić, poslovica br. 2376). Značenje ove poslovice u Karadžića se razlikuje od onoga u Della Bellinu rječniku.

49. Laža kratke noge ima.

La bugia ha corte gambe. (bugia, 152A).

Galinec, poslovica br. 58, str. 12.

Ferić, Fabulae, knj. III, fab. 14, navodi se isti tekst kao i u Della Bellinu rječniku.

Belostenec navodi isti tekst kao i Della Bella (laž).

VSK. U laži su kratke noge (Pantić, poslovica br. 5852, u komentaru se citira kao izvor Ferić — Fabulae.

50. Činiti od muhe vola.

Di mosca far un bue (mosca, 499A).

Galinec, poslovica br. 8, str. 9.

VSK. Od muhe pravi elefanta (Pantić, poslovica br. 3990).

51. Za nevolju babu vođu, kad djevojka (đevojke) ne nahođu.

Chi non può quel che vuol, quel che può voglia (vecchia, 754B).

Galinec, poslovica br. 156, str. 19.

Appendini, str. 309, Babu vode, kad đevojku ne nahode.

Belostenec navodi Della Bellin tekst (baba).

VSK. Za nevolju babu vode, kad đevojke ne nahode (Pantić, poslovica br. 1365, a u komentaru se citira Appendini).

Na temelju navedenih primjera potpunih i djelomičnih podudarnosti poslovica iz Della Bellina rječnika s Karadžićevom zbirkom poslovica možemo izvesti sljedeće zaključke:

Usporedba paremiološkog gradiva iz Della Bellina rječnika s onim u kasnijim djelima sakupljača paremiološke građe Ferića, Appendinija, Belostenca i Karadžića ukazuje da ima izravne veze između ovih autora i Della Belle.

U navedenim primjerima potpune podudarnosti i djelomične podudarnosti vidljivo je da su Della Belline poslovice poslužile kao izvor Feriću, Appendiniju, priređivačima Belostenčeva rječnika i Karadžiću.

Kod Della Belle, Belostenca i Karadžića nailazimo na potpunu podudarnost u tekstovima navedenim pod brojem 1, 2, 5, 6, 8, 11, 13, 15, 21, 24. Prema tome, te je tekstove Karadžić mogao preuzeti u svoju zbirku i iz Belostenčeva rječnika.

Kod Della Belle, Ferića, Appendinija i Karadžića potvrđena je potpuna podudarnost u tekstovima pod brojem 3, 9, 13, 24, 27, pa je i u ovom slučaju moguće posredno prenošenje Della Bellinih tekstova u Karadžićevu zbirku.

Kod Della Belle, Appendinija i Karadžića potvrđena je potpuna podudarnost u tekstovima pod brojem 8, 10, 12, 20, 22, 23, 25, a samo kod Della Belle, Ferića i Karadžića u tekstu pod brojem 16.

Kod Della Belle i Karadžića nailazimo na potpunu podudarnost u tekstovima pod brr. 4, 7, 14, 17, 18, 19, 26, pa tu s većom sigurnošću možemo pretpostaviti da ima izravne veze između Della Belle i Karadžića.

Iz navedenih se podataka vidi da je Karadžić neke Della Belline tekstove mogao preuzeti i posredno, pa prema tome, možemo prihvatiti kao sigurne samo dio Galinčevih tvrdnja. Galinec u svojoj raspravi ne uzima u obzir mogućnost posrednog prenošenja paremiološkog gradiva preko Belostenčeva rječnika, Ferića i Appendinija.

M. Pantić, premda je u svojoj raspravi vrlo temeljit u navođenju izvora Karadžićevih poslovica, nigdje ne spominje Della Bellin rječnik kao jedan od izvora. U komentarima uz poslovice često spominje kao Karadžićeve izvore Ferića (Adagia i Fabulae) i Appendinija. Rezultati ove analize pokazuju da je Karadžić u Della Bellinu rječniku mogao naći izvor paremiološkog gradiva, a isto gradivo od Della Belle preuzeli su i kasniji Karadžićevi izvori Ferić i Appendini. Čini se da je Miroslavu Pantiću promakao i tekst Galinčeve rasprave, jer je nigdje ne spominje. On ne pretpostavlja ni mogućnost prenošenja Della Bellinih poslovica preko Belostenčeva rječnika do Karadžićeve zbirke.

U analiziranim primjerima poslovica iz Della Bellina rječnika prepoznajemo izraz naše kulture i podneblja, ali i utjecaj jezičnih i kulturnih kontakata s evropskom tradicijom. Iste ili vrlo slične tekstove nalazimo i u drugih evropskih naroda, a to potvrđuje da slične prilike i način života dovode do stvaranja sličnih tekstova.

Ako smo u analizi leksičkog gradiva utvrdili da je Karadžić sigurno poznavao Della Bellin rječnik i da se njime koristio kao izvorom leksičkog gradiva, postaje očito da je pri tom naišao i na Della Bellino paremiološko gradivo. Sigurno ga je zabilježio i usporedio s već prikupljenim gradivom da bi ga kasnije uvrstio u svoju zbirku.

Karadžić nije preuzeo sve Della Belline poslovice, jer se rječnikom služio prvenstveno kao leksikografskim izvorom pa zato u njegovoj zbirci nailazimo na dio poslovica koje se podudaraju s Della Bellinim tekstovima i na one koje se djelomično razlikuju jer ih je autor vjerojatno našao u nekom drugom izvoru ili ih je sam naknadno prilagodio tekstovima koje je već posjedovao.

BIBLIOGRAFIJA

a) Rječnici

Jakov Mikalja, *Blago jezika slovinskoga,* Laureti 1649 — Anconae 1651.

Ardelio Della Bella, *Dizionario italiano, latino, illirico,* In Venezia, 1728, presso Cristoforo Zanne.

Ivan Belostenec, *Gazophylacium seu latino—illyricorum onomatum aerarium,* Zagrabiae, 1740, i *Gazophylacium, reprint izdanje,* knjiga I. i II, Liber, Zagreb, 1973.

Ivan Voltiggi (Voltić), *Ricsoslovnik illircskoga, italianskoga i nimacskoga jezika s jednom pridpostavljenom grammatikom illi pismenstvom,* Beč, bez oznake godine.

Joakim Stulli, *Lexicon latino-italico-illyricum,* Budae, 1801.

Joakim Stulli, *Rjecsosloxje slovinsko-italiansko-latinsko,* Dubrovnik, 1806, po A. Martecchini.

Joakim Stulli, *Vocabolario italiano-illirico-latino,* Ragusa, 1810, presso A. Martecchini.

Vuk Stefanović Karadžić, *Srpski rječnik, istolkovan njemačkim i latinskim riječima*, Beč, 1818.
Josip Drobnić, *Ilirsko-němačko-talijanski mali rěčnik, sa osnovom gramatike ilirske*, Beč, 1846—1849.
Vuk Stefanović Karadžić, *Srpski rječnik istumačen njemačkijem i latinskijem riječima*, Beč, 1852.
Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU, svezak I (1880—1882) — svezak XXIII (1975).

b) Knjige i studije

Francesco Maria Appendini, *Grammatica della lingua illirica*, Ragusa, 1808, presso A. Martecchini.
Augusto Arthaber, *Dizionario comparato di proverbi e modi proverbiali*, Milano, Hoepli, 1972.
Stjepan Bosanac, *Ocjena Dellabelline gramatike*, Nastavni vjesnik, knj. IX, Zagreb, 1901, str. 529—561.
Frano Čale, *Poslovice, sentencije i srodni oblici u djelima Marina Držića*, Anali Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU, Dubrovnik, 1980, sv. XVIII, str. 135—174.
Đuro Daničić, *Poslovice*, Zagreb, 1871.
Vladoje Dukat, *Dubrovačko izdanje Dellabellina »Dizionarija«*, Rad, JAZU, knj. 237, 1929, Zagreb, str. 235—272.
Vladoje Dukat, *Jambrešićev Lexicon latinum...*, Rad, JAZU, 162, Zagreb, 1905, str. 192—234.
Vladoje Dukat, *Izvori Belostenčeva Gazophylacium latino-illyricum*, Rad, JAZU, knj. 227, Zagreb, 1923, str. 80—109.
Vladoje Dukat, *O kompoziciji i vrelima Belostenčeva Gazophylacium illyrico-latinum*, Rad, JAZU, knj. 235, Zagreb, 1928, str. 1—25.
Franjo Fancev, *O postanju iliričko-latinskoga dijela Belostenčeva Rječnika*, Prilozi za književnost, istoriju i folklor, knj. III, Beograd, 1923, str. 150—165.
Đuro Ferić, *Fabulae ab Illyricis adagiis desumptae*, Racusae, apud A. Trevisani, 1794.
Franjo Galinec, *Isusovac Ardelio Della Bella i Vuk Stefanović Karadžić*, Vrela i prinosi, posebno izdanje, broj 3, Zagreb, 1944.
Josip Kekez, *Poslovice i njima srodni oblici*, Zavod za znanost o književnosti, Filozofski fakultet, Zagreb, 1984.
Vuk Stefanović Karadžić, *Narodne srpske poslovice i druge različne kao one u običaj uzete riječi*, Cetinje, 1836; Poslovica 4157, Beč, 1849; Poslovica i izreka 6120, Beograd, 1900.
Marko Kosor, *Zaboravljeni trojezični rječnici Josipa Jurina*, Rad, JAZU, knj. 303, Zagreb, 1955, str. 119—210.
M. Milas, *Ispravci dubrovačkih riječi u Vukovom rječniku*, Rad, JAZU, knj. 136, Zagreb, 1898, str. 223—248.
Miroslav Pantić, *Sabrana dela Vuka Karadžića*, knj. IX, Prosveta, Beograd, 1965, *Srpske narodne poslovice, Vuk St. Karadžić i naše narodne poslovice*, str. 573—660.
Miodrag Popović, *Vuk Stefanović Karadžić 1787—1864*, Nolit, Beograd, 1964.
Lj. Stojanović, *Život i rad Vuka Stef. Karadžića*, Beograd, 1924.
Josip Vončina, *Leksikografski rad Ivana Belostenca*, objavljeno u reprint izdanju Belostenčeva *Gazophylaciuma*, str. III—XVII, Liber, Zagreb, 1973.

MIROSLAV PANTIĆ
Beograd

ARDELIO DELLA BELLA I DUBROVNIK

Vrlo veliki deo svoga života, a pretežniji deo svog radnog veka, Ardelio Dela Bela,* italijanski isusovac iz druge polovine XVII i iz početnih desetina XVIII stoleća proveo je u našim krajevima, u Dubrovnku pre svega, i najduže, a zatim u Splitu, u kome je, 3. decembra 1737, dočekao i svoj poslednji dan i gde mu je i grob.[1] Ovamo je on stizao, a potom boravio, sad kraće, sad duže, a gdekad i čitave nizove godina neprekidno, i to u više mahova, po odluci svojih starešina, po vlastitom izboru ili napokon na zahtev pojedinih crkvenih dostojanstvenika sa ovoga tla, koji su njega, i delovanje njegovo, osobito cenili, i koji su stoga nastojali, i u tome uspevali, da od viših vlasti izmole da im se iz Italije uputi ovaj redovnik najviše učenosti, zaista sveta života i retke, gotovo besprimerne, misionarske revnosti i veštine. Ovde je Dela Bela napisao i oba svoja dela, naučna, besednička i književna, proistekla iz te njegove delatnosti ili namenjena potrebama te vrste, i ona su i svojim predmetom, i jezikom kojim su napisana, ili koga se tiču, kao i po čitaocima kojima se obraćaju i ciljevima kojima su imala da posluže, najtešnje vezana

* Budući da smo u ovom prilogu prihvatili pravopis kojim se služi akademik prof. M. Pantić, nismo mijenjali njegovo pisanje prezimena A. Della Belle, kao ni druge izričaje i posebnosti srpskog književnog jezika. (Priređivač).

[1] O Ardeliju Della Belli pisao je pre svih još u XVIII veku G. Mazzuchelli, *Gli scrittori d'Italia cioè notizie storiche e chritiche intorno alle vite e agli scritti dei letterati italiani*, Vol. II, p. II, Brescia, 1760, str. 631—632. Potom je životopis A. Della Belle dao njegov sabrat i saradnik G. L. Camelli *(Breve raguaglio della vita del P. Ardelio della Bella D. C. D. G. missionario nella Dalmazia)*, ali je to delo štampano tek krajem prošlog veka (Modena, 1888). Kao pisac, Ardelio Della Bella uveden je u tzv. dubrovačku biografiku: S. Dolci (Slade), *Fasti-litterario-ragusini*, Venetiis, 1767, str. 5 (samo po njemu i u: A. Horányi, *Nova memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, P. I, A—C, Pestini, 1792, str. 376; F. M. Appendini, *Notizie istorico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de'Ragusei*, t. II, Ragusa, 1802, str. 303—304). U biografiku Dalmacije uključuje ga S. Gliubich, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Vienna, 1856, 99—100. Njegovu novu bio-bibliografiju donose A. Backer — C. Sommervogel. *Bibliothèque de la Compagnie de Jesus*, t. I, Bruxelles—Paris, 1890, coll. 1150—1151. Novija literatura o njemu: S. Bosanac, *Ocjena Dellabelline gramatike*, Nastavni vjesnik,

za ovo podneblje.[2] Dela Belu, prema tome, s razlogom možemo, a i dužni smo da osećamo i smatramo kao sugrađanina negdašnjih Dubrovčana i Splićana, kao što njegovim delima, s punim pravom, pripada mesto u povesti naše književnosti i kulture.

Kada je iz Splita stigla vest o smrti oca Ardelija, sada na žalost neznani, a inače veoma savesni, letopisac Dubrovačkog kolegijuma uneo je u svoj spis ceo jedan elogijum preminulom sabratu, nevelik možda u odnosu na zasluge pokojnika, a pogotovu nedovoljan za radoznalost budućih čitalaca, ali neobično dug, i čak izuzetan,, ako se ceni u srazmeri s ostalim zapisima takva roda. Nepoznati isusovac ubeležio je tu da je Dela Bela od osamdeset tri svoje godine čitavih dvadeset šest utrošio u Dubrovniku, »služeći kao učitelj, ili starešina ili misionar, uvek cenjen sa svoje učenosti, revnosti i uspešnosti u radu«. Osećajući, međutim, da je to još nedovoljno, kao pohvala, letopisac je dodao da će sećanje na Dela Belu biti uvek blagosloveno »zbog onoga što je uradio na korist Grada i kolegijuma, ne štedeć truda za svako duhovno i svetovno opšte dobro«. Ostalo je, najposle, u tom zapisu sačuvano zauvek i ponešto od raspoloženja koje je tada odjednom zavladalo u Gradu, kao i o osobitim znacima poštovanja prema pokojniku, koji su se u toj prilici videli, i ovde i drugde. »Njegovu smrt oplakali su svi koji su ga znali, beleži naš letopisac, a počast mu je odavana izuzetnim izrazima, kao što su pomeni, pohvalne besede, darovi u vosku, služenja misa, i najzad portret koji je nadbiskup zadarski dao da se načini u Rimu«.[3]

Mnogo pre tog osećajnog oproštaja s Dela Belom pisci *Letopisa Dubrovačkog kolegijuma* beleže svaki od njegovih čestih dolazaka i boravaka u Gradu, kao i svrhu tih tadašnjih njegovih bavljenja ovdje, kao što naznačuju, isto tako, i njegove odlaske iz Dubrovnika. Blagodareći tim zapisima, uvek vrlo kratkim, doduše, i sa jedva ponekom naznakom koja omogućuje tek bledu predstavu o poslovima koje je učeni italijanski isusovac obavljao za tih svojih boravaka u Dubrovniku, može se ustanoviti njihov broj i zatim njihov niz, a onda i njihova svrha i sadržina njihova. Obaveštenja o Dela Beli koja su u njima sačuvana lepo se, a ponegde i široko, upotpunjuju s vestima o

IX, 1901, str. 529—561; V. Dukat, *Dubrovačko izdanje Della Bellina »Dizionara«*, Rad JAZU 237, 1929, str. 235—272; Isti, *Katančićeva kriitka Dellabelina rječnika*, Rešetarov zbornik, Dubrovnik, 1931, st. 473—475, M. Vanino *Ardelio Della Bella*, Život, Zagreb, XVIII, 1937, str. 316—320, 362—374; Isti, *Lovro Camelli i njegova povijest pučkih misija u mletačkoj Dalmaciji*, Vrela i prinosi, XII, 1941, str. 87—192; G. Marotti, *Il gesuita Ardelio Della Bella, il fracescano Gioachino Stulli e i loro vocabolari;* Sanctus Blasius, III, 1940, str. 51—52, 60—61, 66—68; F. Galinec, *Isusovac Ardelio Della Bella i Vuk Stef. Karadžić*, Zagreb, 1944 (Vrela i prinosi, Posebno izdanje br. 3); A. Cronia, *Contributo alla grammatologia serbo-croata*, Richerche slavistiche, I, 1952, str. 22—37; J. Antolovic, *Otac Ardelio Della Bella (1655—1737) apostol Dalmacije*, Obnovljeni život, XLII, 1987, str. 508—525; XLII, 1988, str. 20—71, s nav. lit.

[2] Ta su dela: *Dizionario italiano, latino, illirico*, koji je sam pisac izdao u Veneciji 1728 (drugo izdanje priredio je Dubrovčanin Pero Bašić i ono je štampano u Dubrovniku 1785) i njegove propovedi *Razgovori i pripovidanja*, koje je mnogo posle njegove smrti publikovao Splićanin Matija Čulić u Veneciji (najverovatnije godine 1805).

[3] *Ljetopis Dubrovačkoga kolegija 1559—1764*, izdao Miroslav Vanino D. I., Vrela i prinosi, 7, 1937, str. 69.

njemu i tim njegovim dubrovačkim danima, koje su ostale i koje se još daju naći u svakovrsnim drugim izvorima.

Idući po tragu svih tih vesti, sada se sasvim pouzdano zna da je Ardelio Dela Bela prvi put stigao u Dubrovnik krajem 1681. godine.[4] Bio je tada dosta veoma mlad: tek mu je bila dvadeset šesta godina, i nije još bio ni sveštenik. Njegov život dotle protekao je uglavnom u učenju i pripremanju za poziv koji je izabrao: šesnaest godina najranije mladosti prošlo mu je u rodnoj Fođi, i to je valjda sve što je on tamo proživeo; posle toga, punih šest godina učio je u Napulju filozofiju i pravne nauke, zatim je, pošto je, 2. februara 1677, stupio u red, po dve godine proveo u novicijatu (1677—1679) i na studijama retorike (1679—1681). U Dubrovnik je on ovoga puta poslat da u ovdašnjem kolegijumu predaje latinski jezik i književnost, i besedništvo; iz školskih klupa, u kojima je dotle sedeo kao učenik, takoreći odjednom postavljen je ispred njih, kao nastavnik. Ne zna se ništa o tome, jer nije to nigde zabeleženo, koliko je mladih Dubrovčana, iz svih društvenih redova imao tada kao svoje đake, niti se može ustanoviti ko su oni bili; poznato je, samo to, da je među njima bio budući veliki lekar i medicinski pisac svetskog glasa Đuro Baljivi, koji se, uzgred rečeno, tada još sasvim skromno zvao Đuro Armeni,[5] ali sumnji nema da su se i neki drugi docniji dubrovački pisci, naučnici i erudite uopšte našli u tom broju. Te prve tri svoje godine u Dubrovniku Dela Bela je upotrebio još da nauči naš jezik, — »slovinski« ili »ilirski«, kako se tada govorilo, — koji mu je bio neophodan za budući misionarski rad u narodu, što mu je već onda bio cilj u koji je gledao s najvećim nadama i za koji se onda mislilo da je jedan jezik čitavog mnogoljudnog i prastarog slovenskog naroda od Jadranskog do Severnog ledenog mora i od Triglava do Crnog mora. Taj jezik učio je on s gorljivom revnošću i krajnje usrdno, kao što je radio i sve drugo čega se latio uostalom, i stigao je da ga nauči začuđujuće dobro.

Po okončanju celog jednog trogodišta, koje je proveo učeći druge, ali učeći i sâm, Dela Belu je čekao poslednji odsek njegovih studija, koje je prema propisima morao da svrši: tri godine (1684—1688) izučavao je teologiju na najvišem isusovačkom učilištu, Gregorijanskom univerzitetu u Rimu. Tek pošto je i to s uspehom obavio, vratio se u Dubrovnik, 18. decembra 1688. sa željom da se konačno ogleda u misijama (con desiderio d'applicarsi a queste missioni).[6] Verovatno je od tada nešto od toga i učinio, ali u svakom slučaju ne previše, jer i vremena nije imao mnogo: tek nepunu godinu mogao je on tada boraviti u Dubrovniku, pošto će već 10. avgusta 1685. biti upućen u Firencu, na dužnost koju su mu propisi njegovoga reda nalagali (per far il suo terzo anno).[7] Ali tada je stekao svoja prva misionarska iskustva, koja su besumnje morala biti za njega vrlo dobra osnova za dalji njegov rad te vrste.

Ubrzo je, međutim, Dela Bela dobio i treću priliku da dođe u Dubrovnik: februara 1690. on je tu stigao zajedno s novopostavljenim dubrovačkim nadbiskupom Vinčencom Lukezinijem (Lucchesini), ali se u Grad vratio u stvari

[4] *Isto*, str. 32.

[5] *Isto*, str. 33.

[6] *Isto*, str. 37.

[7] *Isto*.

da u njemu i u dubrovačkim krajevima nastavi svoje misijsko delovanje (ritornò per queste missioni).[8] Za godinu i po, koliko je u svemu tadašnji njegov boravak u Dubrovniku potrajao, Dela Bela je imao svakakvih dana: teški su sigurno bili u vreme dugih sporova i nesuglasica rektora Dubrovačkog kolegijuma Rafa Tudiševića, znamenita isusovca i teologa, ali i vlastelina dubrovačkog iz jedne od najstarijih patricijskih kuća, i ostale sabraće, sa nadbiskupom Lukezinijem, vezana ponajviše za onda neizmerno trnovita pitanja područništva i jurisdikcije;[9] a u svetle svakako spada 2. februar 1691, kada je u ruke pomenutog svog starešine Tudiševića položio svoja četiri svečana zaveta.[10] A budući da su to bila vremena kada je kuga pretila Gradu, te se iz Italije nije mogao dobaviti propovednik, kao što je to činjeno inače, po već stoletnom običaju, da u glavnoj dubrovačkoj crkvi »predika« o adventu i korizmi — što je vazda bivalo na italijanskom jeziku i cenilo se najviše — dubrovačka »gospoda« zatražila su od Dela Bele da se on tog posla prihvati,[11] što je spremno i učinio i što je, valjda, na opšte zadovoljstvo i obavio. Tada se on propovedima koje je držao tri puta nedeljno, Dubrovniku prvi put predstavio u drugoj svojoj glavnoj životnoj ulozi: kao propovednik; posle je već imao mnogo prigoda da se sa predikaonice obraća vernicima najrazličitijeg sastava i u oba jezika, to jest, u svom, italijanskom, i u njihovom, ali opet u svom, jer ga je usvojio do kraja, »slovinskom«.

Iste godine u kojoj je u Dubrovniku položio svečane zavete, Dela Beli je stiglo novo određenje njegovih starešina, ovoga puta da ode u Peruđu i da tamo preuzme predavanja filozofije; tako je 24. oktobra 1691. on prešao u taj italijanski grad[12] i u njemu je ostao samo nešto manje od četiri godine. Da li je i tada bio u nekoj vezi s Dubrovnikom ne može se pouzdano znati: ali slutiti se ipak može, i po tim slutnjama skoro je izvesno da jeste: ako i ne drugo, morao je sretati bar pojedine Dubrovčane. U svakom slučaju, na prvu mogućnost Dela Bela spremno dolazi u Dubrovnik, 15. avgusta 1694, sada u društvu s još jednim izvanredno učenim svojim sabratom, koji će postati pisac na našem jeziku takođe, Domenikom Brunijem.[13]

Dolazak Ardelija Dela Bele iz Barlete u Dubrovnik — u kome je on tada već bio stari znanac — kao i način na koji je on tu bio primljen, i raspoloženje koje je njegovim povratkom među Dubrovčanima stvoreno, lepo je, i dosta opširno, opisao sveštenik i jedan od prvih erudita i pisaca toga grada u ono vreme Đuro Matijašević, javljajući se pismom, 22. oktobra 1684, prijatelju, i svešteniku takođe, Stijepu Dezideriju u Rim.[14] Tu je on dao svoje viđenje,

[8] *Isto.*

[9] *Isto,* str. 37—38.

[10] *Isto,* str. 39.

[11] *Isto.*

[12] *Isto.*

[13] *Isto.*

[14] U sačuvanoj prepisci Đura Matijaševića *(Lettere di Don Giorgio Mattei),* to je pismo *(Al P. Stefano Desideri Roma)* u četvrtom tomu (Biblioteka Male braće u Dubrovniku, rkp. 312), na str. 21—22. Up. i mišljenje Đura Matijaševića o Della Belli saopšteno u izveštaju o dubrovačkoj crkvi podnetom novom nadbiskupu Đovaniju Konventatiju (Conventati) pred njegov dolazak u Dubrovnik 1714. godine (»... il P. Ardelio Della Bella di singolar attività in tutte le cose, Missionario insigne,

i doživljavanje svoje, italijanskog isusovca, koje je viđenje jedan portret u malome; istovremeno, ono je svedočanstvo o prijateljstvu koje je povezalo Dubrovčanina s tim Italijanom, a koje nije bilo bez dejstva na tadašnji, kao i sav kasniji, rad Dela Belin, kako u književnosti, tako i u nauci. Prema Matijaševićem obaveštenjima, dolazak o. Ardelija u Dubrovnik u društvu »sa jednim« (bio je to Domeniko Bruni) njegovim sabratom bio je veoma drag (gratissimo) većini Dubrovčana (alla maggior parte della Città): posetioci od svake vrste hrlili su u manastir da ga vide i pozdrave, a uticajni vlastelin »Lafica« — jedan od ondašnjih Gučetića, zapravo, — koji je prethodno jedva mogao poverovati u njegov dolazak, primio ga je onako kako je to njegovom položaju u dubrovačkom društvu i bilo prilično. Potom su dvojica isusovaca išla i u Cavtat, a odatle i u Konavle, gde ih je opet, u kući svojoj, s toplinom ugostio isti dubrovački gospodin. Po Matijaševićevom sudu, Dela Bela je bio do kraja sposoban za posao koji se odlučio da radi: znao je jevrejski i grčki, latinski je govorio kao da mu je to materinji jezik, a i u »slovinskom« načinio je toliki napredak, da će već na proleće moći da sa željenim uspehom obavlja svoje misje. Njegovo poznavanje književnosti i drugih nauka o čoveku duboko je i prostrano; usto je on živahan kao pravi Napolitanac — Matijaševiću je palo na pamet da njegovo držanje uporedi sa večito pokretljivom živom (partecipa un po del argento vivo), — žovijalan u razgovoru, a pored silne učenosti ipak krajnje skroman.

Prema namerama Ardelija Dela Bele i Domenika Brunija — a sigurno je to bio i njihov zadatak — trebalo je da oni zajedno obavljaju misije »po Dalmaciji«, kako je, s dosta neodređenosti, zapisano. Ali prilike su bile ratne i za takve poslove krajnje nepogodne: tih godina ratovali su u našim krajevima Turci i Venecija; zato se Bruni posle nešto više od godine dana vraća u svoju provinciju, u Napulj, dok Dela Bela, naprotiv, u Dubrovniku ostaje. U svom kolegijumu on je, 30. jula 1696, izabran za rektora, što je, od 15. avgusta kada je dužnost preuzeo, ostao za svih narednih šest godina.[15]

Tih šest godina što ih je Dela Bela proveo na čelu Dubrovačkog kolegijuma nisu za njega prošle u vedrini, niti ih je mogao upamtiti po spokojstvu. Sasvim suprotno od toga, bilo je u njima za njega i sabraću mnogo nedaća i trzavica, dugih i ogorčenih parnica po sudovima, natezanja s dubrovačkom vladom i njenih prekora, složenih novčanih poduhvata i neprilika, muke, truda i znoja. Parnice je Dela Bela vodio s vlastelom Pucićima, braćom Matom i Lukom Lucijanovim, koji su se odjednom pojavili s nekim svojim pravom na letnjikovac i vrt u Gružu, što su ih isusovci već pune dve decenije držali i oko čije su obnove posle zemljotresa, u kome su oni bezmalo bili upropašćeni, utrošili ogromne svote dukata. Parnica se vodila dugim i zamornim pravnim postupkom i sa promenljivom srećom, ali i s konačnim uspehom na Dela Belinoj strani; Pucići su se uostalom sami neočekivano predomislili i odrekli su se tih svojih tako dugo i s tolikim žarom dokazivanih i branjenih prava.[16] Ali sa sličnim, i još manje osnovanim, zahtevima javili su se i dubrovački

totalmente accerditato per tutta la Dalmazia, che quelli Prelati fanno a gara per averlo nella loro Diocesi« (M. Deanović, *Đ. Matijašević o prilikama u Dubrovniku na početku XVIII v.,* Građa za povijest književnosti hrvatske, XI, 1932, str. 150).

[15] *Ljetopis Dubrovačkoga kolegija 1559—1764,* str. 40, 41.

[16] *Isto,* str. 41.

franjevci: oni su odnekud potraživali takođe isto to dobro. Dela Bela se tada obratio Rimu da ovaj franjevce opomene da takve pretenzije ne postavljaju. Mala braća uzvratila su, prenevši celu stvar u oblast državne jurisdikcije, koja je po njima tom opomenom bila povređena; takvo je bilo i stanovište dubrovačkog senata, koje su franjevci podstakli i nadahnuli, i sekretar Republike dobio je nalog da ode rektoru isusovaca i izrazi mu nezadovoljstvo »gospode« zbog ovog njegovog obraćanja Rimu,[17] koje je ona, ipak, odmah i praštala, ne videći u njemu zle namere. Nije čudo što se Dela Bela posle svih tih nevolja odlučio da, veće sigurnosti radi, izloži javnoj prodaji ovo dobro; dubrovački vlastelin Petar Sorkočević kupio je tada vrt i letnjikovac za ciglih osam stotina dukata.[18] Velikih uzbuđenja Dela Bela je imao i oko neobične odluke dubrovačke vlade da isusovci moraju prodati posede koje su imali u Orašcu, na Lopudu i u Stonu, i koje su im u prošla vremena ostavili razni darodavci. Protiv te odluke, koja je nepravedno pogađala samo njihov red, jer su ostali crkveni redovi zadržali sve svoje nepokretnosti, Dela Bela je ustao da se bori svim sredstvima, a obratio se i svojim poglavarima u Rimu koji su mu poslali određena uputstva i pisma za kneza i Vijeće Republike. Isusovci su iz toga spora izišli neporaženi, ali sa konačnom štetom ipak: sami su zatim prodali i ove svoje posede, tešeći se, za uzvrat, da su oni i inače, zato što su toliko udaljeni od kolegijuma, »išli stalno na gore i da stoga nije bilo nikakve nade da će od njih biti nekoga prihoda, a i kuće se nisu mogle dati u najam, pošto su polusrušene, i s obzirom na mali broj stanovnika na ovim ostrvima«.[19] Sporove slične ovima, koji su svi imovinske prirode i svi su oko nepokretnih dobara koje su dubrovački isusovci držali, i na koja su, od vremena do vremena i drugi polagali prava, imao je Dela Bela tada još: ali njihovo nabrajanje ne bi izmenilo mnogo predstavu o njegovoj onovremenoj svakidašnjici, prepunoj uzbuđenja i napetosti svakoga roda. Neka su od njih bila vezana za pribavljanja sredstava — davanjem imovine u zakup ili pod interes, ali i svakako drukčije — neophodnih za gradnju crkve, koja je odavno bila zamišljena i koja se dugo iščekivala;[20] druga su opet nastajala kada je rektor kupovao zemljišta kojima je zaokruživao prostor za crkvu i kolegijum. Početak gradnje te crkve pao je upravo u vreme u koje je Dela Bela bio rektor kolegijuma: 23. aprila 1699. mrkansko-trebinjski biskup Antun Primović, vlastelin i franjevac dubrovački, postavio joj je kamen temeljac, uz odgovarajuću svečanost i božju službu: con decorosa funzione, kako je to označio letopisac isusovačkog kolegijuma.[21]

Odmah po okončanju njegove rektorske dužnosti u Dubrovniku, starešine su Dela Belu odatle uputile u Firencu, gdje je, posle kraće službe u Kolegijumu San Giovannino, dobio da predaje skolastičku teologiju.[22] Činio je to na

[17] *Isto,* str. 42.

[18] *Isto,* str. 42.

[19] *Isto,* str. 44—45.

[20] O svemu tome, s dovoljno iscrpnosti, na raznim stranama često navođenog *Ljetopisa Dubrovačkoga kolegija 1559—1764.* Videti o tome i dokumenta Historijskog arhiva u Dubrovniku: *Consilium Minus* 87 (1694—1700), 131, 136—136', 137—137', 137'—138; *Diversa Notariae* 144 (1764—1781), 104 i d.

[21] *Ljetopis Dubrovačkoga kolegija 1559—1764,* str. 41.

[22] M. Vanino, *Ardelio Della Bella,* 5. Po Vaninu Della Bella je na dužnosti rektora ostao do 20. aprila 1702, a iste je godine premešten u Firencu.

opšte zadovoljstvo — između drugih to je zadovoljstvo izražavao i granduka Toskane — ali je sâm u duši bio nezadovoljan i na ovom svom poslu istrajavao je jedino vođen bespogovornom redovničkom poslušnošću. Stalno je snevao, međutim, o Dubrovniku, i o Dalmaciji takođe, i misijama u njima, odnosno neposrednim dodirima sa hrišćanskim narodom, i radu na širenju božjeg nauka i njegove reči u njemu. U bezgraničnoj i dirljivoj svojoj veri molio se, pa i zavetovao, da ga njegovi poglavari ipak upute tamo.[23] Taj je čas uistinu i došao, ubrzo, kada su se nekako sustigla dva poziva njegovim starešinama u tome smislu: jedan je bio iz Dubrovnika, a drugi je poticao od splitskog nadbiskupa Stefana Kozmija. Taj učeni i revni Venecijanac, koji je bio i ugledan teolog i erudita u svome vremenu,[24] stalno je u svojoj dijecezi podsticao ili pokretao dela velike pobožnosti i zasnivao ustanove znatnoga religioznoga dejstva. On je i lično došao u Firencu da od velikog vojvode Toskane isprosi pristanak da se Dela Bela pošalje njemu u Split: bio mu je potreban misionar te uverljivosti i takve revnosti, i tolike besprekornosti ličnoga primera. Uspeo je u tome, bezmalo potpuno: rešenje Dela Belinog poglavara bilo je da ovaj naporedno i podjednako deluje i u Dubrovniku i u Splitu.[25] S koliko ga je žara tražio, i sa koliko veselja i sreće dočekao, sâm je Kozmi predstavljao u pismu svom najbližem prijatelju, velikom eruditi i starinaru Antoniju Maljabekiju (Magliabechi), iz Splita 15. novembra 1703. koje je potom štampano u prvom od dva toma poznate zbirke *Clarorum Venetorum ad Antonium Magliabecchium nonnulosque alios epistolae,* u Firenci 1746. godine.[26] »Upravo je ovamo stigao otac Ardelio Dela Bela iz Družbe Isusove, koga sam s najvišom žudnjom tražio ... — piše Kozmi tom prilikom. — Šta bih još mogao reći o ocu Ardeliju? Za nekoliko trenutaka samo osvojio je srce i moje i čitavoga grada; ali još više je od toga što će on svojom apostolskom revnošću ugrabiti i mnoge duše iz ruku demona«. U Splitu je Dela Bela s najvišim uspjehom, i sa starim svojim misionarskim žarom, narod podučavao u veri i bogopoštovanju, odlazeći u te pohode u društvu s isusovcem Lovrom Kamelijem, piscem raznih bogoljubnih knjiga na našem jeziku, koji je kao i otac Ardelio savršeno naučio, i svojim, što on tada nije mogao ni slutiti, a još manje znati, potonjim biografom. Taj narod nalazio je Dela Bela ne samo po gradovima, već, i još više, na selima, ali osim tamo i drugde, pa i po mestima najvišega očaja, na galijama i po bolnicama. Biograf znamenitih ličnosti stare Dalmacije Šime Ljubić naveo je onekud iz spisa nadbiskupa splitskog Kozmija oduševljeno priznanje misionarskim podvizima oca Ardelija, kojima je on »tokom mnogih godina posvetio ovu dijecezu i bio prvi da u zemlje novoga osvojenja (nei paesi di nuova conquista) donese katoličkim Morlacima utehu božje reči, a pravoslavnima (ai Greci Scismatici) prve znake istinite vere (della fede ortodossa)«.[27] Nastavio je to Dela Bela, i sa

[23] M. Vanino, *Ardelio Della Bella,* 5.

[24] O Stefanu Kozmiju (Stefano Cosmi, Venezia 1629—1707) videti, između ostaloga, i S. Gliubich, *Dizionario biografico ... della Dalmazia.*

[25] Videti o tome nav. dela: G. Mazzuchelli, *Gli scrittori d'Italia,* 631, S. Gliubich, *Dizionario biografico,* 99—100; M. Vanino, *Ardelio Della Bella,* 5.

[26] *Clarorum Venetorum ad Ant. Magliabechium nonnullosque alios epistolae.* Ex Autographis in Biblioth. Magliabechnana, quae nunc Publica Florentinorum est. adservatis descriptae, Tomus secundus, Florentiae, 1746, Epistola XX, pp. 264—265.

[27] S. Gliubich, *Dizionario biografico,* 99—100.

nesmanjenim žarom, i onda kada Kozmija više nije bilo, pod njegovim naslednicima, Stefanom Kupilijem (Cupilli) i Džambatistom Largijem (Larghi).

I u Dubrovniku je Dela Bela tih godina, kad god je za to bio u prilici, činio isto, uz blagonaklonu podršku, a gdekada i uz pomoć tamošnje vlade: poslednjeg dana decembra 1706, na primer, Malo vijeće Dubrovačke Republike donelo je odluku »da se ocu Ardeliju Dela Beli, isusovcu, od novaca legata Pauperum Christi dodeli deset dukata za troškove njegove misije (pro expensis suae Missionis)«.[28] Ali ni tada nije se njemu dalo da misli samo o najsvetijim stvarima i da čini dela najviše pobožnosti. Morao je i 1707. godine da uza sve to vodi i jedan ogorčen spor s dubrovačkim dominikancima, koji su obnovili vlastite zahteve iz 1697. i 1703. godine, da im se za neku kuću, srušenu u zemljotresu 1667, ali koja je bila na zemljištu što je ušlo u prostor na kome je sagrađena isusovačka crkva, plati odgovarajuća zakupnina. Dela Bela je pred konzulima Republike, tužbama, žalbama, mnogobrojnim apelacijama, arbitražama, zastupao prava svoga kolegijuma, dokazujući svu i mnogostruku neosnovanost takvih zahteva: pre svega, plaćalo se za kuću, koja je srušena, a ne za zemljište, i otkako je ona srušena, ni zakup se ne plaća više; zatim, zemljište na kome se ona nalazila nije u sklopu prostora na kome je crkva podignuta; i najposle, to je zemljište vlada Dubrovnika darovala isusovcima bez ikakve naknade.[29] Možda je i uspeh oca Ardelija u ovoj stvari ponešto uplivisao na odluku da po odlasku za Barletu Luke Antonilija, tadanjeg rektora, on ostane kao vicerektor u Dubrovačkom kolegijumu.[30]

U ovome odseku svoga dubrovačkog življenja Ardelio Dela Bela je najneposrednije bio od koristi i svetovnim vlastima Republike, koja mu je tako dugo i s toliko srdačnosti pružila gostoprimstvo i kojoj je on uzvratio mnogim duhovnim dobrima: vlada ga je izabrala za jednoga od svojih teologa. Bila je to služba savetodavna, ali od velike časti i visokoga ugleda: u najosetljivijim pitanjima koja su zasecala u odnose državne vlasti i Crkve, ili u duhovnim stvarima kada se one do kraja isprepletu sa stvarima svetovnim, a od državnog su interesa, vlada dubrovačka, kao i ona u Veneciji uostalom, postupala je sledeći dakako najčešće državne razloge: vreme je to kada je državni razlog (ragion di stato) osnovna filosofija svakog političkog i državnog postupanja. Ali Dubrovnik je bio i država čvrsto zasnovana na katoličanstvu koga se ona nepokolebivo držala, i od koga nije ni htela, a ni mogla, da odstupi ni najmanje: Sveta Stolica bila je osim toga jedan od najmoćnijih i najznatnijih zaštitnika u svim opasnim trenucima njene istorije. Vlada dubrovačka htela je, prema tome, da, postupajući striktno prema interesima svoje državne politike, ne dovede u iskušenje ni svoje odnose sa Crkvom, a u krajnjoj liniji ni sa papom. Ali to, što je ona tako grčevito htela da izbegne, događalo se ipak od vremena do vremena, i tada je dolazila u sporove, ili u otvorene sukobe s nadbiskupima, s kaptolom ili s pojedinim crkvenim redovima u državi. Zato se ona u svim složenijim pitanjima, koja proističu iz tog krajnje osetljivog odnosa države i Crkve, ili se njih tiču, ili najposle

[28] Historijski arhiv — Dubrovnik (HAD), *Consilium Minus* 88 (1701—1708), 219.

[29] *Ljetopis Dubrovačkoga kolegija*, str. 47.

[30] *Isto.*

u njih zasecaju, starala da čuje reč teologa: ta reč imala je biti zasnovana na kanonskom pravu, na spisima crkvenih naučitelja, na učenjima i tradicijama rimske Crkve. Teolozi Republike — sve najuglednije ličnosti ondašnjeg dubrovačkog društva, uvek iz pojedinih monaških redova, kao što su, na primer, isusovac Rafo Tudišević, benediktinac Ignjat Đurđević, franjevac Sabo Slade-Dolči — u odgovoru na pitanja koja su im postavljena upućivali su često vrlo iscrpne, pažljivo sročene i na silnoj učenosti, pravnoj, teološkoj, pa i filozofskoj, zasnovane rasprave; utisak je da su se u njima oni u najvišoj mogućoj meri trudili da imaju krajnje razumevanje za postupanje, za rešenja ili za stanovišta vlade, i da su njihova mišljenja predstavljala najčešće pravnu i teološku potporu vladi u tom postupanju, u tim rešenjima, u tim stanovištima. Ali, preko svake mere oni ipak nisu išli, i ne može se naći mnogo primera da su se u tim svojim »konsultima« svesno i očigledno ogrešili o vlastitu savest pravnika, teologa i mislilaca; ponekad su, šta više, što je istina bilo retko, njihova mišljenja išla u suprotnom pravcu od očekivanja vlade. Za tih godina dok je bio u službenom svojstvu teologa Republike Dela Bela se nekoliko puta našao pred zaista složenim i neizmerno delikatnim pitanjima: najosetljivije od njih nesumnjivo je bilo ono o crkveno-pravnoj znanstvenosti interdikta i izopštenja kojima je monsinjor Andrea de Robertis, ondašnji dubrovački nadbiskup, ošinuo dominikance, njihovog priora i čitav njihov manastir. Ovaj siloviti prelat, koji je, kao i svi nadbiskupi dubrovački u ono vreme, bio Italijan, i inače je u gradu imao mnogo sporova i sukoba svake vrste: tašt i slavoljubiv, kao i mnogi barokni ljudi, on je na sve strane izazivao ogorčenje, pa i gnev, prekomernošću zahteva, suvišnom strogošću, ne uvek pravim, čak ni pravičnim, postupcima, kaznama koje je izricao lako, a kojih se nije odricao nikako; pred najvišim sudovima u Rimu prosto su se sustizale tužbe protiv njega i sporovi povodom njegovih nekad upravo neshvatljivih odluka.[31] Ovaj njegov sukob, pa može se reći i rat, s dubrovačkim dominikancima izrastao je na uistinu beznačajnom povodu, koji se, međutim, u ona vremena činio itekako krupan i stvaran, i koji je zato i dobio neočekivane razmere: nadbiskup, koji je sa svojom pratnjom i sa uzdignutim krstom na čelu povorke svečano krenuo dominikancima da učini čast nadbiskupu Kotora, koji se nalazio kod njih, zaustavljen je na samom ulazu u manastir, gdje mu je uljudno, mada odlučno, rečeno, što je on i sam vrlo dobro znao, ali nije želeo da poštuje, da njegov čovek koji nosi krst (crucifero) ne može ući u manastir tako kako

[31] Dubrovački nadbiskup Andrea de Robertis bio je plemić iz italijanskog grada Salerna i osoba velike učenosti; oko dve decenije proveo je u Rimu, na papskom dvoru i u službi raznih kardinala; u Dubrovnik je dolazio kao papski vizitator, a 3. oktobra 1708. papa Klement XI imenovao ga je za dubrovačkog nadbiskupa; u tom dostojanstvu održao se do kraja 1713, kada je premešten za episkopa Polikastra u Kalabriji. U Dubrovniku je dolazio u sporove pa i prave sukobe, kako sa svetovnim vlastima, tako i sa pojedinim crkvenim ličnostima. Gdekad su se na udaru strogoga nadbiskupa našli i monasi ili sveštenici koji su bili pisci, kao što su Ignjat Đurđević ili Đuro Matijašević; sveštenik Nikola Jaja podneo je Rimu 5. aprila 1711. opširnu optužbu, a i dubrovačke vlasti vodile su istrage o nadbiskupu i njegovom držanju u Dubrovniku. Videti o tome u Historijskom arhivu u Dubrovniku *Varie Scriture di Mr. Andrea Robertis Arcivescovo di Ragusa dal 1708. in 1713 (Prepiska*[18] 29. 3060/II). O tom dubrovačkom nadbiskupu videti: D. Farlatus — J. Coletus, *Ecclesiae Ragusinae historia*, Venetiis, 1800, str. 268—270.

se uputio, »sa uzdignutim krstom« (con croce alzata), jer se tome protive današnja tradicija (la cosuetudine inveterata) i privilegije koje je potvrdila i sama Sveta Stolica. Silno pogođen i savladan srdžbom, nadbiskup je odmah izdao proglas o interdiktu »stoga što su oci dominikanci sprečili našeg posioca krsta da pred nama donese krst u njihov manastir« (eo quia PP. Dominicani impediverunt nostrum Cruciferum deferre ante nos Crucem in eorum Monasterium). Sigurni u svoja prava, dominikanci nisu mnogo hajali za interdikt, i ponešto zato, a svakako podosta i iz prkosa — jer i oni su bili ljudi svojega veka — proglas su skinuli sa vrata svoga manastira, a sutradan su zazvonili, kao da nikakva interdikta nije ni bilo. Situacija u kojoj su se svi našli nije međutim bila nipošto jednostavna: dominikanska crkva, u one godine kada ni katedrala ni Sveti Vlaho nisu bili u funkciji, primala je mnogobrojan narod, koji se sada našao u nevolji i čudu, jer je ostao lišen jedne od dveju preostalih većih crkava; vlada dubrovačka koja se uopšte smrtno bojala svih smutnji i uvek je gledala da ih, ako može, izbegne, bila je uznemirena i ogorčena; nadbiskup se očigledno prenaglio i prekoračio svoja prava; dominikanci su javno oglasili svoj prkos i nepoštovanje nadbiskupa. Pitanje koje je upućeno teolozima Republike, od kojih je jedan, i onda vrlo viđen, bio Dela Bela,[32] glasilo je da li je stvar zbog koje je sve to nastalo bila zakonski i dovoljan razlog za tako tešku kaznu kao što je interdikt, da li je nadbiskup nastupao sasvim po pravu (iuris ordine servato), da li su dominikanci uopšte bili u okviru njegove jurisdikcije i da li svetovni vladar, a to je dubrovačka vlada u ovom slučaju, sme da dejstvuje, tražeći zlu leka i da bi izbegla ono što je mnogo gore? Odgovor Ardelija Dela Bele, vrlo opširan i brižljivo potvrđen pozivima na svete oce i crkvene autoritete, svodi se, ukratko, na odlučno osporavanje legitimnosti interdikta i čitavog postupanja dubrovačkog nadbiskupa: niti je krivica takva da bi zahtevala toliku kaznu, niti je nadbiskup u pravu kada je tako uporno nastojao da sa uzdignutim krstom uđe u manastir, niti su dominikanci bili pod njegovom jurisdikcijom, niti je s obzirom na prilike opravdano njegovo isključenje dominikanske crkve iz služenja pobožnom narodu, niti je zvonjenje zvona imalo onaj smisao, i one ciljeve, koji su mu pridavani, niti bi dejstvovanje dubrovačke vlade u svrhu smirenja opšte bure bilo po pravu neke njene vlasti u ovakvim stvarima (non per viam iurisdictionis), već samo po putu pravedne odbrane (per viam iustae defensionis).[33] Ostala

[32] Konsulte u tom sporu dali su, pored Della Belle, dubrovački isusovac Rafo Tudišević (*Prepiska*[18] 29. 3060/II br. 8) i italijanski benediktinac Lodoviko Moreno, koji je u to vreme bio monah na Lokrumu i teolog Republike (teologo dell'Eccellentissima Republica di Ragusa). (*Isto*).

[33] Veoma iscrpne i pažljive dokumentovane konsulte A. Dela Bele takođe vid. u *Prepiska*[18] 29. 3020/8). Spor između nadbiskupa i dubrovačkih dominikanaca rimska Kongregacija za biskupe rešila je kompromisom: objavila je da nadbiskup ima pravo da sa izdignutim krstom ulazi u dominikanski manastir, ali i njegovo izopštenje dominikanaca i kazne koje im je izrekao proglasila ništavnim (*Prepiska*[18] 29. 3060/II, br. 19). Nadbiskup je u međuvremenu bio suspendovao Ardelija Dela Belu što se angažovao, čak »sa suviše žara« (anche con troppo calore), u korist kažnjenih dominikanaca, pa je potom tu suspenziju povukao; ali je bio silno rasrđen na isusovce što su dopuštali da u njihovoj crkvi služe misu izopšteni dominikanci i pretio je da će i na njihovu crkvu baciti izopštenje ako to i ubuduće budu činili; stoga im je njihov starešina to strogo zabranio (*Prepiska*[18] 29. 3060/II, br. 22).

pitanja, na koja je u drugim prilikama Republika od Dela Bele tražila odgovor nisu bila ni ove težine ni ovakve složenosti, pa su i odgovori na njih bili jednostavniji ili lakši. Ta su pitanja na primer: da li neki krivac koji je utekao stražarima u crkvu, pa je ponovo od njih uhvaćen, na nekoliko koraka izvan crkve, uživa ipak pravo imuniteta?[34] da li se prihodi od dva ženska manastira, onoga sv. Marije i onoga sv. Klare, nastala posle zemljotresa 1667. sjedinjenjem osam ranijih dumanjskih manastira, mogu koristiti i za gradnju i zasnivanje novih manastira za dumne?[35] da li se dobra koja je bogati dubrovački trgovac ostavio svojoj udovici s izričitom odredbom da ona uvek stoje u banci i vuku interes, mogu upotrebiti, bez obzira na ograničenja u testamentu, za kupovanje nekretnina, ako su prihodi od interesa postali odveć beznačajni?[36] I ta pitanja i odgovori našega oca Ardelija, koji su, po prirodi svojoj, istinske rasprave iz oblasti crkvenog prava, pa prema tome spadaju u krug njegovih dela, imaju više zanimljivosti kao rečiti podaci o vremenu iz koga su i na koje se odnose, i kao delovi neke slike o njemu, no što bi inače bili važni i značajni po sebi.

Skoro da bi se isto to, samo s nekim neophodnim izmenama, razume se, moglo ponoviti i kada je reč o propovedima koje je Dela Bela držao dubrovačkim vernicima na našem jeziku, u Bratovštini dobre smrti ili u katedrali i koje su posle njega ostale u rukopisu. Te propovedi tiču se opštih i večitih tema crkvenog propovedanja i govorene su, sa više ili manje govorničke veštine i nadahnuća, u skladu, i po načelima savremenog crkvenog besedništva. Njih je otac Ardelio govorio jezikom koji je u Dubrovniku naučio, a uostalom i bile su one Dubrovčanima namenjene. Ti Dubrovčani za Dela Belu najčešće su, a reklo bi se čak: i jedino, »gospoda« i »plemići«, »plemenite vladike« i »vlastela«, a samo po izuzetku, pa i tada uvek u vezi s »čeljadetim plemenitijemi«, »pučke« i, još više posluga. A da je to dubrovačko plemstvo, i da su pojave i problemi života u ovim propovedima uvek dubrovački, potpuno je očigledno, i to uostalom Dela Bela i ne krije, već, šta više, i na sasvim nedvosmislen način stavlja do znanja. On govori o Gradu, kako to Dubrovčani čine, misleći da taj Grad neizostavno mora biti, i da se ima uvek shvatati, i podrazumevati, kao Dubrovnik. Mesta kakva su, na primer, ova ne ostavljaju u tom pogledu ni najmanje prostora za sumnju: »Hvala Bogu, gospodo, mi jesmo u pravovirnomu Gradu, paček u Gradu pripravovirnomu, gdino katoličanska vira vazda je neoskrnjena, na sramotu od bližih odmetnikov i Muhamedove tašte hvale, stolovala, ne budući pametara (što je naša dika i vaša) da mog(l)a je igdar koji zahod suproć Isukrstovoj viri stupaje staviti. Paček, ovi Grad jest tratenjem od stata ne malim usrid turski' gradova stig Isukrstov uzdvignuo.«[37]

Ili pak ovo, u kome se obnavlja sećanje na strašni zemljotres 1667: »... Kada ona trešnja koja vami i današnji dan suze iz oči izažimlje porazi

[34] *Prepiska*[18] XXVIII. 3059. *Consulte di varj Teologi del secolo 17mo e 18mo*, br. 46.

[35] *Isto*, br. 47.

[36] *Isto*, br. 51.

[37] *Razgovori i pripovidanja...*, Razgovor XII, U nedilju sedamdesetice II, str. 57—58.

sa svim Gradom svoje građane, tko mišlja u ono doba na onu plačnu pogubu, tko li se njoj nadijaše. Svaki tada mišljaše o svemu inomu izvan smrti. . . .«[38]

U jednoj od ovih svojih beseda Dela Bela pred Dubrovčanima spominje i njihovog najvećeg pesnika i navodi im stihove iz njega, nemajući čak potrebe da im razjasni da je taj »vaš glasoviti pjesnik«, kako ga on naziva, u stvari Dživo Gundulić: ». . . kamate i zadužbine jesu nakazni veće nego one koje iznađe vaš glasoviti pisnik, kada reče: 'Kuge u kući, žensko lice, psi troglavi, zmaji hudi, poluribe, poluptice, poluzviri, poluljudi . . .«[39]

Ali Dubrovnik se u ovim besedama pokatkad čak i izričito spominje, i tada su to apostrofe u kojima je Dela Bela ne samo izricao oduševljene i najkrupnije pohvale gradu, i isticao čak i s pesničkim zanosom, ono što je bilo, i što se u tom gradu s ponosom spominjalo vekovima, kao njegova večita slava: »Dubrovniče, kruno od slobode, ti si sam steko među tolicim gradovim od Dalmacije, ali zašto, reci mi? Ja bo sebi ne mogu pravi i očiti uzrok od toga ugonenuti bez tebe. Mogu samo reći da od kada si viru svetu Isukrstovu zapoznao i primio, od tada je čistu uzdržiš i po turskoj lakomoj zemlji zamiritim načinom raspružaš. Di bi mogli oni bidni krstjani po Albaniji, Bosni i Serviji rastrkani, mirno Boga štovati i njegove svete, da ti s jasprom ne tažiš turski gniv i po tom putu ne lakočiniš njima način od bogočastjenja. Gorušte poznajem tvoje srce prema Bogu, vidim lipotu tvoji' crkava, vidim veličnost i pomstvo crkovni' pjenja, vidim poštenje koje nosiš namisnicim, tvoja almustva, ljubav prema ubozim. Ovo su, ovo, dila, smijem reći, koja su ti dostojali lipi dar koji uživaš . . .«[40]

Nije se Dela Bela ustezao ni da, pored poštovanja svoga za Dubrovnik, i divljenja pred njegovom istorijskom veličinom, ne dade maha još i svojoj ogromnoj ljubavi za taj grad — tu zemlju, i državu zapravo — čiji je stanovnik tako dugo bio, ali koji je osećao kao vlastiti, skoro kao rođeni: ». . . Zato, moj Bože, ti znaš koliko žudim spasenje od svih, a navlastito od ovoga Grada, Grada toliko plemenita. Blago meni da bih mogo za spasenje od svih život dati, proliti krv . . .«[41]

Kao i svaki crkveni propovednik onoga vremena, Dela Bela je svoje »predike« — ili svoje »razgovore i pripovidanja«, kako su one u izdanju nazvane — namenio hrišćanskoj i moralnoj poduci svojih slušalaca, njihovom upućivanju u »život bogoljubni« i u postupanje životno koje bi bilo u punome skladu s Hristovom reči i sa učenjima Crkve. Ne jednom se stoga on zato stavlja u položaj nezadovoljnika tokom i prirodom savremenih prilika i stanjem u društvu do čijeg mu je dobra toliko stalo. Iz tih njegovih kritika — i iz saveta kako bi trebalo da bude, koje on takođe štedro daje — mogu se vaspostaviti pojedine oblasti onovremenog dubrovačkog života, moral, shvatanja i ponašanje ljudi u te dane i godine, njihove navike, njihova svakodnevica, običaji njihovi, pa čak i njihovo odevanje i moda.[42] S te strane oni su još i posebno zanimljivi, pa je svakako velika šteta što nisu i dolično, i kako su zasluživali, izdati. Izdavač njihov, »pripoštovani don Matija Čulić, kanonik Splitske crkve poglavite, i prvostolne Dalmacije, i sve Kroacije«, koji ih je početkom prošloga stoleća — više od sto godina posle njihovoga nastanka, dakle — dao »na svitlost«, za šta mu svakako dugujemo zahvalnost, nikako nije bio, i to se mora reći, na visini zadatka. On je Dela Belin jekavski dubrovački govor prenosio u svoju splitsku ikavštinu mada ni to nije činio dosledno i sa dužnom pažnjom, kada se već odlučio da tako čini. Ali što je još više, i teže, i gore, on je na mnogim mestima reči premeštao ili zamenjivao drugima, ili je čak umesto pojedinih odseka Dela Beline proze unosio sasvim druge, i najverovatnije svoje, ili ih je pak jednnostavno ispuštao. Sve se to lepo, i jasno, dade videti, i ustanoviti, sravnjenjem njegovog izdanja, s originalnim rukopisom našega propovednika, koji se, na svu sreću, sačuvao i koji je i sada u Splitu.[43]

Iz ko zna kojih razloga, u koje sada više nije moguće pronići, Dela Bela nije bio član dubrovačke »Akademije ispraznijeh«, koja je baš u godinama kada je on bio delatan u tom gradu, obnavljala svoj rad i davala nove znake života. Za čudo je to kada se ima u vidu da su neki vrlo znani članovi tog učenog društva, i najuticajniji usto, pa i njeni predsednici sami, bili njegovi bliski prijatelji i s njim su i inače sarađivali u drugim stvarima. Nije tome razlog ni to što je o. Ardelio bio stranac, jer, najpre, u njemu Dubrovčani nisu nikada ni mogli gledati stranca u potpunosti, a osim toga i što su među njenim uglednim članovima bili još neki Italijani, — kao što je

[38] *Isto*, Razgovor XXXV, U nedilju II Prišastija III, str. 158.

[39] *Isto*, Razgovor XVIII. U petak III nedilje korizme, str. 87.

[40] *Isto*, Razgovor XXVIII. U nedilju drugu Prišastija I, str. 132.

[41] *Isto*, Razgovor XXXIII, Na dan S. Stipana I Mučenika, str. 153.

[42] Još je V. Jagić god. 1876. u radu *Građa za istoriju slovenske narodne poezije* (Rad JAZU 37) iz propovedi A. Della Belle izneo niz mesta u kojima se odslikavaju prilike i ljudi XVIII veka sa njihovim navikama i u njihovoj svakodnevici. Tim mestima mogla bi se dodati i druga, kao npr.: »Lako je reći dici: 'Molite Boga'. Ali međutim vidi da mati ne moli, ili nepomljivo. Lako je također napomenuti da slušaju starije, ali vide da je smutnja svaki dan u kući zašto žena neće da posluša muža, čuju da se kunu, da se psuju među sobom roditelji . . .« (str. 64). »Da Bog dâ da se čestokrat ne događa gdi gospodar uči junaka prodati dušu, učeći ga krivim kletvam i nepravicam privariti iskrnjega u prodavanju. Ono dite kad je došlo u oni dućan ne znadijaše što su pogane bludnosti, ali čujući gdi gospodar šali se i smijući se pripovida što se sramuje čisti jezik napomenuti, što ćete? Domalo momak mogao bi učiti svoga meštra u grubu govorenju i goru dilovanju (. . .). Što će reći da ona divojka kad je došla u onu kuću bila (je) kako čista golubica, a nakon malo druga se kaže od šta je bila (str. 64). Ktili bi roditelji da su dobri snovi i Boga bojeći se, a oni ne samo opako živu, nu još stavjaju njih opačine prid oči sinova« (str. 65). »Nisu li još slipe one tašte žene, one lude mladice koje drže za vesela arajdanja one razgovore, one poglede, ona pozdravljenja, ona posmjehovanja, one darove? Ah, smanjene bespametnice. Jeda ne poznajete mnoge i mnoge, koje o tezih ljubezni malo po malo popužujući, na svrhu upale se u sramotno nepoštenje? Slipice, otvorite oči, odstupite od pogibili tila i duše« (str. 70). »Tko može tomačiti dobro koje zapričuju, štetu koju čine, pitam koji žegu po kućah, po svemu Gradu oni šaptavci vražiji službenici?!« (str. 75) »Ne znam zgodi li se ovdi što se zgađa drugovdje, navlastito u slobodni dnevi od Poklada: prohodi kada god kroz koju ulicu, koji god mladi plemić u lipe haljine obučen, i nikomu ne dosadeći grede svojim putem, samo se brže u sebi baneći i nasladeći se od svoje lipostí, od svoga krasna stasa, od svoga čina gizdava. Kad etoti iznenada ćuti se udaren ili grudom od snega, ili jednom jabukom, smihom od okolostoјećih« (str. 133).

[43] Propovedi »rečene« u Dubrovniku od Ardelija Dela Bele čuvaju se u autografu u MS. 60 Gradske biblioteke u Splitu.

benediktinac Lodoviko Moreno, na primer, — koji su, kao i on, dugo godina živeli, i delovali, u Dubrovniku kao redovnici.

Usprkos tome, najznačajnije Dela Belino delo, njegov rečnik, ili *Dizionario italiano, latino, illirico,* kako mu je pravi naziv, proisteklo je, i to u najvišoj meri, iz rada, iz gledanja na naš jezik, iz osnovnih načela najzad, koji su obeležje i glavna sadržina postojanja te Akademije. Uveren da je »slovinski« ili »ilirski« jedan i jedinstven jezik, zajednički za sve Slovene, i da su mu prostranstva i međe ogromni, da se on razastire i širi na Istru, Dalmaciju, Kranjsku, Korušku, Štajersku, Hrvatsku, Moravsku, Češku, Bosnu, Srbiju, Bugarsku, Donju Ugarsku, Rašku, Transilvaniju, Vlašku, Rusiju, Moskoviju, Podoliju i Poljsku, i da se svuda tamo govore samo različiti njegovi dijalekti,[44] osnovna je doktrina »Akademije isprazniјeh«, nasleđena, uostalom, iz istovetnih lingvističkih poimanja našega humanizma, u obliku, i sa obogaćenjima, koja su konačno dali istoričari, erudite i pesnici našega baroknog slavizma. Dela Belino iskustvo, koje je stekao slušajući ispovedi Bugara, Srba (»Rassiani«) i Poljaka, i koji su njega dobro razumevali, kao što je on razumevao njih, o čemu se govori u predgovoru rečnika, samo je potvrda, i dopunski argument, takvu uverenju, i opredeljenju o. Ardelija za njega. Pa i uverenje da su »bosanski« i »dubrovački«, kao jedan vid njegov, najčistiji i najbolji deo tog »slovinskog« ili »ilirskog« govora delili su, jednodušno, svi dubrovački »akademici isprazni«, kao što su ga, ali samo mnogo pre njih, delili i barokni pesnici Dživo Gundulić i Džono Palmotić, ili erudite i istoričari, poput Mavra Orbina i Stijepa Gradića, da ostanemo kod onih koji su, u tom pogledu, i najznačajniji. Otuda i onoliko mnoštvo i nesumnjiva, čak nesrazmerna, prevaga dubrovačkih pesnika nad ostalima među izvorima iz kojih je Dela Bela izvlačio reči, određivao njihova značenja, pokazivao njihovu primenu. Zbog takve ocene dubrovačkog govora, i zbog tolike prevage dubrovačkih pesnika i njihovih dela, kao izvora Dela Belinog rečnika, njemu je čak docnije i zamjerano — Katančić je to činio, na primer,[45] — ali bi se takvim zamerkama, uveren sam, naš dobri o. Ardelio najiskrenije čudio: jer u svemu tome on je tada samo išao za opštim dubrovačkim gledanjima na jezik »slovinski«. Sasvim je izvesno da njegovo neposredno dugovanje Dubrovčanima — i među njima upravo onima koji su bili duša i ponos, i glavni pokretači svih akcija »Akademije isprazniјeh« — ide i znatno preko toga. Istoričar dubrovačke književnosti Frančesko Marija Apendini koji je, kao i Dela Bela, bio po poreklu Italijan, ali po svakom drugom opredeljenju stvarni Dubrovčanin, odnekud je znao, najverovatnije iz usmene tradicije, da je o. Ardelio u toku svojih dugih boravljenja u Dubrovniku

●

[44] Vid. uvodni tekst *(L'autore a chi legge),* pisan u Veneciji oktobra 1728, u kome Dela Bela kaže: »Il Dialetto dicui mi servo si è il Bosnese, e l'Reguseo stimato il migliore... E qual lingua tanto si stende, quanto Illirica, o vogliam dirla Slava? L' Istria, la Dalmazia, la Carintia, la Carniolia, la Stiria, la Croazia, la Moravia, la Boemia, la Bossina, la Servia, la Bulgheria, l'Ungheria Inferiora, la Russia, la Transilvania, la Vallachia, la Russia, la Moscovia, la Podolia ed anche la Pollonia: tutti questi gran Regni e Provinicie, e gran parti della Tracia, parlano con dialetti diversi la lingua Illirica. Io ho udite le Confessioni de' Bulgrai, Rassiani & anche de Polacchi ed essi hanno inteso me, ed io loro...«

[45] V. Dukat, *Katančićeva kritika Della Bellina rječnika,* Rešetarov zbornik, 1931, str. 473—475.

došao do »nekakve zbirke Matijaševića« (una tal raccolta del Mattei) i da je on iz nje izvukao (ricavò) svoj rečnik.[46] U nauci našoj nije se pošlo tragom tog Apendinijevog objašnjenja i nije mu pridavana nikakva veća pažnja; zato je ono ostalo i nerazjašnjeno. U njemu je, međutim, sadržana vrlo važna vest i ona može značiti samo to da je Dela Bela u vrlo bitnoj meri iskoristio leksikografsku građu Đura Matijaševića, sakupljenu u prvim godinama XVIII veka. Taj preznameniti Dubrovčanin, koji je bio i pesnik, doduše slab, i erudita, i sakupljač narodnih pesama i poslovica, i nenadmašni znalac dubrovačkog pesništva, i prepisivač pesničkih tekstova, i koji je, dok je bio u Dubrovniku, bio među najdelatnijim članovima »Akademije isprazniјeh«, dobio je u toj Akademiji zadatak, da sa pesnikom Dživom Bunićem Mlađim, i antikvarom i eruditom Ivanom Aletinom, izradi latinsko-italijansko-»ilirski« rečnik. Matijašević se bio sa svim žarom, i sa svojom ogromnom radljivošću, bacio na posao — radio ga je on sâm, od trojice imenovanih — i ispisao je, u tu svrhu, veliki broj dubrovačkih pesničkih dela. Ali kada je, kao sveštenik, došao u sukob s već spominjanim dubrovačkim nadbiskupom Andreom de Robertisom, koji je i prema njemu pokazao svoju nepopustljivu aroganciju, kaznivši ga najpre zabranom bogosluženja, i zatim i izgnanstvom iz Dubrovnika, otišao je on pravo u Rim, i nikada se više, ni kada je njegova nedužnost dokazana, ni kada su mu sve kazne ukinute, nije vratio u rodni grad. Tu su, sasvim sigurno, ostale mnoge njegove hartije, do kojih je nekako došao i naš o. Ardelio: po načelima Đura Matijaševića, i na njegov način — jer Matijašević je posao svršio samo za prva tri slova — nastavio je on dalje. Leksikograf on nije bio, barem nije to bio po vlastitom određenju: radio je taj posao, kao što i sâm svedoči, po naređenju starešine — to je njegov general, ili nadbiskup splitski, ili ko zna ko — kome sam ništa nije mogao, želeo, ni smeo da odrekne. A radio ga je s trudom, s mukom, s unutrašnjim otporima, uveren samo u njegovu korisnost: da on posluži misionarima koji će, posle njega, delovati među »slovinskim svetom«, pošto ništa po njegovom uverenju, iza koga je stajalo čitavo njegovo iskustvo, nije za misionara od veće pomoći od poznavanja jezika naroda sa kojim se radi.[47] Drugi Dubrovčanin, i »akademik isprazni«, kome je Dela Bela dugovao vrlo mnogo, kako je to i sam govorio, bio je pesnik i jedan od najvećih dubrovačkih erudita XVIII veka — veka izrazite i neizmerne erudicije, inače — Ignjat Đurđević. On je Dela Belin *Dizionario* pregledao, i mnogo je šta u njemu ispravio, i dodao (rivisto, emendato e accresciuto) i naš je leksikograf bio spreman da »radi dužne pravde i harnosti« to javno prizna i dolično istakne, ali kako je Đurđević to u nekom naletu skromnosti — jer on skroman nije bio — ipak otklonio, u predgovoru je, nešto blaže, istaknuto da je »taj dubrovački opat benediktinac, osoba učena i erudita, i izvrsni pesnik u svome jeziku«, ovaj rečnik »video« s brižljivom marljivošću«.[48]

●

[46] F. M. Appendini. *Notizie istorico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de'Ragusei,* t. II, Ragusa, 1802, str. 303—304.

[47] U navedenom uvodu uz rečnik *(L'autore a chi legge)* Della Bella tvrdi: »Riceveranno aiuto da quest' Opera principalmente quei che bramano d'impiegare i loro fruttuosi sudori nell' essencizio delle Missioni Illiriche in tante vaste Provincie di Europa«.

[48] U istom uvodu u rečnik Della Bella kaže o tome: »Con accurata diligenza l' ha (tj. rečnik) ancora veduta il Reverend. Pre D. Ignazio Giorgi Abbate Bene-

Dela Belin *Dizionario,* i izborom reči i pojmova, i obrtima, izrekama i poslovicama koji uz njih idu, kao i navodima iz dubrovačkih pesnika, umnogome je slika života ondašnjeg Dubrovnika, njegove duhovne i materijalne kulture, njegovog intelekta i njegovog mentaliteta, i sveukupnih poimanja njegovih. On je dakako i slika i izraz duha »slovinskoga« sveta uopšte, hrvatskoga i srpskoga pre svega, ukoliko je taj svet, sa svojim jezikom i duhom svojim, ušao u svet Dubrovnika, i kako je on tu viđen, doživljavan, pamćen, kako se u njemu odrazio i sačuvao. Pomenuti su u tom rečniku mnogi naši gradovi i krajevi, iako začudo ni približno svi: Zagreb je »città celebre di Croatia«, a Beograd »città nella Servia«, ali samo je za Dubrovnik rečeno da je »città nobile e libera della Dalmazia« i samo su uz njegovo ime navedeni stihovi u tolikom broju, sa toliko ponosa i od tolike časti za njega, kakvi su poznati stihovi Gundulićevog *Osmana:*

glasi se u njih sred naroda
od Istoka do Zapada
vira, gospostvo i sloboda
Dubrovnika, mirna grada,

ili pak ovi stihovi iz Ivaniševićeve *Kite cvitja razlikova:*

Odgovori: »Ono je vila
Dubrovnika slavna grada,
kû je krepos okružila
i dostojno kâ nas vlada,
i koja je od starine
plemenita nad sve ine,
nju opslužit, nju slijediti
u kreposti svijem trebuje«.

Posljednje godine svoga života Dela Bela je, star, bolestan i malne sasvim slep, proživeo u Splitu; Dubrovnik je tada još mogao samo promicati u njegovom sećanju. Iz tih je dana jedna njegova predstavka Kongregaciji kardinala tumača Tridentskoga koncila koja je tek nedavno uočena: u njoj se, negde pri kraju 1734, Dela Bela »koji tad boravi u Splitu, gde je u toku mnogih godina činio misije«, obraća s molbom, da mu se, s obzirom na okolnosti da »vidi tako malo, čak i sa naočarima, pa tek s velikim naporom

•

dittino Raguseo, persona dotta ed erudita, e Poeta eccellente nella sua lingua«. Međutim, u jednom svom pismu upućenu Ignjatu Đurđeviću pre štampanja rečnika Dela Bela je pisao: »Rendo infinite grazie alla sua gentilezza dell' incomodo che si degna prendere nella revisione del suo Dizionario: suo, perche dalla sua mano maestra riceverà i lineamenti più espressivi. Una pittura ritoccata da Tiziano non dicesi opera dello scolare che l'abbozzò: ed io come nell'altra mia le scrissi, per debito di giustizia e di grattudine, e per far credito all'opera confessarò al lettore essere stato il Dizionario rivisto, emendato acresciuto da vocaboli da P. D. Ignazio Giorgi ...« Đurđević je uzvraćao skromnim odbijanjem ponude takvog javnog Dela Belinog priznanja, dodajući ipak: »Non nego, che nella suddetta emenda ad accrescimento del libro provo travaglio non mediocre, si per la gran mole dell' opera, si per l' infinite minuzie, che per entro vi sono da esaminarisi ...« (Videti: *Dva stara pisma* Priopćio A. P., Srđ IV, 1905, str. 261—265).

može da kazuje svetu misu«, dopusti da u izvesne praznike služi napamet, posle glavne samo misu Bogorodici ili mrtvima, na što je iz Rima stigao odgovor, od 18. decembra, da Dela Bela, kako ipak nije sasvim slep, služi i privatno i u javnoj crkvi u časovima kada narod manje posećuje božju službu i uz pomoć drugog sveštenika.[49]

U sklopu ovih napomena o Dela Beli i Dubrovniku, i međusobnom njihovom odnosu, ne bi trebalo da ostane nespomenuto da je jedan Dubrovčanin, sveštenik i erudita Petar Bašić, priredio krajem veka izdanje njegovoga rečnika, znatno uvećano, ponegde ispravljeno, u ponečemu možda i iskvareno,[50] i da je drugi Dubrovčanin, pesnik i prepisivač starih pesnika iz rodnoga grada Marko Marinović, kada mu j neki prijatelj darovao »sliku oca Ardelija dela Bela od Družbe Jezusove, glasovita pisaoca i tvorca od slovnika talijanskoga, latinskoga i slovinskoga jezika, kî bi pritješten u Dubrovniku godišta 1785«, ispevao »u hvalu rečenoga«, pesmu,[51] koja, kao umetnost ne znači mnogo — kao i sve što je taj stihotvorac dubrovački stvorio — ali koja je svojevrstan epitaf zaslužnom leksikografu i propovedniku, i koja, kao jedno dubrovačko priznanje Dela Beli, a i stoga što sadrži određenu pouku pri završetku, zaslužuje da se, barem u ovoj prilici i sasvim na kraju, ipak navede:

Fodža me je na svit dala,
Spljetu ostavih tijelo u vike,
Dubrovniku mâ je ostala
Dika i knjige mê slovinske.

Slovinskoga rad jezika
Svu sam pomnju postavio,
Ne bez truda ja velika
Slovnika sam ostavio.

Neka posred Dubrovnika
Uzdrži se prednja slava
Izvrsnijeh od pjesnikâ
Kojijeh glasi ta država.

Zá naroda slovinskoga
Činih pismo ja složiti,
Riječi jezika talijanskoga
I još k temu priložiti.

[49] Molba Ardelija Dela Bele Kongregaciji kardinala tumača Trindentskog koncila i odgovor te Kongregacije od 18. decembra 1734. god. čuvaju se u prepisu u rkp. R. 6873. Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu.

[50] V. Dukat, *Dubrovačko izdanje Della Bellina »Dizionara«,* Rad JAZU 237, 1929, str. 235—272.

[51] Pesma Marka Marinovića o Ardeliju Della Belli, koja se sačuvala u autografu dubrovačkog pesnika i prepisivača starih rukopisa (u rukopisu IVb. 87. Arhiva Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu) ima ovaj dugi naslov *Isti pjesnik bivši primio na dar od jednoga prijatelja sliku Oca Ardelija della Bella od Družbe Jezusove, glasovita pisaoca i tvorca od slovnika talijanskoga, latinskoga i slovinskoga jezika, kî bi pritješten u Dubrovniku godišta 1785, spjeva u hvalu rečenoga slijedeću pjesan.* Uz pesmu Marinović daje svoja tumačenja, uglavnom o ličnosti kojoj hvale upućuje.

Vi, kî o pjenju nastojite,
Dubrovčani glasoviti,
Prednje dike vi slijedite
Kì žudite glas dobiti.

Uzdržite neuvehnuti
Cvijet jezika slovinskoga
Vi koji ste nadahnuti
Od kreposti sjajna Boga.

KRUNO PRIJATELJ

Split

ARDELIO DELLA BELLA I DUBROVAČKA ISUSOVAČKA CRKVA U OKVIRU DUBROVAČKOG BAROKA*

Isusovački propovjednik, leksikograf i filolog o. Ardelio Della Bella (1655—1737) rođen je u Foggi, a umro u Splitu. Pošto je 1677. ušao u isusovačku družbu, bio je kao mlad misionar poslan u Dubrovačku Republiku i u Dalmaciju, koja je bila pod vlašću Venecije, 1681. godine. Nekoliko se puta vraćao u Italiju da bi dopunio studije i povremeno predavao teologiju i filozofiju u raznim gradovima, ali se stalno vraćao u misije, naročito u Dubrovnik koji mu je postao gotovo drugi zavičaj. Rektor dubrovačkog isusovačkog kolegija bio je od 1696. do 1702. Drugi će, pozvaniji od mene, govoriti o Della Belli kao leksikografu i o njegovu značajnom rječniku »Dizionario Italiano, Latino, Illirico«, tiskanu u Veneciji 1728. s kratkom gramatikom »ilirskog« jezika koja se može smatrati vrlo značajnom, jer je napisana u 18. stoljeću. Mi se ovdje želimo ukratko osvrnuti na jedno važno umjetničko djelo, koje je rezultat u mnogome njegovih osobnih nastojanja, a ujedno je i remek-djelo barokne arhitekture u Dalmaciji: isusovačku crkvu u Dubrovniku. Ta se crkva počela graditi dok je on bio rektor Collegiuma Ragusinuma 1699, a posvećena je 1725. godine za rektora Šimuna Capitozzija s velikim svečanostima u prisutnosti tadanjeg dubrovačkog biskupa Rajmunda Gallanija i kneza Vladislava Bunića.[1]

*Ja sam ovaj tekst pročitao 14. listopada 1988. na znanstvenom skupu o o. Ardeliju Della Belli u Splitu. Međutim, u časopisu *Vrela i prinosi*, 17, Zagreb, 1987/88, tiskan je na str. 130—132 prikaz Mije Koradea knjige Richarda Bösela *Jesuitenarchitektur in Italien (1540—1773), I Die Baudenkmäler der römischen und der neapolitanischen Ordensprovinz*, Wien, 1985. U toj knjizi stoji da je graditelj isusovačkog kolegija u Dubrovniku bio isusovački časni brat Serafino Fabrini koji bi, prema Böselu, bio i projektant neostvarene isusovačke crkve okruglog tlocrta. Za novu bi crkvu najvjerojatnije bio izradio nacrt br. Henri Laloyau iz Bruxellesa, a taj bi nacrt u Rimu bio dotjerao i preuredio br. Andrea Pozzo kako svjedoči general Tirso Gonzalez u pismu Della Belli od 16. svibnja 1701: »... dal Fratel Pozzo in miglior maniera riformato«.

[1] M. Vanino, *Isusovci i hrvatski narod*, Zagreb, 1987, 74—77, 102—103, 117, 119—121, 532, 604. Iz obimne literature o Della Belli vidjeti: S. Bosanac, *Ocjena Della Belline gramatike*, Nastavni vjesnik, Zagreb, 1901, str. 529—561; V. Dukat, *Dubro-*

Već je ranije značajna ostavština dubrovačkog isusovca Marina Gundulića, koji je umro 1647, bila dala povod podizanju isusovačkog kolegija i crkve u Dubrovniku. Isusovački rektor Gianbattista Canauli bio je dao izraditi 1663. projekt po kome se trebao u Dubrovniku regulirati čitav kvart rušenjem velikog broja zgrada, da bi novi kolegij i crkva poprimili dominantni položaj u gradu u duhu baroknih urbanističkih zahtjeva sa scenografskim tendencijama. Prvi je projekt izradio 1660. isusovački arhitekt o. Serafino Sabrino, kojega je doveo u Dubrovnik isusovac Franjo Gundulić. Tu je akciju omeo veliki potres 1667. U Nacionalnoj bibliteci u Parizu nalazi se i nekoliko planova za isusovačke dubrovačke građevine među kojima planovi kolegija, uzdužne crkve i crkve centralnog oblika upisanog u oktogon, ali se ni ti projekti, kojima ne znamo autora, nisu realizirali. Konačno, zaslugom Della Belle započeta je gradnja današnje crkve. Posebno je značajno da je ta crkva podignuta po projektima poznatog isusovačkog arhitekta i slikara Andree Pozza (1642—1709), koji je projektirao i ljubljansku katedralu. Bez obzira na to da li je Pozzo bio osobno u Dubrovniku ili ne, za ovu je priliku značajno — među nekoliko podataka koji govore o njemu kao projektantu dubrovačke isusovačke crkve — pismo rimskog isusovačkog provincijala o. Imperialea upravo Della Belli 1698. da će se pobrinuti da Pozzo napravi nacrt za dubrovačku crkvu. Od ostalih dokumenata važniji su onaj iz 1703, u kojemu se govori da je odobren Pozzov nacrt, te onaj iz 1712. u kojemu o. Capitozzi (koji se u ranijoj literaturi krivo navodi kao graditelj crkve) piše kako je Pozzo (tada već mrtav) izradio nacrt za njihovu crkvu.[2]

Dubrovačka isusovačka crkva potpuno odgovara Pozzovoj arhitekturi, a s tom se činjenicom slažu sve tri važnije monografije o njemu: ona N. Carbonerija iz 1961, ona B. Kerbera iz 1971. i ona V. De Fea iz 1988. Kerber, dapače, iznosi pretpostavku da se za dubrovačku crkvu Pozzo ugledao u crkvu S. Fedele Pellegrina Tibaldija iz 1569. u Milanu koja s njom ima vrlo sličan donji dio pročelja, a ona V. De Fea slaže se s tom činjenicom. Dok u Milanu gornji dio u duhu manirizma odgovara donjem, u Dubrovniku se suzuje u duhu baroka naglašavajući centralnu osovinu i potcrtavajući dinamiku toga stila.[3] Dubrovačka isusovačka crkva sasvim odražava duh svoga vremena u ritmu pročelja s monumentalnim portalom, s pobočnim nišama koje razigravaju fasadu, s ložom za blagoslov nad glavnim ulazom i sa spomenutim karakterističnim suženim gornjim dijelom koji završava zabatom, a ima piramide s obje strane. Ako uzmemo u obzir i interijer, a osobito svetište, možemo mirno kazati da

Interijer crkve sv. Ignacija u Dubrovniku
(foto Nenad Gattin)

nijedna crkva u Dalmaciji ne odražava srž i bit duha baroknog stila kao upravo ova koja je zgrađena na poticaj Delle Belle. Očito, neke se slabosti mogu najlogičnije protumačiti preinakama originalnog Pozzova projekta koji se nije sačuvao.

vačko izdanje Della Bellina Dizionarija, Rad JAZU 237, Zagreb, 1929; J. Hamm, *Della Bella, Ardelio,* Enciklopedija Jugoslavije, 2, Zagreb, 1956, str. 684.

[2] O isusovačkoj crkvi u Dubrovniku pisao sam u više navrata. Vidjeti posebno: K. Prijatelj, *Dokumenti za historiju dubrovačke barokne arhitekture,* Tkalčićev zbornik, II, Zagreb, 1958. Posljednji put sam pisao u knjizi A. Horvat — R. Matejčić — K. Prijatelj, *Barok u Hrvatskoj,* Zagreb, 1982, str. 716—719. Na str. 719. te knjige omaškom sam napisao ime arhitekta Ignazio mjesto Andrea Pozzo kao što je ispravno i kao što sam na svim drugim mjestima naveo.

[3] N. Sarboneri, *Andrea Pozzo architetto,* Trento, 1961, str. 47—48; B. Kerber, *Andrea Pozzo,* Berlin — New York, 1971, str. 194—195, 262; V. De Feo, *Andrea Pozzo Architettura e illusione,* Roma, 1988, str. 19. O pariškim planovima v. J. Vallery — Radot, *Le requeil des plans d'édifices de la Compagnie de Jésus conservé à la Bibliothèque nationale de Paris,* Bibliotheca Istituti historici S. J. XV, Roma, 1960, str. 10—12.

U svojim knjigama i radovima o baroku u Hrvatskoj dao sam više puta opis ove crkve, ali se neke činjenice o njoj moraju ponoviti i ovom prigodom. Posebno bih i ovdje spomenuo da smatram da je skulpturu anđela, koji podupire Kristov monogram nad portalom, izveo arhitekt i kipar Marino Gropelli, koji je u isto vrijeme radio crkvu sv. Vlaha i koji je posvetio nekoliko redaka fresko-dekoraciji svetišta koju je izveo 1735—1738. slikar Gaetano Garcia. Njemu sam 1974. posvetio posebnu studiju. Ali je o njemu 1985. pisao, i to opširno, i V. Marković. Garcia (po prezimenu mogao bi biti Španjolac) bio je đak Francesca Solimene u Napulju, a u Dubrovnik je došao iz Rima.

Središnja kompozicija Garcijinih fresaka prikazuje apoteozu sv. Ignacija Loyole, a pobočne susrete ovog sveca sa sv. Franjom Ksaverskim i sv. Franjom Borgiom, dok je na svodu apside vizija raja sa sv. Ignacijem koji se u nebeskoj slavi moli pred Presv. Trojstvom (u odsutnosti Bogorodice, navodno iz osvete slikara prgave naravi dubrovačkim jezuitima). Raspored tih kompozicija u crkvenom svetištu, njihova tematika i dekor njihovih okvira povezuju se u osnovnoj koncepciji s Pozzovim rješenjem u svetištu crkve S. Ignazio u Rimu, ali je — kao što sam detaljno obrazložio u spomenutom radu — Garcia bezobzirno preuzimao pojedine likove i cjeline od drugih autora. Lik osnivača družbe u središnjoj kompoziciji naslikao je prema svečevu kipu G. Rusconija iz rimske crkve sv. Petra, kompozicija na kupoli varijacija je (kao što je točno uočio V. Marković) freske Cira Ferrija iz S. Agnese in Agone u Rimu, a dvije kompozicije susreta sv. Ignacija sa svojim glavnim suradnicima gotovo su identične — osim u nekim detaljima — dvjema malim slikama iste teme u Camere di S. Ignazio u rimskom Gesù. Kako autor ovih slika nije poznat, moglo bi se možda pretpostaviti da su one Garcijini »modelletti«, ali, s obzirom na spomenute ostale »plagijate«, ima za to malo vjerojatnosti.

Bez obzira na iznesene činjenice, ne može se ovim freskama, naslikanim u živoj i raspjevanoj skali boja, osporiti shvaćanje duha, ugođaja i atmosfere baroknog interijera kao ni negirati stanovita zanatska vještina u izvedbi. Odnosi boja uspjelo se, kao što sam svojedobno pisao, usklađuju s bogato ukrašenim glavnim oltarom i njegovom dekoracijom te pokazuju, naročito nakon nedavnog restauriranja, kako bi živahni i razigrani duh baroka imao čitav interijer da ga je Garcia, ili neki drugi slikar, uspio u potpunosti dovršiti.[4]

S dubrovačkom isusovačkom crkvom usko je povezana i velika skalinada koja s današnje Gundulićeve poljane vodi uspjelim ritmom dinamično shvaćenih suženja i širenja do malenog trga na kojemu se nalaze stroga i hladna fasada Collegiuma Ragusinuma i spomenuta isosovačka crkva koja nije, upravo zbog te prije podignute nespretne građevine, mogla dobiti dominatni centralni položaj. Sužavajući se prema gore u uspjelom prostornom efektu i ponovno se šireći pred završetak oko izbočene tribine s godinom 1738. i s ogradom malenih stupića ova skalinada je možda najtipičniji primjer barokne scenografske arhitektonske koncepcije u Dubrovniku i ne može a da nas — si licet parva componere magnis — ne podsjeti na veličanstvenu skalinadu rimske Piazze di Spagna koja vodi do crkve Trinità dei Monti. Dotadašnje nazi-

•

[4] K. Prijatelj, *Garcijine freske u dubrovačkoj isusovačkoj crkvi,* Peristil, 16—17, Zagreb, 1973—1974, str. 95—106, V. Marković, *Zidno slikarstvo 17. i 18. stoljeća u Dalmaciji,* Zagreb, 1985, str. 54—68, 151.

Gropellijev anđeo na pročelju crkve sv. Ignacija u Dubrovniku s Kristovim monogramom

vanje autora Pietro Padalacqua nedavno je V. Marković korigirao u Pietro Passalacqua, arhitekta iz Messine aktivna u Rimu, za kojega je utvrdio prema dokumentima da je u to doba boravio u Dubrovniku. Time je Dubrovnik dao još jedan dokaz shvaćanja duha baroknog stila, i to godinu dana prije nego što je Ardelio Della Bella sklopio u Splitu svoje umorne oči.[5]

Govoreći o ovim dubrovačkim baroknim spomenicima vidimo kako je Dubrovnik znao uklopiti novi stil, inače nametljiv, u svoju izuzetno skladnu cjelinu, toliko oštećenu u zoru 6. travnja 1667. od velikog potresa koji je uništio veliki dio grada. Potres je srušio romaničku katedralu, mnoge građevine na Stradunu (Placi) i čitave kvartove. Drugdje sam bio naglasio ulogu drugog velikog našeg čovjeka povjesničara, pjesnika i diplomate pri Vatikanu Stjepana Gradića (1613—1673) koji je mnogo pomogao svome gradu u tom teškom trenutku. On je, u okviru skromnih mogućnosti svoga grada, našao projektante prototipa kuća na Stradunu i restauratora oštećenog Kneževa dvora (Giulio Cerruti, Francesco Cartesio) i projektanta koji će obnoviti katedralu u ličnosti arhitekta Andree Buffalinija iz Urbina, koji je u duhu rimskog baroka poslao u sanducima u Dubrovnik drvene modele čitave crkve, njezina pročelja, kupole i kapitela uz Gradićeve zanimljive popratnice i savjete. Katedrala se zidala između 1671. i 1713, a Buffalinijev su projekt uz stanovite izmjene vodili s povremenim pauzama graditelji Paolo Andreotti iz Genove, Pier Antonio Perrone iz Rima, Pier Antonio Bazzi iz Genove, fra Tommaso Napoli iz Palerma (značajan za arhitekturu baroka na Siciliji, čiju bi ulogu u gradnji katedrale i u nekim radovima na Kneževu dvoru trebalo još istražiti) i lokalni majstor Ilija Katičić. I dubrovačka katedrala ima odjekā rimskog baroka, ali nema elegancije i sklada isusovačke crkve.

Dubrovačka barokna arhitektura ima i svoju venecijansku komponentu. Crkva gradskog zaštitnika sv. Vlaha, pošto je svetište »gradskog parca«, pošteđeno od potresa, stradalo u požaru, podignuta je od spomenutog mletačkog arhitekta i kipara Marina Gropellija između 1706. i 1715. Gropelli, više kipar nego graditelj, odaje u svom djelu osiromašenu varijantu onog vida kićenog venecijanskog baroka koji kulminira u djelima Sardija i Tremignana. Gropelli je, kao što je točno uočio C. Fisković, uspjelo ukomponirao svoju crkvu u arhitektonsku cjelinu grada. Kiparska komponenta kod njega više dolazi do izražaja u toj crkvi u skulpturama sv. Vlaha i dviju Kreposti, bucmastim anđelima, »točcima« i drugim elementima fasade i pobočnih zidova, glavnom oltaru koji u formi ciborija s anđelima nosi srebreni gotički kip zaštitnika Republike i kipu uskrslog Krista. Već smo spomenuli njegova anđela s Kristovim monogramom na pročelju isusovačke crkve, a vrlo vjerojatno je njegovo djelo i kip uskrslog Krista na glavnom oltaru crkve Male braće. Kao arhitekt izveo je i tzv. Ložu glavne straže s glavom brkata ratnika s kacigom, a u novije vrijeme otkrivaju se i drugi tragovi njegove aktivnosti. V. Marković pretpostavlja uvjerljivo da bi mogao biti autor grobnice nadbiskupa Tome Antuna Scottija iz 1708. u sakristiji dubrovačke katedrale, maskerona i možda jednog unutrašnjeg stubišta palače u ulici Andrijića 8 te reljefa nad nadvratnicima i glavā na vratima centralne sale ljetnikovca Božidarević Škaprlenda u Rijeci Dubrovačkoj. M. Planić — Lončarić iznosi pretpostavku da njegov rad može

[5] V. Marković, *Piero Passalacqua u Dubrovniku*, Peristil, 24. Zagreb, 1983.

Interijer crkve sv. Ignacija u Dubrovniku
(foto Nenad Gattin)

biti i zatvoreni mali vrt uz taj ljetnikovac s fontanom koji nekim elementima sliči ulaznom dijelu Lože glavne straže kao što je iznijela u svojoj knjizi »Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike« (Zagreb, 1980, str. 124). U doba baroka nastavlja se i gradnja palača u gradu, a osobito ljetnikovaca u gradu i okolici, dok neki raniji dobivaju barokne elemente.

Dubrovačka varijanta dalmatinske slikarske škole ugasila se nakon 1550, a lokalni skulptori većih kvaliteta prestaju raditi u doba manirizma na svršetku Cinquecenta. Grad je stoga bio prisiljen importirati naročito oltare iz susjedne Italije. Što se tiče skulpture — ako izuzmemo već spomenutog Gropellija — treba istaknuti boravak Francesca Cabiance iz Venecije u Dubrovniku, gdje je, prije dugog boravka u Kotoru, bio gost obitelji Sorkočević te izradio vrlo lijepi mramorni oltar u crkvi Male braće. Naskoro ću objelodaniti studiju o glavnom oltaru u crkvi sv. Jakova, također njegovu djelu, na osnovi dokumenta iz 1702. koji mi je ljubazno ustupio M. Foretić. U istoj crkvi pet oltara jednostavnijih oblika napravljeno je prema projektu mletačkog arhitekta i kipara Giuseppea Sardija. U katedrali raskošni polihromni oltar s mramornim intarzijama izveo je »altarist« iz Napulja Carlo delli Frangi koji je radio i u riznici stolne crkve. Majstor Celio iz Ancone projektirao je glavni oltar crkve Male braće s tordiranim stupovima, a nepoznati, možda austrijski, »marmorario« napravio je za katedralu oltar sv. Ivana Nepomuka u profinjenim igrama ljubičastog mramora. Raskošne drvorezbarske pozlaćene radove u katedralnom moćniku i one na koru crkve sv. Vlaha izveo je talijanski majstor Valentino Vissiani sa svojim bratom u potpunoj raskoši barokne dekorativne koncepcije.

Domaći slikari vrlo su rijetki. Spomen zaslužuje Benko Stay (1650—1687), koji se bavio slikarstvom više amaterski, koji je boravio neko vrijeme u Italiji te bio činovnik Republike i koji je imao rodbinskih veza s pjesnikom Petrom Kanavelovićem, slikao je danas uglavnom izgubljena platna religioznog, portretnog i mitološkog sadržaja. Kod njega je počeo učiti u mladosti slikarstvo i jedini značajniji dubrovački barokni slikar Petar Mattei (Matejević, 1670—1726), koji još uvijek čeka da se o njemu napiše monografija. Kako piše njegov ondašnji biograf dominikanac Serafin Cerva-Crijević, učio je u Napulju i Veneciji, a najznačajnija su mu sačuvana djela velika platna s alegorijama vjere i mučeništva i kompozicija s anđelima u katedralnoj riznici, pet slika na koru crkve sv. Vlaha i pala sv. Bernarda u stolnoj crkvi. Mattei je osjetio duh baroka i u tom skromnom vremenu za lokalno slikarstvo ima zbog toga neosporno značenje.

Dubrovnik je nabavljao i slike iz Italije. Osim fresaka u lođi Sorkočevićeva ljetnikovca na Lapadu sa svršetka 16. ili početka 17. stoljeća i one nešto kasnije u loži ljetnikovca iste porodice u Rijeci Dubrovačkoj prema predlošcima talijanskih i flandrijskih bakroreza sačuvale su nam se i brojne vrijedne oltarne pale. Propala je ona »Ime Isusovo« u dominikanskom samostanu napuljskog slikara Girolama Imparata (1573—1621), ali su do nas došle obje pale Napolitanca Andree Vaccara (1598—1670) u crkvama Domino i Karmen, one Domenichinovih učenika Giovannija Angela Caninija (1617—1664) u Karmenu i dvije Francesca di Marija (1623—1690) u dominikanskoj crkvi. Domenico Peruzzini iz Pesara (1602 — poslije 1673) autor je pale »Silazak Sv. Duha« u samostanu u Čelopecima u Župi Dubrovačkoj, danas u dominikanskom samostanu, a Caravaggiov sljedbenik Mattia Preti (1613—1691) autor je dviju skupina slika četiriju evanđelista od kojih se jedna nalazi u crkvi sv. Vlaha, a druga je iz crkve Karmen prenesena u Biskupsku pinakoteku. Mnoge druge vrijedne slike, osobito u crkvi Male braće, očekuju još svoju atribuciju. Taj bi niz mogao biti još veći, ali već ovi primjeri potvrđuju s jedne strane ukus naručitelja i donatora, kao što nam posebno potvrđuje izvanredna pala mletačkog slikara Sebastijana Riccija (1659—1734) u crkvi Karmen, a s druge veze Dubrovnika s gotovo svim talijanskim baroknim slikarskim školama.[6]

Ova kratka sinteza, to više što sam o ovdje obrađenim umjetninama već u više navrata opširnije pisao, ima cilj pokazati kulturnu sredinu u kojoj je djelovao u svojim dugim i opetovanim dubrovačkim boravcima o. Ardelio Della Bella, a ta činjenica bez sumnje nije bila bez značenja i za likovno oblikovanje njegova ukusa i za atmosferu i ambijent u kojima se odvijala njegova pastoralna i znanstvena aktivnost.

[6] A. Horvat — R. Matejčić — K. Prijatelj, o. c., str. 712—724, 747—764, 831—835.

DRAGO ŠIMUNDŽA
Split

ARDELIO DELLA BELLA I SPLITSKA SREDINA KNJIŽEVNE PRILIKE I ILIRSKA AKADEMIJA

I

U Splitu je 1737. godine umro znameniti hrvatski leksikograf, pučki misionar i pisac, isusovac Ardelio Della Bella, autor trojezičnog rječnika: talijansko-latinsko-hrvatskoga,[1] s kratkom hrvatskom gramatikom, uputama za pisanje i čitanje, s nizom narodnih poslovica i pribilježenim književnim izvorima, iz kojih je crpao građu za hrvatski leksik.[2] Osim spomenutog rječnika napisao je zbirku propovjedničke literature *Razgovori i pripovidagna,* koju je 1805. izdao splitski kanonik Mate Čulić, hoteći pokazati »čistoću i lipost slovinskoga našeg jezika«.[3]

250. obljetnica Della Belline smrti, koja je bila prošle godine, i 260. od prvog objavljivanja njegova rječnika potakle su da ga komemoriramo i cjelovito osvijetlimo značenje i ulogu njegova duhovnog i kulturnog rada, poglavito njegova rječnika u našoj hrvatskoj leksikografiji i kulturi.[4]

Della Bella nije bio naš po svom podrijetlu i rođenju, nego po svom životu i radu. I to, po njegovim riječima, kako »srcem, službom i ljubavlju, tako... i jezikom«.[5] K nama je došao s druge strane Jadrana, iz Italije. U duhu ondašnjeg vremena i isusovačkih norma istodobno je radio na duhovnom, religioz-

[1] *Dizionario italiano, latino, illirico,* Mleci, 1728. Drugo je izdanje priredio Petar Bašić, a tiskano je u Dubrovniku 1785.

[2] To su djela hrvatskih pisaca 16. i 17. stoljeća iz dalmatinske regije.

[3] *Razgovori i pripovidagna oza Ardelia Della Bella, fiorentina Druscbe Isusove, data na svitlost od Pripostovanoga d. Mattia Ciulichia, kanunika, Splitske Zarkve poglavite i parvostolne Dalmazie i sve Croazie,* Mleci, 1805.

[4] U Splitu je tim povodom 14. i 15 listopada 1988. održan Međunarodni znanstveni skup o životu i djelu Ardelija Della Belle, i prigodna izložba »Umjetnost kasnog baroka u Splitu«.

[5] Usp. *Razgovori i pripovidagna,* str. 123.

nom i kulturnom: jezikoslovnom, prosvjetnom i književnom području. Srastao je s našim narodom, kulturom i jezikom i smatrao ih potpuno svojima.

Della Bella se rodio 1655. godine u južnoj Italiji, u Foggi. Škole je pohađao u Napulju i Rimu. Studirao je pravo, retoriku, filozofiju i teologiju. U 22. godini stupio je u isusovačku družbu. To je bio razlog da je stigao k nama. Njegovi su ga poglavari 1681. poslali u Dubrovnik za profesora u isusovačkom kolegiju u tom našem gradu, u kojemu je ostao do 1684. godine. Taj boravak u Dubrovniku odlučit će o daljnjoj sudbini njegova života. Privlačit će ga hrvatski jezik i misionarski poziv. Predavao je u kolegiju na latinskom jeziku, ali je uporno učio i čitao hrvatski. Kad je otišao iz Dubrovnika, nastavio je svoje studije u Rimu na Gregorijani. Nakon završenih studija i svećeničkog ređenja ponovno u dva navrata dolazi u Dubrovnik. Od 1691. do 1694. godine po odluci svojih poglavara vrši službu profesora filozofije u Peruggi, a zatim na svoj zahtjev, da bi još bolje naučio hrvatski jezik i mogao uspješno vršiti službu misionara-propovjednika, nanovo stiže u grad sv. Vlaha. Najprije djeluje kao pučki misionar (1694—1696), a zatim, od 1696. do 1702. godine, obavlja službu rektora dubrovačkog isusovačkog kolegija i vrši pripreme za gradnju crkve sv. Ignacija.[6]

Pošto je dobro naučio hrvatski, radi čega je u prvom redu došao, njegovi ga poglavari premještaju u Firencu za profesora teologije (1702—1703). Pošao je poslušno u Firencu, ali ga je, očito, nutarnja želja vukla na drugu stranu Jadrana, u naše krajeve. Ona će mu se ubrzo ispuniti. Na malbu splitskog nadbiskupa Stjepana Cosmija (1681—1707) i ponovljene želje Dubrovačke Republike, on se ponovno vraća u Dalmaciju. General njegove družbe Tirso Conzales poslao ga je 1703. nadbiskupu Cosmiju, u Split. Ovaj put zastalno. Iz Splita će putovati i propovijedati po svim našim južnim krajevima od Istre do Boke, posebno će ga privlačiti Dubrovnik. Djelovao je kao pučki misionar i preporoditelj, humanist, propovjednik i pisac. Umro je u Splitu 1737. Pokopan je u crkvi Gospe od Pojišana.

Slojevito je i za naš jezik i kulturu značajno Della Bellino djelo. Posebno je važan njegov rječnik. Della Bella je na njemu dugo i strpljivo, znanstveno i dokumentarno radio. Najviše je brige posvetio hrvatskom dijelu rječnika, hrvatskoj leksici. Taj dio je najiscrpniji i najbogatiji u nabrajanju i nijansiranju pojmova. Autor se služio starijim hrvatskim rječnicima, Vrančićevim i Mikaljinim; no, najvažniji su mu izvori djela naših pisaca iz 16. i 17. stoljeća, uglavnom dubrovački, štokavski, i neki čakavski.[7] Osim pisaca uzimao je u obzir i živi govor i, što je vrlo značajno, usmenu književnost, poslovice i narodne izreke. Bitna mu je značajka da je znanstveno pristupao leksičkoj građi i zahvaćao široka područja, uzimajući riječi iz sva tri naša dijalekta, posebno iz štokavskoga, iz dubrovačkog govora.[8] Time je cjelovito utirao put našem književnom jeziku; širio je i utvrđivao njegov korpus.[9]

[6] Usp. M. Vanino, *Ardelio Della Bella, vjersko-prosvjetni radnik Dalmatinske Hrvatske*, Zagreb, 1938, str. 1—24; isti, *Ljetopis dubrovačkog kolegija*, Vrela i prinosi, br. 7, Sarajevo, 1937.

[7] Od čakavskih pisaca navodi Hektorovića; no, i drugima se, očito, služi.

[8] Služeći se najviše dubrovačkim piscima i dubrovačkim govorom, Della Bella uzima u obzir te unosi u rječnik i riječi iz drugih naših krajeva i dijalekata.

[9] O tome je na splitskom simpoziju o Della Belli iscrpno referirala Nives Sironić-Bonefačić (rad je uvršten u ovaj zbornik simpozija); usp. Zlatko Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb, 1978, str. 67—68.

Nećemo ovdje ulaziti u prosudbe i vrednovanja Della Bellinih djela. To će učiniti drugi u svojim prilozima. Naš je zadatak prikazati duhovno ozračje, kulturni kontinuitet i onodobne prilike Splita i splitskog područja, posebno Ilirske akademije, njezinih književnih i jezičnih nastojanja, s kojima se Della Bella, živeći u gradu pod Marjanom, susretao. On je, istina, još za svojih boravaka u Dubrovniku započeo sabirati građu za svoj rječnik. No, bez sumnje, Split ga je nadahnuo i potakao, poglavito nadbiskup Cosmi i krug oko Ilirske akademije, da sustavno započne i dovrši svoje najvažnije djelo.[10] Sigurno je u spomenutom krugu imao pomoćnika i savjetnika u tom poslu.[11]

II

Zahvaljujući svojoj tradiciji, kulturnom bogatstvu i književnom nasljeđu, Split je u 17. stoljeću i u početku 18, poglavito u vrijeme Della Bellina boravka u gradu, proživljavao svoju renesansu u težnji da obnovi i proširi svoje duhovne i kulturne utjecaje. Della Bella je stoga došao u novu sredinu koja mu je s jedne strane otkrivala svoja duhovna bogatstva i nove potrebe i tako s druge pružala šansu i mogućnosti za plodan i koristan rad.

Split je, naime, još u 7. stoljeću, nakon propasti Salone, osobito otkada je postao sjedištem nadbiskupije, preuzeo funkciju duhovnog i kulturnog središta šire regije. U doba hrvatskih narodnih vladara imao je važnu ulogu. Dobro organizirana srednjovjekovna komuna, čvrstog statutarnog uređenja, ljubomorno je čuvao svoje prednosti. Dolaskom pod vlast Venecije 1420. godine i naglim prodiranjem Turaka do samih gradskih zidina njegov će ugled polako slabiti, ali će se ponovno, zbog povoljnog geopolitičkog smještaja i pridošle trgovine, s vremenom ojačati. S razvojem materijalnih dobara razvijala su se i kulturna: gradila se tradicija i stvarali uvjeti za daljnji napredak i razvoj. Povijesne okolnosti poslije kandijskog rata i mira 1669. godine sa svojim povoljnijim društvenim, političkim, crkvenim i gospodarskim prilikama pružale su šansu novog duhovnog i kulturnog razvoja grada.

I književna je tradicija u Splitu bila čvrsto ukorijenjena. Na svršetku 15. i početku 16. stoljeća splitski humanistički krug s Markom Marulićem na čelu prednjači na našoj obali. Poslije Marulića Splićani u književnosti ponešto zaostaju. U doba renesanse i baroka, u 16. i 17. stoljeću, zastavu preuzimaju drugi naši gradovi, osobito Dubrovnik. Ali, cijelo to vrijeme, usprkos podvojenosti naroda na dio u Turskom Carstvu i na dio u venecijanskom posjedu, pismenost i književna djelatnost na hrvatskom jeziku nisu zamrle. Na koncu 17. i početku 18. stoljeća polako se i uspješno šire ne samo u Splitu već i duboko u splitskom zaleđu.[12]

[10] Grga Novak, *Povijest Splita*, Knjiga druga, MH, Split, 1961, str. 332.

[11] Važniji su Della Bellini suradnici živjeli izvan Splita: I. Tanzlinger-Zanotti, D. Matijašević, I. Đurđević, V. Zmajević. No, bez sumnje, u razgovorima i kontaktima sa svojim splitskim prijateljima iz kruga Ilirske akademije tražio je savjete i nalazio suradnike za svoje djelo.

[12] Lovro Šitović Ljubuški, *Pisan od Pakla* (Mleci, 1713); Toma Babić, *Cvit razlika mirisa duhovnoga* (Mleci, 1726).

Međutim, 17. stoljeće otvara Splitu nove društvene i kulturne mogućnosti i vidike. S jedne strane u gradu jača građanski i pučki stalež na račun malobrojnog plemstva,[13] s druge uzmicanjem turskog osvajača širi se utjecajno gradsko područje, pri čemu sve više dolazi do izražaja povezanost i zajedništvo šire regije.

Jačanjem građanskoga staleža i podizanjem puka učvršćuju se u gradu stare i grade nove društvene i kulturne institucije. Škola preuzima širu ulogu, prosvjeta napreduje, kulturni nivo grada raste. Razvijaju se umjetnost i obrti; osnivaju se razne bratovštine; jača svijest puka.[14] Time se spontano javlja potreba za narodnom riječi i povećava briga za hrvatski jezik i književnost. Nakon oslobođenja splitskog zaleđa rastu pretenzije grada, a zbog novog miješanja stanovništva sve više dolazi do izražaja štokavsko narječje.

Uz komunalnu školu, koja je stalno djelovala pod gradskom upravom, Split na početku 17. stoljeća ima svoju gradsku gimnaziju, a na samom svršetku toga stoljeća i sjemenišnu gimnaziju. Zapravo, već je u prvom jeku tridentske obnove, godine 1581, nadbiskup Foconi osnovao institucionalno sjemenište, ali, kako se ono zbog gospodarskih neprilika ubrzo ugasilo, splitski nadbiskup Stjepan Cosmi osnovao je 1700. godine novo, koje do danas traje.

Ukratko, tijekom 17. stoljeća u gradu se razvijaju različita društva, osobito bratovštine, učvršćuje se građanski stalež, raste demokratski duh, razvija se umjetnost i napreduje školstvo. Što se više bliži svršetak stoljeća to se više osjeća utjecaj duhovne i kulturne obnove. Briga za narodni jezik i književnost pri tome je važan pokazatelj.

U vezi s tim u Splitu se na prijelomu 17. i 18. stoljeća osniva Ilirska akademija, ustanova za razvoj i kulturu hrvatske riječi i književnosti, o čemu ćemo poslije govoriti.

Nadbiskup Cupilli u ovo vrijeme radi na osnivanju tiskare,[15] a Ivan Petar Marchi u svojim programima također ima plan za jednu tiskaru.[16] Iako se ti planovi nisu ostvarili, sami pokušaji govore o obnoviteljskom duhu splitskog 17. i razvojnim putovima prvih desetljeća 18. stoljeća.

III

Premda se je književnost stalno u Splitu njegovala i tradicija čuvala, Split poslije Marulića sve do Jerolima Kavanjina nije imao nacionalo značajnijeg književnika. No, baš u vrijeme Della Bellina dolaska u Splitu djeluje Kavanjin sa širim kulturnim i književnim krugom, koji se okupljao oko Ilirske akademije. Della Bella tako, slično kao, prije, i u Dubrovniku, u svom novom boravištu nalazi kulturnu, duhovnu i književnu jezgru koja će ga, kako rekosmo, s jedne strane nadahnjivati splitskom baštinom, a s druge, zbog svojih potreba i novih planova, poticati da se uključi u konkretne prilike i da ih svojim zalaganjem i radom razvija i obogaćuje.

Tradicija je postojala. Od Marulića do Kavanjina. U nju se uključuju različiti zapisi i kronike, beletristički pokušaji i prijevodi, katehetska i nabožna djela. Aleksandar Komulović sa svojim *Naukom krstjanskim* (1582) i *Zrcalom od ispovijesti* (1606. i 1611), Mate Matulić Alberti s *Oficijem bl. Marije Divice* (1617), Nikola Mapheus s nekoliko pjesama i sastavom *Oratio de Divo Hieronimo*, uz niz drugih kroničara i »začinjavaca«, potvrđuju spomenutu tradiciju. Dapače, u gradu se vodila briga i o pravopisnoj kulturi. Matej Alberti o tome piše pismo Aleksandru Komuloviću i svoje prijedloge primjenjuje u spomenutom *Oficiju*.[17]

Splićani Lovro Grizogon (1590—1650) i Ivan Paštrić (1636—1708) u ovo doba žive i djeluju izvan Splita. Obojica su kulturni radnici i ugledni pisci svoga vremena. Grizogon je napisao marijansku enciklopediju *Mundus Marianus*, a Paštrić, rimski profesor i član Arkadije, više književnih i teoloških djela.[18]

Pri koncu stoljeća Paštrić poklanja splitskom sjemeništu i gradu dio svoje rimske biblioteke, koja 1706. počinje s radom. Tako je u nizu drugih ustanova u ovo doba otvorena i prva javna knjižnica u Splitu. Ona je prema Paštrićevoj želji bila namijenjena ne samo sjemeništarcima i klericima, nego i drugim kulturnim radnicima, u gradu i, šire, u cijeloj regiji.[19]

Nekoliko desetljeća prije Della Bellina dolaska i u vrijeme njegova boravka u gradu djeluje više kulturnih pregalaca, pisaca i umjetnika. Uz Petra Ferrarija i Bartola Bossija, koji su kao stranci neko vrijeme u Splitu živjeli i slikali, poznati su i vrlo ugledni naši domaći slikari Marko Capogrosso i Bone Razmilović. Premda na rubu evropskih kulturnih događanja, Split je uspio sačuvati svoju tradiciju i neumorno je pratio duhovna i kulturna zbivanja, prihvaćajući ih i u svojim mogućnostima podupirući ih u svojoj sredini.

Književne stvaraoce u ovo doba predvodi spomenuti Jerolim Kavanjin. Uza nj se ističu Ivan Petar Marchi, Jerolim Papalić, Jerko Cindro i Franjo Lukarević, Marko Dumanić, Nikola Bijanković i Ivan Dražić. Većina ovih pisaca i kulturnih djelatnika okrenuta je, pod utjecajem tzv. tridentske obnove, duhovnoj, poučnoj i nabožnoj literaturi. Ivan Petar Marchi, na primjer, prevodi Boursovo djelo *Misli krstjanske za svaki dan od miseca* (Mleci, 1704), a Ivan Dražić pjeva ep u 10 pjevanja *Lijepost duše* (1713), dok Jerolim Kavanjin piše svoju *Povijest vanđelsku bogatoga a nesrećna Epuluna i ubogoga a čestita Lazara, iliti od štete bogatstva a koristi uboštva*, koja se zbog svoga dugog naslova obično naziva *Bogatstvo i uboštvo*. Kao što je dug na-

13 Usp. Grga Novak, nav. dj., str. 253—261.

14 Nav. dj., ib.; usp. još str. 186—216, 296—301, 372—415.

15 O. M. Paltinieri tvrdi da je Cosmijev nasljednik Cupilli namjeravao osnovati tiskaru, u sklopu sjemeništa, i u njoj objaviti Della Bellin rječnik, pripremljen za tisak 1718. godine. (Usp. Hrvoje Morović, *Izbor iz djela*. Priredila Neda Anzulović Književni krug, Split, 1988, str. 149).

16 Usp. Danica Božić-Bužančić, *Planovi Ivana Petra Marchija za oslobođenje Južnih Slavena od Turaka*, u zborniku Ivan Paštrić, *Život, djelo i suvremenici*, Split, 1988, str. 122.

17 Franjo Fancev, *Hrvatska književnojezična pitanja u pismu Splićanina Mateja Albertija iz godine 1607*, Vrela i prinosi, Sarajevo, 1936, str. 6 i ss.

18 Usp. zbornik *Ivan Paštrić. Život, djelo i suvremenici*, Split, 1988.

19 »Pro alumnorum et communi usu« (usp. Hrvoje Morović, nav. dj., str. 147—148).

slov, tako je dug i Kavanjinov ep; najduži je u hrvatskoj književnosti; ima 32.658 stihova.

Kavanjinovo je djelo sadržajno vrlo raznoliko, široko; enciklopedijskog je karaktera. Kavanjin pjeva o svemu što je u ono doba bilo poznato na ovom prostoru. No, njegov ep, kao takav, najbolje prezentira vrijeme i njegove težnje, splitsku sredinu i njezine interese. Ima dosta podataka o našim prilikama, o gradovima i ljudima, o tradiciji i narodu, duhovnim, povijesnim i književnim zbivanjima. Autor se ne trudi mnogo da dotjera svoj stih; važnije su mu pouka i poruka nego literarni doživljaj. Zaljubljen u narodni život i hrvatsku riječ, više se doimlje kao moralno-didaktični pisac i pripovjedač nego kao književni stvaralac, pjesnik i esteta.

U ovom djelu i njegovu stilu, sa svim duhovnim i povijesnim zbivanjima i pretenzijama, ocrtavaju se splitske prilike: mogućnosti i težnje. Ono, usudio bih se reći, izvrsno predstavlja brigu i razinu splitskih pisaca onoga doba, nastojanja kulturnih radnika i stanje običnog čovjeka. S jedne strane zanimaju ga duhovna baština i etičko i religiozno nasljeđe, s druge povijesne zbilje i legende, narodni duh i hrvatska riječ, umjetnost i pouka istodobno. Poput Kavanjina slično su i drugi splitski pisci pisali i razmišljali — dakako, u manjem opsegu i s manjim značenjem — više kao kroničari, zaljubljenici u knjigu, prevodioci i publicisti nego kao izgrađeni književnici. — To su bile splitske prilike: pune obnoviteljskog, radnog i narodnog zanosa.

U tom duhu su djelovali i vrlo zaslužni splitski nadbiskupi toga vremena: Stjepan Cosmi (1681—1707) i Stjepan Cupilli (1708—1719). Iako su bili po rodu stranci, po službi i svom pozivu bili su potpuno naši. Cupilli je izvrsno naučio hrvatski. Jedan i drugi su bili ljudi široke kulture i praktičnog smisla za obnovu i razvoj. Zahvaljujući Cosmiju Della Bella je i došao u Split; s Cupillijem je opet tako tijesno surađivao, da ga je sigurno i on podupirao i poticao u njegovu radu. Zanimljivo je i hvalevrijedno s kojom ljubavi i žarom jedan i drugi govore o hrvatskom jeziku i programima Ilirske (hrvatske) akademije.[20]

U takvom kulturnom i književnom ozračju stvarao je i Ardelio Della Bella. S jedne strane ga je nadahnjivao njegov misionarski poziv, s druge, bez sumnje, ljubav prema narodu i prilike u kojima se našao. Rječnik je pisao s nakanom da mladi misionari mogu što bolje naučiti hrvatski jezik, ali isto tako da se njime mogu služiti naši ljudi, odnosno s nakanom: da se razvija naša jezična kultura i unapređuje književna riječ. Ta dva temeljna motiva, duhovno i kulturno uzdizanje naroda, nadahnjivala su i njegove *Razgovore i pripovidagna*. Po tome i on pripada splitskom kulturnom i književnom krugu.

IV

Riječ je osnovni elemenat književnosti. No, ona je i prirodni znak raspoznavanja naroda i narodnosti, čuvarica baštine i identiteta. Jezik je prirodna i povijesna vrijednost koju je Della Bella očito znao poštovati.

Kakve su u tom smislu bile splitske prilike? Je li autor *Dizionarija* s njima računao ili, bolje, je li se i njima okoristio?

[20] Usp. ovdje bilješke 26. i 30.

Split je u srednjem vijeku potpuno kroatiziran. Proces je započeo u doba narodnih vladara. U vrijeme kad dolazi pod Veneciju u njemu se govori samo hrvatski.[21] Venecija — suprotno uvriježenim mišljenjima — nije odnarođivala naš narod niti je priječila upotrebu i razvoj hrvatskoga jezika. Nju su vodili samo ekonomski i politički interesi. Međutim, stjecajem okolnosti, zbog administracije, mletačkih namještenika i kneza, koji nisu znali hrvatski, kao i zbog niza drugih razloga, s vremenom se u nekim višim slojevima u gradovima polako počeo gubiti hrvatski, a prihvaćao se talijanski. On je, u neku ruku, bio službeni, uredski jezik. Na sudu i u drugim slučajevima uprava je morala osigurati tumača; stranka je mogla govoriti svojim, materinskim jezikom.

U Splitu, kao i u drugim našim primorskim gradovima, u to doba, u vrijeme mletačke uprave, snažno se razvija naša renesansna i barokna književnost. Ona je u Splitu pisana na čakavskom dijalektu s manje ili više primjesa susjedne štokavice. Štokavice će s vremenom sve više biti, ali će u razdoblju o kojemu govorimo još uvijek dominirati čakavica.

Budući da je razvojni tijek hrvatskoga jezika u sva tri njegova dijalekta spontano vodio zajedničkom standardu, splitski je krug u ovo vrijeme o tome, očito, vodio računa. Spomenuti Ivan Dražić, pišući svoju *Lipost duše (Lijepost duše)*, zbog toga odlazi u Dubrovnik: da tamo nauči štokavski izričaj i da se njime posluži u svom epu. Za njim se povodi i Jerolim Kavanjin: on splitski ikavski govor prilagođuje dubrovačkoj jekavštini.[22] Sigurno je tomu pridonijela i razvijena barokna književnost u Dubrovniku. No, ona nije bila jedini razlog. Težnja Junija Palmotića da što bolje upozna »bosanski govor«, odnosno poticaji Bartula Kašića i Jakova Mikalje urodili su plodom. Dok je, na primjer, Splićanin Matej Alberti na početku 17. stoljeća isticao »ča« ispred »što« kao »naš vlastiti a ne tuđi« govor, na kraju stoljeća stvari se očito mijenjaju.

U našem su slučaju vrlo relevantni jezična struktura, dijalektalni odnosi i utjecaji. U Splitu se to u ovo doba osjeća mnogo više nego u drugim sredinama. Tȁ, prilike su bile drugačije. Zbog sve češćih migracija i uzastopnih oslobađanja splitskog zaleđa na koncu 17. i početku 18. stoljeća štokavsko se narječje polako nameće i samome Splitu. Primorski (čakavski) i zagorski (štokavski) govor dolazi u neposredni kontakt. Ideja Bartula Kašića da se štokavica — iako je sam bio čakavac — prihvati na cijelom našem području, odnosno, kako je to isticao Petar Vitezović, na cijelom Balkanu, s primjesama drugih dvaju dijalekata, u splitskoj je okolici dobila svoja nova uporišta.

U ovo vrijeme, s tim u vezi, treba spomenuti još jednu činjenicu, koja je, iako posredno, imala svojih odjeka i u splitskoj sredini. Naime, sa živim štokavskim govorom do grada su dopirala i djela pučkih pisaca štokavaca iz redova franjevaca koji su imali svoje samostane u široj splitskoj regiji, a od 1717. i u Splitu svoju kuću, poslije samostan Gospe od zdravlja. Fra Lovro Šitović iz Ljubuškoga i fra Toma Babić od Skradina u vrijeme Della Bellina boravka u Splitu pišu štokavskom ikavicom i rado se čitaju.[23]

[21] Grga Novak, nav. dj., str. 42.

[22] O razvojnom tijeku čakavske, odnosno štokavske književnosti na jadranskom području usp. Slavko Ježić, *Hrvatska književnost*, Zagreb, 1944, str. 116—117.

[23] Napomenimo također da 1728. godine, kada izlazi Della Bellin rječnik, i fra Filip Grabovac i fra Andrija Kačić Miošić, završivši svoje studije, počinju književno djelovati.

I sam je Della Bella u ovo vrijeme često dolazio u doticaj sa štokavskim življem iz splitske okolice, bilo kad je pratio nadbiskupe na njihovim pastoralnim pohodima po županama, bilo kad je kao misonar obilazio pojedina mjesta i u njima propovijedao.

Gledano šire na opću jezičnu problematiku ovoga doba u Splitu, očite su dvije temeljne linije: prva je bila zaokupljena brigom za afirmacijom hrvatske riječi u javnom govoru i književnom obliku, što ćemo vidjeti kad budemo govorili o Ilirskoj akademiji, a druga se zanimala za jezični standard, pri čemu je, očito, štokavica krčila put svom utjecaju i polako se, u živom govoru i pisanoj riječi, miješala s čakavicom.

I jedna i druga linija bez sumnje su zanimale Della Bellu. To se vidi i u njegovu rječniku. Teško je danas ustanoviti koliko je na Della Bellu utjecala splitska sredina i izložena problematika, s obzirom na to da se on već u Dubrovniku odlučio za štokavski dijalekt, premda na popisu ima i nešto čakavskih izvora. No, sasvim je jasno da se u svom dugogodišnjem radu i u rječniku i u *Razgovorima* oslanjao i na splitski govor, i na čakavski i na štokavski, s kojim se je, kako smo vidjeli, izravno susretao, i u gradu i u okolici, posebno u zagorskom dijelu splitske nadbiskupije.

Zanimljivo je ovdje napomenuti da je Split u ovo vrijeme, usprkos snažnu utjecaju talijanskog jezika, čuvao svoj nacionalni identitet i unatoč superiornijoj talijanskoj kulturi uspijevao kroatizirati došljake. Nije to samo slučaj Della Belle. Značajniji je primjer Jerolima Kavanjina. Njemu se otac doselio na početku 17. stoljeća iz Italije, a on (Jerolim) studirao je u Padovi. Unatoč tome bio je i osjećao se Hrvatom. U prvoj se generaciji kroatizirao. Jezik je u tome bio odlučujući faktor. Majka mu je bila Hrvatica i učila ga je hrvatski. To je ujedno dokaz da se hrvatski jezik govorio i u splitskim obiteljima i na ulici. To će napomenuti i sam Kavanjin u svom *Ricordo*... Splitske plemkinje, kaže on, nisu govorile stranim jezicima nego samo hrvatskim.[24] Pučanke su to pogotovo; one su se služile samo svojim materinskim, hrvatskim jezikom.

Iako je domaći jezik bio natrunjen talijanskim riječima, posebno venecijanizmima, on je u Della Bellino vrijeme bio govorni jezik grada, u domovima i na ulici. U školama i uredima prednost je imao talijanski. Talijanski je zato bio zapreka redovitoj upotrebi i praktičnoj afirmaciji usmene i pismene hrvatske riječi.

V

U takvim prilikama, na prijelomu 17. i 18. stoljeća, u Splitu se, po uzoru na slične institucije u talijanskim i nekim našim primorskim gradovima,[25] osniva Ilirska (hrvatska) akademija, ustanova za razvoj i kulturu hrvatskoga

[24] Ćiro Čičin-Šain, *Ilirska akademija u Splitu. Njeno vrijeme i sjedište;* J. Kavanjin: *Baštinicima*, Split, 1952, str. 21 i 31.

[25] U Rimu je u isusovačkom kolegiju već 1599. osnovana Ilirska akademija s istim ciljem kao i splitska: da proučava i poučava hrvatski jezik. Njezini su članovi bili i A. Komulović i B. Kašić. U njezinu je programu začeta i 1604. objavljena prva hrvatska gramatika. U Dubrovniku je slična akademija osnovana 1690, u Zadru 1694.

jezika, književnog stvaralaštva i prosvjete. Bio je to, u stvari, vrhunac cjelokupnog djelovanja u 17. stoljeću i odrednica daljnjih tokova kulturnog života u gradu. Iako, koliko nam je poznato, Ilirska akademija nije dugo trajala i nije ostavila iza sebe važnijih djela, svojim je postojanjem i programom mnogo značila. Njezini su se članovi okupljali i raspravljali o kulturnim problemima, o jeziku i izdavačkim planovima.

Malo nam se podataka sačuvalo o splitskoj Akademiji. Ipak, bitne odrednice znamo. Na temelju pismenih dokumenata sigurno je da je 1703. postojala. Te godine nadbiskup Cosmi u pismu Ivanu Paštriću, koji je bio član rimske Arkadije i suosnivač Akademije koncila u Rimu, napominje da je u Splitu osnovana i da uspješno djeluje Ilirska akademija. Iz toga pisma doznajemo da ima dvanaest članova i da joj je svrha — što je najvažnije — kultiviranje hrvatskoga jezika i književne djelatnosti. Članovi se, piše nadbiskup Cosmi, sastaju i na hrvatskom jeziku, u prozi i stihu, raspravljaju o različitim književnim i jezičnim pitanjima te posebno paze da upotrebljavaju prave riječi toga jezika.[26]

Cosmi u spomenutom pismu posebno ističe Ivana Petra Marchija, koji je bio prvi predsjednik Akademije i, sigurno, glavni organizator. On je 1704. tiskao u Veneciji svoj hrvatski prijevod knjižice P. Boursa *Misli krstjanske*. I on spominje Akademiju i upućuje na njezinu svrhu: »Ne nahodim da se može bolje uzgojiti i lipje urešiti ovi jezik s izvrsnimi načini od besidenja niti veće pruditi (koristiti) dušam virnikov i nevirnikov nego s prinesenjem od dobrih i duhovnih knjiga iz inih jezikov u ovi naš slovinski. Na tu plemenitu svrhu sastavila se jest u ovom našem gradu (u kojem najizvrsnije slovinske beside izgovaraju se) Akademija Illyrska, iliti vam slovinska.«[27]

Iz ovoga je očito da su u programima Akademije bili važni ciljevi: briga za jezik i narodnu kulturu, poglavito za izvornu književnu, ali i prevodilačku djelatnost.

To je upravo područje koje je i Della Bellu zanimalo, kojim se je on, uz druge službe i dužnosti, u Splitu bavio. Zbog toga, iako nemamo za to pisanih dokumenata, držimo da je Della Bella bio usko povezan s Akademijom i s njezinim programima. Zapravo, ovdje su korijeni i počeci njegova sustavnog i plodnog leksikografskog rada. Nadbiskup Cosmi, na čiju je molbu i došao, malo prije 1700. godine, osnovao je sjemenišnu gimnaziju u kojoj se posebno učio hrvatski. On je zamolio Della Bellu da se prihvati posla i izradi rječnik i gramatiku hrvatskoga jezika.[28]

Akademija kao ustanova nije zabilježila značajnijih uspjeha. Važnija je po svojim programima i poticajima nego po svojim konkretnim ostvarenjima. Poput sličnih akademija iz onoga doba[29] okupljala je oko sebe određeni krug

[26] »Mi piace, che le sia piaciuta vivamente a ridurre in effetto l'idea, che si è fondata qui in Spalato un' Accademia sopra la med(esi)ma lingua, composta di dodeci soggetti, i quali discorrono sopra il Problema proposto nell'istessa lingua, in prosa, e in verso, con particolar attentione di adoperare le voci proprie dell' Idioma . . .« (usp. Ć. Čičin-Šain, nav. dj., str. 8).

[27] Ivan Petar Marchi, *Misli krstjanske*, Mleci, 1704, u predgovoru.

[28] G. Novak, nav. dj., str. 332.

[29] Usp. *Povijest hrvatske književnosti*, III, *Od renesanse do prosvjetiteljstva*, Zagreb, 1974, str. 272—274.

ljudi i stvarala potrebnu klimu za kulturnu djelatnost, u prvom redu, kako joj je i bila svrha, na jezičnom i literarnom području. Njezini su članovi, među kojima su sigurno bili Ivan Petar Marchi, Jerolim Kavanjin i Ardelio Della Bella, zahvaljujući i njezinu poticaju, odnosno zajedničkom okupljanju, raspravama i idejama koje su se pri tome rađale, uspjeli ostvariti vrijedna djela te su na taj način pridonijeli jezičnoj i književnoj kulturi u gradu i, šire, u našemu narodu.

Iako su nam, kako smo vidjeli, dovoljno poznati ciljevi Akademije, nije nam točno poznato vrijeme njezina trajanja. Znamo da je 1703. postojala; isto tako je sigurno da je i 1713. godine djelovala. No, kada je točno osnovana, zašto se i kako ugasila, to nam još nije dovoljno poznato.

Posljednji spomen o Akademiji iz pera njezina suvremenika, podupirača i vjerojatno člana, Cosmijeva nasljednika, nadbiskupa Stjepana Cupillija imamo iz godine 1713. Šaljući izvještaj na rimsku kongregaciju o stanju splitske Crkve, Cupilli s oduševljenjem govori o Akademiji.[30] Ističe njezino značenje i brigu za »sjaj« i čistoću hrvatskoga jezika.

Prema tome, rok trajanja od 1703. do 1713. godine nije sporan. Sporno je, međutim, treba li te datume uzeti kao krajnje termine Akademijina opstanka i rada. Redovito se 1703. godina uzimala kao početak, dok se svršetak pomicao nešto dalje od 1713.[31] U novije vrijeme, međutim, Danica Božić-Bužančić, iako je i ona u nekim svojim radovima ranije prihvaćala 1703. godinu kao terminus a quo,[32] u jednom novijem članku, na temelju jednoga pisma Ivana Petra Marchija, prvog predsjednika Akademije, pomiče termin osnutka na — kako ona kaže — »svršetak predzadnjeg desetljeća 17. stoljeća«.[33] Prema njezinu istraživanju, splitska bi Akademija, na osnovi Marchijeva svjedočanstva, bila prethodnica dubrovačke Akademije; ona misli one »isprazniјeh«, »dangubnijeh« (otiosorum), koja je osnovana 1790. ili koju godinu poslije. Time se vrijeme trajanja ove stare naše kulturne ustanove gotovo dvostruko produžuje.

Što možemo o tome reći?

●

[30] »Utilitatem quoque et splendorem Illirico Sermoni nonnihil ex sua puritate Italici sermonis admixtione ac usu in dies amittenti, ac civitatibus pene absolescenti Accademia Illyrica nuper instituta donabit...« (usp. Č. Čičin-Šain, nav. dj., str. 9).

[31] Mirko Deanović, *Odrazi talijanske Akademije degli Arcadi preko jadrana*, Rad, JAZU, 1933, knj. 248; Ćiro Čičin-Šain, nav. dj.; Hrvoje Morović, *Povijest biblioteka u gradu Splitu*, dio I, Zagreb, 1971, str. 131.

[32] D. Božić-Bužančić, *Privatni i društveni život Splita u osamnaestom stoljeću*, Zagreb, 1982, str. 124.

[33] D. Božić-Bužančić, *Planovi Ivana Petra Marchija za oslobođenje Južnih Slavena od Turaka*, u zborniku *Ivan Paštrić...*, Split, 1988, str. 122. Usp. i njezin rad *Inventar arhiva obitelji Ivana Petra Marchija osnivača Ilirske akademije u Splitu*, Historijski arhiv, Split, sv. 10, Split, 1980, str. 84—86.

[34] Usp. bilješku 26. Pismo u kojemu je riječ o Akademiji nosi nadnevak 7. VII. 1703. Iako je Cosmi i prije toga datuma pisao Paštriću i u više se navrata dopisivao s njim u vezi s bibliotekom, u prijašnjim pismima (od 1700. do 1703) ne spominje Akademiju. (Usp. Florio Banfi, *L'instituzione della Biblioteca Pastrizia di Spalato-Raporti epistolari tra Stefano Cosmi e Giovanni Pastrizio con speciale rifermento a Mateo Baccotich.* Archivio storico per la Dalmazia, vol. XXVIII, fasc. 163, 164, 165, 168, Rim, 1939—1940).

Pisma Cosmija i Cupillija, u kojima se govori o Akademiji, primarna su svjedočanstva o njezinoj opstojnosti i cilju, svrsi. Ne mogu se — posebno se Cupillijevo ne može — uzimati za sigurne granične datume njezina postojanja. Prema tomu, moguće je da je Akademija djelovala i prije i poslije spomenutih godina. Marchijevo svjedočanstvo u tome bi moglo biti indikativno. No, ako želimo voditi računa o Cosmijevoj formulaciji, zatim o interesu Ivana Paštrića za kulturna događanja u njegovu rodnom gradu, teško je povjerovati da bi više od jednoga desetljeća Akademija postojala, a da Paštrić za nju nije znao, odnosno da mu Cosmi na onakav način javlja.[34] A i sama Cupillijeva stilizacija s onim »nuper instituta« teško bi mogla dopustiti postojanje Akademije u 17. stoljeću. Mislim da će Marchijevo pismo još trebati proučiti i procijeniti na koju dubrovačku akademiju misli.

Što se tiče svršetka Akademije u Splitu, najvjerojatnije se ugasila koju godinu nakon Cupillijeva izvještaja, možda već 1714, sa smrću Jerolima Kavanjina, ili sasvim spontano, bez nekog službenog akta, u prvim godinama mletačko-turskog rata koji se vodio od 1714. do 1718. godine.

Raspravljalo se i o sjedištu Akademije. Mislilo se da joj je sjedište bilo izvan gradskih zidina, na obroncima Marjana, na kraju Veloga Varoša.[35] Danas je to pitanje dokumentarno utvrđeno: sjedište joj je bilo uz katedralnu crkvu sv. Duje, u zgradi u kojoj je danas župni ured.[36]

Napomenimo ovdje da je osim ove 1713. u Splitu postojala još jedna akademija, ona Degl' indefessi (neumornih) u sjemeništu.[37]

Ilirska akademija imala je prijatelja i pristaša i u drugim našim gradovima, posebno u Dubrovniku i Zadru. Ivan Tanzlinger-Zanotti, pisac, leksikograf i osnivač zadarske Akademije degl' incaloriti, čestita Splićanima i šalje pohvale Akademiji.[38] Slavko Ježić smatra da je i on bio član Ilirske akademije u Splitu.[39] Sve to govori o važnosti splitskoga kruga i onodobnom značenju Akademije.

S obzirom na to da ne raspolažemo podacima, teško je sa sigurnošću nabrajati njezine članove. Zna se da joj je prvi predsjednik bio Ivan Petar Marchi, a tajnik Franjo Critton. Kad je Marchi 1707. napustio Split, a možda i prije, najvjerojatnije ga je zamijenio neki istaknutiji suradnik. Isto se tako dvanaestorici prvotnih članova s vremenom pridružio pokoji novi. O tome ovdje ne bismo raspravljali.

Držimo da je Della Bella pripadao njezinu krugu. Dapače, da je bio redoviti član. Ne bismo ga ubrojili u njezine pokretače, jer je, po našem mišljenju, ona osnovana prije njegova dolaska. No, o tome nema sumnje, djelatnost Akademije, odnosno, šire, duhovne i kulturne splitske prilike poticale su Della Bellu na njegov misionarski i leksikografski rad. To znači da je splitska sredina pridonijela njegovu djelu: i radu na rječniku, i oblikovanju njegovih *Razgovora i pripovidagna*; i to ne samo pri izdanju *Razgovora*, nego i u njihovu

●

[35] Usp. Ćiro Čičin-Šain, nav. dj., str. 9—10.

[36] Ib., str. 11—13.

[37] Grga Novak, nav. dj., str. 322—323.

[38] Ib., 322.

[39] Slavko Ježić, nav. dj., str. 155.

stvaranju, kao i u izradi i doradi *Dizionarija*. Della Bellini susreti i razgovori u Akademiji, kao i suradnja s nadbiskupom Cupillijem, bili su s jedne strane potpora njegovu radu, poticaj i pomoć, a s druge njegov rad i suradnja bili su potpora Akademiji i doprinos općem duhovnom i kulturnom razvoju u gradu.

JOSIP JERNEJ

Zagreb

PARALELA IZMEĐU MIKALJINE I DELLA BELLINE GRAMATIKE

Naš razgovor o ovim dvjema gramatikama ne može započeti a da se prije ne osvrnemo na djelo koje je neposredno ili posredno kumovalo obadvjema, a to je latinska gramatika znamenitog portugalskog isusovca Emanuela Alvaresa, koja je prvi put tiskana 1572. u Lisabonu pod naslovom *DE INSTITUTIONE GRAMMATICA libri tres*. To je djelo kroz tri stoljeća doživjelo nekoliko stotina izdanja u raznim zemljama svijeta, a pojavila se u raznim adaptacijama i na hrvatskim stranama.[1]

Alvaresova latinska gramatika poslužila je i Kašiću kao glavni strukturalni predložak pri izradbi njegove hrvatske gramatike iz 1604. godine, premda ne smijemo smetnuti s uma da se Kašić povremeno koristio i naučavanjem ne manje znamenitog Alda Manucija.[2] Autoritet što ga je Alvaresova gramatika imala za mladoga Kašića postaje razumljiv kad znamo da je baš taj udžbenik latinskoga jezika bio obvezatan za sve isusovačke škole s ciljem da se gramatička nobrazba u tim školama ujednači koliko je god moiuće.[3]

Jedno skraćeno hrvatsko izdanje Alvaresove latinske gramatike priredio je g. 1637. i naš Mikalja.[4] U predgovoru toga priručnika autor već daje naslu-

[1] O tome nas podrobno izvješćuje Vjekoslav Štefanić u svojoj raspravi *Prilog za sudbinu Alvaresove latinske gramatike među Hrvatima*. Vrela i prinosi (Vip), XI, 1940, str. 12—34.

[2] Aldi Pii Manutii, *Gramaticarum institutionum libri IV*, Venetis, 1575, apud Aldum, prvo izdanje 1501. (Bibliografski podatak prema R. Katičiću, o. c. u noti 3, str. 10).

[3] V. temeljnu raspravu Radoslava Katičića, *Gramatika Bartola Kašića*, Rad JAZU 388 (1981), str. 5—129. — O toj problematici važne su i pojedine studije Miroslava Vanina D. I. u časopisu *Vrela i prinosi*, osnovanu od njega.

[4] Jakov Mikalja rodio se u primorskom naselju Peschici na poluotoku Garganu u ožujku 1601. Iz sačuvanih isprava što ih je proučio Miroslav Vanino saznajemo da je g. 1628. stupio u isusovački novicijat u Rimu. U godinama 1630—33 bio je u Dubrovniku gdje je poučavao gramatiku u tamošnjoj isusovačkoj gimnaziji. Zatim je do 1636. boravio na daljnjim studijama u Rimu. Od 1637. do 1645. djelovao je u misi-

titi da je naše gore list kad kaže da je ovo »prvi put da gramatika n a š k i izrečena na sfitlost izlazi«. Ta adaptacija imala je prema Mikaljinoj zamisli poslužiti hrvatskim dječacima koji su se spremali na studije u talijanskim kolegijima u Loretu, Rimu i drugdje u Italiji kako bi se još prije izlaska iz domovine uputili u prve temelje latinske gramatike. No, kako taj pothvat nije postigao željenu svrhu, Mikalja je promijenio svoju zamisao:[5] dječaci u krajevima pod Turcima, koji se spremaju za dalje školovanje u Italiji, neka se u svojoj zemlji najprije upute u temelje t a l i j a n s k e gramatike kako bi se u učenju latinskog jezika mogli koristiti t a l i j a n s k i m udžbenicima mjesto da se služe nesavršenom hrvatskom adaptacijom Alvaresa iz 1637. Na taj način postaju jasni i razlozi koji su naveli Mikalju da izda svoju talijansku gramatiku. Međutim, autor je u tome imao u vidu i one svoje suvremenike koji iz bilo kojeg razloga žele učiti talijanski jezik. Iz predgovora njegovoj gramatici saznajemo dapače da je Mikalja u prvom redu mislio na potrebe širokih slojeva svojih sunarodnjaka.

Mikaljina talijanska gramatika tiskana je u Loretu g. 1649. u nakladi od 1500 prmjeraka pod naslovom *Grammatika talianska u kratko illi nauk za naucitti latinski jezik*. Prema ondašnjem običaju »latinski« bio je sinonim za talijanski dok se za latinski upotrebljavao termin »đački«.

Pravila o izgovoru talijanskog jezika Mikalja ne obrađuje posebno u gramatici jer su ta pravila posredno sadržana u raspravi »Od ortografie jezika slovinskoga ili načina od pisanja« koja prethodi *Blagu jezika slovinskoga*. Iz te rasprave doznajemo da je Mikaljino nastojanje oko reforme našega pravopisa išlo za tim da grafiju »slovinskog« jezika što više uskladi s latinskom, što je praktično značilo i s talijanskom grafijom. U tome se on u stvari poveo za Kašićem koji je usto nastojao da uvede više reda u velikoj šarolikosti koja je vladala pri upotrebi latinice među hrvatskim dalmatinskim piscima.[6] Na tom polju dao je svoj doprinos i Della Bella čiji je napor bio također usmjeren na to da se postigne što veća ujednačenost u pisanju grafema i da se izbjegne, po mogućnosti, svaka višeznačnost pojedinih slova. Svi ti pokušaji da se riješi pitanje latiničke grafije nisu još onda mogli dati definitivne rezultate, ali su ipak značili anticipaciju kasnije mnogo potpunije primjene idealnog fonološkog načela prema kojemu za svaki glas treba upotrebljavati samo jedno slovo, a svako slovo može predstavljati samo jedan glas.

Mikaljin se grafički sustav prilično poklapa s Kašićevim, ali tu ima jedna zanimljiva razlika u pisanju fonema *ž*. Kašić za taj glas upotrebljava znak *x*, a Mikalja ustaje protiv toga pisanja i predlaže digram *sg*, odnosno trigram

jama, uglavnom u Temišvaru u Ugarskoj. Nakon ponovnog boravka u Rimu njegovi ga starješine poslaše 1648. u Loreto gdje je vršio službu hrvatskog penitencijara. Tu je 1649. tiskao svoju talijansku gramatiku i počeo s tiskanjem *Blaga jezika slovinskoga* koje je doštampano u Ankoni 1651. Umro je u Loretu 1654. g. Usp. M. Vanino, *Leksikograf Jakov Mikalja* S. J. (1601—1654), posebni otisak iz sveska 2 (1933) zbornika Vrela i prinosi, str. 1—43; J. Jernej, *Porijeklo Jakova Mikalje*, Zbornik Fil. fakulteta u Zagrebu, 1951., str. 613—628.

[5] J. Jernej, *Povijest talijanskih gramatika na hrvatskom ili srpskom jeziku od 1649 do 1900*, Rad JAZU (1981), str. 131—236.

[6] O složenoj problematici hrvatske latiničke grafije najbolju sintezu dali su, poslije Maretića, M. Moguš i J. Vončina u raspravi *Latinica u Hrvata*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 11, Zagreb, 1969.

sgj (sgena, sgivot, sgjul), jer da bi se upotrebom znaka *x* promijenilo u tom slučaju glasovno značenje jednog latinskog slova i time pravila zabuna. Međutim, ta Mikaljina inovacija, premda možda opravdana, nije prihvaćena od njegovih nasljednika, pa će i Della Bella dalje upotrebljavati grafem *x* za fonem *ž*. Nije prihvaćena ni Mikaljina grafija *rri* za slogovno *r* koje se i dalje pisalo sa *er* i *ar*. Inače se i Mikalja i Della Bella, kao i ranije Kašić, drže načela da se u pisanju hrvatskih riječi daje latinskim slovima u principu ono fonološko značenje koje imaju u talijanskom jeziku. Od toga pravila ima i odstupanja, npr. pri udvajanju samoglasnika za označivanje duljine sloga ili udvajanje suglasnika za bilježenje kratkoga prethodnog vokala, ali to spada u red pojedinosti u koje ovdje ne možemo ulaziti. Za naše je svrhe možda važnije upozoriti na pitanje bilježenja akcenata u naših dvaju autora. Mikalja nije pobliže ulazio u područje akcentologije. Della Bella pak ide korak dalje od Kašića koji je bio uveo za opis »ilirskoga« tri samostalna akcenta.[7] Della Belli kao tuđincu pripada zasluga da je prvi pokušao postaviti i neka pravila za upotrebu našeg akcenta, premda u tome nije bio osobite sreće, pa će u tome uspjeti tek Đuro Daničić.[8]

Za razliku od Kašića koji pri izradbi svoje hrvatske gramatike nije imao nikakva predloška niti uzora nego je stvaralačkim naporom izgradio svoje djelo na temelju velikih latinskih uzora, ponajviše Alvaresa, Mikalji je pri sastavljanju njegove talijanske gramatike bio na raspolaganju cijeli niz talijanskih gramatičkih priručnika, od Fortunija i Pergaminija od Buonmatteia. Osobito je ovaj posljednji, kao najslavniji talijanski gramatičar XVII. stoljeća, mogao pružiti našem autoru sva potrebna gramatička obavještenja.[9] Međutim, i Mikaljina talijanska gramatika, osim u nekim poglavljima o kojima će još biti govora, rađena je po latinskom predlošku, a ne po talijanskim uzorima. U stvari, više nego o gramatici, trebalo bi u našem slučaju govoriti o kratkom prikazu talijanske morfologije ili o pregledu talijanskog flektivnog, tj. deklinacijsko-konjugacijskog sustava.

Raspored toga gradiva podudara se u najvećoj mjeri sa shemom što je nalazimo u prvoj knjizi skraćenog izdaja Alvaresove gramatike.[10] Već smo vidjeli da je Mikalja 1637. priredio hrvatsku adaptaciju te gramatike za upotrebu u našim krajevima (»pro Illyricis«). Razumljivo je stoga da se naš autor, štampajući 12 godina poslije svoju talijansku gramatiku, koristio spomenutim iskustvom i da je prihvatio spomenutu shemu. Dakako, u Alvaresa je sve obrađeno mnogo opširnije, ali je s druge strane Mikalja morao dodati cijelo poglavlje o članu. Inače treba istaknuti da je prihvaćanjem Alvaresove sheme naš autor pokazao smisao za zahtjeve didaktike. On je svjesno išao za tim da njegova talijanska gramatika po rasporedu gradiva sliči dapače onom udžbe-

[7] R. Katičić, o. c., 29.

[8] Della Bellinom grafijom pobliže se bavio Stjepan Bosanac u raspravi *Ocjena Della Belline gramatike*, Nast. vjesnik, IX, 1901, str. 529—561. No, prvu sistematsku analizu te grafije dala nam je sada dr. Nives Sironić-Bonefačić u svojoj još neobjavljenoj disertaciji »Analiza talijanske i hrvatske leksičke građe u rječniku Ardelija Della Belle«, Zagreb, 1986.

[9] *Della lingua toscana di Benedetto Buonmattei*, Firenze, 1643.[5]

[10] Pojedina pitanja u vezi s tim obrađuju se opširnije u raspravi navedenoj ovdje u noti 5.

niku po kojemu će hrvatski mladići učiti poslije latinski ili, kako je on govorio, đački jezik. Bit će da je i smatrao da će po ugledu na Alvaresovu gramatiku najbrže i s najmanje truda sastaviti svoje djelo, to više što je kao nastavnik latinskog jezika u Dubrovniku imao tu shemu u glavi.

Jagić, kojega je Mikaljina gramatika zanimala više sa slavističkog gledišta, istaknuo je u svojoj *Istoriji slavjanskoj filologiji*[11] kako naš autor vješto umije svraćati pažnju čitatelja na razlike između jednog i drugog jezika, npr. u pitanju roda imenica (naša tri roda, prema dva u talijanskom. Ovome možemo dodati i drugi primjer. Govreći o deklinaciji imenica, naš autor kaže:

> »Takogher oni ne prominjuju isto imme, kako mi, nego (scto je veoma lascgne za nauciti) samo promignuju çlanke. Koje staugljaju prid immenom i po onizieh çlancieh poznaje se takogjer koje je imme muscko, koje li sgensko« (Gram., str. 3).

Takvo pragmatičko prikazivanje mogli bismo danas nazivati kontrastivnim. Mikalja ovdje na zoran način prikazuje dvije glavne funkcije talijanskog člana: on služi za označivanje pojedinih padeža i za razlikovanje roda imenica. U prvoj je funkciji uključena i treća, tj. razlikovanje broja (singulara i plurala). Jagić je istaknuo također da Mikalja prikazujući uzorke talijanske deklinacije stavlja uz njih i »ilirske« oblike, ali pri tom izostavlja instrumental i lokativ. Tome se međutim ne treba čuditi, jer se Mikalja i ovdje držao latinskih uzora, pa je deklinaciju imenica, pridjeva i zamjenica sveo na uobičajenih šest latinskih padeža. Da je slijedio Kašića bio bi uveo i sedmi padež, a u pluralu još i osmi.

Poznato je da su Mikaljina gramatika i njegov rječnik najstariji izvori naše gramatičke terminologije. Ti se novoskovani nazivi u najvećem dijelu nisu održali, ali to ne umanjuje autorove zasluge za uloženi trud. Mikalja je međutim odustao od pokušaja da prevede i imena padeža (nominativ, genitiv itd.). Bit će da je i sam osjetio slabu korist od toga pokušaja. Kasniji razvitak dao mu je za pravo, jer su se i pokušaji njegovih nasljednika na tom polju izjalovili. Ni Della Bellini prijevodi za nominativ i vokativ — immenovnik i zvaanijk, što ih je unio u svoj rječnik, nisu se održali. Genitiv i dativ Della Bella uopće nije ni registrirao dok taljanske *accusativo* i *ablativo* prevodi jednostavno accuzativ i ablativ.

Od gramatičkih naziva, što ih je skovao, odnosno preveo Mikalja sačuvao se do danas »način« za latinski »modus«. Vrijedi napomenuti da za razliku od Kašića Mikalja u obradbi glagola navodi samo pet načina: indikativ, imperativ, optativ, konjunktiv i infinitiv (nacin koji kasge, zapovieda, ajudi, sastavglja i nesvrriscjuje). U ovom popisu nedostaje »potentialis modus«, koji se inače navodi u nekim starijim izdanjima Alvaresove gramatike, iz koje ga je preuzeo i Kašić.[12] Potencijal je u stvari načinska sudbistinkcija koju su uveli postklasični latinski gramatičari, a poslije ga je praksa svela ponovno pod konjunktiv.

[11] *Istorija slavjanskoj filologiji,* Sanktpeterburg, 1910, str. 50.

[12] Otpada prema tome pitanje »odakle Kašiću potencijal« što ga postavlja R. Katičić u svojoj raspravi o Kašićevoj gramatici (str. 69). Čini se da je do te zabune došlo zbog či■jenice da je Katičiću bilo pristupačno samo izdanje Alvaresove gramatike iz 1588. (v. notu 34. u citiranoj raspravi).

Mikalja je stoga, u nastojanju da pojednostavni svoje izlaganje, izostavio potencijal iz svoga prikaza, a to mu opet moramo upisati u zaslugu. Della Bella će zadržati Kašićev potencijal premda ga ni gramatičari talijanskog jezika, a među njima i Buonmattei, nisu priznavali kao poseban način talijanskog gagola. Tu je, valjda, kod Della Belle odučivao respekt prema uspomeni na B. Kašića.

Prvu i zasad jedinu stručnu ocjenu Della Belline gramatike dao je još 1901. godine Stjepan Bosanac u duhu stupnja razvitka tadašnje lingvističke znanosti, i ta je ocjena zadržala svoju vrijednost. Sada je Radoslav Katičić svojom opširnom suvremenom analizom Kašićeve hrvatske gramatike pružio posredno ili indirektno i djelomično novu analizu hrvatske gramatike zaslužnog apulskog Talijana sa slavističkog gledišta. Ne možemo se složiti s općeraširenim mišljenjem da je to jednostavno nova obradba Kašićeve gramatike, jer je ona više od toga.

Della Bellina je gramatika prije svega opširnija od Kašićeve, donosi više primjera, prilagođena je za upotrebu širih slojeva, a u tome se približava koncepciji Mikaljine talijanske gramatike. Ni jedan ni drugi od naše dvojice ne upušta se u teoretska razmatranja; oni razlažu gradivo na pragmatičan način, prilagođen konkretnim potrebama. Za prosudbu Della Belline gramatike trebat će još širih istraživanja, jer se po nekim njegovim prigodnim opaskama može zaključiti da je imao profinjen sluh za potrebe metodike i didaktike i da se po nekim makar sitnim napomenama može smatrati čak pretečom (ante litteram) današnje kontrastivne lingvistike. Razumije se da ni Mikalja ni Della Bella nisu bez slabosti, ali im nisu potrebne ni pretjerane pohvale. Sigurno je da njihova razna i vrijedna djela zaslužuju našu pažnju i da nas obvezuju na daljnja proučavanja.

ALOJZ JEMBRIH

Ljubljana

LINGVOKONVERGENTNOST U RJEČNICIMA SUŠNIK-JAMBREŠIĆA I DELLA BELLE

1. Rječnici Della Bellin (1728) i Sušnik-Jambrešićev (1742), kao i ostali rječnici koji su im prethodili (Vrančićev, Habdelićev, Mikaljin i Belostenčev), svjedoče o postojanju dobro razvijene leksikografije kod Hrvata prije nego što se formirala jezična znanost u današnjem smislu riječi. Zato se ne treba čuditi što u rječnicima spomenutoga perioda (od 16. do 18. st.) nedostaje znanstveno utemeljena leksikografska koncepcija, jer kao takva ni ona nije postojala.

1.1. Ako je Della Bellin trolingvni Dizionario italiano-latino-illirico, a to bi se moglo tako i razumjeti, plod rada »ilirske akademije« u Splitu (v. rad dra Šimundže u ovom zborniku), onda bi on bio za svoje vrijeme normativni rječnik »najizvrsnijih besida« štokavštine, pa je, prema tome, na mjestu konstatacija da je »to prvi rječnik, koji je izrađen na osnovi pisaca i potvrđen citatima iz književnih djela« (Hamm: 1956, 684).

2. Sušnik-Jambrešićev četverojezični rječnik: *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples, in usum potissimum studiosae juventutis digestum ab Andrea Jambressich, societatis Jesu Sacerdote Croata Zagoriensi . . ., Zagrabiae, 1742,* nastao je u sjeverozapadnom dijelu Hrvatske, kao što je poznato, iz školske pragmatike i postao upotrebljiv ne samo za đake već i za šire društvene slojeve. Trebao je naime poslužiti kako Hrvatima tako i Madžarima pri učenju njemačkog jezika. Stoga je Jambrešić kao redaktor Sušnikova započetog rječnika (v. Fancev: 1922/23, 11—25) njemačkim imenicama dodao i određeni član *der, die, das,* jer upravo »contra hos enim Illyrii et Hungari, germanico sermone utentes, plurimum peccare solent«, kako je to istaknuo Jambrešić.

2.1. Oba rječnika, Della Belin i Sušnik-Jambrešićev, proizašla su također iz potrebe i iskustva misijske djelatnosti isusovaca na južnoslavenskim prostorima, tj. svaki od njih bio je namijenjen drugoj kulturnojezičnoj sredini. Della Bellin onima koji »slide u slovosložju izgovaranje talijansko«, a Sušnik-Jambrešićev onima koji »u slovosložju slide izgovaranje madžarsko«. To

zapravo govori o prožimanju triju i četiriju jezičnih i književnih kultura na prostorima misijske djelatnosti, a shodno tome i o trima komunikacijskim razinama. Pri tom ne smijemo zaboraviti da latinski jezik nije bio samo jezik Crkve, znanosti i politike, već i jezik — svakodnevne komunikacije u višim društvenim slojevima u javnom životu, kako u sjevernoj tako i u južnoj Hrvatskoj.

3. Želeći ostati u okviru naslovljene tematike ovog referata, smatram da se neću udaljiti ako spomenem što su svojedobno o Sušnik-Jambrešićevu rječniku pisali Vladoje Dukat i Franjo Fancev, s filološkog aspekta najzaslužniji za poznavanje ovih obaju rječnika o kojima je ovdje riječ.

3.1. Uspoređujući Della Bellin *Dizionario* sa Sušnik-Jambrešićevim rječnikom (Sušnik autor, Jambrešić redaktor-izdavač), V. Dukat piše kako »će svak tu i tamo naći doduše neke sličnosti, no one su toliko neznatne, da nas ne mogu uvjeriti, da bi se Jambrešić odista bio poslužio djelom učenog Talijana iz Foggie« (Dukat: 1905, 226). Ili malo dalje u istoj raspravi: »(...) Kako se vidi po navedenim primjerima (navodi ih samo 19, A. J.), kod nekijeh se riječi (...) značenja obaju pisaca začudo slažu, a kod drugijeh (...) nikako; ja bih prije uzeo, da je ono slaganje slučajno, nego da pristanem, da se Jambrešić poslužio Dellabellom. Da ga je doista upotrebljavao, mislim, da bi se sve riječi Dellabelline, ili bar većina njih (po kojem pravilu? A. J.) morale naći u Jambrešićevu rječniku« (Dukat: 1905, 227—228). Dukat je odabrao i trinaest riječi iz Sušnik-Jambrešićeva rječnika usporedivši ih s istim riječima u Mikaljinu rječniku (1649) »Blago jezika slovinskoga ili slovnik u komu izgovaraju se riječi slovinske latinski i dijački«,[1] deset riječi s riječima iz rječnika Fausta Vrančića (1595) i zaključio: »(...) Rezultat našega poređenja Jambrešićeva rječnika sa svijem njegovijem prethodnicima bit će dakle taj, da uzmemo kao utvrđeno (?! A. J.), da je Jambrešić, daj budi u hrvatskom dijelu svoga rječenika sasvijem samostalno radio, te nam se ovaj dio njegove knjige prikazuje kao vlastito, originalno djelo« (Dukat, 1905, 229—230).

3.2. Franjo Fancev u raspravi »O autorstvu i postanju rječnika 'Lexicon latinum... Zagrabiae 1742'« nastoji raspraviti pitanje, »da li su se Sušnik i Jambrešić pri izradi i uređenju rječnika ugledali u naše starije leksikografe Mikalju i Della Bellu«, pri čemu ističe kako je »na ovo pitanje odgovorio Vl. Dukat u spomenutoj raspravi negativno« (Fancev: 1922/23, 22). U želji da dokaže suprotno od Vl. Dukata, tj. da je i Mikaljin i Della Bellin rječnik ipak poslužio Sušnik-Jambrešiću, Fancev navodi podatak koji se ne može baš posve zanemariti, a koji se sastoji u sljedećem: »(...) Ponajprije neće biti slučaj, da je jedan primjerak Mikaljina *Blaga jezika slovinskoga,* koji se sada čuva u zagrebačkoj univerzitetskoj biblioteci pod sign. R 1386b, zaveden u katalog biblioteke zagrebačkog isusovačkog kolegija upravo g. 1739. Ovaj je primjerak mogao za Sušnikova života biti njegova svojina, postavši tek poslije njegove smrti svojina Kolegija. Da li je kolegijska biblioteka imala već prije g. 1739. i primjerak Della Bellina rječnika, ne znam. Od primjerka zagrebačke univerzitetske biblioteke ovoga rječenika samo je jedan označen običajnom bilješkom *Collegii societatis Jesu Zagreb, catalogo inscriptus 1749«* (Fancev 1922/23, 22).

[1] Usp. Vanino: 1933, 1—43.

3.2.3. Navedeni podatak svakako dovoljno govori o tome kako je moguće da se Sušnik služio Mikaljinim rječnikom u koji je mogao, također po potrebi, zaviriti i Jambrešić. Također nije isključena mogućnost postojanja i Della Bellina rječnika (u to vrijeme) u isusovačkoj kolegijskoj knjižnici u Zagrebu. To više što je sigurno da su oci marljivo i na vrijeme nabavljali knjige koje su njihova subraća objavljivala, a pogotovu rječnike koji su njima i novacima bili potrebni u radu na terenu.

3.3. U potrazi za konvergentnošću obaju rječnika, zadržimo se ukratko na formalno-tehničkoj, dotično njihovoj strukturno-sadržajnoj strani. S obzirom na leksikografsku funkcionalnost Della Bellin je rječnik objavljen u jednom svesku na više od 1029 stranica, od kojih prvih 12 pored naslova sadrže posvetu upravitelju Dalmacije Karlu vitezu Pisaniju, predgovor, popis citiranih pisaca, tj. iz čijih je djela autor uzimao primjere i aprobacije. Zatim slijedi: na 50 stranica — pored ortoepskih i pravopisnih pravila hrvatskoga jezika — gramatika ilirskoga jezika, a potom tekst rječnika, a na kraju dodan je *Index latinoitalicus,* dakle, popis latinsko-talijanskih riječi koje ima rječnik.

3.3.1. Sušnik-Jambrešićev rječnik s 1172 stranice (1068 stranica samo rječnika) također je objavljen u jednoj knjizi. Sadržajni poredak je sljedeći: naslov, aprobacija datirana 4. listopada 1742, s potpisom Antona Vanaša D. J., predgovor na 16 nepaginiranih stranica koji sadrži deskripciju strukture rječnika u 18 točaka, zatim popis latinskih najznačajnijih pisaca prema godinama njihova rođenja, popis latinskih naziva drveća, ptica, riba, sprava, opreme konja, kuće, kuhinje, odijela, obuće, kukaca, bolesti, zatim abecedni popis latinskog nazivlja biljaka, kalendar (rimski), tablica latinskih i arapskih brojeva.

3.3.2. S jezične strane za povijest hrvatskoga kajkavskog jezika najzanimljivije je poglavlje o ortografiji: *Orthographia seu croatice (generali vocabulo illyrice, seu slavonice) scribendi ratio,* na osam nepaginiranih stranica. To poglavlje je, prema nekima, pridodano rječniku, jer je Jambrešić objavio zasebnu raspravu *Manuductio ad Croaticam Orthographiam,* Zagrabiae, typis Joannis Weitz, 1732, zatim je objavio 1738. kod istog tiskara u Zagrebu *Index vocum Croaticarum et Germanicarum cum brevi introductione ad linguam Croaticam* (v. Stumfol: 1976, 99). U spomenutom poglavlju u rječniku nalazi se abecedna tablica s ćiriličkim slovima i nazivima prema staroslavenskim abecedarijima.[2] Grafija priložene tablice zapravo je ona kakvu nalazimo u Matije Divkovića, dakle, bosančica (v. Jembrih: 1978/88, 3—50, Jurić, 1934, 143—154). Na kraju Sušnik-Jambrešićeva rječnika dodan je također *Index latino-illyrico, sive croatico-latinus.*[2a]

3.3.3. U strukturno-sadržajnom dijelu obaju rječnika izrazitu konvergentnost nalazimo u onom dijelu uvodnih tekstova u kojima je riječ o akcentu. Tu naime nalazimo iste znakove (akcenatske) koje je već u svojoj gramatici *Institutiones linguae illyricae (1604)*[3] upotrijebio Bartul Kašić, i to: *accentum*

[2] Više o staroslavenskim abecedarijima v. J. Vrana: 1963, 191—204.
[2a] Taj »Index« trebao je poslužiti onima koji nisu znali hrvatskokajkavski. Stoga bi pomoću hrvatskih riječi našli latinsku riječ uz autorovu napomenu v. (ide) pri čemu dodaje latinsku riječ. Isto je tako i Della Bellin »Index latino-italicus« trebao poslužiti onima koji nisu znali talijanski
[3] Pretisak je u SR Njemačkoj priredio R. Olesch, 1977.

gravem (`), *accentum acutum* (´) i *circumflexum* (ˆ) usp. Katičić: 1981, 33—38, *Neweklowsky:* 1979, 59—62; 1980, 28—29). Iste akcenatske znakove upotrijebio je i Ivan Belostenec u *Gazophilaciumu* (1740). Stoga nije bilo teško Ignaciju *Szentmártonyju* (mlađem) konstatirati u svojoj gramatici (1783) da je »upotreba akcenata kod Hrvata različita; jedni ih zanemaruju, drugi uzimaju tri akcenta, no većina ih danas (1783) uzima samo dva, i to *accentum gravem* (teški) kojim se naglasak (ton) samoglasnika produžuje, i *accentum acutum* (oštri) kojim se snizuje (Jembrih: 1986, 287), drugim riječima: »Dva znaka ´ i ˆ stavljaju se pre svega na duge naglašene vokale, ređe označuju duge nenaglašene vokale« (Neweklowsky, 1980, 28).

Trebalo bi svakako proučiti ortoepsku funkciju nadrednih znakova u Sušnik-Jambrešićevu rječniku, jer dosad to u kroatistici nije učinjeno, osim kod Orlović-Belostenčeva rječnika (v. Šojat: 1974, 84—107).

4. Još se jedna konvergentnost ogleda u Della Belle i u Sušnik-Jambrešićevu rječniku, i to u poetskom kontekstu. Naime, kao što je Della Bella uzimao i interpolirao u svoj Dizonario stihove dubrovačkih pjesnika,[4] tako je i Sušnik (neki misle da je to učinio Jambrešić) uvrstio 34 kraće i duže pjesme, bilo da su one prijevodi s latinskoga, bilo da su originalne kreacije[5] ili parafraze.[6] Ono što je zajedničko, s obzirom na stihove u jednom i drugom rječniku, za neke je istraživače to što se htjelo da se »suhoparnom rječniku« da »neki čar, da se razbije jednoličnost«« (Vanino: 1938, 11).

4.1. Bez obzira na to što su interpolirani stihovi u Sušnik-Jambrešićevu rječniku imali drukčiju namjenu, prije svega moralno-didaktičnu, ipak bismo ih mogli promatrati i vrednovati u okviru poetske konvergentnosti koja povezuje stihove dubrovačkih pjesnika, sve do Franje Krsta Frankopana, s kajkavskom književnošću.

4.1.2. Sve pošalice, sentencije i moralne refleksije, što ih pruža Sušnik-Jambrešićev rječnik u obliku stiha, otkrivaju kreativnost autora koji je mjestimice u njima ostavao indicija i o svojem međimurskom podrijetlu.[7] Uglavnom su to stihovi, koji s aspekta humora i satire zahtijevaju posvemašnju obradu i koji po sadržaju mogu biti svrstani u nekoliko grupa. Tako je sedam pjesama upereno »protiv« ženskog spola kao na primjer (s.v. *dedisco, exculco, ignis, impilia, magis, nubo, Penelope).*[8] Ostale pjesme podijelili bismo na takve u kojima se govori ili aludira, u kontrarnom smislu, na pijanstvo i proždrljivost (s.v. *calix, discus, fidelia),* lakomstvo (s.v. *candidus, carpo, do, Midas, ploro*), nevjernost (s.v. *candor*), lijenost (s.v. *duco*), oholost (s.v. *inquino*), zavist (s.v. *livor*), licemjerstvo (s.v. *nix*), hvaljenje (s.v. *parturio),* škrtost (s.v. *Promus Condus*), grijeh uopće (s.v. *primoris, rapio*), smrt (s.v. *mors*) itd.

4.1.3. Da bismo uočili autorovu kreaciju, evo primjera. Ciceronova izreka glasi: »quo quisque est ingeniosior, hoch docet laboriosz«, slijedi prijevod: S kêm je gdo vekšega razuma, s têm skerbljiveji je, kada kôga vuči; Sušnik dodaje svoju *Aplificatio* tj. povekšanje, proširenje iste sentencije: Ki bistrešu pamet ima, / On se več z vučenjem trúdi: / I zločesta svoja štima, / Tuđa hvali, à svâ kúdi. / Priproste je pak pameti, / Vsa prez skerbi zna činiti: / Ak' prem z glave ništ' ni vzeti, / Hoče bolji od vseh biti. (Suš.-Jambr., 1742, 832).

5. Ono što nas najviše zanima jest činjenica da Sušnik-Jambrešićev rječnik ima čakavskih i štokavskih riječi (usp. Dukat: 1905, 204), pa je Dukat i postavio pitanje »je li njih sam skupio (Sušnik ili Jambrešić,[9] A. J.) ili se za ovaj dijelak svoje knjige poslužio svojijem prethodnicima, i to onijem, koji su upotrebljavali čakavski (štokavski) dijalekt?« (Dukat: 1905, 226). »(. . .) Jambrešić je kajkavac (iz Cesargrada, Hrvatsko zagorje, A. J.), pa zato se posvud, gdje govori hrvatski, služi svojijem domaćijem narječjem, no ipak amo tamo u tumačenju latinskijeh riječi, kad znade za kakovu dobru štokavsku ili čakavsku riječ, ne žaca se metnuti je u svoj rječnik« (Dukat: 1905, 204).

5.1. Budući da bi trebalo detaljnije istražiti sve štokavizme i čakavizme u Sušnik-Jambrešićevu rječniku te ih usporediti s »prethodnicima« (Vrančićem, Habdelićem, Mikaljom, Belostencem, a ni Loderecker[10] (1605) ne bi se smio zaobići), a kako to zahtijeva čitavu disertaciju, iznijet ću samo dvije pretpostavke u vezi s čakavskim i štokavskim riječima u Sušnik-Jambrešićevu rječniku. Za prvu pretpostavku važno je imati na umu Sušnikovu djelatnost u Osijeku i Pečuhu (v. Stumfol: 1976, 170), dakle, mjestima sa štokavsko-ikavskim stanovnicima, čiji je govor Sušnik mogao svladati[11] do te mjere da je neke riječi iz tog govora uvrstio i u rječnik (v. Fancev: 1922/23, 19).

---

[4] Della Bella to čini da bi potvrdio značenja pojedinih riječi; ujedno je to bio dobar ogled književnog jezika temeljen na štokavskom narječju.

[5] Da je prevođenje (književnih djela) zapravo osobna jezična kreacija, svjedoči i sljedeći citat: »(. . .) Für den Sprachbegriff entscheidend ist die Erkenntnis, dass jedes Idiom eine innere, geistige Form hat. Die Sprachen sind bei aller Möglichkeit, bestimmt und klar den Gehalt von einer in die andere zu übermitteln, Ausdrucksarten verschiedener Volksseelen. Sie sind in sich geschlossene Welten. (. . .) Der Übersetzer kann nicht mit demm Donat (autor lat. gramatike, A. J.) in der Hand wirklich übertragen. Er muss das innere Leben der Sprachform, den Ton und Fall des Satzes, die Farbe des Wortes kennen. Solche Kenntnis aber lehrt nur die lebendige Rede, die gesprochene Mundart« (Hankamer 1965, 51).

[6] »Jambrešić obično parafrazuje latinske citate, k tomu je natiskao mnogo svojih izvornih (. . .) pjesmica« (Milčetić, 1887, 206). U vrijeme Milčetićeva članka u Viencu nije se znalo tko je autor Rječnika latinsko-hrvatsko-njemačko-madžarskog jezika (1742); danas je to manje-više poznato. Franjo Francev je svojim raspravama pokazao da je autor Rječnika Franjo Sušnik, a Andrija Jambrešić redaktor i izdavač. Sušnikove pjesničke interpolacije u Rječniku svjedoče da on nije imao na raspolaganju onakvih kajkavskih izvora kakve je imao Della Bella u dubrovačkoj književnosti.

[7] Indikativnom nam se čini strofa u Rječniku s. v. *Fidelia,* u kojoj je apostrofirana »međumurska štuca« (posebni oblik posude iz koje se pije vino). Isto je tako indikativan stih: »Suprot smerti néga tráve« s. v. *mors.* Ovaj »nega« još je i danas frekventan u svagdašnjem govoru u Međimurju, na primjer u Kotoribi. F. Sušnik je autor i molitvenika »Putni tovaruš« (1734), u kojemu je također u osmercima preveo nekoliko himana.

[8] Usp. prilog ovdje.

[9] Bio je to Sušnik, v. bilj. 11. U rječniku nema čakavskih riječi (v. Fancev, 1922/23).

[10] Pretisak u SR Njemačkoj 1984. priredio i uvodnu raspravu napisao Antonin Mestan.

[11] »Osim toga valja naglasiti, da je Sušnik štokavski govor ne samo poznavao, nego je u njem i propovijedao: u Osijeku pet godina, a u Pečuhu dvije godine« (Vanino: 1942, 183).

Drugu pretpostavku tvori činjenica da je Sušnik imao Mikaljin rječnik kojim se poslije njegove smrti mogao koristiti i Jambrešić kao redaktor rječnika. Bez obzira na te mogućnosti najuočljivija je ipak leksičko-semantička konvergentnost obaju rječnika, jasno, tamo gdje nje ima. Dosta primjera to i potvrđuje: D. Anelliero, Anularius — *párstenár S-J*, = *pérstenàr* D. anellare adict, anularis — *parsteni, na, no;* S-J, = *pêrstenski* D. anellato, anulatus — *s pàrstenom na ruci, upàrstenjen;* S-J = *pèrsten noseči;* D. animella, animula — *dušica;* S-J = *dušica;* ampliatore, amplificator — *raširitelj*, uzmnòžitelj, *razprostrànitelj;* S-J = *razprostranitel, raširitel*, povekšitel; D. antra, anas — D. *pàtka, plóvka;* S-J = raca, *patka;* D. L'andar avanti, antecessio — *pridhođenje;* S-J = napred idenje, *predhodenje;* D. Apertura, Hiatus — *zjanje, puklîna zemlje; S-J = zjanje, puklina, pucavica zemlje;* D. bidente, zappa di due denti — *motika* dvoràt*ica, dvozubna*, zubača; S-J = Dvoj-zub, dvojzubast, 2. *motika dvozubna*; D. bieta/beta — *blitva*, bitva; S-J = blitva, cikla; D. cucchio/cochlear — ožica, *žlica* ilir. barb. *kašika;* S-J = *žlica*, kašika; D. avoltoio/vultur — *žer, kostožèr*, kostoždе*r*, *dobrohran;* S-J = *žer, kostožer, dobrohran*, kanja, veliki jastreb; D. geografia/geographia — kopnopìsje, nâuk zemeljskoga sádržànja; S-J = izpisavanje zemèlj ali krelestvih; D. geografo/geographus — znanac zemeljskoga sádržànja, *kopnorazpìsalac; S-J = orsagov izpisavec, zemljopis;* D. geometria — *kopnomirje, zemljomirje;* S-J = *znanje i meštrija zemlju meriti*. Itd.

5.1.2. Neće biti suvišno ako se još jednom prisjetimo Fancevljeva razmišljanja u vezi s korištenjem Della Bellina Dizionaria: »(. . .) Osim u složenicama našao sam pored običnijih slaganja i vrlo interesnih (interesantnih, A. J.) i za druge riječi, koja također ne će biti slučajna: morska riba, *očatka, uklata;* Della Bella upućuje u 'Indeksu«' pod riječi 'melanurus' na talijansku riječ '*occhiata*' rječnika, gdje se nalaze ova naša značenja: *ukljata*, crnorep. Sušnik (ili Jambrešić) bit će na svome listiću s riječi 'melanurus' prepisao iz Della Belle upućivanje na talijansku riječ 'occhiata', načinivši kasnije pučkom etimologijom iz svoje bilješke našu riječ *'očatka'*. Mikalja imade za istu ribu naziv ùšata riba (uscjatta ribba, ochjata pesce).

Akademijski Rječnik imade najstariju svoju potvrdu za riječ *japundža* iz Della Belle, a za *'japundže'* samo iz Mikalje; riječ japundža ('japungyia') pored kepenjek, bunda, kapenak imade i Sušnik pod riječi 'lacerna', a pod riječi 'lacernula' još i *japundžica* ('japungyicza') pored kepenjčec, bundica. Za latinsku riječ 'lacerta' navodi Sušnik ova značenja: kuščar, *guščer* . . . drugač *zelembak, zelembaki;* ova posljednja riječ dolazi u Mikalje u obliku *'zelembak'*, a Della Bella pod riječi 'racano' ima: *gušter, zelembak*.

Iz Della Belle bit će Jambrešić unio u 'Supplementum' latinsku riječ 'armariolum' sa značenjima: ormaric, spremica (Della Bella ima pod armarietto samo 'spremica'). Navedene riječi, držim, dovoljno potkrepljuju naprijed istaknutu tvrdnju, da su Sušnik i Jambrešić pri sastavljanju rječnika prema potrebi doista zagledali u Della Bellin rječnik (cit. prema Fancev: 1922/23, 24).

6. Iako tema, o kojoj sam pokušao izložiti neka svoja zapažanja, nije time isrpljena, moglo bi se ipak zaključiti da je za autora i redaktora-izdavača *Latinsko-hrvatsko-njemačko-madžarskog rječnika* Sušnika i Jambrešića itekako bila važna činjenica interferencije triju hrvatskih narječja kakve ima još u Pergošića[12] i Vramca.[13]

[12] Usp. V. Putanec: 1982, 269—277.

6.1. Stoga su Sušnik i Jambrešić takvoj tradiciji ostali u nekoj mjeri dosljedni s obzirom na unošenje štokavskih riječi u rječnik. Drugim riječima, oni su i tada znali da sva tri narječja — kajkavsko, štokavsko i čakavsko — pripadaju jednom, hrvatskom jeziku.[14]

6.1.2. U Della Bellinu *Dizionariju* nalazimo sličan postupak u korist zbližavanja štokavskog i čakavskog leksičkog blaga, posebice na fonološkom i morfološkom području.

7. I na kraju. Čini nam se vrlo vjerojatnim da su se Sušnik-Jambrešić koristili Mikaljinim rječnikom, ali i Della Bellinim rječnikom, o kojemu je ovdje bilo govora. Iz tih su rječnika uzimali samo ono što je bilo poznato i na hrvatskokajkavskom tlu još iz vremena turskih zbjegova na tlo ugarske krune. Time je ujedno potvrđena lingvokonvergentnost spomenutih dvaju rječnika na leksičkoj i semantičkoj razini,[15] a potvrđen je i kontinuitet prožimanja svih triju hrvatskih narječja za kakvo znamo još iz 15. stoljeća i na glagoljaškom tlu u Pokuplju.

STIHOVI, SENTENCIJE, POSLOVICE U SUŠNIK-JAMBREŠIĆEVU »LEXICONU« (1742)

8. U transkripciji držimo se načela koje je prihvatio u svojoj knjizi o Jurju Habdeliću Zvonimir Bartolić. On naime u *autorskoj napomeni čitatelju* daje sljedeće razjašnjenje: »(. . .) Međutim, što se tiče transkripcije slogotvornog *r* (er, ar), moja praksa odstupa od uobičajene, zbog toga što držim da se fonem *e* — (u kajkavskom, A. J.) u čakavskom *a* — uz *r* izgovarao. Prevokalizacija je posebno važna za umjetničke tekstove, gdje — u stihovima zbog metrike i eufonije, a u prozi zbog rečenične eufonije — pojedini glasovi imaju vrlo važnu funkciju. Iz tih razloga ja sam slogotvorno, vokalno *r* (er, ar), transkribirao kao *er (ar)*, dakle ne kao *r*« (Bartolić: 1985, 5). I mi smo tako postupili ovdje, iako je Milčetić svojedobno suprotno učinio. On je, naime, »u citatima samo toliko odstupio od originala, što svuda upotrebljava *r* umjesto Jambrešićeva *er (črn, trpi, tvrd)*, te što razlikuje *č* od *ć*, koje uzima Jambrešić za jedno« *(Milčetić* 1887, 206).

8.1. Ovdje prilažemo stihove iz spomenutoga rječnika iz tri razloga: **1.** zbog jedrog kajkavskog humora, **2.** zbog interferencije štokavštine i **3.** zbog aksioma satirikā — *ridendo dicere verum* — s podsmijehom istinu reći. Slijedimo poredak navođenja pjesama, poslovica, sentencija onako kako smo gore naveli, pri čemu na prvo mjesto stavljamo stihove namijenjene, kao što rekosmo, ženskom spolu. Tako s.v. *Dedisco — odvučam se, odvadim se*, navodeći

[13] Usp. Vl. Vrana: 1941, 205; A. Jembrih: 1981; V. Barac-Grum i V. Zečević: 1974, 33—36.

[14] Usp. Vanino 1942, 183.

[15] Sušnik-Jambrešićevu rječniku trebalo bi danas u leksikografskim i leksikološkim raspravama posvetiti više pažnje.

Intrat amor mentes usu, dediscitur usu. Ovid. 2. de Remed. Amoris; prevodi na hrvatskokajkavski: *Od navade ljubav zhaja; / Po navadi i odhaja.*

8.1.2. U stihu će prevesti Plautovu izreku s.v. *Exculco* — z nogami tlačim, terem, gazim, izterpávam, zgažujem, poteptávam, van sterkávam; *Si cujusquam scrofam in publico conspexero, exculcabo furfures:* Ako čiju gde prasicu / Vani hodeč ja zapazim, / Nebum gledal gazdaricu, / Vse poseje iz nje zgazim.

8.1.3. Ironična je i sljedeća misao Vergilijeva, s.v. *Ignis* — ogenj, pod 3. ljubav: *Vulnus alit venis et coeco carpitur igni* (Verg. Aeneid. 4. v: 2) prijevod: Kad ljubavi hrani plamen, / ák' prem z-njega čine norca; / kakti tverdi têrpi kamen, / za slavička derži škorca.

8.1.3. Sljedeća je satira uperena protiv mode, tj. da muškarci nose dugačku, a žene kratku kosu, odnosno muškarci upletke, s.v. *Impilia* — Vupletki, mali povojci, ali tertice, s kem si žene lasi vézu (bolje rečem) s kemi si vu sadašnje vreme muške glave lasi vézu, ar / Sad' je vreme čalarije (prijevare A. J.). / Muške glave kam gledite? / Ženske znate ciganije, / Ter z vas sameh što činite? / Lasi svoje strižu žene. / Duge pak vam ostavljaju, / Z-vami razum da premene, / Kratku pamet vam davaju. / Vi batrive (hrabre)[16] pak Dalile, / Ostrižene Šamšonice, / Kê ste lasi zahitile, / Pamet iščuč, drugo lice. / Golo pači (smeta) još bradišče, / V kuhinju se vse skup skrite, / Kelje (ljepilo) takvo dà ognjišče, / Da si brade prikelite. / Ak' vas Muži pak popadu, / Glejte dobro kak včinite, / Ter vam spuču mudru bradu, / I vsu pamet pogubite.

8.1.4. Plautove riječi naći će opet mjesto s.v. *Magis — Več, veče, bolje: Tacita bona est mulier magis, quam loquens,* što će Sušnik prevesti, odnosno dopuniti: Jêl na svetu v kojem kútu. / Žena, koja rada muči? / Je li vidét gde na pútu, / Kû jezični ne žgù žuči? / Kak se rodi, tâk je znati, / Da je žensko pokolenje: / Ar ne more zamučati / Kaj je; vreščeč (vriskajući) da znamenje. / Več je žena, nego žena, / Kâ z jezikom ne fifnjari, / Ter vu réčeh nè prokšena, / Tú iščite Gospodari, etc.

Sintagma Juvenala i Marcijala s.v. *nubo — 2. vdajem se, zamuž idem, muža jemljem: Uxori nubere nolo meae: pro Parere, subjici;* poslužila je satiri: Ne ću ženi za muž iti, / Ar podložen nemrem biti. / Nejdu za muž same žene, / Ar i za muž idu múži; / Kî su slugi svoje žene, / Suprot kêm se ves svèt tuži.

8.1.5. Kad je riječ o *Penelopi* (s.v.) onda autor pod 2. zapisuje: Penelope Transl. (preneseno) — *Čistoču zakonsku obderžavajuča žena.* Tom tumačenju dodaje svoj *Apodosis* koji glasi: Gde je žena takva sada, / Za svâ Muža kâ tak mari? / Ali srednja, ali mlada, / Kâ se taki s kêm ne pari? / Nél kak mùž nje vmreti hoče, / Vsem nazoči javče, plače? / A na samom se rogoče, / Od veselja v kutu skače? / Van izgléda čez obloke, / Napija se, ljubav káže, / Misli kad če po snoboke, /K tomu svoj čern obraz máže. / Još čul nési, da je vdova, / A razmel si, da se v dala, / Pak postala žena nova, / Da bû drugač vkanjuvala. / Anda gdè češ takvu najti, Kâ Penelope bude druga? / V drugi svèt bi moral zajti, / Gde nestalnost morì kuga. Protiv pijanstva i proždrljivosti: Horacijev tekst također će poslužiti s.v. *Calix — kelih, kupa, žmulj, posuda za pitje,* vulgo pahàr: *Foecundi calices, quem non fecere disertum,* za sljedeću strofu: Z vinom večkrat puni žmulji, / Ne čine li da gdo tuli: I po zelji z nosom rulji / Kad lisicu vruču guli?

8.1.6. Ciceronovu izreku također će autor oblikovati u stihu s.v. *Discus — široka zdela . . ., 2. tanjèr, 4. tanjir: Malunt discum, quam Philosophum audire:* Od tanjerov ino žgancev, / Rajši čuju neki ljudi; / Nego réči mudroznancev. / Kaj ču reči? sram je budi.

8.1.7. Strofa, koja nas podsjeća na »Križevačke štatute«, parafraza je stiha rimskog pjesnika Persija (iz vremena Nerona), s.v. *Fideliaverč z vuskem vratom, štuca zemljena za napitek, posuda: Disce nec invideas, quod multa fidelia potest.* Vûč se niti ne navadi, / Da on vnoge vêrče zleva: / Međimorska štuca[17] vidi, / Nit ne razme kam z nje déva.

Protiv lakomstva: Tibulove riječi s.v. *Candidus — bèl:* si felix et sint candida fata tua, autor dodaje strofu: Imaj želim vnogo sreče: / Puno z novci vsegdar vreče; / Kad pod kosu dojdeš smêrti, / Nêb' odpêrti budu vêrti. etc.

8.1.8. Vergilijeve riječi iz Ecloge 9, s.v. *Carpo — têrgam, kinim: Insere Daphni pyros, carpent tua poma nepotes,* prilaže autor stih: Daj âl ne daj, kak ti drago, / Trûd se, skêrbi, ali šali / Tvoje vendar drago, blágo, / Drugi budu spèč vživali.

8.1.9. Kao da želi upozoriti i poručiti, na Terencijeve riječi s.v. *do,* dare . . . *dajem . . .: Da tua dum tua sunt, post mortem, tunc tua non sunt* dodaje: Dôk imetki jesu céli / Ti sam tvoje blago déli; / Ar po tvojoj taki smerti / Tuđi budu vlekli herti.

8.1.10. Kod riječi *Midas* dajući joj samo latinsko razjašnjenje: *Rex Phrygiae, Filius Gordii, homo stolidus . . ., Hinc et Prov. Midae auriculis (intellige juxta fabulam asininis) dignus: id est: homo stolidus, stupidus, hebes* — dodaje autor strofu: Z Vúhi rúžen jest on osel, / Kî bi vse rad imal zlato: / Kômu v blagu ves je posel, / Kak dâb živel samo zato.

8.1.11. Juvenalove riječi također poslužile su autoru u »Lexiconu« (1742) s.v. *ploro — tugujem, cérim se: Ploratur lacrymis amissa, pecunia veris:* Iz serca se suze toče, / Za mošnjicu pogubljenu; / Kâd pak duša zginut hoče, / Onda súze vse povénu.

8.1.12. Škrcima i lakomcima namijenjeni su stihovi s.v. *Promus Condus;* bez hrvatskoga razjašnjenja dodaje samo *Apodosis.* / Vsaki skupec, svôga blaga, / Imat mora rasipnika, Kî prefroba vse do traga, / V tuđem bude njegva dika. /Ti pak, skupče! stradaj, žuli, / Nit' šta kômu naj deliti: / Nek' tvoj terbuh z žganci kruli, / Jur čê drug' tvâ blaga vžiti.

8.1.13. Protiv nevjernosti, bolje rečeno o nestajanju iskrenosti, s.v. *Candor — belóča, belota, belína,* Ovidijev stih: *Candor in hoc aevo res intermortua;* Sušnik tumači, odnosno parafrazira ovako: Sad istinu, vernost právu, / Gde po svétu češ iskati? / Jalovicu breju kravu, / Pérvo moreš pokazati etc.

8.1.14. U svagdašnjem životu, pa i danas, zavist, jal ima uvijek svoje mjesto u društvu, pa i u Sušnik-Jambrešićevo vrijeme. Autor rječnika s.v. *Li-*

[16] Vanino: 1942, 185 navodi »srdačne«, vjerojatno je mislio »srčane«. *Batriv* znači i *odvažan, pun nade.* Usp. Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika, knj. 1, svez. 1, JAZU i Zavod za jezik IFF, Zagreb, 1984, s. v. *batriv,* s. v. *batriven.*

[17] Usp. bilj. 7.

vor — modrica, černjavka, metaforički. *Jal, Nenavidnost;* parafrazira također Ovidijev stih: *Pascitur in vivis, post fata quiescit:* Jàl živlenju neda míra, / Vsud se paseč, išče síra: / Tada več dât nemre rane, / Kâd po smerti ga nestane.

8.1.15. Uz riječ *Duco* (s.v.) dodane su dvije strofe: Jedna na Vergilijev tekst: *Nate Deâ potes hoc sub casu ducere somnos?:* Tvômu čudim se činenju, / Kak' porođen od Božice, / Vu tak strašnom pripečenju, / Tvê snu dati moreš lice? Druga je strofa dodana na Marcijalov epigram: *Qui ducis vultus et non legis ista libenter:* Kî tvâ lica léno strugaš, / I rad nečeš ova čteti: / Nego mersko obraz rugaš, / V némar, veruj, neču deti.

8.1.16. Oholost je također ismijana s.v. *Inquino — zasmrađujem, zamazujem, osmrađujem, vtépljem, oskrunjujem, pomerljujem,* uz latinski citat: *Inquinat egregios adjuncta superbia mores.* Claud. Sušnik dodaje parafrazu: Verlo, lépo baš deržánje, / Merska gizdost vse osmradi: / Ki se jako derží na nje. / Drugi z njim ne hode radi.

8.1.17. Dvoličnima, neiskrenima i himbenima namijenjena je strofa s.v. *Nix,* nivis — *snèg* (usp. s.v. *candor* gore) latinskoj poslovici: *Sub nive quod tegitur, cùm nix perit, omne videtur:* Lîce gledeč jesi svetec, / Ar je lépo tvê deržanje: / Z nútra pak si merzek tepec, / Dojde negda v sem na znanje.

8.1.18. Poslovica: *Nije se rodio tko bi svakom ugodio,* koja bi se mogla nazreti u latinskoj poslovici s.v. *Jupiter: Ne Jupiter quidem omnibus placet,* Sušnik ima parafrazu: Akoprem zlat imaš ves gràd, / Gosti, posti, slúži, míti: / Budi bradast, âl' golobrad, / Nemreš vendar vsem dràg biti.

8.1.19. Za hvalisavce nalazimo s.v. *Parturio* parafrazu Horacijeva stiha: *Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus:* Hrustilovič jaki Momak, / Ne ima nigder sebi para: / A vu vojski verli Junak / Sto je vubil? dva psa stara.

8.1.20. Riječ *Primoris* (s.v.) koju razlaže latinskim frazama, da bi Tacitovu sintagmu: *primori in acie versari* preveo sa: *Vu pervom boja rédu státi,* a potom upućuje: Vide in voce *Labrum,* dodajući svoju *Applicatio* koja glasi: Greha tvoje nasladnosti / Komaj si se lùd obleznul: / Misleč da bûš vžival dosti, / Jur ves jesi v pekel vgreznul: / Gde bûš plakal, tužno jéčal, / Vu zdvojnosti prez pokoja! / Od mùk večneh strašno béčal, / to bû plâča grešnik tvoja. / Ah jêl' pamet za slast malu / Na vse veke pojti k vrágu; / Za noriju, mersku šálu / Nebu zgubit dušu drágu.

8.1.21. I sljedeća strofa usmjerena je svijesti o pogreškama u životu; s.v. *Rapio — grabim, zgrabljujem, naglo z silum jemljem ali odnašam;* prevodeći Ciceronovu izreku: *Cupiditate rapi: pro abripi, allici, trahi, Vu velikom poželjenju biti, vu veliko poželjenje dospeti, od nagloga poželenja obladanomu biti,* slijedi strofa: Vsud spuščena tvoja želja, / Kam te' neče vutopiti? / Z tvôga žitka zla bû melja, / Žgan kruh v peklu hočeš kliti.

8.1.22. O neizbježnosti smrti, koja je svakom stvorenju suđena, govori strofa s.v. *Mors — smért,* parafraza Ovidijeva stiha: *Omnia sub leges, mors vocat atra suas:* Božanske su réči práve, / âk se hočeš ves odreti; / Suprot smerti néga[18] tráve, / Vujti nemreš, moraš vmreti, etc.

[18] Isto.

8.1.23. Političkim bi se mogao shvatiti distih s.v. *deliro,* 2. metaphoricè *lúdim, iz pameti zhájam, pomamljujem se, budalim, mamenujem,* vulgo *norim,* fantazéram; naime, prijevod je Horacija: Quidquid delirant Reges, plectuntur Achivi: Poglavarska pomamlenja / Podložnikov su vmorenja.

8.1.24. Kod riječi s.v. *Demadeo — jako se močim, jako sem moker* prevodi Ovidija: Et te flente tuos demaduisse sinus: Kajti tvâ si nadra (bolje bi bilo persa, A. J.) zmočil: / Jesi vnoge suze točil.

8.1.25. Poslovični sadržaj imaju i sljedeći prijevodi, s.v. *distento* — natéžem, rastéžem, raširujem, iz Virgilijeve 9. ekloge: Sic cytico pastae distentent ubera vavvae: Od detelj site tráve / Naj raširе vime krave. Tibulova elegija 6. Distentet spicis horrea plena Ceres, imamo sljedeću parafrazu: Naj s klasi Božica kruha / Spuni štagle Gospodarom: / Da vlêst vu nje némre muka / Vsaki vesel bû za kvarom.

8.1.26. Bez obzira na neukusnu haljinu, služi li svojoj svrsi, uvijek je ugodna. O tome svjedoči s.v. *Endromis — Bunda, iliti zvan i znutra kosmata, iz oderteh kozlov,* etc. halja. Autor navodi latinski Marc.: Sordida, sed gelido non aspernanda decembri, dona, peregrinam mittimus endromidem: Ako prem je merska halja / Bunda z kozlov izgulena; / Vendar v zimi slúži, valja / Na tvâ vzemi nju ramena.

8.1.27. Horacijev stih opet ima svoje mjesto s.v. *Habena — stezalo, remenje na vuzdi:* In scalis latuit metuens pendentis habenae: Med stupinah skrivenoga / Derhtala je strašno gača: / Kâd na klin' obešenoga, / Je se bojal kriv korbača.

9. Ako je suditi po Sušnikovim stihovima koje smo ovdje naveli, onda se u njima nazire propovjednički stil samog autora koji je najveći dio svojeg poziva posvetio propovjedništvu. Ta činjenica mogla bi samo potvrditi atribuciju stihova Sušniku.

LITERATURA

Barac-Grum V. i Zečević, V. 1974: *Problem dijalekatskog miješanja,* Rasprave Instituta za jezik, knj. 3, Zagreb.

Bartolić Zv. 1985: *Književno djelo Jurja Habdelića,* Sjevernohrvatske teme, knj. 3, Čakovec.

Della Bella A. 1728: *Dizionario italiano-latino-illyrico,* Venezia.

Dukat Vl. 1905: *Jambrešićev »Lexicon Latinum«,* Rad, JAZU, knj. 162, Zagreb.

Dukat Vl. 1924: *O vrelima Jambrašićeva rječnika,* Nastavni vjesnik, 33, svez. 1, 2; 17—20, 54—58, Zagreb.

Fancev F. 1922/23: *O autorstvu i postanju rječnika »Lexicon latinum ..., Zagrabiae 1742«,* Južnoslovenski filolog, knj. 3, Beograd.

Fancev F. 1927: *Sušnik autor, Jambrešić redaktor-izdavač rječnika od g. 1742,* Nastavni vjesnik, 36, svez. 1—2, 66—68, Zagreb.

Fancev F. 1933: *Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda (1790—1832),* Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. 12, Zagreb.

Hamm J. 1956: Enciklopedija Jugoslavije, svez. 2, s. v. *Della Bella,* Zagreb.

Hankamer P. 1965: *Die Sprache. Ihr Begriff und ihre Deutung im sechzenten und siebzehnten Jahrhundert,* Hildesheim.

Jambrešić A. 1742: *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica, et Hungarica locuples, in usum potissimum studiosae juventutis digestum ab Andrea Jambressich, Societatis Jesu Sacerdote,* Croata Zagoriensi... Zagrabiae...

Jembrih A. 1981: *Život i djelo Antuna Vramca,* Čakovec.

Jembrih A. 1986: *Kajkavska gramatika Ignacija Szentmártonyja (1783),* Radovi za znanstveni rad, JAZU, knj. 1, 277—306, Varaždin.

Jembrih A. 1987/88: *Kratka Azbukvica (1696). Prilog povijesti hrvatskih početnica,* Vrela i prinosi, knj. 17, Zagreb.

Jurić J. 1927: *Pokušaj »Zbora za širenje vjere« god. 1627. da kod južnih Slavena uvede zajedničko pismo,* Croatica, svez. 8, Zagreb.

Kašić B. 1604: *Institutionum linguae illyricae,* Romae. Pretisak u seriji: *Slavistische Forschungen,* Bd. 21, Nunc iterum edit R. Olesch, 1977, Köln-Wien.

Katičić R. 1981: *Gramatika Bartola Kašića,* Rad, JAZU, knj. 388, Zagreb.

Loderecker P. 1605: *Dictionarium septem diversarum linguarum,* Prag. Pretisak 1984. priredio i uvodnu studiju napisao Antonin Mestan, Freiburd i Br.

Milčetić I. 1887: *O Andriji Jambrešiću,* Vienac, br. 11, 12, 13, 15, Zagreb.

Neweklowsky G. 1979: *Einige Bemerkungen zur ältersten kroatischen Grammatik,* Wiener slavistisches Jahrbuch, Bd. 25, Wien.

Neweklowsky G. 1980: *»Gramatika ilirskog jezika« Bartola Kašića iz 1604. godine,* Naučni sastanak slavista u Vukove dane, zbornik, knj. 10, Beograd.

Putanec V. 1982: *Jezik »Dekretuma« (1574) Ivana Pergošića,* Hrvatski dijalektološki zbornik, JAZU, knj. 6, Zagreb.

Stumfol R. 1976: *Kroatische Jesuiten an der Grazer Univeristät 1585—1773,* Disertacija u rukopisu, Graz, Universitätsbliothek Sign. II 367369.

Šojat A. 1974: *Kajkavska akcentuacija u Belostenčevu rječniku,* Zbornik za filologiju i lingvistiku, knj. XVII/1, Novi Sad.

Vanino M. 1938: *Ardelio della Bella,* p. o. iz Života, svez. 7—8, Zagreb.

Vanino M. 1933: *Leksikograf Jakov Mikalja,* Vrela i prinosi, br. 2, Sarajevo.

Vanino M. 1942: *Uz dvjestogodišnjicu Sušnik-Jambrešićeva rječnika (1742),* p. o. iz Života, br. 2, Zagreb.

Vrana J. 1963: *O postanku i karakteru staroslavenskih azbukvara i azbučnih molitava,* Filologija, JAZU, knj. 4, Zagreb.

Vrana Vl. 1941: *»Dušni vrt« o. Baltazara Milovca (1664),* Vrela i prinosi, br. 12, Sarajevo.

VLADIMIR HORVAT

Beograd

BARTOL KAŠIĆ AUTOR ANONIMNOG RUKOPISNOG HRVATSKO-TALIJANSKOG RJEČNIKA RKP 194.

Uvod

Della Bella na početku svojega rječnika donosi popis (Catalogo) izvora iz kojih citira primjere u svojem rječniku, zatim pravopis i gramatiku. U popisu među 40 djela naših starih pisaca, iz kojih donosi citate, spominje i 4 Kašićeva djela. No, ne spominje njegovu gramatiku iz 1604. g. kao ni Mikaljino *Blago jezika slovinskoga,* premda je jasno da se i njima služio, jer je njegova gramatika očito pod njihovim utjecajem. Ako se služio Mikaljinom latinskom i talijanskom gramatikom, očito je da mu je i rječnik bio pri ruci. Je li znao da je anonimni rukopisni hrvatsko-talijanski rječnik, koji se tada čuvao u Dubrovačkom kolegiju, a koji je zbog velike upotrebe ostao bez prvih i zadnjih listova, zapravo djelo Bartola Kašića, njegova prethodnika, kako u različitim službama u Dubrovačkom kolegiju tako i u hrvatskoj leksikografiji? Ako je Della Belli odgovor na to pitanje možda bio nejasan, mi smo danas došli do jasnoće.

Proučavajući odnos Karadžićeva *Srpskog rječnika* (1818) prema rječnicima naših isusovačkih leksikografa Mikalje (1649), Habdelića (1670), Della Belle (1728) i Jambrešića (1742), ustanovio sam globalnu sličnost u strukturi, jer svi, osim džepnog Habdelićeva, imaju pravopis, gramatiku i rječnik. Bilo mi je neshvatljivo da Bartol Kašić, pisac naše prve gramatike s pravopisom (1604), ne bi napisao i rječnik, a preveo je čitavu Bibliju i Ritual rimski (1640) i izdao ili priredio dvadesetak djela.

Traganje za rječnikom u arhivima i autobiografiji

Proučavanje arhivske građe o Bartolu Kašiću donijelo je na vidjelo dva jasna podatka o postojanju njegova rječnika. Prvi je podatak da je Kašić, ušavši 14. 8. 1595. u Rimu u isusovački novicijat, među ostalim stvarima donio svežanj knjiga i bilješke sa svojih humanističkih studija, a posebno je istaknut »un libretto di frasi« (knjižica riječi), tj. neki rječnik. (ARSI — Rom. 172, f. 5r.

Novitii Ingressus). A ne može se raditi o prvom tiskanom rječniku, tj. Vrančićevu, jer je njegov predgovor napisan tek 25. VIII. 1595. u Veneciji, tj. 11 dana pošto je Kašić ušao u rimski novicijat. Očito je, dakle, da je Kašić imao neki rukopisni rječnik.

Drugi jasni spomen Kašićeva rječnika nalazi se u njegovoj predstavci (instantia) koju je 1634. poslao tajniku Propagande Franji Ingoliju kojega moli »da bi mu se zbog njegove odmakle dobi od šezdeset godina dodijelio pisar koji će prepisivati prijevod *Rituala* i hrvatskog rječnika koji se ima sastaviti«. U originalu na talijanskom tekst glasi: »Di più che si assegni un scrittore per aiuto del sudetto P. Cassio già sessagenario per scrivere la translatione Illirica del Rituale Romano et il Dittionario da farsi nell'istessa lingua.« (Miroslav Vanino, *Bartola Kašića »Ritual Rimski« 1640,* u Vrela i prinosi, br. 11, Sarajevo, 1940, str. 101). Spomenuo bih samo da Kašićev izraz »il Dittioario da farsi« Vanino prevodi »rječnik koji se ima sastaviti«, ali to može značiti također »prirediti, izdati« što je u ovom slučaju vjerojatnije.

Treći implicitni dokaz o postojanju Kašićeva rječnika nalazi se u njegovoj *Autobiografiji:* »Porro Cassius eodem anno (1599) sub initium Novembris in eadem Prima classe perseverat novos docere discipulos, verum sub finem Decembris dimisso docendi labore a Superioribus pro Academia linguae Illiricae cogitur scribere Institutiones gramaticae primaque rudimenta eiusdem linguae quibus academici domi in Collegio ad addiscendam facilius linguam instituerentur. (...) Itaque anno Jubilaei 1600. Cassius ad scribendas Institutiones (liber ab aliis studiis, sola Academia gravatus) incubuit. Verum com excrevisset opus laboriosius quam putaverat, et non sine magna pecunia typis evulgare posset, abiectis multis non necessariis, confecit Institutiones, quas anno 1604. latine conscriptas in lucem edidit P. Claudio Praeposito sic imperante. (Morislav Vanino, *Autobiografija* Bartola Kašića, JAZU, Zagreb, 1940, str. 25). U prijevodu *Autobiografije,* koji je priredio Stjepan Sršan pod naslovom *Putovanja južnoslavenskim zemljama* (Privlaka, 1987, str. 30) taj tekst glasi: »Kašić je na početku studenoga te godine (1599) nastavio u istom razredu poučavati nove učenike. Pod kraj prosinca napustio je nastavu jer su ga poglavari uputili na akademiju ilirskog jezika da napiše gramatiku *(Institutiones grammaticae)* i osnove toga jezika koja će u kolegiju kod kuće služiti akademičarima da lakše nauče jezik. (...) I tako je, jubilarne 1600, godine, p. Kašić započeo pisati *Institutiones* (oslobođen drugih dužnosti, opterećen samo akademijom). No kad je djelo naraslo veće nego što je mislio, te ga nije mogao tiskati bez velikog novca, izbacio je mnogo toga što nije bilo nužno. Završivši *Institutiones* tiskao ih je na latinskom jeziku 1604. g., kako je to odredio general p. Klaudije.«

Iz citiranog teksta moramo zaključiti dvije činjenice.

Prvo, general isusovačke družbe Claudio Aquaviva morao je znati da je mladi nastavnik Bartol Kašić dobar jezikoslovac, inače ga ne bi oslobodio svih drugih dužnosti i naredio mu da napiše gramatiku za netom (1599) osnovanu Ilirsku akademiju u Rimu. A kao dobar poznavatelj »ilirskog jezika« mogao se afirmirati samo kao pisac rječnika. Drugo, na to nas upućuje i činjenica da je on generalovu naredbu shvatio mnogo šire, što vidimo i iz naslova koji je dao djelu: *Institutionum linguae Illyricae libri duo.* Dok njegovi uzori pišu gramatike (Emanuel Alvares, *De Institutione grammatica libri tres,* Lisboa, 1572. i Aldo Manucije, *Grammaticarum institutionum libri IV,* prvo

izdanje 1501), Kašić piše TEMELJNI PRIRUČNIK ILIRSKOG JEZIKA koji je u svojoj osnovnoj zamisli sadržavao barem gramatiku i rječnik. On sam veli da je djelo naraslo mnogo zamašnije nego što je on mislio pa bi tiskanje bilo preskupo. Zato je morao izostaviti mnogo toga što nije bilo prijeko potrebno, a objavio je samo najpotrebnije — gramatiku. Nas zanima ta skupljena, a izostavljena građa, za koju pretpostavljamo da je to bio rječnik. Trag toga Kašićeva rječnika vodi nas u Dubrovnik.

Anonimni rukopisni rječnik u Dubrovniku

U Knjižnici Male braće u Dubrovniku pod oznakom RKP 194 i s naslovom *Razlika skladanja slovinska* nalaze se uvezana 4 rječnika. Prvi je tiskani Vrančićev *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae Linguarum...* (Venetiis, 1595). Slijede 3 rukopisna rječnika od kojih je prvome kao autor naznačen Georgius Matthaei, a naslov glasi *Dictionarium Latino-Illyrico-Ragusinum* (1715—1716). Drugome je autor Lorenzo da Ragusa Zecchinich, a naslov *Vocabulario Italiano-Illirico.* Treći se toliko upotrebljavao da nema ni naslovne stranice na kojoj su bili naznačeni autor i naslov, a na 4. stranici poveza u Kazalu stoji samo naslov *Dizionario Illirico-Dalmatino Italiano — Slovoslovje dalmatinsko italijansko.*

Taj treći anonimni rukopisni rječnik Pavo Mitrović 1909. nazvao je *Čakavski rječnik* i postavio hipotezu da bi mu autor mogao biti Bartol Kašić. Međutim, Mitrović je svoj prikaz završio ovako: »Ovijem svršavam ovaj kratki leksikalni prikaz izričući želju, da se tkogod pozabavi oko ova tri hrvatska rječnika, a osobito oko čakavskog, što b donijelo lijepijeh rezultata. Dokazati na pr. da je čakavski rječnik djelo Kašićevo, bilo bi vrlo važno, jer bismo tad mali jedan sigurni čakavski rječnik iz početka 17. vijeka.« (Pavo Mitrović, *Četiri nepoznata dubrovačka rječnika,* Nastavni vjesnik, knj. XVII, svezak 7, Zagreb, 1909).

Taj rukopis Mijo Brlek je nazvao *Hrvatsko-talijanski rječnik* i opisao ga ovako: »Ovaj rječnik bez datuma i bez imena auktora Kaznačić naziva Slovoslovje dalmatinsko-talijansko, nepoznata spisatelja, Pavo Mitrović: Čakavski rječnik. Vel. 20 x 13,8 cm, str. 262, tekst od 3—260, s prazninom str. 23—4, 49—50, 71—2. To su naknadno umetnute stranice, jer je papir noviji. Ostali dio rječnika ima starinski papir i crnilo. Papir je od starine požutio. Na mjestima izjeden, na izjedena mjesta prilijepljen novi, a da nisu prepisane riječi prekrivene papirom. Rječnik nema početka. Počinje slovom b, i to: 'baštinik'; svršava sa 'zvijezda'.« *(Rukopis knjižnice Male Brače u Dubrovniku I,* JAZU, Zagreb, 1952, str. 187—188). Brlek također spominje Mitrovićevu hipotezu o Kašićevu autorstvu.

Darija Gabrić-Bagarić u dizertaciji *Jezik Bartola Kašića* također spominje Mitrovićevu hipotezu: »Kako postoji jedan rječnik čiji bi autor mogao biti Kašić, bilo bi normalno da i to djelo bude predmet analize. No kako Kašićevo autorstvo nije dokazano, jezik rječnika nije podvrgnut analizi u ovom radu.« (Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Institut za jezik, Posebna izdanja 5, Sarajevo, 1984. str. 18).

Dokazi Kašićeva autorstva

1. Pozabavio sam se tim anonimnim rječnikom, usporedio ga s Kašićevom gramatikom i ustanovio vrlo veliku sličnost, gotovo identičnost, i to:

— u grafijskom sistemu,
— u akcenatskom sistemu,
— u leksičkoj građi.

Uspoređivanje je olakšao aneksni rječnik Kašićeve gramatike INDEX CROATICUS koji je sastavila Eva Marija Ossadnik, a dodan je studiji Radoslava Katičića *Gramatika Bartola Kašića* (Rad JAZU, knj. 388, Zagreb, 1981, str. 107—129).

Detaljan jezični opis Kašićeva rukopisnog rječnika dat će u narednom predavanju Darija Dabrić-Bagarić.

2. Na unutarnjoj strani korica kao na četvrtoj stranici RKP 194 naznačen je kao vlasnik tih rječnika Collegium Ragusinum S. I, tj. isusovački Dubrovački kolegij, a u njemu je Kašić boravio od 1609. do 1612. i od 1620. do 1634. U tom je kolegiju od 1630. do 1633. poučavao mladi nastavnik Jakov Mikalja, pisac prvoga našeg velikog tiskanog rječnika *Blago jezika slovinskoga* (Loreto, 1649). Oko 700 riječi, za koje Akademijin rječnik ima tvrdnju da ih prvi spominje Mikalja, nalazi se već u ovom rukopisnom Kašićevu rječniku. Budući da je Kašić u to vrijeme bio rektor Dubrovačkog kolegija, vjerojatno je sam dao mladom nastavniku Mikalji da se posluži njegovim rukopisnim rječnikom i da ga prepiše za se. U tom prijepisu možemo nazreti početak Mikaljina leksikografskog rada.

3. Anonimni rukopisni rječnik i vlastoručna Kašićeva pisma dao sam u Zagrebu na ekspertizu sudskom vještaku za rukopise dru Željku Sabolu. Njegovo je mišljenje da su rječnik i pisma »vrlo vjerojatno« pisani istom rukom.

4. Rječnik je pisan čakavsko-ikavski, a naknadno je prva polovica prerađena u štokavsko-ijekavski (»ča« upućuje na »što«, a »bižim« pretvara u »bježim«...) i dodavani su naglasci. Prema mišljenju istog vještaka, ta su »dopisivanja obavljena rukom istog skriptora koji je pisao i prvobitni tekst Rječnika«. (Vidi priložene fotokopije 6. i 7. str. Kašićeva rukopisnog *Rječnika)*.

5. Budući da je tim dopisivanjem Rječnik usklađivan s Kašićevom gramatikom, i to ukazuje na njega kao autora.

6. Kašić je, kako smo već spomenuli, 14. VIII. 1595. imao »neki rukopisni rječnik«, a svega jedanaest dana poslije, 25. VIII, iste godine, Vrančić datira predgovor izdanju svoga tiskanog rječnika *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum,* koji ima oko 5.800 riječi, kako Valentin Putanec kaže u pogovoru reprinta Vrančićeva rječnika (Liber, Zagreb, 1971). U Kašićevu rukopisnom rječniku ima oko 3.700 riječi, a od toga je oko 3.000 zajednički fond s Vrančićevim rječnikom. Kašić je do 1599. mogao obogaćivati svoj početni rječnik riječima iz Vrančića, ali je pojednostavnio grafiju izostavljajući Vrančićeve reduplikacije vokala za označivanje duljine sloga ili reduplikacije konsonanata za označivanje kratkoće prethodnog vokala.

7. Dorađivanje svoga rječnika Kašić je prekinuo kad je shvatio da ga neće moći tiskati s gramatikom 1604, ali on još 30 godina poslije u pismu Ingoliju spominje potrebu dovršenja rječnika.

8. Papirološku analizu vodenih znakova utisnutih u papir toga *Rječnika* obavio je mr. Ivan Mustać, arhivist starije građe u historijskom arhivu u Dubrovniku. On je ustanovio da vodeni znakovi — ljiljan i ptice — upućuju na papir koji je bio u prodaji u Rimu 1585—1599, a Kašić je u Rimu boravio od 1593. godine.

Ove činjenice, kao i sličnosti i razlike ovog *Rječnika* s Vrančićevim i Mikaljinim, jasno dokazuju Kašićevo autorstvo. Svakako je najzanimljivije to što su u tom rječniku posve jasni tragovi Kašićeva nastojanja oko stvaranja hrvatskoga književnog jezika na temelju bosanskoga štokavsko-ijekavskoga govora.

DARIJA GABRIĆ-BAGARIĆ

Sarajevo

JEZIČNA ANALIZA ANONIMNOG RUKOPISNOG RJEČNIKA »SLOVOSLOVJE DALMATINSKO-ITALIJANSKO«

Kodeks »Razlika skladanja slovinska«, što se pod brojem 194 nalazi u rukopisnom fondu Knjižnice samostana Male braće u Dubrovniku, sadrži — pored ostalog — i jedan rukopisni rječnik, koji nosi naziv *Dizionario illirico-dalmatino-italiano, Slovoslovje dalmatinsko-italijansko.* Taj naslov dao mu je Kaznačić, a kako je glasio izvorni naslov ovog rječnika, ne znamo, jer je izgubljen i naslovni list i početne stranice rječnika sve do natuknice *basctinik*.[1]

Na ovaj rječnik skrenuo je pažnju Pavo Mitrović još 1909. g. i na osnovi dosta oskudnih podataka pretpostavio da bi autor rječnika mogao biti Bartol Kašić, pisac prve gramatike našeg jezika.[2] Uspoređujući leksiku ovog rječnika s leksičkim fondom Vrančićeva, Mikaljina, Della Bellina, Voltiggijeva i Stullijeva rječnika, Mitrović je zaključio da se radi o samostalnom djelu, dok su podudaranja s Vrančićem »posve razumljiva jer su obojica čakavci«. Mitrović je svoja razmatranja zaključio opaskom da se radi o jednom od najstarijih rječnika, koji dolazi poslije Megiserova i Vrančićeva, a ako je Kašićev, onda i prije Mikaljina.[3]

Već površan pogled u leksičko blago ovog rječnika otkriva izrazitu ovisnost o Vrančiću, a ne nikako »malobrojna i posve razumljiva podudaranja«, kako tvrdi Mitrović. Mitrovićevi nalazi i pretpostavke, međutim, određuju bitno sve kasnije analize, upućuju, zapravo, istraživača da ovaj rječnik odmjerava prema Kašiću s jedne i prema Vrančićevu »Dikcionaru« s druge strane.

S Vrančićevim »Dikcionarom« prijeko je potrebno usporediti leksički fond i leksikografski postupak, dok se s Kašićevim jezikom moraju odrediti

[1] M. Brlek, *Rukopisi Knjižnice Male braće u Dubrovniku,* knj. I, JAZU, Zagreb, 1952, str. 185.

[2] P. Mitrović, *Četiri nepoznata dubrovačka rječnika,* Nastavni vjesnik, knj. XVII, sv. 10, 1909. g., str. 522—539.

[3] Mitrović, isto, str. 539.

grafijsko-ortografska i jezična svojstva rječnika (prvenstveno fonetska i morfološka).

Opis rječnika

Rječnik ima 262 stranice. Leksičko blago izloženo je u dva stupca, na prvom su hrvatskosrpski leksemi, a na drugom talijanski. Natuknice su, dakle, hrvatskosrpske. Rječnik je napisan latinicom. Od početka rječnika do polovice slova *O* natuknice su akcentirane, a poslije toga, odnosno poslije 119. stranice, akcenata nema. Bez posebnog sistema vršeni su ispravci na hrvatskosrpskim riječima, i to tako što je istom rukom kojom je pisan rječnik dodavano *e* iznad retka, pa smo od ikavskog *bida, bili* dobili *bi^{e}da, bi^{e}li*. Naknadno su dodavani ijekavizmi *liecnik* (uz natuknicu *likar)* i *lieciti* (uz *liciti).* Kod riječi *dil* dodana je štokavska forma *dio.* Gramatička obrada natuknica provedena je dosljedno do slova *O*, a dalje gramatičkog aparata uz natuknice ili nema ili se javlja sporadično.[4]

Grafija rječnika

Zanimljiva su u rječniku ona grafijska rješenja koja se ne slažu sa stanjem u suvremenoj latinici, pa će samo ona ovdje i biti predmet razmatranja. Istovjetnost slovnih oznaka za pojedine glasove u današnjoj latinici i u rječniku ne zahtijevaju poseban osvrt. (Na isti način kao i u suvremenoj latinici označuju se glasovi: a, b, d, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, r, s, t i djelomično e). Specifična grafijska rješenja ovog rječnika donosimo u pregledu zajedno s primjerima:

(c) = *c, ç, z* opatica$_{111}$; noznica$_{98}$; çilina$_{18}$; çiniti$_{19}$; ozat$_{117}$;
(č) = *c* bicva$_{2}$; cesto$_{14}$; Bnetcanin$_{6}$;
(ć) = *ch, chi, cchi, cch, ty* lupexchina$_{73}$; scich$_{62}$; chiutiti$_{15}$; cistochia$_{16}$; kucchia$_{64}$; braticch$_{9}$; locchika$_{71}$; mocch$_{83}$; buducchi$_{11}$; posvetyen$_{135}$; nasityen$_{89}$; navratyenye$_{90}$;
/l/ = *gl* (finalni položaj), *gli* (pred vokalima) kascagl$_{55}$; kragl$_{62}$ gliudi$_{37}$; gliubodivnik$_{37}$; grabglie$_{40}$;
/n/ = *gn* ggnilad$_{34}$; magne$_{74}$; kgniga$_{56}$; ditignstvo$_{23}$;
/kv/ = *qv, qu* loqva$_{71}$; qvocka$_{156}$; qvas$_{156}$; quasina$_{156}$; cerqua$_{18}$;
/š/ = *sc* casca$_{13}$; scirok$_{191}$; scibica$_{191}$; brascno$_{9}$;
/u/ = *V*, u Vpecchi$_{211}$; Vskok$_{212}$; Vsta$_{212}$; opustiti$_{112}$; orudye$_{113}$;
/v/ *V, v* = Vaditi$_{216}$; Varosc$_{217}$; opraviti$_{112}$; zvizda$_{250}$; zvoniti$_{25}$;
/z/ = *z, x* zabava$_{239}$; prozor$_{152}$; zrak$_{249}$; poxriti$_{139}$; poxirati$_{139}$;
/ž/ = *x* xena$_{229}$; xelizo$_{229}$; xmul$_{231}$; xabica$_{228}$; xep$_{229}$;
/r/ = *ar, er* nozdarva$_{98}$; marscav$_{74}$; carvotocina$_{13}$; cerqua$_{18}$; tverd$_{204}$; serçe$_{167}$;
/j/ = *y* dvoystruk$_{31}$; dvoyci$_{31}$; maystor$_{76}$; yabuka$_{234}$; yazik$_{234}$;
/đ/ = *dy* osudyuyem$_{115}$; uvridyen$_{214}$; ukradyen$_{208}$; yedinorodyeni$_{235}$.

Sporadično se za /i/ javlja oznaka *ij:* mij$_{78}$; pijsati$_{124}$.

[4] Primjeri su navedeni originalnom grafijom, ali bez oznake stranica, jer se provjera može lako provesti slijedom abecednog reda.

U inicijalnom položaju *e* se čita kao *je* u primjerima: *eretik, ereticaski*$_{31}$ dok se za označivanje glasa *e* upotrebljava i dvoznak *ae*, ali samo u označivanju nastavka gen. sg. imenica žen. roda na *a* (bilina, ae, f; brada, ae, f), u čemu treba vidjeti latinsku tradiciju.

Usporedimo li ovaj grafijski nacrt s Vrančićevim, uočit ćemo djelomična podudaranja, vezana za rješenja: /ć/ = *ch; ty;* /c/ = *z;* /đ/ = *dy;* /j/ = *y;* /r/ = *ar;* /s/ = *s;* /u/ = *v;* /ž/ = *x.* Autor našeg rječnika nema, međutim, niza rješenja za specifične hrvatskosrpske foneme kojih ima u Vrančića.[5] Usporedba s Kašićevim grafijskim nacrtom, danim u *Institutiones*, pokazuje znatno veća podudaranja, odnosno slažu se sva rješenja, s izuzetkom oznaka *ty, ch* za /ć/; *dy* za /đ/, jer u *Institutiones* Kašić još nema glasa *đ.* Kašić u *Institucijama* za glas /c/ predlaže samo znak *ç*, i po tome se razilazi s rječnikom.[6]

Ma koliko se radilo o pripadnosti istoj grafijskoj školi i o povođenju za istim grafijskim uzusima, podudarnost grafijskih sistema može biti ozbiljan indikator autorstva.

Pravopis rječnika

Pravopis rječnika je dosljedno morfološki, s neznatnim brojem odstupanja u smjeru fonološkog načela, kao što su slučajevi: britkost, serçe.

Udvojenih vokala nema, dok je udvajanje konsonanata svedeno na mali broj primjera: pittomi, pijsatti, dillati$_{22}$; nositti$_{98}$.

Pisanje glasa *j* dosljedno je provedeno tamo gdje se u osnovnoj riječi *j* nalazi u sekvenci *oi:* boyim se, gnoyiti, ili u sekvenci ie: biyem. Ima, međutim, znatan broj slučajeva gdje se *j* izostavlja. Redovito se *j* izostavlja u sekvenci *ia:* priazan, priategl$_{142}$; pria$_{142}$; diak$_{2}$; zatim u sekvenci *ie:* opien$_{112}$; prie$_{142}$; bien$_{2}$; kod *oi:* Vboiça$_{205}$. Iza suglasnika *j* se bilježi: boxyi$_{8}$; kao i u štokavskom liku odnosne zamjenice: *koyi*$_{61}$.

Bez *j* su pisani oblici: meu, meuto$_{78}$.

Pisanje, odnosno izostavljanje glasa *j* ne javlja se ovdje ni s kakvim specifičnostima u odnosu na tradicionalnu ortografsku normu.

Akcenti

Autor rječnika upotrebljava tri akcenatska znaka: ', ^ i \.

Primjeri akcentuacije:

1) ` nalazimo u sljedećim riječima: bezpàmetan, biglièg, bìskup, bìyem, brascnò, bràt, cìr, cùdo, cuvàti, càr, danìca, divà, dòm, Ivàn, kàrst, làv itd.

[5] T. Maretić, *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Zagreb, 1889., str. 52—55.

[6] D. Gabrić-Bagarić, *Jezik Bartola Kašića*, Institut za jezik, Sarajevo, 1984. g., str. 26—33.

Iz ovih primjera je evidentno da znak ` obilježava kratki akcenat, i to najčešće nepreneseni (izuzetno je prenesen u riječi bìskup i njezinim izvedenicama). Upotreba ovog akcenta (gravisa) odgovara čakavskom kratkosilaznom akcentu ̏, što upućuje na čakavsko podrijetlo autora rječnika. Kako su natuknice rječnika samo djelomično akcentirane (do str. 119), nije moguće vršiti neke šire usporedbe s akcentuacijom u Kašića. No, ako pogledamo leksik u *Institutiones* koji ima ovaj znak, vidimo da se podudaraju akcenti u tom djelu i u ovom rječniku u ovim leksemima: kùchia, òko, besìda. Ostale lekseme koji u Kašića u *Institutiones* nose ovaj akcent nije moguće usporediti s rječnikom, jer nisu u rječniku akcentirani.

Manji broj primjera pokazuje da se ovaj znak nalazi nad dugim slogom: blagdàn, lòv, càrn, što može biti greška.[8]

2) Znak ̂ nalazi se u sljedećim slučajevima:
bî^e^da, bîgl, brîxan, cêsto, clân, crîp, duxnîk, krîx, lûc, Hvâr, glâva.

U ovoj skupini s Kašićevim *Institutiones* možemo usporediti samo jednu podudarnu riječ, lûc, koja se javlja, očito, s istim naglaskom. Kako u čakavskom riječi *luč* i *Hvar* imaju akut, može se pretpostaviti da je autoru rječnika znak ̂ služio za obilježavanje akuta. Ostale riječi s ovim akcentom omogućuju da se ovaj znak shvati kao oznaka dugosilaznog akcenta /̑/.[9]

3. Treći znak ´ u riječima: dán, méso, drívo, dvá, críkva, prema stanju u čakavskom dijalektu, trebalo bi da označuje dugosilazni akcenat. Ove riječi s istim ovim akcentom dolaze i u Kašićevoj gramatici. Da je ovaj znak doista služio za obilježavanje dugosilaznog akcenta, dokaz su i primjeri: cvît, dúh, grád, mráv, bóg, méd, nóć. Iste riječi u *Institutiones* imaju znak ̂ za označivanje dugosilaznog akcenta, i po tome se Kašić razilazi s autorom našeg rječnika.[10] Isti znak ´ služi piscu rječnika i da obilježi čakavski akut ̃ (zavinuti naglasak): Béć, tvòy, líp, máli, krágl, domácchi, gospodár, mlíko, písmo. Ove riječi apsolutno su isto akcentirane i u Kašićevu djelu *Institutiones*.[11]

Iz ovog kratkog pregleda može se zaključiti da autor rječnika dosljedno upotrebljava znak ` (gravis) za kratkosilazni akcenat. Znakovi ´ i ^ imaju dvije funkcije, služe za označivanje dvovrsnih akcenata, dugosilaznog i akuta, što bi se moglo protumačiti kao svojevrsna nedosljednost. No, mnogo je vjerojatnije da ovim znakovima autor rječnika želi označiti naglašeni dugi slog, bez obzira na kvalitetu akcenta.[12] Da li se na građu ovog rječnika može primijeniti tvrdnja da u starijoj tradiciji nalazimo akutom obilježen dugosilazni naglasak, a cirkumfleksom čakavski akut (zavinuti) i štokavski dugouzlazni, kao što se to može dokazati kod Kašića, nije moguće precizirati u kraćoj raspravi koja ima za cilj opis svih jezičnih osobina.[13] Za cilj koji ovaj

[7] Maretić, isto, v. kod pisaca suvremenih Kašiću i Vrančiću.

[8] G. Neweklowsky, *Einige Bemerkungen zur ältesten kroatischen Grammatik*, Wiener Slavistisches Jahrbuch, sc. 25, Beč, 1979, str. 56—62; R. Katić, *Gramatika Bartola Kašića*, Rad JAZU, knj. 388, Zagreb, 1981, str. 30.

[9] Katičić, isto, str. 31.

[10] Katičić, isto, 31—36.

[11] Katičić, isto, str. 31, str. 35.

[12] Neweklowsky, isto, str. 59—60.

[13] Katičić, isto, str. 34.

tekst sebi postavlja — odrediti rječnik prema Kašiću kao eventualnom autoru — usporedbe ovdje iznesene mogu biti sasvim dovoljne. Na osnovi tih usporedaba može se govoriti o podudarnosti akcenatskih tipova u Kašićevim *Institutiones* i u ovom rječniku.

Bitno je očito slaganje u nekim pojedinostima, kao što je prevlačenje akcenta s otvorenog zadnjeg sloga na predzadnji u vidu akuta: písmo, mlíko (od starijeg pīsmȍ, mlīkȍ), te posebno primjer iz rječnika dîtè, -èta. U ovom slučaju Kašić u *Intitutiones* ima *dîte*, s povučenim kratkim naglaskom s posljednjeg sloga na pretposljednji dugi (dītȅ). U rječniku su označene obje mogućnosti, s naglašenim kratkim posljednjim slogom (ditè) i s prevučenim na pretposljednji u vidu ̂.[14] Treba još napomenuti da rječnik nema nekih današnjih karakteristika akcenta sjevernodalmatinskih otoka, kao što je npr. upotreba metatoniskog ^ u primjerima: lôkva, mȇtla, blȋtva, krȃva, bogȃt (na Pagu). U rječniku su ovi leksemi akcentirani ovako: lòkva, metlà. blìtva, kràva, bogàt.[15]

Ova činjenica upućuje na mogućnost da u vrijeme kad je nastao ovaj rječnik specifičnosti današnje paške deklinacije nisu još bile razvijene, ili ih je autor, ako je to bio Kašić, kao lokalne nastojao izbjeći.

Gramatička obrada natuknica

Za razliku od Vrančićeva *Dikcionara* ovaj rječnik promjenljive riječi navodi s osnovnim gramatičkim aparatom, s tim što se taj princip dosljedno primjenjivao do polovice slova *O*, a poslije toga gramatičke oznake javljaju se sporadično, odnosno natuknice su češće bez gramatičkih odredaba.

Imenice su dane s oznakom roda prema latinskom (n, f, m- neutrum, femininum, masculinum) i s nastavkom gen. sg.; pridjevi i redni brojevi, kao i posvojne i pokazne zamjenice navođeni su u nom. sg. svih triju rodova *(mlak, a, o; drugi, a, o; oni, a, o; oti, a, o; moj, a, e).*** Posebne natuknice su prilozi: *bidno, pravedno, slobodno, skladno ...*

Glagoli su navedeni u infinitivu, a lični i bezlični oblici nekih glagola pojavljuju se kao zasebne natuknice (a ne odmah uz infinitiv) tamo gdje im po abecednom redu u rječniku pripada mjesto. Međutim, u gramatičkim obavijestima o pojedinim kategorijama ima specifičnih postupaka koji zahtijevaju poseban komentar.

a) Imenice

U malom broju primjera status natuknice imaju zavisni padeži imenice, te nalazimo kao natuknicu: gen. sg. *trna, psa;* nom. pl. *sinovi*, vok. sg. *puče.* Navođenje gen. sg. imenice nije potpuno isto kao što je uobičajeno u mlađim

** U nastavku članka primjeri će biti doneseni u transkripciji, jer za dalju analizu teksta nije bitan grafijski izgled riječi. Suvremeni pravopis i grafija izabrani su i iz tehničkih razloga.

[14] Katičić, isto, str. 35.

[15] M. Moguš, *Čakavsko narječje*, Zagreb, 1977, str. 49.

i(li) suvremenijim leksikografskim djelima. Dok kod imenica žen. roda na *-a* daje nastavak gen. sg. *e* (ae) ili kod imen. sr. roda na *-o/-e* (I. Belićeva vrsta) nastavak — *a*, što — uz poznavanje normalnih odnosa u deklinaciji — omogućuje formiranje i ostalih padežnih oblika, kod imenica m. r. (I. Belićeva vrsta), sred. roda (II. Belićeva vrsta) i žen. roda na suglasnik (IV. Belićeva vrsta) uz nastavak za gen, sg. ponavlja i dio osnove.

Primjeri:

1. ženski rod na *-a:* brana, ae, f; čaša, ae, f; divica, ae, f; kńiga, ae, f; vladika, ae, f, itd.

2. sr. rod I. vrsta: blago, a, n; črnilo, a, n; ditiństvo, a, n; gospodstvo, a, n;

3. sr. rod II. vrsta: ime, ena, n; dite, eta, n; vrime, na, n;

4. muški rod I. vrsta: a) bubań, ńa, m; gatavac, vca, m; gudac, dca, m; češal, šla, m; črčak, čka, m; Juraj, rja, m;

b) branite**l**,* **l**a, m; bodež, ža, m; celov, va, m; mraz, za, m; snig, ga, m; trud, da, m;

c) **l**ikar, a, m; licimir, a, m (izuzetno);

5. žen. rod IV. vrsta: bol, li, f: bludnost, sti, f; **l**ubav, vi f; mladost, sti, f; noć, ći, f; oholost, sti, f.

Ovaj tip navođenja gen. sg. uz ponavljanje i dijela osnove opravdan je u svim slučajevima gdje se radi o deklinacijskim posebnostima, kao što je slučaj s imen. muškog roda s nepostojanim *-a* (točka 4a) ili srednjeg roda s tzv. proširenjem osnove (točka 3). No, kod imenica iz točke 4b ponavljanje dijela osnove nema opravdanja, jer u deklinaciji tih imenica nema posebnosti. To je autor rječnika i osjetio, pa ponekad, ali zaista rijetko, navodi gen. sg. na uobičajeni način, kao što je to ilustrirano u točki 4c. Nije opravdan ovakav način označivanja gen. sg. ni kod imenica žen. roda na suglasnik, osim što se autoru činilo da se radi o specifičnom deklinacijskom tipu s obzirom na rod imenica.

Bez obzira na neobičnost postupka, očito je autor razmišljao o deklinacijskim svojstvima jezika pa je nastojao da ih u rječniku registrira. Ovdje se nameće pitanje namjene rječnika, svrhe u koju je sastavljan i za koga, odnosno kome su upućene gramatičke napomene uz natuknice. Očito je rječnik morao osposobljavati za komunikaciju, pisanu i usmenu, a korisnik je morao poznavati gramatički sistem hrvatskosrpskog jezika da bi se — uz obavijesti koje nudi rječnik kao gramatičke upute — mogao služiti leksičkim fondom.

b) Glagoli

Vrlo je srodan postupku kod imenica i način obrade glagola. Pored infinitiva autor rječnika daje i lične i bezlične forme, ali samo od onih glagola gdje se lična forma (ili bezlična) pojavljuje s nekom specifičnošću u odnosu na infinitivni lik. Prezentske forme navedene su kod onih glagola koji imaju u prezentu kakvu glasovnu promjenu, kao što je slučaj s tipom lagati-lažem, lažeš, gdje imamo jotovanje osnovnog suglasnika; ili kod glagola čija se osnova infinitiva razlikuje po nekoj crti od prezentske osnove, kao što je slučaj s tipovima glagola: zvati-zovem; iti-idem; dojti-dojdem; zakleti se-zakunem se, te kod glagola s odnosom osnova *-ivati/-ujem:* imenovati-imenuje, celivati-celujem. Navođenje ovih forma nije lišeno smisla i otkriva da autor poznaje specifičnosti konjugacije. Ovakav postupak

* Slovo **l** pisano masno označuje stari znak za današnje *lj*.

upućuje na autora koji razmišlja sistematično o jezičnom sistemu i koji je svjestan da ima određenih relacija u glagolskom sistemu.

Glagoli I. Belićeve vrste tipa *pasti* i *vrći* navedeni su i u formama aorista i trpnog pridjeva: vrgoh, vrže, vržen; padoh, što opet pokazuje da rječnik posebno navodi slučajeve glagolskih oblika markiranih glasovnim promjenama ili specifičnostima u odnosu s glagolskim osnovama (pasti-padnem) stari infinitiv (pad-ti > padsti > pasti).

Glagolski trpni pridjev navođen je redovito kod onih glagola koji u ovoj formi imaju staro jotovanje: loviti-lovlen; kao i tamo gdje je osnova infinitiva izmijenjena u odnosu na oblik trpnog pridjeva: dovesti-doveden.

Posebnost glagola komponiranih sa *iti* istaknuta je navođenjem glag. rad. pridjeva: došal, šla, šlo.

Ima, iako rjeđe, primjera navođenja ličnih oblika tamo gdje za to nema mnogo opravdanja, kao što je slučaj s prezentom *kajem se* prema inifinitivu *kajati se,* ili kod glag. trpnih pridjeva: utišen (utišiti); tumačen (tumačiti), utišten (utištiti).

Kao posebne natuknice javljaju se sljedeće glagolske imenice: videnje, dugovanje, virovanje i sl. te glagolski prilozi sadašnji: videći, bdeći, kajući se itd.

Za pomoćni glagol *biti,* pored forma imperfekta, nalazimo i oba glagolska priloga i glag. imenicu *bitje,* što je s obzirom na frekventnost ovog glagola i njegov status pomoćnog glagola sasvim opravdano. Za pomoćni glagol *jesam* navodi samo 1. l. sg., što malo iznenađuje. Kod glagola koji su uobičajeni samo u ličnim formama, odnosno gdje infinitiv nije običan, autor rječnika navodi samo ovjerene forme: *velim* i *veli se.* Uz formu vala napominje »con Infinitivo«, što upućuje na način upotrebe i značenje (mora se, treba uraditi ono što je rečeno infinitivom).

c) Zamjenice

Zanimljivo je da u rječniku nema nekih ličnih zamjenica: *on, ona, ono,* kao mi plurala tih zamjenica, premda ima oblika zavisnih padeža: *ńega,ńe.* Prema ličnoj zamjenici *ja* stoji dat. *meni* kao posebna natuknica; uz *ti* nalazimo *tebe* i *s tobom* također kao posebne natuknice, ali ne uz nom. *ti* već na onim mjestima u rječniku gdje to nalaže abecedni red. Prema nom. *mi, vi* zavisni padeži nisu navedeni.

Zavisni padeži ostalih zamjenica, posebno pokaznih i posvojnih, tretirani su također kao samostalne riječi i odvojeni su od svojih nominativnih forma. Upitne zamjenice javljaju se u čakavskoj i štokavskoj formi: *ča* i *što,* za lice pored *tko* i *ka* ima funkciju upitne zamjenice, *zašto* je paralelno dano sa *zač.* Odnosna zamjenica pored štokavske forme *koji, a, e* registrirana je i u čakavskom liku *ka;* odrične imaju forme *ništa, ništar, nišće,* a neodređene: *niki, a, o.* Opća zamjenica dolazi u formama: vas, sfa, sfe; vas, sva, sve; svega, svi, a, e. Kao samostalne natuknice registrirani su oblici nekih zamjenica i prijedloško-padežni sklopovi: sega, nadaj to, toga cić, nišće ne mańe, moja je, i to opet tamo gdje to zahtijeva abecedni red, a ne pored nominativa zamjenice.

Jezik rječnika

Pod jezikom rječnika može se podrazumijevati samo jezik hrvatskosrpskih natuknica, s obzirom na to da nema natuknice ni razjašnjenja niti kakva drugog hrvatskosrpskog teksta.

Među najizrazitije fonetske osobine spada ikavska zamjena jata, provedena gotovo dosljedno. Registriran je mali broj ekavizama, uglavnom od osnova (cêlov-, cêsar-, susêd-, vênc-.

Na početnim stranama, točnije od slova b na 4. stranici do c na 12-oj, ikakvski su oblici ijekavizirani tako što je dodavano slovo e iznad i: bi^e^da, bi^e^čva itd.

Sporadičnih ijekavizama ima u ostalom dijelu teksta veoma rijetko: glijezań, liječiti, liječnik, s tim što su ijekavski oblici *liječiti* i *liječnik* dodani ikavskim formama *ličiti, likar* kao paralelna natuknica.

Poluglas je zamijenjen sa *a*, čak i u slaboj poziciji, što upućuje na čakavsko podrijetlo autora ili čakavski izvor rječnika (kadi, zamačica od k6di, zam6čica).

Grupa *v6-* u inicijalnom položaju zamjenjuje se sa *va* (vazam, vazeti) i sa *u* (uzeti, uznesenje). Prijedlog *va* (tal. in) javlja se kao posebna natuknica, dok forme *u* nema kao zasebne riječi već samo u spojevima: u dne, u dan, u to.

Nazal *ę* zamijenjen je sa *e*, osim u poziciji iza *j* (jezik, jačmik).

Vokalno *r* obilježeno je sa *ar/er*, što je dijelom grafijsko pitanje, a dijelom može biti odraz sjevernočakavske situacije. Refleks vokalnog *l* je *u*, s izuzetkom primjera: tulp, stulp, žomalce, koji se u istoj formi javljaju i u Vrančića.

Rječnik naporedo ima oblike s izmijenjenim finalnim *-l* i bez izmjene (došal, umukal, misal, oral, mrzal, prao, slao).

Rekles praslavenskog *d'* je *j/đ*, s tim što se *đ* (grafija dy) pojavljuje tamo gdje se nazire *d* u osnovi riječi: mlađi, naškođenje, žeđati, jedinorođeni prema: kolovoja, mejaš, meu, pogajati.

Prasl. grupe stj, skj, zdj, zgj imaju naporedo štakavski i šćakavski refleks: višćica, jošće, skrovišće, šćene, skupšćina; ogńište, godište, baština, šteta, odpušten; možjani. Neki štokavizmi dodavani su kao »spravak« pored šćakavizma, kao što je u primjeru *šćeta*$_{190}$, gdje nakon dvije stranice imamo *šteta* naknadno upisano.

Novog jotovanja u rječniku nema: dojti-dojdem, najti-najdem, sajti-sajdem, dok osnovni glagol glasi *iti-idem.*

Novije jotovanje ograničeno se javlja: kople, trńe, zele, grable. Primjera s neizvršenim novijim jotovanjem ima veoma mnogo, tako da se odsutnost ovog jotovanja može uzeti kao karakteristika jezika rječnika: štenje, odvitovanje, neufanje, propetje, bitje, pošastje, zdravje, veselje, pristolje, milosrdje, tretji, divji, ladja, krstjanin, rodjaci.

Zbog ograničenog broja ijekavizama i ijekavsko jotovanje je zabilježeno samo u jednom primjeru: bileg (biglieg).

Od ostalih fonetskih osobina treba spomenuti dosljedno čuvanje glasa *h* svugdje gdje mu je po etimologiji mjesto, pojavu sekundarnog *h* u primjeru *polagahno;* izrazitu premoć *sv* u inicijalnom položaju prema izuzetnoj pojavi *sf (sfe, sfa),* odsutnost depalatalizacije u grupi *čr* (čvrčak, črlen, črv).

Disimilacijom je zahvaćena grupa *mń*, pa registriramo *pomńa*, ali *pomliv*, grupa *mn* u inicijalnoj poziciji ne trpi disimilaciju (mnogo), ali pored forme *znamen* imamo kao posebnu natuknicu disimilirano *zlamen.*

Hrvatskosrpske natuknice rječnika ne pružaju mnogo materijala na osnovi kojih bi se moglo nešto više reći o deklinacijskim osobitostima djela. Treba, međutim, istaknuti naporedno navođenje štokavskih i čakavskih zamjeničkih forma, o čemu je već govoreno u analizi leksikografskih postupaka. Tako su registrirani

parovi: ča/što; zašto/zač, koji, a, e/ka — svi na onim mjestima u rječniku gdje im pripada mjesto po abecednom redu.

Oblici zavisnih padeža tipa sega (gen. sg. od saj) upućuju na autora čakavca, kao i ostali čakavski likovi.

U oblasti konjugacije nema osobitosti koje bi zahtijevale komentar, osim što je potrebna napomena da se uz oblike prezenta mjestimično dodaje oznaka »Ind. P«, što bi moralo značiti indikativ(ni) prezent, a što govori o određenom gramatičkom znanju sastavljača rječnika.

Deklinacijske osobitosti imenica nisu uočene, prvenstveno stoga što imenice dolaze u nom. sg. identičnu onom koji ima i suvremeni hrvatskosrpski jezik, pa se autorovo specifično dijalekatsko nanošenje ne opaža.

Osobine vokabulara

Kako je već ustanovljeno da ima izrazitog podudaranja u pogledu leksičkog fonda između ovog rječnika i Vrančićeva »Dikcionara« (v. 1. str.), treba dodati da se u ovom rječniku nalazi oko 3120 riječi iz Vrančićeva djela.

Ukupni broj riječi u ovom rječniku je oko 3700, dok Vrančić zajedno s odjeljkom »ungarizama« ima oko 3900 hs. riječi.[16]

Poticaj da se izvrši usporedba leksičkog fonda u ovom djelu s Vrančićevim »Dikcionarom« došao je kao rezultat nalaza u našem rječniku onih leksema koji svoju prvu potvrdu imaju u Vrančića: cakoliti, čarovnik, četvrtoč, desan, desna, dilovnica, dilovnik, doliman, dokonati, govorčin itd. Na osnovi toga fakta pošlo se u analizi dalje kako bi se utvrdio odnos našeg rječnika prema Vrančiću, prema njegovim eventualnim greškama, prema Vrančićevu leksikografskom postupku, prema Vrančićevoj talijanskoj leksici i sl.

Osnovna razlika između Vrančićeva i ovog rječnika nalazi se u koncepciji: dok je Vrančićev »Dikcionar«, kao što je poznato, petojezični rječnik, koji na prvom mjestu ima latinsku natuknicu (u I. stupcu), koju onda razjašnjava talijanskim, njemačkim, »dalmatinskim« i madžarskim paralelama, ovaj rječnik ima samo dva stupca, u prvom je hrvatskosrpska natuknica, a u drugom talijanska paralela.

Autor ovog rječnika preuzimao je Vrančićeve hrvatskosrpske riječi i dodavao im Vrančićeve talijanske paralele, pa se na osnovi toga može ovaj rječnik shvatiti kao djelo koje je nastalo postupkom obrata, ali uz jednu bitnu novost i novu kvalitetu: svakoj natuknici dodana je gramatička napomena.

Vrančić, nasuprot tome, riječi iz svih pet jezika, koliko ih ima u »Dikcionaru«, donosi samo u normaliziranom obliku (glagoli su u infinitivu, imenice u nom. sg., pridjevi i srodne vrste u nom. sg. m. r.; oznaka roda se ne pojavljuje).

[16] V. Putanec, *Faust Vrančić, Hrvatsko-latinski rječnik 1595,* postupkom obrata izradio i pogovor napisao V. Putanec, str. 70, gdje piše: »hrvatskih riječi citiranih u hrvatsko-latinskom registru (ima) oko 3581, među mađarskim slavizmima 304 riječi«, što iznosi 3885 riječi. U drugom dijelu navoda stoji: »te da hrvatskih riječi, s obzirom da Vrančić dosta riječi navodi više puta, ima oko 5800«. Za nas su bitne samo one riječi koje se ne ponavljaju, pa je onda moguće usporedbu vršiti na osnovi broja od 3885 riječi, a to je približno 3900.

Posebno je pitanje kriterij po kojem su birane riječi iz Vrančićeva rječnika, odnosno zašto neke riječi preuzima, a neke ne preuzima.

Na prvi pogled može se zaključiti da autor i nema nekog kriterija pri izboru, po kome bismo onda mogli očekivati pojavu nekog Vrančićeva leksema. Kod nekog slova broj preuzetih leksema je jednostavno veći, a kod nekih manji. Ne može se, na primjer, ni nazreti razlog zbog kojeg nedostaju leksemi dijamant, klin, koš, kum, kupel, lipota, narav, obala, pleme, prosjak (iako ima *prositi, proseći)* razgovarati, razbor, šest, utroba, vinčati, vinac (premda ima venčac), od kojih su neki sasvim obični i služe za obilježavanje pojmova svagdašnjeg života.

Evidentno je da ne preuzima neke riječi koje su u Vrančića označene kao »ungarizmi« (Vocabula Dalmatica quae Ungari sibi usurparunt): beteg, oblok, čabar, kruna...

U ovaj rječnik nisu ušli ni staroslavenizmi: glagole, rabiti, otrok, sobstvo.

Na početnim stranicama kod slova *b* neke su riječi prvobitno preuzete, bis, bisan, bilokast, blagodarstvo, blagost, a zatim su precrtane.

Da li se ove riječi autoru našeg rječnika nisu učinile važne ili nisu zadovoljavale neki drugi kriterij, to današnji čitatelj rječnika ne može znati, no bitno je da su one »izbačene« iz rječničkog fonda. Od Vrančića nisu preuzeti ni spojevi tipa: od lana, od olova, kao ni složenice skladnoglasje (musica), brodarazbijenje (naufragium), ali ni leksemi *skula,* koje bismo — kao civilizacijske — mogli očekivati.

Kad bismo mogli dokučiti razlog eliminiranja tih riječi, možda bismo mogli otkriti i kriterij preuzimanja, odnosno razloge nepreuzimanja nekih leksema. Ovako ostaje dojam da je unošenje Vrančićeva leksika vršeno bez posebnog sistema.

Riječi koje od Vrančića preuzima kao svoju hrvatskosrpsku natuknicu prenosi s paralelom koju u talijanskom stupcu ima Vrančić, te tako ponavlja neke Vrančićeve greške. Primjer za to imamo kod leksema *prozor* gdje Vrančić navodi talijansku istoznačnicu *fenestra,* kao i naš rječnik, prema ispravnom talijanskom *finestra.*

Isti je slučaj i kod natuknice *parac,* gdje Vrančić ima *avoccato,* naš rječnik *advocato* (prema lat. advocare), a talijanski ta riječ glasi: *avvocato.*

Pod natuknicom *brist* i Vrančić i naš rječnik imaju tal. paralelu *faggio,* što je istovjetna greška u obama rječnicima, jer *faggio* u talijanskom znači *bukva,* a za *brijest* je talijanska paralela *olmo* (v. dalje o Vrančićevim leksemima ulmus/olmo).

Takve »greške«, tipične za oba rječnika, dokaz su ovisnosti ovog rječnika o Vrančićevu djelu.

Drugi dokaz o ovisnosti imamo u onim slučajevima gdje Vrančić u stupcu označenu sa »Dalmaticae« ima prazno mjesto, odnosno nema hrvatskosrpski adekvat za latinsku natuknicu i istoznačnice iz drugih jezika. Tako se bez hrvatskosrpske paralele pojavljuju u Vrančića sljedeće latinske, odnosno talijanske riječi: contumatia (lat.); ostinatione (tal.) sa značenjem *tvrdoglavost,* što Vrančić ne registrira; prazno mjesto u hrvatskosrpskom stupcu imamo i uz monile (pendente) za hs. riječ *ogrlica;* poena (pena) nema kao paralelu riječ *kazna;* isti je slučaj s leksemima: renes (rene) — *bubreg,* securitas (segurita) — *sigurnost,* te s već spomenutim ulmus (olmo) gdje nedostaje hs. riječ *brijest.* Takvih riječi ima u Vrančića još dosta, odnosno ima još mnogo praznih mjesta u hs. stupcu. Naš rječnik i ne pokušava »popuniti« prazna mjesta Vrančićeva »Dikcionara«, već, jednostavno, ne uzima ni talijansku riječ, pa tako ne mora ni tražiti hs. adekvat.[17]

Upravo taj fakat, da za tzv. prazna mjesta nije samostalno našao riječ, pokazuje kako ovisnost o Vrančiću, tako i potvrdu ispravnosti pretpostavke da je autor našeg rječnika svoj rad shvatio kao izradu obratnog rječnika prema Vrančićevu.

Autor ovog rječnika pokazivao je dosta samostalnosti u izboru talijanskih paralela u onim slučajevima gdje Vrančić za jednu hrvatskosrpsku riječ navodi više talijanskih, kao i tamo gdje jednom talijanskom leksemu odgovara više Vrančićevih hrvatskosrpskih istoznačnica.

Leksem *pamet* u Vrančića je paralela za sljedeće latinske i talijanske forme: ingenium (lat.) — ingegnio (tal.); intellectus-intelletto; memoria-memoria; mens-mente. Nasuprot tome u ovom rječniku *pamet* kao talijansku paralelu ima *mente* i *ingegnio.* Pod natuknicom *lodix* (lat.) — *coltra* (tal.) Vrančić u hr. stupcu ima tri riječi: *guba, loža, bil,* a pod *cento* (tal. schiauina) ima *guba, bil.* Ovaj rječnik za leksem *bil* kao paralelu u talijanskom stupcu ima riječ *schiauina,* ispod koje se vidi prekriženo *coltra.* Riječ *guba* prevedena je sa *coltra,* dok se *loža* javlja kao kontaktni *sinonim* uz *ložnica* i prevedena je sa *letto* (krevet).

Ovdje se vidi da je autoru rječnika bila na umu preciznost značenja, jer *loža* ne može nikad biti sinonim uz *guba* i *bil,* s obzirom da su to nazivi za pokrivač.

[Vrančić ima *loža* sa značenjem *krevet,* ali pod natuknicom culcitra (lat.)-matarazzo (tal.), a za talijansko *letto* (lat. cubile) navodi kao paralelu u hs. stupcu *odar*].

Identičan postupak imamo i uz riječ *koža,* koja u Vrančića ima 4 istoznačnice, ili kod riječi *kraj* za koju Vrančić daje 5 paralela, a naš rječnik samo po jedno značenje.

Iz toga se da zaključiti da je autor ovog rječnika vršio odabir talijanskih paralela vodeći računa o preciznom značenju pojedinih riječi, ali da nije imao uvijek na umu homonimiju (koža, kraj) ili nijanse značenja. Odabir talijanske paralele pokazuje kakvo značenje ima hs. riječ za autora, pa bi se na osnovi toga — nakon jedne preciznije analize, što nadilazi prostor i ambicije ovog rada — mogla odrediti dijalekatska pripadnost pisca rječnika.

Izbor između više talijanskih paralela navodio je ponekad autora ovog rječnika da ponovi neke Vrančićeve greške. To je slučaj s primjerom *statim* iz Vrančićeva »Dikcionara«, koji je preveden sa *jezda* (yezda), *tuđe,* a talijanski stupac ima paralelu *subito* (odmah). Vončina smatra da je yezda tiskarska pogreška i da bi tu trebalo da stoji *vezda,* kao kajkavski lik riječi vazda (u kojem slučaju paralela *subito* nema smisla). U ovom rječniku nalazimo *jezda* s paralelom *subito,* što znači da i ovaj autor shvaća riječ *jezda* ne kao *vazda,* već kao *odmah,* a što indirektno pokazuje da ponavlja Vranči-

[17] V. Dukat, *Rječnik Fausta Vrančića,* Rad JAZU, knj. 231, str. 110—111.

ćevu grešku i da se služio tiskanim primjerkom Vrančićeva »Dikcionara«, a ne eventualnim (pretpostavljenim) rukopisnim primjerkom.[18]

S. v. *tuđe* naš rječnik kao paralelu daje dvije talijanske riječi: *incontanente i subito,* dakle obje sa značenjem *odmah.*

Za razliku od toga u Vrančića za *tuđe* dolazi 5 latinskih paralela (confestim, continuo, quumprimum, repente, statim) i 3 talijanske (subito, incontanente, quanto prima).

Jedan broj riječi ovog rječnika nema talijansku paralelu. Među riječima koje nisu preuzete iz Vrančića, odnosno koje su rezultat samostalnog rada ovog autora, unesene neovisno o »Dikcionaru«, bez paralele se javljaju: blu (prezent glagola blusti; vjerojatno), bojim se, koji, mečiti, momak, kravosac, prilipak (nejasno značenje), vlastelin, jačmik. Najjednostavnije je pretpostaviti da pisac rječnika nije znao kako glase talijanske paralele.

Druga grupa leksema bez paralele preuzeta je iz Vrančićeva »Dikcionara«, ali je preuzimanje djelomično: hrvatskosrpska riječ je prihvaćena, a talijanska paralela nije. Takav je slučaj s primjerima: kostka, kopito, odapranje, ostavlenje, ribnik, srce, slipiti, sluh, vlastiti, zarebarnik, znamen. Izostavljanje talijanskih paralela možemo shvatiti upravo kao izostavljanje, kao posljedicu nemarnosti, što je lako prihvatiti kad se radi o općepoznatim i nemarkiranim riječima (kopito, srce, sluh). Moguće je, međutim, da je pisac rječnika bio nezadovoljan — najopćenitije rečeno — Vrančićevom paralelom, pa je želio naći bolju riječ od Vrančićeve talijanske, ili je možda smatrao da je bolje bez paralele nego s paralelom koja nije točna.

Da je autor ovog rječnika mogao stvarno tražiti adekvatniju talijansku paralelu od one koju nudi Vrančić, imamo dokaz kod riječi *kostka.* Vrančić ovaj leksem ima s. v. *alea,* tal. dado, njem. Würfel, madž. kocka, a »dalmatice« je *kosztka.*

Kako je autoru ovog rječnika *kostka* vjerojatno značilo deminutiv od *kost,* on nije mogao uzeti paralelu *dado* sa značenjem *kocka, ždrijeb.* Očito, nije znao ni da je *kocka* nastalo od starijeg kostбka, nakon gubitka poluglasa i slijevanja *st* u *c.* Tu je on osjetio neki nesklad između hrvatskosrpske riječi i njezine paralele u drugim jezicima, pa je talijansku paralelu u svojem rječniku izostavio, očitujući time svoju nedoumicu izazvanu oblikom riječi.

Primjeri izostavljanja latinske paralele ovdje su kompletno popisani, pa možemo reći da je ta pojava zaista ograničenog obujma i da ne mijenja bitno fizionomiju rječnika.

Poseban su problem leksemi koje ima samo naš rječnik, odnosno koji nisu preuzeti iz Vrančićeva »Dikcionara«. Takvih je riječi oko 500, što nije neznatan broj za leksikografsko djelo ovog davnog vremena. Taj ćemo leksik zvati zasebnim ili samostalnim, gdje se samostalnost pravda neovisnošću o Vrančiću.

Zasebni leksik moguće je klasificirati u nekoliko grupa, dijelom po relaciji koju imaju s Vrančićevim leksikom, a dijelom po značenjskim kriterijima.

[18] J. Vončina, *Vrančićev Rječnik*, Filologija, 9, 1979, str. 7—36, v. str. 10.

Prvu grupu čine leksemi izvedeni različitim sufiksima od riječi za koje zna i Vrančić, a koje je i ovaj pisac preuzeo iz Vrančića. Ovaj skup leksema predstavljen je, dakle, derivatima koje je napravio autor rječnika. To je leksik tipa: bnetački, Bnečanin (prema Vrančićevu Bneci); (Vr. blagosloviti); bolest (Vr. bol, boliti); britko (Vr. britkost); črčati (Vr. črčak); častni (Vr. čast); čekanje (Vr. čekati); človički (Vr. človik); cesarstvo, cesarov (Vr. cesar); devetoč, devetkrat (Vr. devet); divički, divojka (Vr. diva, divica); družina (Vr. drug); dugovati (Vr. dug); grbav (Vr. grba); gladan (Vr. glad); glasje (Vr. glas); gnojiti (Vr. gnoj); hudoba (Vr. hud); ispovidnik, ispovist (Vr. ispovidati se); kaplati (Vr. kapla); krstjanin, krstjanski, krstjenje (Vr. krst); kńigar, kńižice (Vr. kńiga); kitje (Vr. kita); korenje (Vr. koren); kozlić, kozliv (Vr. kozle); ličenje, liječnik (Vr. ličiti); listje, listak (Vr. list); mastiti (Vr. mast); noćas (Vr. noć); nozdrva (Vr. nos); oholost (Vr. ohol, oholija); pestati, pestanje (Vr. pest); pȉtanje (Vr. pȉtati), pitanje (Vr. pitati); poganski (Vr. poganin); poznanje (Vr. poznati); pravednost (Vr. pravedan); propetje (Vr. propeti); psovanje (Vr. psovati); pučanin, pučanski (Vr. puk); sladost (Vr. sladak); starac (Vr. star); svetac (= praznik, Vr. sveti); tamnica, tamnost (Vr. taman); tumačitel, (Vr. tumačiti); tužan (Vr. tuga); tvorac (Vr. tvoriti); uzašastje (Vr. uzajti); vrimenit (Vr. vrime); vičanstvo (Vr. vik).

Većinu tih izvedenica ima i Mikalja u svojem »Blagu jezika slovinskoga«, što otkriva vezu između Mikaljina leksikografskog rada i ovog rječnika.

Vrlo je srodna ovoj prvoj grupi leksika ona skupina zasebnih leksema gdje naš autor dopunjava na neki način Vrančićev leksički fond tako što Vrančićevoj osnovnoj riječi dodaje one tvorbe koje jezik ima — ili po strukturi može imati — a Vrančić ih nije zabilježio. Takvi su primjeri dodavanja riječi *razum* uz Vrančićev glagol *razumiti;* ili uz Vrančićeve imenice *ručak, pomńa, potop, pir, dug, dugovanje, otrov, propast* dodaje glagole: *ručati, pomńiti, potopiti, pirovati, dugovati, otrovati, propasti* te glag. trpni pridjev: *potoplen.*

Dopuna ima i u vidu pridjeva dodanih uz imenice, kao što je slučaj *temelit,* uz imenicu *temel,* glagol *mrziti* dodaje naš rječnik uz Vrančićev pridjev *mrzak,* a imamo kao dopunu i pridjev formiran na osnovi nekog drugog pridjeva iz Vrančića, kao što je prema Vrančićevu *bosonog* dodano *bos.* Uz prilog *pišice* (Vrančić) u naš rječnik uvodi imenicu *pišac* (pješak).

Treću grupu zasebnog leksika našeg rječnika čine oblici promjenljivih riječi, najčešće lični i nelični glagolski oblici u vrijednosti zasebnih natuknica, nastali prema uvijek i samo infinitivnom obliku kod Vrančića. Takvi su primjeri: bijeh, bio, bila, bilo, bivši, bižim, bodem, bojim, bojeći se, celujem, čujem, cińen, derem, došal, dojdem, izvučen, kažem, kažući, klańam se, lajem, lažem, lovlen, mogu, morem, mučim, mučen, naučen, najdem, neću, obidujem, obvezujem, očitujem, odrižem, odvezujem, osuđujem, okušam, oslobojen, padati i lični oblici: padoh, padi, te glag. pril. padajući, padeći; slali smo, sijući, sajdi, rečem, psujem, psovan, propadam, prikazujem, postavlen, pokrivam, počnem, težem, težeš, ugrizen, ukraden, umaram, vapijem, vrgoh, vrže, vržen, velim, veli se, vođen, želeći.

Prema pozitivu *star* (Vrančić) naš rječnik uvodi i komparativ *stariji* kao posebnu natuknicu. Kao zasebne natuknice javljaju se i već spominjane forme zavisnih padeža zamjenica ili prijedloško-padežni spojevi: ńega, ńe, nadaj to, cića toga, s tobom, na vrime i sl., čega u Vrančića nema.

Jedan sloj zasebnog leksika čine složenice formirane prefiksiranjem osnovnih glagola poznatih Vrančiću, pa registriramo: izvoditi, istući, istumačiti, isprositi, opteći, optočiti, opslužiti, ophoditi, poginuti, zginuti, zgoditi se, zguliti (naravno, u rječniku sve pisano morfološkim pravopisom). U svim tim slučajevima model za tvorbu našao je u Vrančića, jer se i u njega javljaju isti prefiksi.

Ima, međutim, jedan broj glagola složenih na isti način, ali prema kojima ne stoji prosti glagol u Vrančića: iskusiti (i iskusenje), dopovidati, odmetnuti, dohititi, odnimati se itd.

Za leksik ovih grupa bitna je odredba da su proistekli na ovaj ili onaj način iz Vrančićeva fonda.

Postoji zatim jedan znatni broj leksema kojih nema Vrančić i koji nisu ni proizašli, ni na koji način, iz Vrančićeva fonda. To su leksemi koje bih nazvala neovisnim i koji mogu otkriti kako leksikografska stanovišta našeg pisca tako i njegovo podrijetlo.

Neovisne lekseme moguće je klasificirati u nekoliko grupa po značenjskom kriteriju. Prvu i najmanju grupu čini onomastička cjelina, gdje se nalaze toponimi, antroponimi, etnonimi (s izvednicama): Beč, Hvar, Kotor, Split, Zadar, Ivan, Jakov, Juraj, Hrvat (hrvatski), Krańac, slovinski, Turak, Turčin (turski), Vlah (vlaški), Židov, Žudij (žudijski). Ovaj rječnik ima i toponim Rim, po čemu se podudara s Vrančićem.

Sljedeću grupu nezavisnog leksika tvore nazivi zanimanja, staleža i zvanja, odnosno titula: car, dijak, gusa, posnik (ispovjednik), redovnik, vlastelin, vladika.

Novost u odnosu na Vrančićev rječnik imamo i u popisu imena biljaka i životinja, kojih u Vrančića, naravno, ne nalazimo: bazgovina, haptovina, kadula, limun, loćika, rusula, ruža, sino, sočivica (biljke); gidio (s paralelom *bestia,* što se može dvoznačno uzeti — kao opće ime za životinju ili kao naziv jedne posebne životinjske vrste), glavoč, kokot, kopir (čiopa), kvočka, kravosac, jańac, pundur (pùž), sipa (životinje). Među nazivima vjetrova (za koje ne zna Vrančić) nalazimo leksem *bura.* Nešto veći broj leksema nalazimo na popisu oznaka pojmova iz svagdašnjeg života i na području civilizacijskog leksika.

Primjeri su za tu skupinu: dolama, kika, konoba, libar, ložnica (krevet), mir (zid), poklopac, prsula (tava), sapka (ili, možda, šapka-kapa), sić (kanta), stačun (prodavaonica), svila, sulica, trusak (muljača), vrulak, žmul.

Nazivi su bolesti: kila (i pridjev kilav), pokostica (paralizia), jačmik (bez paralele, pa je značenje nejasno).

Rječnik donosi kao zasebni leksik jedan broj pridjeva koji označuju najrazličitije osobine: gizdavi, jedinorođeni, rumen, smiješan, sprlast (razrok), zelen, vaodani (oprostiv, odnosi se na grijeh). Prilozi ovog rječnika: drugovla (drugi put), našćesrce, zdoli, zdaleka, sveđer, pri, pria, prije (kao jedinstvena natuknica), gdi godir, noćas.

Vrančićev rječnik nema sljedećih veznika poznatih ovom rječniku: ili, neka (= da bi) ni prijedloga *svrhu.* Novina u odnosu na Vrančića jest navođenje upitne zamjenice za lice *tko.*

Ovaj rječnik ima i svoje posebne nazive za neke apstraktne pojmove za koje ne nalazimo paralele u Vrančića, pa ih treba tretirati kao leksikografski doprinos upravo ovog djela: ćutiti (osjećati), ganuti, nacil (načelo), hudoba, opklada, pomena (memoria), prigovor, vrag, jec, (jecanje), zvizd (zvižduk) i već spomenuti pridjev *vaodani.* Kao posebni, neovisni leksemi ovog rječnika pojavljuju se glagoli dahnuti, gasiti, gaziti, nauditi, pomenuti, prionuti, sahnuti, palitkovati, toviti.

U grupu zasebnog, neovisnog leksika treba ubrojiti još i one riječi koje se ne mogu svrstati u ovdje naznačene značenjske grupe, ali se zbog iscrpnosti opisa moraju registrirati: lito, plot, (put, tijelo), put (način), svetac (blagdan, praznik), požrlivac (proždrlivac), poponice (klice), surla, savit (tal. testamento), zalimak (malje, paperje). Karakteristična je za ovaj rječnik i upotreba kontaktnih sinonima, iako su ograničenog obujma. Takvi su sinonimi: zeb-zima, šazno-iskra, šaliv-smiješan, dika-slava, dok se par gladan-lačan javlja kao distantni sinonim. Uzor za ovo naš autor nije imao u Vrančićevu »Dikcionaru«, jer u njemu ovakvih sinonimskih parova nema.

Nakon pregleda zasebnih leksičkih cjelina, neovisnih o Vrančiću, nameće se pitanje podrijetla ovog leksika i njegovih relacija prema mlađim leksikografskim ostvarenjima.

Usporedba s Rječnikom JA pokazuje da u njemu nisu registrirani leksemi: nacil, kopir, pundur, zalimak, sprlast, pa je onemogućeno situiranje ovog leksika prema jeziku pisaca i prema dijalektima. Za neke lekseme Rječnik JA daje značenja sasvim različita od onih koje ima ovaj rječnik (takav je slučaj s leksemima *trusk* i *poponice).* U Mikaljinu »Blagu jezika slovinskog« nalaze se leksemi: loćika, limun, kadula, kokot, kravosac, sočivica, haptovina, glavoč, sve u sferi naziva biljaka i životinja, zatim nazivi bolesti: kila, kilav, pa civilizacijski leksik i nazivi predmeta svagdašnje upotrebe: kika, konoba, poklopac, svila, surla, sulica, stačun, prsula i religiozni termin vaodani. Prema navodima Rječnika JA ovi su leksemi prvi put potvrđeni u Mikalje. Nakon nalaza ovih leksema u ovom rukopisnom rječniku Mikalji se u svim navedenim slučajevima mora oduzeti »prvenstvo«, a istodobno pretpostaviti da je ovaj rječnik bio izvor leksika za Mikaljino »Blago«. Leksikografi koji su preuzimali leksik Mikaljina djela imaju, naravno, sve ove zasebne riječi rukopisnog rječnika.

Od mlađih leksikografa primjere zasebnog leksika našeg rječnika nalazimo u Della Belle (bazgovina, gusa, palitkovati, posnik), pa u Stullija (savit) i Vuka (opklada, sić). Zanimljivo je da je leksik koji ima Della Bella poznat i dubrovačkim piscima.

Moguće je Della Bella ove riječi preuzeo iz rječnika koji je ovdje predmet analize, ali se isto tako može pretpostaviti da su iste riječi bile poznate dubrovačkom govoru i da ih je autor ovog rukopisnog rječnika u tom idiomu mogao i upoznati, kao što je to mogao učiniti i Della Bella.

Izoglosa nekih zasebnih leksema ima na sjevernodalmatinskim otocima, što je relevantno pri određivanju podrijetla autora rječnika. To je slučaj s leksemima: loćika (Rab), piple (Rab), haptovina (svi sjevernodalmatinski otoci), žmul (Cres), sić (svi).

Iz starih spomenika, gdje se nalazi prva potvrda, mogao je uzeti: prigovor, savit. Ne zna se podrijetlo riječi *opklada,* pa se može pretpostaviti da je u pitanju novotvor.

Naš rječnik, prvi među svim poznatim leksikografskim ostvarenjima, ima naziv *Beč* (Viena), koji ne navode ni Vrančić ni Mikalja, a od pisaca

prvu potvrdu imaju Vetranović, Georgiceo, Mrnavić, Kavanjin, spomenici na narodnom jeziku iz 16. stoljeća. Izvor ovoj riječi u našem rječniku nije moguće odrediti, ali se smije pretpostaviti da je autor rječnika poznavao djela nekih pisaca s ovog spiska, najvjerovatnije Vetranovića, Mrnavića i Georgicea (na osnovi jedne vrste relativne kronologije, po kojoj ovaj rječnik ide u početak 17. st. ili na svršetak 16. st.[19]

Pojava istih riječi u starijim spomenicima i u jeziku pisaca kao i u našeg pisca može govoriti o načitanosti autora rječnika, ali i o njegovu leksikografskom postupku pri izradi rječnika, u koji je bila uključena ekscerpcija starijih rukopisnih tekstova i djela starijih pisaca, premda se ovdje pojam ekscerpcija ne mora uzeti s istim sadržajem i obujmom značenja koje ta riječ ima u suvremenim leksikološkim postupcima.

U tom smislu zanimljiva je pojava leksema *pokostica,* za koju — prema podacima Rječnika JA — znaju Bakšić i slavonski govori, pa je pojava ove riječi u rukopisnom rječniku dosta zagonetna. I ovaj narodni leksem, kao i oni čija je izoglosa na sjevernodalmatinskim otocima ili u dubrovačkom govoru, mogli su u ovaj rječnik ući samo putem neposrednih kontakata autora rječnika i žive narodne riječi. Simptomatično je da iz narodnog dubrovačkog govora prodire leksik vezan za nazive bolesti (kila, kilav), za nazive životinja (kravosac, glavoč), što znači leksik vezan za pojmove svagdašnjeg života, koji je autor rječnika smatrao vrijednim bilježenja.

Iz svih nabrojenih fakata da se zaključiti da je autor rječnika uzimao kao izvor svoga rječničkog blaga i jezik pisaca i žive govore, što govori o njegovu shvaćanju leksikografskog posla. O autoru ovog rječnika govori nekoliko njegovih postupaka. Ma koliko bila upadljiva ovisnost o Vrančićevu »Dikcionaru« kad je u pitanju osnovni leksički fond, autor ovog rječnika pokazuje poznavanje gramatičkog sistema hrvatskosrpskog jezika, s jedne, i tvoračke moućnosti jezika, s druge strane.

Gramatička znanja očituju se u leksikografskoj obradi, u akcentiranju natuknica, u navođenju osnovnih gramatičkih obavijesti o natuknicama, u korekcijama nekih fonetskih crta (ijekavizam, štokavizam), a posebno u svijesti o nepravilnim tvorbama glagola, što se razrješava navođenjem pojedinih ličnih oblika.

Autor »Slovoslovja dalmatinsko-italijanskog« uočio je manjkavosti i propuste Vrančićeva »Dikcionara« s obzirom na tvorbene mogućnosti jezika, pa je u tom smislu išao najveći broj njegovih dopuna. Osjetio je da u Vrančićevu vokabularu ima nešto što bismo mogli nazvati »praznim mjestom«, kao što je slučaj s odsutnošću imenice *razum* prema glagolu *razumiti,* ili s nedostatkom pridjeva *bos* prema Vrančićevu *bosonog,* tako da ovaj rječnik u tom smislu dopunja Vrančićevo djelo. Obje inovacije — i gramatička obrada i iskorištavanje tvorbenih modela hrvatskosrpskog jezika u opsegu širem nego što je to u Vrančića — pokazuju da je autor rječnika morao biti dobar poznavatelj jezika, prvenstveno njegova gramatičkog sistema, s tim što je imao i ponešto znanja o leksikografiji čega Vrančić nije imao.

[19] Vidi s. v. *Beč* Rječnik JA, a za vrijeme nastanka, Mitrović, isto, str. 537—539, pa članak: *Proslava 375. obljetnice dolaska u Beograd o. Bartola Kašića,* Blagovest, br. 1, 1988, str. 10—11, gdje su navedeni rezultati istraživanja p. V. Horvata o Kašićevu rječniku.

Sve je to, dakle, mogao uraditi samo izvrstan gramatičar, a u postvrančićevo vrijeme to je mogao biti samo Bartol Kašić.[20] U grafijsko-jezičnim osobitostima ovog rječnika na Kašića upućuje nekoliko činjenica.

1. Grafijska podudarnost — uz otkriće koje pruža jedan detalj: Kašić u *Institutiones* nema fonema (đ), pa ni grafijskog znaka za nj, a rječnik ima znak *dy.* Kašić je (đ) mogao upoznati, jer ga kao čakavac nije nosio u svom fonološkom sistemu, tek u Ilirskom kolegiju u kontaktu sa štokavcima ili, što je vjerovatnije, poslije 1606. godine, kad je postao ispovjednik za ilirski jezik. Konačno se upotreba ovog fenomena u Kašića učvršćuje poslije 1609. i tzv prve dubrovačke misije, tako da u ranom djelu *Istorija Loretana* (1617) nalazimo oznaku *dy* za fonem (đ).[21] Po tome bi ovaj rječnik mogao ići u rana razdoblja Kašićeva rada i pripadao bi mladom Kašiću. Grafijska podudarnost ne mora sama po sebi biti argumenat s najvećom težinom već stoga što grafijska osobitost može biti rezultat prihvaćanja uzusa i određene grafijske škole, ali se u ovom slučaju radi o izraženoj podudarnosti koja može upućivati na istog autora.

2. Dokaz o Kašićevu autorstvu može biti i identičan akcenatski sistem i način akcentiranja, posebno podudaranje u nekim detaljima.

3. Iako je trebalo da *Institutiones* budu gramatika općeg jezika, u njima se osjeća autor-čakavac, koji tek treba da usvoji štokavski jezik. Gramatika zato sadrži dubletne forme: čakavske i štokavske, što je posebno izraženo kod zamjenica. U tom smislu rječnik se podudara s *Institutiones,* jer i rječnik ima dublete u kategoriji zamjenica. *Institutiones* su gotovo dosljedno ikavski pisane, s neznatnim odstupanjima prema ekavskoj zamjeni, dok rječnik ima također ikavsku zamjenu kao osnovnu, nešto ekavizama i nešto ijekavizama, ali dodanih. Kako je ijekavizam prvi put gotovo dosljedno proveden u *Istoriji Loretani,* znači poslije prvog boravka u Dubrovniku, može se misliti na mogućnost da je ovo djelo korigirao-ijekavizirao Kašić poslije svojih neposrednih kontakata s dubrovačkom ijekavicom, a pisao ga je još u onoj fazi kad je njegov izraz bio ikavski, dakle u prvim godinama rada na jeziku.[22]

4. Cjelovitost prikazivanja gramatičkog sistema u *Institutiones* često je narušavana dodavanjem niza pojedinačnih napomena koje se odnose na odstupanja kako u deklinacijskom tako i u konjugacijskom sistemu. Kašić ponekad ne uspijeva otkriti zakonitosti nego daje niz pojedinačnih pravila. To je izraženo kako u formuliranju pravila za tvorbu prezenta, tako i u tvorbi aorista i imperfekta. Posljedica takva utvrđivanja jezičkog sistema očita je i u rječniku, gdje se u nizu specifičnih tvorbā registrira posebno svaka »neregularna« forma, a ne vrši se uopćavanje ili sažimanje pojedinosti na model, na tip ili pravilo.

5. Pojava zasebnog leksika ovog rječnika u Mikaljinu »Blagu jezika slovinskoga« zahtijeva poseban osvrt, opet u vezi s Kašićevim djelovanjem i nje-

[20] Ovdje su dani samo oni elementi koji na osnovi jezika rječnika mogu govoriti o Kašićevu autorstvu, dok su ostali fakti o Kašićevu autorstvu, temeljeni na grafološkoj analizi, analizi papira i još nekim osobitostima objavljeni u spomenutom članku u Blagovesti i bit će objavljeni u posebnom radu p. V. Horvata.

[21] Gabrić-Bagarić, isto, str. 31 i 184.

[22] Gabrić-Bagarić, isto, str. 40—45, 187—191.

govim kontaktima s Mikaljom, posebno u vrijeme Kašićeva boravka u Dubrovniku (1630—1634).[23] Mikalja se u svom jezikoslovnom radu oslanjao na Kašićevo djelo, što je posebno evidentno u gramatici koja prati rječnik »Blago jezika slovinskoga« i koja je rađena prema Kašićevoj gramatici *Institutiones*. Ako mu je Kašić bio uzor u gramatičarskom poslu, moguće je pretpostaviti da se služio i drugim njegovim djelima, a prijateljske veze među njima omogućivale su mu da se koristi i Kašićevim rukopisima. Iz rukopisnog rječnika popunjavao je Mikalja svoje »Blago«, pa se u tiskanom djelu nalaze specifične riječi ovog rukopisnog rječnika. Na osnovi veza Kašić-Mikalja može se pretpostaviti da je analizirani rječnik pripadao Kašiću i da je taj rječnik Mikalji bio jedan od izvora leksičke građe. Posebno je važno da Mikalja ima one riječi iz rukopisnog rječnika čija je izoglosa na sjevernodalmatinskim otocima. Ako pretpostavimo da je Kašić autor rukopisnog rječnika, onda je samo on te riječi mogao ponijeti iz materinjeg govora te ih unijeti u rječnik, a poslije preko rukopisnog rječnika one su stigle u Mikaljino »Blago«. Tako Mikaljino »Blago« upravo prisutnošću zasebnih leksema i na osnovi poznatih činjenica o vezama između Kašića i Mikalje posredno ukazuje na autora rukopisnog rječnika.

6. Podudarnost s jezikom nekih dubrovačko-dalmatinskih pisaca i pisaca sa šireg hrvatskosrpskog terena, kao i s jezikom starih rukopisnih spomenika, premda ograničena na mali broj leksema, ukazuje na pisca znatne načitanosti. Nije teško pretpostaviti da je autor prve gramatike u svom gramatičarskom radu morao tražiti potvrde za svoje gramatičke forme, a mogao ih je naći samo u jeziku pisaca i jeziku starih tekstova neliterarnog karaktera. Naravno, pri tome nije mogao zaobići leksički fond tih djela. Iz njih nije crpao samo gotove oblike i gotove lekseme već je tu upoznao i postojeće tvorbene modele, što nije ostalo bez odjeka u njegovu leksikografskom radu. Upravo te činjenice upućuju na Kašića kao mogućeg autora rječnika.

Iako može izgledati da na osnovi jezičnih činjenica nije sasvim decidno dokazano Kašićevo autorstvo, rukopisni rječnik nazvan »Slovoslovje dalmatinsko-italijansko« vrijedan je doprinos hrvatskosrpskoj leksikografiji, jer u začecima leksikografskog rada otkriva prisutnost autora koji je opisu leksičkog fonda prilazio na nov način — nov u odnosu na dotadašnja leksikografska postignuća. Način obrade i odnos prema izvorima upućuju na autora koji nije bio samo ispisivač riječi iz Vrančićeva »Dikcionara« nego i poznavatelj jezika čijim se jezičnim blagom bavio. I to, više nego Mitrovićeve pretpostavke temeljene na podrijetlu autora i grafijskim odlikama, treba da govori o autoru, ali kao o znalcu jezika, a to — prema vremenu u kojem je rječnik nastao — može biti samo Kašić.[24] Važnije od pitanja o autorstvu jest pitanje doprinosa ovog rječnika hrvatskosrpskoj leksikografiji, a ono je nesumnjivo: prvo, zato što pokazuje kakve je sve moguće primjene mogao imati Vrančićev »Dikcionar« u svoje i potonje vrijeme, a zatim — zasebnim postupcima autora »Slovoslovja« pokazuje putove kojima se kretala mlada hrvatskosrpska leksikografija u praskozorje razvoja hrvatskosrpskog jezikoslovlja.

[23] M. Stojković, *Bartuo Kašić D. I. Pažanin*, Rad JAZU, 220, str. 170—261, v. str. 193, 210—211.

[24] Mitrović u svom članku kao argumente za Kašićevo autorstvo navodi: podudarnost grafije u rječniku i Kašićevu djelu »Perivoj od djevstva«, prisutnost sjevernočakavskih leksema: *stupa, kadi, farba* (iako su *kadi* i *farba* preuzeti iz Vrančića, a *stupa* je adaptacija Vrančićeva *stulp*-tal. colonna); ime grada Rima napisano je majuskulom — RIM, što je Mitroviću dokaz o autoru-svećeniku; značenje riječi *Krańac* za Mitrovića je »čovjek s kopna«, kako je navodno otočanin mogao zvati primorca s kopna — što je skrajnje isforsirano tumačenje, s obzirom na to da je talijanska paralela za riječ *Krańac* u ovom rječniku »Homo della riviera«, tj. čovjek s obale, s primorja. Mitrović je smatrao da je ovim, kao i nekim napomenama o akcentu, nesumnjivo utvrdio da je autor čakavac sa sjevernodalmatinskog terena, svećenik, a na osnovi grafijske podudarnosti s Kašićem pretpostavio je da je Kašić mogući autor. To što je bila gotovo slutnja, nešto što je Mitrović možda više intuicijom osjetio nego što je argumentima dokazao, tek sada — nakon gotovo 80 godina — pokušavamo riješiti.

2

JOSIP ANTE SOLDO

Split

DRUŠTVENO-GOSPODARSKE PRILIKE I MIGRACIJE U DALMACIJI U 17. i 18. STOLJEĆU

Druga polovica 17. i prva 18. stoljeća bile su jedna od povijesnih prekretnica u prošlosti Dalmacije. To razdoblje baruta i ratovanja, osveta i junaštva, poraza i pobjeda nije donijelo Dalmaciji osobiti ekonomski napredak, pa ni posebne novine, koliko političke i etničke promjene. One su nastale ne toliko zbog težnje Mletaka za proširenjem posjeda od obale prema Dinari, koliko zbog općeg razvoja odnosa snaga na Egeju i u Srednjoj Europi, ali još više zbog probuđene unutarnje snage našega stoljetno potlačenog i u stanje ropstva pripuštenog naroda.

1.

Usprkos stogodišnjoj europskoj depresiji (1620—1720)[1] Mlečani su do kandijskog rata (1645—69) nekako održavali ravnotežu makar unutarnje svoje ekonomije. Znajući za slabost svojih snaga, nisu željeli rat, on im je nametnut.

Nakon lepantskog poraza (1571) Osmanlije su uvidjeli da moraju napustiti borbu za pomorsku prevlast na Sredozemlju. Stoga su željeli »očistiti« egejsko područje od stranaca i time osigurati prvenstvo na istočnom Mediteranu. Na udarcu su bili Mlečani čija je trgovina, velikim zamahom oceanskog pomorstva, bila već poodavno oslabljena. Umorna »Gospodarica mora« nije željela nikakav rat, jedva je čuvala uski trak uz Jadransko more, sigurnost trgovine sa zaleđem i teško održavala pomorstvo s Levantom. Pa ipak, Porta je iznenada, mjesto malteške gusare, napala Kandiju — Kretu i time uvukla Mlečane u rat ili, bolje, u obranu »južnoevropske granice« koja je čuvala njihove interese na Bliskom istoku.[2] Usprkos izvanrednoj hrabrosti mle-

[1] F. Braudel, P. Jeannin, J. Mevvret, R. Romano, *Le déclin de Venise au XVIIème siècle*, Civiltà Veneziana, Studi 9, Venezia — Roma, 1961, str. 24. i sl.

[2] E. Eickhoff, *Venedig, Wien und die Osmanen. Imbruch in Südosteuropas 1645—1700*, München, 1970, str. 17. i sl.

tačkih časnika i vojnika, rat se pretvorio u »časni« poraz. Već je taj rat donio Mlečanima teške gubitke jer su izgubili ekonomski i strateški važan posjed, i to uz velike ljudske i novčane gubitke.[3] Ratni troškovi penjali su se do astronomski cifara, što je prisililo vlast na nove poreze i nepoželjne namete. Pri svršetku rata papa Aleksandar VII. dozvolio je Republici da posegne za posjedima nekih redova, ali su zato ponovno primljeni isusovci, protjerani dekretom od 14. lipnja 1609. kao posljedica borbe za Paola Sarpija,[4] doduše s mnogim ograničenjima.[5] To je omogućilo njihovo djelovanje i u našim stranama.

Čuvajući ljubomorno posljednja uporišta u Egejskom i Jonskom moru, Mlečani su nerado pristupili »Svetoj ligi«, i to tek nakon osmanlijskog poraza pod Bečom. Time su sebi nametnuli još dva neugodna rata: morejski (1684—99) i mali rat (1714—18). Oni su Mletke gotovo uništili. Osmanilije su im oduzeli Moreju i otoke, a Austrija se učvrstila na obali Adda i protegla se do Mantove. Mleci su postali mala, drugorazredna politička sila.

Velike, naime, apsloutne europske monarhije preuzele su glavnu riječ u diplomaciji tako da se male države nisu gotovo ni pojavljivale u većim političkim igrama. Stoga su Mlečani vodili politiku neutralnosti koja je nekim državama, osobito Francuskoj, mnogo smetala u vrijeme ratova polovicom stoljeća.[6] Međutim, samo je takva politika za Republiku bila ispravna jer se danas, protivno uvriježenom mitu da su Mleci davali pečat snage kao i kulture tada u Europi, misli protivno. Miroljubivošću Republika je zapravo prikrivala slabost i nastojala očuvati ostatke slavnih osvajanja pradjedova.

U gradu na lagunama nastala je, zbog vanjskih okolnosti, drukčija atmosfera.

Mleci su dugo bili grad između dva svijeta, između Europljana i Turaka, Armejaca i Grka, između katolika i protestanata, između Židova, pravoslavaca i muslimana. Za neuspješnih ratnih godina mentalitet se mijenjao. Eshatološka vizija 16. stoljeća, a nje je bilo u talijanskom profetizmu, da je osmanlijsko carstvo znak brzog svršetka svijeta, više ne postoji. Naprotiv, osjeća se izmirenje s »turskim svijetom koji je za mnoge, osobito umjetnike, bio zanimljiv«. Povjesničar Marino Berengo donosi pisanje tajnika mletačkog senata Vendramina Bianchija u vrijeme mira sklopljena u Požarevcu (1718) kako u Turčina »nema vjere i (kako on) ne misli na drugo nego na prevare i varanja«. To se mišljenje brzo promijenilo i godine 1746. bailo Zuanne Donà iznosi kako u osmanlijskom carstvu ima dobrih zakona, a njihovo junaštvo nije, prema njemu, samo čin barbarskih instinkata nego i ljubavi prema slavi, pa i domovini. Poslije će doći i do idealiziranja Osmanlija i simpatija prema njima.

Do mijenjanja duhovnog mentaliteta došlo je i zbog nutarnjih društvenih promjena u kojima su se sve više isticale »case nuovissime« ili »nobili per soldo«. Međutim, i to je bogato plemstvo nakon ratova siromašilo ili, bolje,

[3] F. Braudel i dr., n. dj., str. 38; A. Zorzi, *La republica del leone, Storia di Venezia*, 3. izd., Milano, 1980, str. 143. i sl. te osobito str. 416—417.

[4] F. Chabod, *La politica di Paolo Sarpi*, Venezia, 1962.

[5] A. Zorzi, n. dj., str. 416.

[6] M. Berengo, *Il problema politico-sociale di Venezia della sua Teraferma*, u La Civiltà Veneziana del settecento (naprijed: La Civiltà), Firenza, 1960, str. 74.

[7] A. Fanfani, Il mancato rinnovamento economico, u *La civiltà*, str. 29—67.

prestalo je s akumulacijom kapitala. Glavni razlog bilo je slabljenje pomorstva, trgovine i uopće ekonomije zbog jačanja oceanskih država kao i napretka manufakture u Srednjoj i Sjevernoj Europi. Putovi »starim morem« nisu mogli održavati konkurenciju s novim putovima. Ipak se u nekim privrednim granama, obrtu i sitnoj trgovini, očuvao, donekle, napredak. Najteži je udarac bilo to što su za kandijskog rata Francuzi, Nizozemci, Flamanci i Englezi konačno ojačali trgovačke poslove s Turskom, a s njima su se povezivali i Dubrovčani. Naime, iz Ankone preko Dubrovnika oni su proširili trgovačku mrežu po balkanskim zemljama. Nakon rata (1671) Mlečani su se nadali da će obnoviti splitsku skelu i time oslabiti dubrovačku trgovinu, ali u tome nije bilo većeg uspjela jer su »stranci« ojačali svoje putove Ankona-Dubrovnik, a odatle u Carigrad i u Bosnu. Konačno su ti »stranci« otvarali trgovine i u samim Mlecima.[8] Time su Mlečani izgubili najvažniju svoju bitku i postali potpuno drugorazredni akteri i u jadranskom bazenu.

Oslabljeni, Mlečani su mogli otužno misliti na staru moć i slavu kad se na dan Gospodinova uzašašća dužd s lađe »Bucintoro« zaručivao s morem. Na staru slavu podsjećale su samo barokne svečanosti, atmosfera karnevala, koja je obuhvaćala i parloare redovnica, ili pak duhovite komedije i opere buffe. Luksus običnog života produžio se zahvaljujući starim, velikim zalihama dok se ograničio u oblačenju i kićenju, jer je dva stoljeća ekonomski živjela kao zavisna država.[9] Činjenica je što piše Diego Valeri: »Najreprezentativniji Mlečanin toga vremena nije, nažalost, dužd, kapetan mora, niti veliki trgovac: on je drski avanturist, pun duha i oštroumnosti.«[10]

2.

Ti ratovi bili su uspješni samo u Dalmaciji,[11] gdje su ih vodile ne toliko državne čete koliko spontani ustanci naših naroda. Jer, kandijski rat u Dalmaciji pokrenuli su muslimanski age, među kojima se isticao Halil-beg Durakbegović, gospodar Vrane, želeći očistiti posljednje tragove »nevjernika« i tako dobiti cijelu pokrajinu u svoje ruke. Iznenađeni time i svjesni nemoći pružanja otpora čak i ne baš velikim snagama, sposobni opći providur Lunardo Foscolo pokrenuo je prvenstveno primorske stanovnike osnivajući »cernide«. Foscolo nije mislio na stvaranje zaokružene pokrajine, a tako ni njegovi nasljednici, jer ni on, a ni oni nisu imali dovoljno snage niti za obranu osvoje-

[8] Usporedi Le déclin de Venise, n. dj., str. 29—45. Uopće vidjeti sve radove toga zbornika u kojima se analizira propadanje na svim mletačkim tržištima na jugu i sjeveru Europe.

[9] Isti, str. 29.

[10] O mitu Mletaka vidi D. Valeri, *Il mito del Settecento veneziano*, La civiltà veneziana, str. 1—26 (citat na str. 7).

[11] F. Dienik, *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji* (preveli i uredili Smiljana i Duško Kečkemet), Split, 1986; G. Novak, *Prošlost Dalmacije*, knj. II, Zagreb, 1944, str. 221—235; G. Stanojević, *Dalmacija u doba kandijskog rata (1645—1669)*, Vojni muzej JNA, Vesnik 5, sv. II, Beograd, 1958, str. 93—182; ISTI, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI—XVIII vijeka*, Beograd, 1970; isti, *Dalmacija u doba morejskog rata*, Beograd, 1962; J. A. Soldo, *Prilozi za upoznavanje razvoja Sinja pod Venecijom*, Sinjska spomenica, Sinj, 1965, str. 142—152.

nih tvrđava, tako da su prva dva rata bila samo djelomično uspješna. Tek treći, mali ili sinjski rat (1714—18), kad je sve bilo izgubljeno na Levantu, osigurao je prirodnu granicu Dalmacije.

Iako su opći providuri, osim Foscola i Moceniga, bili osrednjih sposobnosti, dosljedno su provodili taktiku koju je započeo provoditi Lunardo, poticani i kontrolirani politikom mletačkog senata.

Na čelu otpora protiv spahija prvenstveno je ustao gradski sloj pretvarajući se u ratnike i zapovjednike manjih vojnih formacija od kojih su bili Alberti, Difnico, Despotović-Caralipeo, Tartalje, Cambi, Cipico i drugi. Blizina granice odavna ih je pritiskala, a obnovljena trgovina sa zaleđem, kao u Splitu, nije im donosila velike dobiti jer su je vodili stranci.[12] Dobivanjem novoosvojenih zemalja oni su vidjeli izlaz iz trajne skučenosti i motiv više da se žrtvuju za »privedrog principa«. Kako ljudska snaga primorja i gradova nije bila dovoljna, pronicavi Foscolo posegao je za nezadovoljnim osmanlijskim podanicima — Morlacima iz mletačkih isprava. U tim pokušajima javljaju se Smiljanići iz Udbine, knez Franjo Posedarski i Mitrović-Jankovići,[13] ali je došlo i do dogovora s ostalim vođama naroda — s don Ivanom Surićem u Ravnim kotarima, visovačkim fratrima u Petrovu polju i Promini kao i s makarskim biskupom i vođama naroda Primorja. Time se stvarala »peta kolona«, pa je i neprijateljsko područje postalo nesigurno za spahije. Oprezni inače podložnik postao je ratnik — osvetnik, a krajiške čete, ne toliko frontalno jake, iznenadnim napadajima unosile su nemir i nesigurnost duboko na području Like, Bosne i Hercegovine.

Iako je nakon kandijskog rata dobiveno malo područje, tek Klis i Solinsko polje, ipak je kršćanska raja čekala novi rat uvjerena da je osmanlijska carevina načeta. Sami spahije nisu mogli jače stegnuti svoje podložnike; naprotiv, neuspješno su ih molili da se smire. Neodrživost stanja odrazila se u krvavom »zemuničkom događaju« (1682).[14] Stoga, čim je osmanlijska vojska doživjela poraz pod Bečom (1683), krajišnici su se digli spontano na ustanak i pod vodstvom svojih narodnih vođa čak očistili Kotare od neprijatelja prije nego što su Mlečani i stupili u rat. Pa, iako su osvojene tvrđave Drniš, Sinj, Knin, Zadvarje, Opuzen i Gabela, iako je zauzeta Cetinsko-sinjska krajina, Bukovica i Kninska krajina, pustošena Imotska, ipak su se Mlečani u konačnici morali zadovoljiti još uvijek neprirodnom granicom.[15] Možda su tek tada shvatili kako bi trebalo stvoriti zaokruženu pokrajinu koja bi odgovarala geopolitičkim uvjetima Dalmacije i njezina stanovništva.

To se postiglo poslije uspješne obrane Sinja (1715) i dolaskom sposobnog Moceniga koji je značio afirmaciju pokrajine zauzimanjem podvelebitja, prebacivanjem granice na vrhove Dinare, ali je ostala nezaštićena granica ispod Imotskog — Bekije, što pokazuje na nedovoljnu snagu kršćanskog oružja.

•

[12] J. A. Soldo, *Vrijeme i prilike u Splitu u kojima je živio Ivan Marko Lukačić*, u zborniku Lukačić, Zagreb, 1987, str. 13—16.

[13] A. Mijatović, *Uskoci i krajišnici*, Zagreb, 1974.

[14] B. Desnica, *Zemunički događaj*, u Magazinu sjeverne Dalmacije, Split, 1934, str. 31—35.

[15] G. Stanojević, *Dalmacija u doba morejskog rata*, n. dj., str. 169—176.

3.

S krvavim borbama naseljavana je slabo naseljena pokrajina. Dva osnovna razloga vodila su u tome mletačku politiku: iskorištavanje ekonomskih mogućnosti obrađivanjem ne baš velikih površina i stvaranje obrambenog banderijsko-harambaškog sistema kojim su bile podijeljene krajine, ali kojima su direktno upravljali mletački »oficijali«.[16]

Za kandijskog i morejskog rata, pod utjecajem visovačkih fratara spustilo se stanovništvo Petrova polja i Promine prema Šibeniku i njegovu primorju, dok su se pod vodstvom harambaša Jankovića i Sinobada, a pod utjecajem monaha iz Krupe na Zrmanji i Aranđelovca na Krki pravoslavci iz Like naselili u bukovičkom kraju odakle se katoličko stanovništvo povlačilo u Ravne kotare i bliže Zadru, tako da je pred svršetak 17. stoljeća u zadarskom zaleđu s Kotarima i Bukovicom bilo oko dvije tisuće više katolika nego pravoslavnih. Pravoslavci su se poslije naseljavali oko Knina prema Drnišu i Vrlici, ali skupa s katolicima u Kninu i njegovoj blizini kao i u Kijevu. Pravoslavaca ima dosta na pojasu do Bitelića. U drugim krajevima grupe pravoslavaca naselile su se tu i tamo među katolicima, i to u Lučanima, Dicmu, Suhaču, Neoriću, Bročancu, u Radošiću iznad Trogira, oko Drniša i u Kotarima. Katoličko stanovništvo dolazilo je prvotno iz obližnje Bosne (Livno, Duvno, Bugojno, Rama) prema sinjskoj krajini pod vodstvom franjevaca iz Rame, a odatle dalje u Zagoru. Poslije godine 1690. dolaze Hercegovci s mostarskog područja u vrgorska i zabiokovska područja kao i prema Bačini, a odatle u primorje. Jedan njihov dio sa živogoškim fratrima dolazi i u Sinjsku krajinu. U Neretvu pod harambašama Bebićem i Nonkovićem, a u suradnji sa zaostroškim fratrima spuštaju se ljudi iz Popova polja i bliže Hercegovine. Poslije morejskog rata, zbog neprirodnih granica, mnogi Hercegovci odlaze preko Sinja u Zagoru pa možda prispijevaju i do Kotara. Oko Trilja naseljavali su se Poljičani. Poslije godine 1716. pravoslavci s granice Crne Gore dolaze ispod Imotskog i oko Skradina. To bi bio samo letimičan pogled na migracije. One nisu statične; naprotiv, pokazuju veliku dinamičnost. O njima se nije dovoljno pisalo iako ih se pisci u radovima o tim ratovima dodiruju. Osobno sam pokušao riješiti to veoma kompleksno pitanje za Sinjsku krajinu u radu koji još nije objavljen, ali samo do godine 1709. kad je izvršen prvi katastarski popis pokrajina.

Davanjem zemalja po načelu dva kampa po glavi, uz plaćanje desetine državnoj komori kao glavnom nositelju zemljišnih prostora i stvaranjem banderijskog sistema sav zagorski dio postao je vojna krajina, doduše ne toliko uređena kao što je bila ona u Hrvatskoj. Time je spriječeno stvaranje feudalnih, pa donekle i kolonatskih odnosa kojih je bilo u primorju i na otocima, ali je stvoren na neki način državni feudalizam. Iako je vladalo načelo jednakosti diobe zemalja, ipak je vlast davala veće, a i plodnije površine »zaslužnim« pojedincima, strancima, gradskim obiteljima i time osiguravala sloj na kojem je počivala, a taj je bio gradski ili novovaroški u Zagori, nastao kao i seoski u zagrljaju borba i smrti.

•

[16] Š. Peričić, *Vojna krajina u Dalmaciji* u knjizi Vojna krajina, Zagreb, 1984, str. 199—206.

Ne treba zaboraviti da je Mletačka Republika bila u biti gradska država i da su Mlečani uvijek štitili i u dalmatinskim gradovima sloj građana — pučana. To je ostalo i u vremenu o kojem govorimo. Naime, iako je banderijski sistem ležao na harambašama u selima, koji su zato dobivali veće površine zemlje, a i novčanu plaću, ipak nisu imali mogućnosti većega ekonomskog jačanja, a s vremenom mnogi od njih, zanemarujući obrađivanje zemlje i držanje blaga, čak su i propadali. Građani, naprotiv, baveći se unosnijim poslovima ekonomski su jačali, ulazili u pojedine državne službe, pa se tako stvarao sloj građana, npr. Vucemilovića u Imotskom, Lovrića, Grabovaca, Vuletića u Sinju, Nakića i Radmana u Drnišu, Vujatovića u Kninu itd. Oni su nukleus varoškog sloja koji će se već u drugoj polovici 18. stoljeća odvajati od sela.

U primorskim gradovima, kao i na otocima nastavljao se prividno život u komunama sa statutima, posebnostima, sitnom ekonomijom domaćeg stanovništva, a jačeg stranog. Međutim, dugotrajni ratovi silili su državnu vlast da prelazi preko privilegija gradskih vijeća dalmatinskih komuna, što je počelo još u 15. stoljeću, a povećalo se zbog vojnih potreba. Kad su ratovi završili i granica se premjestila na Dinaru, komunalne autonomije i sitni plemićki privilegiji postali su »anakronizam i disharmonija s novim životom, koji je stavljao nove potrebe i donosio nove prilike«.[17] Autonomija je postojala samo »de jure«, ali ne »de facto«. U gradove je ušao novi element iz Zagore ili Bosne, tako da su se jačala predgrađa Zadra i Splita, dok se slika stanovništva potpuno izmijenila u Šibeniku uništenu kobnim haranjem kuge (1648—51) na početku kandijskog rata.[18] Stare obitelji, pa i plemićke, zamijenilo je seosko stanovništvo iz Zagore, Petrova polja i Promine. Time su čakavci slabili te su gradovi dobili štokavsko-ikavsko stanovništvo.[19] Ipak, društveni slojevi ostali su u gradovima isti: ostaci plemićkih obitelji i starije stanovništvo koje se bavilo trgovinom, obrtom, pa i poljoprivredom (težaci). Dio novog stanovništva trgovao je s Bosnom i to je omogućilo priliv stanovništva iz Zagore iako taj priliv nije bio značajniji. Dvojnosti mentaliteta sigurno je bilo, pa je na to trebalo paziti osobito u propovijedanju i ispovijedanju, jer je trebalo da propovjednik, dotično ispovjednik zna govoriti i hrvatskim i talijanskim jezikom.

U »novoj stečevini« Poljica su sačuvala svoju seosku samostalnost sve do pada Republike. Zanimljiv razvoj pokazuje makarsko primorje. Staro stanovništvo je naime godine 1648. prigodom dolaska Mlečana dobilo privilegije po tipu Paštrovića, što se, ponovilo i na početku morejskog rata, a i poslije. Međutim, u primorje je stiglo novo stanovništvo, uglavnm iz Hercegovine. Oni nisu bili uživatelji privilegija, oslobođenja od tridesetina na trgovinu i drugo. To je stvaralo antagonizam među stanovništvom. Pojedinci, obogativši se dokazivali su da pripadaju starom bosanskom plemstvu društveno istovjetnu starim rodovima u primorju.[20]

[17] M. Novak. *Autonomija dalmatinskih komuna pod Venecijom,* Institut JAZU u Zadru, Djela, knj. III, Zadar, 1965, str. 124. i sl.

[18] Perić, *Šibenik u kugi za kandijskog rata 1648,* Zagreb, 1928; J. A. Soldo, *Samostan sv. Lovre u Šibeniku,* Kačić 1/1967, str. 10—11.

[19] Z. Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika,* Zagreb, 1978, str. 46—49.

[20] J. A. Soldo, *Luka Vladimirović i njegov krug,* Hist. zbornik, 36/1983, Zagreb, 1984, str. 189. i sl.

U drugim dijelovima pokrajine, kao što smo već iznijeli, harambaše, alfiri, čauši odvajaju se i postaju glavarski sloj od kojih neki i kulaci u dalmatinskim razmjerima. Uloga »liga« kao oblika seoskog samoupravljanja pomalo nestaje. Seljak u Zagori uglavnom je bio prepušten sebi bez naročite državne kontrole, jer jače vlasti nije bilo, a i ona koja je postojala često je bila korumpirana, kako je netko pod pseudonimom Pancrazio Nobili opisao godine 1740—41. ili još otvorenije prokurator Svetog Marka Marko Foscarini u govoru u senatu godine 1747.[21]

Sve što smo iznijeli proteže se do godine 1730, kad se stanje počelo pomalo stabilizirati i kad se počeo javljati napredak djelovanjem svih slojeva.

4.

Osamdesetak godina ratovanja, neprestanih borba, osveta, ubijanja, pljačke s jedne i s druge strane ostavilo je tragove u psihi ljudi — vjernika. Vrijeme u kojem se cijenilo samo junaštvo, u kojem su mnogi poginuli, a drugi umrli »od prike« kod kuće, nad čime se zamislio fra Filip Grabovac, djelovalo je na ljude i njihova životna opredjeljenja. Pa ipak, vizitacije sela šibenskih biskupa, kao i splitskih nadbiskupa i makarskih biskupa ne pokazuju poraznu moralnu sliku već samo poneko suložništvo i umaknuće. Poznavanje kršćanskog nauka sigurno nije bilo veće, a župnici su bili prezauzeti oko popravljanja crkava i nabavljanja najosnovnijih stvari potrebnih u bogoslužju.[22] Produbljivanje vjerskog znanja, jačanje moralnog osjećaja i uopće Božjih i crkvenih zapovijedi, pa smirivanje duhova sigurno je bilo više nego potrebno. Zato su bile više nego potrebne i misije.

Osim toga, dolazak pravoslavnog stanovništva, ma kako da je ono bilo malo, donosio je nove probleme. Sigurno su neke od tih obitelji, koje su se naselile u blizini gradova, prešle na katolicizam. U selima, mislimo, toga nije bilo mnogo. Ljudi su se više brinuli kako da namaknu što više zemlje i kako da se snađu u novim prilikama nego o vjerskim pitanjima. Čini mi se da se u brojkama novog naroda upisanih i u ispravama mletačkih službenika pretjerivalo, a jednako i u nekim potvrdama izdanim od svećenika u kojima su hvaljene njihove zasluge oko prelaska muslimana, protestanata (luterana) i pravoslavaca na katolicizam. Gdje su se pravoslavci u 18. stoljeću nastanili, tu su ostali do danas. Istina, biskupi su priželjkivali prelaske, što je istaknuto i u osnivanju karinskog samostana, ali se čini da fratri, a ni drugi svećenici nisu mnogo na tome radili. Borbā je bilo oko crkvene jurisdikcije katoličke hijerarhije nad pravoslavnima, ali to prelazi opseg ovoga rada. O vjerskoj politici Mletačke Republike dovoljno je ono što je iznio Mile Bogović.[23] Uostalom, itinerarij misionarenja Ardelija Della Belle pokazuje da se on kretao primorskim gra-

[21] G. Novak, n. dj., str. 237—238.

[22] K. Kosor, *Drniš pod Venecijom,* Kačić VII/1975, str. 5—69; L. Katić, *Prilike u splitskoj okolici poslije odlaska Turaka,* Starine JAZU, knj. 47, Zagreb 1957; isti, *Povijesni podaci iz vizitacije trogirske biskupije u XVIII. stoljeću,* Starine JAZU, knj. 48, Zagreb, 1958, str. 274—331.

[23] M. Bogović, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za mletačke vladavine,* Zagreb, 1982, str. 146—159.

dovima i selima, po otocima, u Poljicima, Makarskoj, a u Zagori u Kninu, u Imotskom,[24] a ne po selima. Tim i sličnim misijama išlo se više za tim da se učvršćuje kršćanski nauk i da se podiže moral među katolicima nego da se obraćaju »šizmatici«. Slično je radio i fra Lovre Šitović sa svojim stihovanim tekstom »Pisna od pakla«, a poslije i fra Toma Babić iz Velima države skradinske. Sve je to išlo za sređivanjem pastorizacije i buđenja jačega kršćanskog osjećaja. Glavni cilj rada Crkve na ovom prostoru bio je tada ono što je napisao Jerolim Kavanjin: »ukloniti se od zla, a (za) moć sliditi dobro na spasenje duša«.

[24] F. Hamerl, *Misije Družbe Isusove pod hrvatskim zemljama, O. Ardelija Della Bella,* Kalendar srca Isusova i Marijina, 15/1920, str. 142—150; M. Vanino, *Ardelio Della Bella,* Život, 28, 1937, br. 7, str. 311—320.

SLAVKO KOVAČIĆ
Split

SPLITSKA METROPOLIJA U DELLA BELLINO VRIJEME

Uvod

Stara salonitanska metropolija raspala se u vrijeme avarsko-slavenskog prodora do Jadranskog mora i obaranja rimske vlasti u ondašnjoj prostranoj rimskoj pokrajini Dalmaciji. Uspostavljena na splitskim pokrajinskim koncilima dvadesetih godina desetog stoljeća s novim sjedištem u Splitu u početku je okupljala sve biskupije koje su tada postojale u hrvatskim krajevima. Međutim, već je pod konac 10. stoljeća započeo proces podjele te veoma prostrane crkvene pokrajine, uvjetovan novim političkim promjenama, a konačno je dovršen sredinom 12. stoljeća. Tako su od g. 1154. pa sve do g. 1828. na tom području bila tri metropolitanska sjedišta, uz staro salonitansko-splitsko još i dubrovačko i zadarsko.[1]

Splitska metropolija i dalje je obuhvaćala najveći prostor i okupljala najviše sufraganskih biskupija, više nego dubrovačka i zadarska zajedno. Tih je sufraganskih biskupija od prve četvrtine 14. stoljeća, kad su uspostavljene biskupije makarska i duvanjska, bilo deset: kninska, trogirska, skradinska, ninska, hvarska, senjska, krbavska, šibenska, makarska i duvanjska. Splitska nadbiskupija zbog ugleda koji je uživala kao matična Crkva svih metropolija i biskupija u hrvatskim krajevima, postigla je primatski naslov, i to najkasnije na početku 13. stoljeća.[2]

Od 14. do 19. stoljeća, dakle za polovicu milenija, nije se više službeno mijenjala raspodjela hrvatskih metropolija i biskupija. Međutim, redovito djelovanje upravo splitske metropolije zakočilo je već proširenje mletačke vlasti

[1] Usp. Miho BARADA, *Dalmatia Superior,* Rad JAZU, 270, 1949, 98—99; Slavko KOVAČIĆ, *Splitska metropolija u dvanaestom stoljeću,* Krbavska biskupija u srednjem vijeku. Zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 800. obljetnice osnutka krbavske biskupije, Rijeka—Zagreb, 1888, 11—18.

[2] Usp. Atanazije MATANIĆ, *De origine tituli »Dalmatiae ac totius Croatiae primas« studium historico-criticum.* Romae-Sublaci, 1952, 52; KOVAČIĆ, nav. dj., 19—20.

na veći dio hrvatske obale na Jadranu u prvoj polovici 15. stoljeća, a pogotovo skori prodor turskih osvajača u hrvatske zemlje. Ona je od tada bila podijeljena između međusobno oštro suprotstavljenih sila. Nalazila se u trima različitim državama od kojih su dvije: Mletačka Republika i Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo, bile kršćanske, a treća, Osmansko Carstvo, islamska. Dapače, u 16. i 17. stoljeću i samo je područje matične nadbiskupije presijecala tursko-mletačka granica, koja se bila tako opasno približila Splitu. Turski su se barjaci dugih 111 godina vijorili na kliškoj tvrđavi i dvjema pomoćnima u Solinu i na Kamenu koje su bile jedva sat hoda udaljene od prilično slabih splitskih zidina i kula.

U razdoblju turskih osvajanja i osmanske vladavine

Vrijeme turskih osvajanja i njihove vlasti od konca 15. do početka 17. stoljeća bilo je najteže razdoblje u dugoj povijesti splitske metropolije. Tada su se neke od njezinih sufraganskih biskupija zauvijek ugasile (kninska i duvanjska). Senjska i krbavsko-modruška, upravo u to doba združene pod upravom jednoga biskupa, već prije otuđene, i konačno su se otcijepile od svoje stare metropolije i ne tražeći pristanak splitskoga metropolite i odobrenje Svete Stolice. Budući da je Senj bio pod habsburškim žezlom kao i Zagreb, senjsko-modruški biskupi jednostavno su se iz čisto praktičnih razloga također podložili kaločkom metropoliti.[3] Kad se sve to uzme u obzir, posve je razumljivo što pokušaj splitskog nadbiskupa Ivana Dominika de Serafinis zvanog Foconio, da u takvim prilikama g. 1587. održi u Splitu pokrajinski koncil, nije mogao uroditi plodom. Neki su se biskupi bili odazvali na njegov poziv, ali su se poslije nekoliko sjednica razišli neobavljena posla.[4] To je bio posljednji takav pokušaj.

Razdoblje obnove

Mletački ratni uspjesi u 17. i prvim desetljećima 18. stoljeća, najprije vrlo mali u kandijskom ratu, zatim mnogo veći u dvama morejskim ratovima, omogućili su obnovu crkvene uprave i općenito vjerskog života u većem dijelu starog područja splitske metropolije. Do tada od svih njezinih sufraganskih biskupija samo hvarska nije ni jednim svojim dijelom okusila tursku vladavinu, iako je i ona ponekad bila izložena turskim pustošenjima s mora.[5] Kad se poslije mirovnih ugovora potpisanih u Srijemskim Karlovcima (1699) i u Požarevcu (1718) turski obruč odmakao dalje od primorskih gradova i povukao duboko u unutrašnjost, u kršćanskoj su se državi cijelim svojim područjem našle još i biskupije trogirska, šibenska, skradinska i ninska. Od područja splitske nadbiskupije pod turskom je vlašću i dalje ostao livanjski kraj, a od područja makarske biskupije današnja zapadna Hercegovina, što su one zauvijek izgubile uspostavom apostolskog vikarijata za tursku Bosnu g. 1735.[6]

U vrijeme spomenute podjele područja splitske metropolije na tri različite državne pripadnosti i skrajnje ugroženosti svih crkvenih institucija u onom dijelu koji su držali Osmanlije nadbiskupima nije preostalo gotovo ništa drugo nego da čuvaju stare uspomene i da čekaju bolje dane. Tako je nadbiskup Sforza Ponzon (1616—1640), u želji da utvrdi sva stara prava i povlastice svoje Crkve, dao u poseban svezak prepisati sve dokumente koji su se odnosili na njezin metropolitanski položaj.[7] Njegov treći nasljednik na stolici sv. Dujma nadbiskup Stjepan Cosmi (1678—1707) živo je osjećao svoju odgovornost za cijelu metropoliju i prije nego je došlo do spomenutog povlačenja turskih vlasti i poboljšanja općih i crkvenih prilika u pokrajini. On je svoj metropolitanski položaj shvaćao više kao službu i »dug savjesti prema sufraganskim biskupijama«[8] nego kao čast i povlasticu. Smatrao je da metropolita mora poticati i pomagati rad na svestranoj i što temeljitijoj obnovi svećenstva i puka u cijeloj pokrajini. Matična splitska Crkva trebala je najprije postati primjer ostalim biskupijama kako se uspješno promiče vjerska moralno-duhovna obnova kojoj su obnovljene strukture, poglavito župske, imale što više pomagati. Nije žalio ni truda ni troška da Split učini pokrajinskim središtem u kojemu će se primjerenije školovati i odgajati novi svećenici, iz kojega će vrsni pučki misionari kretati u sve gradove i sela na širokom prostoru od rijeke Neretve do rijeke Zrmanje. Zato je on svoje novo splitsko sjemenište, kad ga je poslije duge i temeljite pripreme otvorio 25. ožujka 1700, od početka namijenio đacima iz splitske nadbiskupije i svih sufraganskih biskupija, poglavito svećeničkim pripravnicima koji su u njemu imali svršavati sve niže i više nauke zaključno s teološkim, ali i pripravnicima za razna svjetovna zvanja iz Splita i pokrajine koji su tu svršavali gramatičke, humanističke, retoričke

[3] Splitski nadbiskup i metropolita Stjepan Cosmi zapisao je o tome: »(...) *Segnensis, qui modo est etiam administrator Modrussiensis, licet usque ad initia hujus seculi ueterem metropolitam suum coluerit, ut in nostrę cancellarię, imo etiam ejusdem Ecclesię Segnensis actis apparet, et, quod majus est, ex bullis electionis ejusdem episcopi; a multo tamen tempore archiepiscopum Strigoniensem uti Hungarię Primatem adit, accedente politica Principis ratione. Sed cum ista sit manifesta jurisdictionis turbatio, enitendum est apud Sanctam Sedem, ut jus suum Ecclesię Spalatensi postliminio reddatur; quod et Segnenses optant, ob majorem facilitatem itineris maritimi; nec ab eo fore alienum piissimum Imperatorem, ubi de rei ueritate et iustitia certior factus fuerit, omnino censendum est.*« Nadbiskupski arhiv Split (dalje NAS), S. 47, fol. 56v. Cosmijevu izjavu treba dopuniti: senjski biskupi tada su priznavali ostrogonskog nadbiskupa za primasa, a kaločkoga za metropolitu.

[4] O tome je Cosmi zapisao: »*Ex hac prouincię distractione ortum est, ut a multo tempore concilium prouinciale fuerit omissum. Joannes Dominicus Foconius, archiepiscopus, ecclesiasticę disciplinę zelo exardens 1587 aliquid tentauit, sed cum tres tantum episcopi accessissent, nullo fructu, immo cum turbis, coetus dissolutus est.*« Ondje.

[5] O pustošenju grada Hvara i još nekih mjesta na otoku na početku kolovoza 1571. v. Grga NOVAK, *Hvar kroz stoljeća*, (Zagreb), 1972, 106—107.

[6] Usp. Srećko DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. i 19. stoljeće. Doba fra Grge Ilijića Varešanina (1783—1813)*, Zagreb, 1971, 104—105; Petar VRANKIĆ, *La chiesa cattolica nella Bosnia ed Erzegovina al tempo del vescovo fra Rafaele Barišić (1832—1863)*, Roma, 1984, 18—19.

[7] Naslov je toga sveska »*Jus ordinarium et metropoliticum archiepiscopatus Spalatensis collectum jussu reuerendissimi domini Sfortiae Ponzoni archiepiscopi Spalatensis anno Domini 1622*«. Nalazi se u: NAS, S. 18. Dio iz Ponzonijeva vremena je na fol. 1—86, a iz vremena njegovih nasljednika fol. 87—201.

[8] U aktima njegove prve vizitacije pod naslovom »Visitatio formalis« među ostalim piše: »*Principio Dominatio Sua illustrissima opere pretium duxit ius suę Ecchesię inspicere, nempe quę sit ejus dioecesis, quę prouincia, ut inde dignoscere possit, quo se extendat munus suum, scilicet onus conscientię uersus Ecclesias suffrageneas et multo magis curam animarum sibi immediate subjectarum.*« NAS, S. 47, fol. 54r.

i filozofske razrede.[9] To je sjemenište po njegovoj zamisli trebalo biti i stvarno je bilo za više od sto godina pravo rasadište pobožnih i učenih ljudi koji su se isticali u javnom životu pokrajine.[10] Bio je uvjeren da će se tu budući svećenici bolje osposobljavati za vrsne učitelje mladeži i pučke misionare nego u tadašnjim »ilirskim« zavodima u Italiji, gdje su gubili živi dodir s materinskim jezikom i s domovinskim prilikama.[11]

Splitska nadbiskupija

Prema izvještaju splitskog nadbiskupa Stjepana Cupillija (1708—1719) Svetoj Stolici iz g. 1714. u to je doba na području nadbiskupije živjelo oko 40.000 ljudi, gotovo samih katolika. Od inovjeraca u Splitu su bila 104 pripadnika židovske vjerske zajednice, a u zagorskom dijelu nadbiskupije oko dvjesta pravoslavaca u vrličkom kraju i 36 u sinjskomu.[12]

Potrebno je naglasiti, da je bila velika razlika u svakom pogledu između otočko-primorskog dijela nadbiskupije, koji nije nikad potpadao pod tursku vlast, i zagorskog, koji se upravo tih godina, što malo prije, što malo poslije 1714, uspio otresti više nego stoljetne turske vlasti. U zagorskom dijelu znatna je razlika bila između poljičkog kraja, gdje su se održali starosjedioci na svojoj djedovini i sa svojim starim društvenim uredbama, i ostalih krajina: mućke, cetinske i omiško-radobiljske, gdje su više ili manje prevladavali doseljenici pristigli iz južnih dijelova turske Bosne, iz zapadne Hercegovine i od Imotskoga. U Zagori je tada općenito vladalo veliko siromaštvo, ponegdje i skrajna bijeda. Kuće su, pa i crkve, gotovo sve, bile suhozidine podignute na brzinu, pokrivene slamom ili daskama.[13] Dakako, još je upadnija razlika bila između

[9] Usp. Slavko KOVAČIĆ, *Splitski nadbiskup Stjepan Cosmi, Paštrićev suvremenik i prijatelj*, Ivan Paštrić (1636—1708). Život, djelo, suvremenici. Zbornik radova znanstvenog skupa o 350. obljetnici rođenja, Split 1988, str. 118—119. — Godine 1714. u sjemeništu su učila 24 sjemeništarca (klerika) i 36 svjetovnih đaka, većinom plemićkih sinova, iz svih dalmatinskih gradova. Daniele FARLATI, *Illyricum sacrum*, III, Venetiis, 1765, 548.

[10] To je sjemenište u 18. stoljeću bilo »duhovno središte ondašnje Dalmacije« (Ivan OSTOJIĆ, *Nadbiskupsko sjemenište u Splitu (1700—1970)*, Split, 1971, str. 34), »najbolje uređeni obrazovni zavod u Dalmaciji« (ondje, str. 37). Mnoge učenike splitskog sjemeništa iz tog i kasnijih vremena, koji su se poslije isticali u javnom životu i kulturnom stvaranju, Ostojić je nabrojio u navedenom djelu na str. 114—126, a nekima je donio i sliku.

[11] Veliku je prednost vidio u tome, što kod kuće izučeni svećenici »ne bi imali prigode ostaviti svoju domovinu nego bi se još više u nju zaljubili« (OSTOJIĆ, nav. dj., 15). U pismu mons. Fabroniju, službeniku Zbora za širenje vjere, naglasio je: *»Ella non può credere quanto riesca in queste parti l'educazione degl' alunni in paragone di quelli d'Italia, da dove vengono poi con pensieri di vanità, di libertà ... Qui si mantengono con le specie native della loro povertà; in Italia si riempiono la fantasia di certe idee che non sono confacevoli alla moderatione ecclesiastica ...«* (Generalni arhiv Kongregacije somaska u Genovi, građa za Cosmijev životopis Ottavija Paltrinierija, ispis iz Prop. arhiva, str. 60—61, djelomično navedeno u: Ottavio M. PALTRINIERI, *Notizie intorno alla vita di quattro arcivescovi di Spalatro ...*, Roma, 1829, 46).

[12] Usp. tekst toga izvještaja objavljen u: FARLATI, nav. dj., str. 545—546.

[13] Usp. Lovre KATIĆ, *Prilike u splitskoj okolici poslije odlaska Turaka*, Starine JAZU 47, 1957, 272—273.

grada i sela, ali na cijelom tadašnjem području nadbiskupije bila su samo dva grada: Split i Omiš. Veliku su važnost još uvijek imale tvrđave s vojničkim posadama i varošima ispod njih: Klis, Dvare, Sinj i Vrlika kojima se je u tzv. malom ratu ili drugom morejskom (1714—1718) pridružila i Čačvina (ona nije imala varoša).

Broj župa stalno se povećavao. U toku prvog morejskog rata g. 1688. bilo ih je svega 38, od čega 10 latinskog obrednog jezika, a 28 glagoljaških;[14] pred sam početak drugog morejskog rata g. 1714. već 52 (od toga 32 glagoljaške);[15] poslije požarevačkog mira g. 1722. bilo ih je 60,[16] a g. 1736, dakle malo prije Della Belline smrti, 64 bez kapelanija, od čega 40 glagoljaških; 13 župa latinskog obrednog jezika u Zagori vodili su bosanski franjevci, a ostale u Splitu, splitskoj okolici i na Šolti biskupijski svećenici.[17]

U radu na crkvenoj obnovi, materijalnoj i duhovnoj, nadbiskupi, dakako, nisu mogli ništa bez svećenika, kojih je tada u splitskoj nadbiskupiji, barem za naše današnje pojmove, bilo dosta, čak i previše. U samom Splitu, kad u gradu i predgrađima skupa, u sve tri župe (Sv. Duje, Sv. Križa i Sv. Petra), nije bilo više od pet-šest tisuća stanovnika, živjelo je g. 1688. više od 80 svećenika (44 biskupijska i nešto manje od 40 redovničkih), a u cijeloj nadbiskupiji svih skupa oko 170, od toga 74 glagoljaša.[18] Četvrt stoljeća poslije toga bilo ih je svih skupa oko 200, od čega 125 glagoljaša.[19] Nadbiskup Ivan Krstitelj Laghi (1720—1730) pisao je g. 1726. u Rim, da »nigdje u nadbiskupiji nema toliko mnogo crkava i svećenika« koliko u Poljicima, gdje se misa služi i oficij moli »ilirskim jezikom«.[20] Najviše je crkava i crkvica ipak bilo u samom Splitu, prema izvještaju nadbiskupa Antona Kadčića (1730—1745) iz g. 1736. osim katedrale još 23 druge.[21]

Splitska katedrala je imala, kao i splitski nadbiskupi, metropolitanski i primatski naslov.[22] U njoj je svečane obrede svakodnevno obavljalo 18 kanonika (računajući i tri kaptolska dostojanstvenika: primicerija, arhiprezbitera i najvišeg: arhiđakona) i oko 30 običnih svećenika.[23] Mnogi su članovi kaptola

[14] Vat. arhiv, S. Congr. Conc., Relat. dioec. nr. 759 A, Spalaten, a. 1688. fol. 5v.

[15] FARLATI, nav. dj., str. 548.

[16] Vat. arhiv, S. Congr. Conc., Relat. dioec. nr. 759 A, Spalaten, a. 1722. fol. 2v.

[17] Ondje, a. 1736. fol. 3v—4r.

[18] Ondje, a. 1688. fol. 4r—6r.

[19] FARLATI, nav. dj., str. 547—548.

[20] Vat. arhiv, S. Congr. Conc., Relat. dioec. nr. 759 A, Spalaten, a. 1726. fol. 2v. Taj odlomak glasi: *»Nullibi in dioecesi tanta ecclesiarum et sacerdotum copia. Illyrica lingua sacra faciunt et divina persolvunt officia ...«*

[21] Ondje, a. 1736. fol. 4v.

[22] Nad glavnim ulaznim vratima i sada se nalazi natpis u kojemu je naglašeno dostojanstvo te crkve kao metropolitanske i primacijalne. Nadbiskupi su ga u glavi dokumenata izdanih na hrvatskom jeziku u to doba ovako izricali: *»Stipan Cupilli po milosti Boxioj i svetoga stadda apostolskoga arcibiskup splitski, iedan put solinski, glavar Dalmazie i sve Arvatske zemglie ...«* NAS, S. 76, fol. 29r.

[23] Te brojke za katedralu navodi nadbiskup Laghi u izvještaju iz g. 1722. Vat. arhiv, S. Congr. Conc., Relat. dioec. nr. 759 A, Spalaten, a. 1722. fol. 1r.

i katedralnog svećenstva vršili i razne odgovorne službe u gradu i u nadbiskupiji, pastoralne, odgojno-nastavne i upravne naravi.[24]

Starim splitskim samostanima: dominikanskom, koji se nalazio pred istočnim gradskim vratima, franjevačkom konventualskom sv. Frane na obali i franjevačkom opservantskom na Poljudu pridružio se u vrijeme prvog morejskog rata najprije mali kapucinski hospicij u sklopu gradskog lazareta,[25] a zatim i oveća skupina bosanskih franjevaca koja je u ratnim previranjima stigla iz Rame u Sinj, a zatim u Split, gdje im je prvo privremeno boravište bilo u napuštenoj benediktinskoj opatiji na Sustjepanu, drugo, u vrijeme »malog« rata, uz glavno splitsko Gospino svetište na Pojišanu, a konačno su se nastanili na Dobrome.[26] Kaptol i otprije postojeći samostani, u uvjerenju da je redovnika te vrste već ionako previše u nevelikom Splitu, odlučno su se protivili da ti bosanski franjevci tu trajno ostanu,[27] ali su ih spomenuti nadbiskupi štitili, jer su smatrali, da će se za sve naći korisna posla, a onda i kruha i ruha. Oni su svakog novog svećenika i svaku novu redovničku kuću doživljavali kao dobitak za grad i za nadbiskupiju. U vrijeme spomenutih ratova franjevci bosanske provincije trajno su se nastanili još i u Sinju i u Omišu, a tada su franjevci dalmatinske provincije sv. Jeronima napustili svoj mali hospicij na Priku kod Omiša.[28]

Nadbiskupi Cosmi i Cupilli posebnu su važnost i značenje pridavali novijim svećeničko-redovničkim zajednicama koje su nastale u Katoličkoj crkvi u vrijeme velikih vjerskih previranja i kriza tijekom 16. stoljeća, a bile su organizirane na nov način te nisu bile opterećene odavna ustaljenim oblicima života i djelovanja ni stečenim povlasticama i položajima pa su zaista bile pravo osvježenje za Crkvu i postale stupovima katoličke obnove u potridentinskom razdoblju. Zato su oni oratorijancima i isusovcima, koji su upravo u njihovo doba razvili djelatnost u Splitu, pružali svaku moguću pomoć.

Oratorijanci su u Splitu od samog početka bili domaći ljudi. Njih je okupio i u tu ustanovu udružio malo prije Cosmijeva dolaska u Split njegov kasniji bliski suradnik Nikola Bijanković koji je zatim postao makarski biskup.[29] Brzo su došli naglas uspješnim promicanjem novih oblika pobožnosti i tihim, ali značajnim duhovnim i uopće kulturnim utjecajem u gradskoj sredini, čime su se oni tada isticali općenito u Evropi, a naročito u Francuskoj.[30]

Isusovci su prema zamisli tadašnjih splitskih nadbiskupa imali doskočiti različitim potrebama. Njima su željeli povjeriti odgoj i nastavu u novootvorenom splitskom sjemeništu, što se međutim nije ostvarilo,[31] ali su ignacijevske duhovne vježbe, tada uvedene, bez sumnje mnogo pridonosile promicanju duhovne obnove među splitskim svećenicima i svećeničkim pripravnicima.[32] Glavni zadatak splitskih isusovaca od početka je bio rad na vjerskoj obnovi u najširim slojevima kršćanskoga puka preko pučkih misija[33] u čemu se najviše istakao upravo isusovac Ardelije Della Bella. Njega je nadbiskup Cosmi u pismu isusovačkom generalu početkom g. 1707. nazvao drugim Segnerijem,[34] a nije propustio dodati ni to, da mu je stavio u zadatak da »dovrši veliko djelo, tj. vrlo obilan hrvatski [ilirski] rječnik., koji će, ako se svidi Gospodinu, ovdje biti tiskan i bit će proširen na najveću korist i zadovoljstvo naroda i na besmrtnu uspomenu družbe Isusove«.[35] Cupilli je 31. listopada 1710, također

[24] Usp. Ivan OSTOJIĆ, *Metropolitanski kaptol u Splitu,* Zagreb, 1975, 144—150, 199 (općenito o njihovim službama), 212—214, 228—229, 276—279, 281—292 (o pojedinim kanonicima suvremenicima Ardelija Della Belle i službama koje su vršili, npr. službama generalnog vikara, kancelara, auditora, misionara, župnika, odgojitelja i profesora u sjemeništu i sl.).

[25] Dvojicu kapucina Cosmi je doveo u Split sa sobom prigodom preuzimanja nadbiskupske službe pod konac rujna g. 1682, a već sljedeće godine uspio je dobiti suglasnost viših mletačkih vlasti za otvaranje stalnog sjedišta kapucinske misije u Splitu (Ottavio M. PALTRINIERI, *Notizie intorno alla vita di quattro arcivescovi di Spalaro....* Roma, 1829, 23) Hospicij je, čini se, konačno osnovan g. 1696. (usp. Arturo DA CARMIGNANO DI BRENTA, *I cappucini veneti e la Dalmazia nel secolo XVII e XVIII,* Atti e memorie della Società dalmata di storia patria, 10, 1982, 76—78).

[26] Usp. Ante CRNICA, *Gospa od Zdravlja i njezina slava,* Šibenik, 1939, 7—8, 16—17, 21—25, 42—43; Josip Ante SOLDO, *Franjevačka provincija presv. Otkupitelja* (Šematizam), Split, 1979, 43.

[27] Usp. CRNICA, nav. dj., str. 25—41. Soldo je propustio spomenuti protivljenje splitskih samostana (usp. ondje).

[28] O samostanima sinjskom i omiškom v. u SOLDO, nav. dj., str. 125—130, 147. Hospicij kod crkvice sv. Petra na Priku prestao je postojati g. 1747. (usp. Ivan PIVČEVIĆ, *Sjemenište u Prijeku,* Program C. K. Velike gimnazije u Spljetu za šk. g. 1911/12, 1912, 5).

[29] Usp. Mile VIDOVIĆ, *Nikola Bijanković splitski kanonik i makarski biskup 1645—1730,* Split, 1981, 44—47.

[30] Usp. Leopold WILIAERT, *La restaurazione cattolica dopo il concilio di Trento (1563—1648),* Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, vol. XVII/1, Torino, 1966, 168—171. Auktor posebno naglašava stanovitu podudarnost obnoviteljskog rada oratorijanaca, posebno francuskih, i isusovaca.

[31] O pokušajima nadbiskupa Cosmija i Kadčića v. Miroslav VANINO, *Lovro Camelli i njegova povijest pučkih misija u mletačkoj Dalmaciji 1703—1762,* Vrela i prinosi. Zbornik za povijest isusovačkog reda u hrvatskim krajevima, sv. 12, 1941, 99—101, 110 i 113. — Cosmi je samo nekoliko mjeseci prije svoje smrti 22. I. 1707. opet o tome pisao isusovačkom generalu naglašavajući da su se od njegova prošlog pisma prilike izmijenile (novi isusovački general i novi mletački provincijal!), pa bi možda moglo doći do pozitivnog rješenja. Sjemenište je u najboljem redu, ali njegov nećak Aleksandrini iz reda somaska, koji ga vodi, zbog važnih razloga želi otići iz Spliita, a on, Cosmi, prije smrti svoje sjemenište htio bi vidjeti u rukama vrsnih isusovačkih odgojitelja (Generalni arhiv družbe Isusove u Rimu, Epp. ext. vol. 21, fol. 277r—278r). — Kadčić je u redoviti izvještaj Svetoj Stolici o stanju nadbiskupije od 10. XII. 1739. uvrstio i odlomak o svojim pokušajima, da sjemenište uz neke uvjete potpuno preda isusovcima (Vat. arhiv, S. Congr. Conc., Relat, dioec. nr. 759 A, Spalaten, a. 1739. fol. 5v).

[32] Takve je duhovne vježbe splitskom svećenstvu držao baš Ardelije Della Bella pred Božić g. 1714. u crkvi sv. Filipa. Među egzercitantima bili su i nadbiskup Cupilli i makarski biskup Bijanković. Usp. Actorum archiepiscopi Cupilli u NAS, S. 68, fol. 155r.

[33] Cosmi je već pismom od 13. X. 1694. zahvaljivao isusovačkom generalu, što namjerava *»di concedermi qualche suo padre perito della lingua Illirica per missionario in questa mia diocesi...«* Generalni arhiv družbe Isusove u Rimu, Epp. ext. vol. 21, fol. 32r.

[34] *»Una copia del Padre Segneri«* (ondje fol. 278r). Cosmi je veoma cijenio Segnerija. U pismu isusovačkom generalu od 30. IV. 1702. naglašava da je primio i s velikim zadovoljstvom pročitao životopis toga isusovačkog propovjednika čija djela on čita kao izvrsnu duhovnu hranu, naročito djelo »Manna« koje je *»veramente un cibo composto da mano angelica«.* Običava ga zvati »talijanskim Krizostomom« (ondje fol. 177r).

[35] *»... compimento ad una grande opera cioè ad un Dizionario Illirico copiosissimo, che si stamperà qui piacendo al Signore e si divulgerà con sommo beneficio*

u pismu isusovačkom generalu, naveo, da se Della Bella poslije vrlo uspješna misionarenja »u krševitom poljičkom kraju i u prostranoj cetinskoj dolini« sada nalazi kod njega u »misiji« koja je »korisnija od svake druge, tj. u radu na sastavljanju hrvatskog [ilirskog] rječnika«.[36] Potrebno je odmah naglasiti, da su isusovački pučki misionari iz svoga novog sjedišta u Splitu išli u sve, pa i najzabitnije, dijelove splitske nadbiskupije i njezinih sufraganskih biskupija, dapače i u neke druge krajeve izvan splitske crkvene pokrajine.[37]

Rad na potridentinskoj crkvenoj obnovi shvaćenoj u najširem smislu u doba spomenutih dvaju velikih splitskih nadbiskupa Cosmija i Cupillija, dakle između godina 1682. i 1719, bio je na vrhuncu. Njihovi su nasljednici Laghi i Kadčić, također Della Bellini suvremenici, nastavili to djelo uz pomoć istih suradnika.

Sufraganske biskupije

Od svih biskupija ondašnje splitske crkvene pokrajine najveća je, poslije splitske, prostranošću i brojem katolika bila makarska biskupija, a njezin biskup sluga Božji Nikola Bijanković bio je na glasu kao pokornik i uz splitske nadbiskupe Cosmija i Cupillija najzauzetiji promicatelj crkvene obnove. Makarskom (i skradinskom) biskupijom upravljao je najprije kao apostolski vikar (1686—1699), a zatim je postao redoviti makarski biskup (1699—1730).[38] Biskupija je za njegova života i sve do g. 1735. obuhvaćala cijelu današnju zapadnu Hercegovinu. U njoj je na turskom i mletačkom području g. 1703. živjelo oko 20.000 katolika. Župa je bilo svega 36 od čega 30 pod upravom bosanskih franjevaca. Dijecezanskih svećenika bilo je tada 18 (12 latinskog obrednog jezika i 6 glagoljaša). Prema tadašnjoj Bijankovićevoj procjeni nekoć je tu bilo 160 crkava od kojih su Turci 40 sasvim srušili, 60 ih je ostalo bez krova, a u 60 preostalih slobodno su se služile mise i podjeljivali sakramenti.[39] Od svih tih 60 očuvanih crkava samo su tri bile na turskoj strani granice, sve tri u glagoljaškom Zagvozdu.[40]

Takvo je stanje s tri dijela biskupijskog područja u Turskoj, a s četvrtim pod Mlecima ostalo do sljedećeg rata u kojemu su Turci g. 1717. izgubili Imotski. Prema Bijankovićevu izvještaju Svetoj Stolici iz g. 1720. u imotskom kraju bilo je oko 10.000 katolika, a tijekom posljednjeg rata ispod imotske tvrđave naselilo se oko 1000 pravoslavaca koji su došli iz Carine [!], Popova i Crne Gore.[41] Bijankovićev nasljednik Stjepan Blašković (1731—1776) u izvještaju iz g. 1734. napisao je, da u neretvanskom kraju ima 40 pravoslavnih kuća, a pod Imotskim 120; katoličkih župa 36, od čega 13 na turskom području, gdje župnikuje 11 franjevaca koji u te župe dolaze iz samostana u Fojnici i Kreševu.[42] Već je sljedeće godine (1735), kako je već spomenuto, makarska biskupija izgubila zauvijek taj svoj »turski« dio.

Bijanković nije bio zadovoljan župničkim djelovanjem bosanskih franjevaca ni u turskom dijelu biskupije, a još manje u mletačkom, jer su oni nastojali pod svaku cijenu i dalje održati netaknutima vrlo prostrane župe s mnogo sela i posluživati ih povremeno dolazeći iz samostana, dok su on i njegov nasljednik Blašković išli za tim da po mogućnosti svako selo ima svoga stalnog župnika.[43] Zbog toga i nekih drugih razloga stvorena napetost između pobožnih i poduzetnih makarskih biskupa i u tom pogledu njima sličnih, ali po mentalitetu i običajima vrlo različitih franjevaca otežavala je uspješan rad na što bržoj obnovi crkvenog života u biskupiji, ali ga ipak nije omela.

Biskup Bijanković, koji je i sam 24 godine djelovao kao pučki misionar na turskom i kršćanskom području,[44] vrlo je cijenio isusovačke pučke misionare i tražio ih za svoju biskupiju.[45] Molio je isusovačkog generala, da on providi, kako bi svi talijanski isusovci, koje šalje u dubrovački kolegij, ondje dobro naučili hrvatski jezik. Dapače, preporučivao je, da isusovci u Veneciji

et aplauso della Nazione e a memoria immortale della Compagnia.« Tome je dodao da se Ardelije u tom času nalazi u dubrovačkom kolegiju, gdje će ostati do Uskrsa, kad treba da održi misije u turskom kraju. Ondje fol. 278r.

36 Cupilli u tom pismu hvali svu trojicu isusovačkih misionara stavljajući na prvo mjesto Della Bellu, na drugo Filipa Riceputija, a na treće Adama Spingarolija. Za Della Bellu kaže: »... *che doppo havere girato la disastrosa Provincia di Poglizza e la vasta pianura della Cetina, s' è tratenuto meco in una missione a mio giudizio più fruttuosa di ogni altra, cioè nel comporre il Dictionario Illirico«.* Zatim je naglasio veliku važnost toga pothvata i zamolio generala neka Della Belli omogući da dovrši to djelo, a obećao je da će sa svoje strane sve učiniti, da se tiska. Ondje fol. 320rv.

37 Prvi prikaz početaka isusovačkih misija u Dalmaciji s nekoliko dokumenata u prijepisu nalazi se u Cupillijevu dnevniku (NAS, S. 68 fol. 149v—151r). Tim se je podacima poslužio i Camelli (usp. VANINO, nav. dj. str. 112—115). Isusovačke misionare uporno je tražio makarski biskup Bijanković već g. 1702. (v. njegova pisma isusovačkom generalu u Generalnom arhivu družbe Isusove u Rimu, Epp, ext. vol. 21 fol. 171r i 192r). S obzirom na isusovačkog misionara u Dalmaciji i pisca o povijesti tih misija Lovru Camellija zanimljivo je spomenuti, da se je on učlanio u bratovštinu glagoljaških svećenika (učlanjivali su se i neglagoljaši!). Njegovo je ime redovito upisivano u knjigu splitskih svećenika koji su služili mise za preminule bratime od g. 1743. do proljeća 1762. (Kaptolski arhiv Split 393 i 394). Članom bratovštine bio je do smrti, jer u spomenutoj knjizi pod *»Adi 29 Aprile 1781«* stoji: *»I RR. sacerdoti della Congregazione Illirica celebraranno la S. Messa per il quondam reverendo P. Pio. Lorenzo Cameli della fù compagnia di Gesù«* (ondje 394 fol 59r).

38 Usp. VIDOVIĆ, nav. dj., 56—81.

39 Usp. Bazilije PANDŽIĆ, *Izvještaji makarske biskupije sačuvani u Tajnom vatikanskom arhivu,* Nova et vetera — Revija za filozofsko-teološke i srodne discipline 30, 1980, 1, 155—156.

40 U Bijankovićevu izvještaju iz g. 1710. stoji: »... *Templa tria tantumodo christiana toto in amplissimo eo districtu reperire est, unum S. Cruci, alterum Beatissimae Virgini ac tertium Omnibus Sanctis dicatum, quibus praesunt parochi saeculares adusque sanguinem saepenumero pro fide et ovibus heroici ...«* Vat. arhiv, S. Congr. Conc., Relat. dioec. nr. 476, Macharen, a. 1710/1711. fol. 1v. Usp. još: Slavko KOVAČIĆ, *Glagoljaši na području imotske krajine za turske vladavine* (u tisku).

41 Usp. PANDŽIĆ, nav. dj., str. 167.

42 Ondje 171—172.

43 Usp. VIDOVIĆ, nav. dj., 132—134, 144—166, gdje o tome ima dovoljno za Bijankovićevo razdoblje. Nastojanja biskupa Stjepana Blaškovića u tom pogledu vidljiva su već iz njegova prvog izvještaja Svetoj Stolici (1734). V. u PANDŽIĆ, nav. dj., 171—173.

44 Taj broj godina naveo je sam u pismu isusovačkom generalu od 15. XI. 1711. Generalni arhiv družbe Isusove u Rimu, Epp. ext. vol. 21 fol. 331v.

45 Tražio ih je već g. 1702. (v. gore bilj. 37).

drže »školu hrvatskog [ilirskog] jezika bar tri puta tjedno«, koja bi po njegovu mišljenju bila dobro posjećena.[46]

U hvarskoj biskupiji, čije područje, kako je već spomenuto, nije nikad ni najmanjim dijelom dospjelo pod tursku vlast, opće i crkvene prilike bile su uvijek bolje i sređenije nego u drugim biskupijama splitske crkvene pokrajine. Za što vjerniju primjenu tridentinskih odluka o reformi svim se silama zalagao biskup Petar Cedulini, rođenjem Zadranin, koji je dugo biskupovao u Hvaru na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće.[47] Uostalom, ta je biskupija prostorom i brojem stanovnika, sve samih katoličkih vjernika, bila vrlo mala, ograničena na srednjodalmatinske otoke Brač, Hvar i Vis.[48] U njoj je g. 1708. bilo svega 26 župa, od toga na otoku Hvaru 11, na otoku Visu 2 i na otoku Braču 13. Redovničkih kuća tada je bilo na sva tri otoka 8 (uglavnom s malim brojem članova).[49] Domaćeg je biskupijskog svećenstva u Hvaru i svim većim mjestima bilo dovoljno. Sva su manja i veća otočka mjesta bila okupljena oko crkve i svećenika, a seljaci i građani živo su sudjelovali u bogoslužju i raznim pučkim pobožnostima.[50] Tadašnji biskupi, nažalost, nisu mogli biti bliže povezani ni sa svećenstvom ni s narodom, jer su bili odreda stranci koji nisu uspijevali dobro svladati hrvatski jezik.[51]

[46] U pismu od 15. XI. 1711. pohvalno je pisao o isusovačkim misionarima Della Belli, Riceputiju i Spingaroliju. Za Riceputija naglašava: »... *ha la sola lingua italiana, che se lui havesse ancora la lingua illirica farebbe d' avantaggio.*« Neka mu general piše da se dade na učenje toga jezika, jer: »*Questa nostra lingua occupa la maggior parte del mondo et è fra le prime lingue. Cosi mi disse P. Caprino, provinciale, quando [visitò] Collegio illirico di Loreto, dove che io mi esercitassi nelle prediche e nelle missioni...*« (kao u bilj. 44 fol. 331rv). Pri samom kraju pisma dodao je: »... *Vostra Paternità è illuminata dallo Spirito Santo, raccomandi alli maestri di Ragusi, che imparino la lingua illirica in quel tempo che fanno le scuole, come anco a Venezia sarebbe bene che fosse aperta una scuola della lingua illirica almeno tre volte la settimana, che molti vorebbero per aprenderla non essendo difficile. Questa lingua, repplico, che è molto necessaria per bene governare i sudditi e per altre ispettioni...*« (ondje, fol. 332v).

[47] Njega i njegov rad ukratko je opisao Novak, ali prilično jednostrano, samo na temelju izjava Cedulinovih najljućih protivnika. Usp. Grga NOVAK, *Hvar kroz stoljeća*, (Zagreb) 1972³, 139—140.

[48] Nekatolika, nešto malo pravoslavaca grčke narodnosti, službenika u mletačkoj vojsci (tzv. stradiota) bilo je samo u 16. i 17. st. u gradu Hvaru, a poslije se tu pojavljivao tek poneki grčki trgovac ili putnik. Usp. Mile BOGOVIĆ, *Katolička Crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*, Zagreb, 1982, 22—23.

[49] Ti se podaci nalaze u izvještaju biskupa Aspertija Svetoj Stolici g. 1708. Vat. arhiv, S. Congr. Conc., Relat. dioec. nr. 636 A, Pharen. et Brachien., a. 1708.

[50] Pučke pobožnosti na otoku Hvaru povezane sa štovanjem Isusove muke obrađene su u knjizi: Bernardin ŠKUNCA, *Štovanje Isusove muke na otoku Hvaru*, Split, 1981. Auktor s pravom naglašava, da je otok Hvar bogat vjerskim običajima i pučkim pobožnostima, ali se ne bi moglo reći, da je »u posljednjim stoljećima srednjega vijeka ušao u krug kulturnih kršćanskih naroda — a tim putem i u tokove kršćanske duhovnosti« (ondje, str. 16), jer se je to zacijelo zbilo već u prvim stoljećima srednjega vijeka. Osnivanje posebne biskupije ne znači i početak vjerskog i kulturnog života.

[51] Od g. 1676, kad je biskup Ivan Andreis, Trogiranin, bio premješten u rodni grad, pa do g. 1759, kad je na biskupsku stolicu u Hvaru došao Anton Bečić, Budvanin, dakle u 83 godine, tu se izmijenilo zaredom pet biskupa stranaca, sva petorica Talijani. Usp. Remigius RITZLER — Pirminus SEFRIN, *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi*, vol. 5, Patavii, 1952, 312—313; vol. 6, Patavii, 1958, 335—336.

Ni trogirska biskupija nije bila naročito prostrana. Ona je i gotovo pola stoljeća poslije povlačenja Turaka iz trogirske zagore g. 1734. imala svega 18 župa: 8 u zagori, a 10 u primorju i na otocima. U trogirskom kaptolu bilo je 12 kanonika, a toj su biskupiji pripadala još 32 obična svećenika. Od redovnika dominikanci su imali jedan samostan u samom gradu, a jedan na otoku Čiovu na kojemu je, nešto bliže gradu, bio još po jedan samostan franjevaca konventualaca i franjevaca opservanata. U sva ta četiri samostana bilo je ukupno tridesetak redovničkih svećenika, koliko je, otprilike, bilo i redovnica u tadašnja tri samostana benediktinki i jednoj kući franjevačkih trećoredica.[52] Dok su u primorsko-otočkom dijelu biskupije župe bile na okupu, sve kuće zbijene oko pojedinih kaštela, od Marine do Kaštel-Lukšića, i u malim otočnim mjestima, u zagori je svaki župnik — a tu su župnikovali bosanski franjevci — imao na brizi po 5—7 manjih sela, koja je obilazio po nekom ustaljenom redu.[53] Biskup Šimun Kavanjin napisao je u izvještaju iz g. 1698, da 153 pravoslavca na području trogirske biskupije žive uglavnom u Radošiću.[54] Od tadašnjih biskupa pastoralno-obnoviteljskom djelatnošću najviše su se istakli Stjepan Cupilli (1699—1708) i Anton Kadčić (1721—1730), koji su poslije biskupovanja u Trogiru bili premješteni na nadbiskupsku stolicu u Splitu.[55] Ni trogirski biskupi nisu bili zadovoljni načinom rada bosanskih franjevaca u zagorskim župama.[56]

Šibenska biskupija, do g. 1688. vrlo skučena područja, te se godine proširila na onaj dio bivše kninske biskupije koji je tijekom prvih godina

[52] Vat. arhiv, S. Congr. Conc., Relat. dioec. nr. 808, Tragurien., a. 1734.

[53] Biskup Anton Kadčić nabrojio je u izvještaju iz g. 1723. svega skupa 28 zagorskih sela s ukupno 27 crkava (ondje, a. 1723), a u onom iz g. 1729. čak 37 sela u kojima je živjelo u 686 obitelji 4100 osoba. Opseg toga kraja bio je oko 80 milja. Za sva ta sela brinulo se pet župnika, a samo je jedan od njih imao župskog pomoćnika (»*Uni tantum ex his et non nisi per minas coadjutorem adjunxi*«). Ondje, a. 1729.

[54] Ondje, a. 1698. Taj odlomak donosi Marko JAČOV, *Spisi Tajnog vatikanskog arhiva XVI—XVII veka*, Beograd, 1983, br. 145, str. 166.

[55] Usp. Daniel FARLATI, *Illyricum sacrum*, IV, Venetiis, 1769, 441.

[56] U izvještajima Svetoj Stolici to je posebno naglašavao biskup Kadčić. On je smatrao, da je u tom kraju narod u vjeri slabo poučen »*ex incuria pastorum, qui magis plerumque in collectas, quam in curam incumbunt animarum, et quasi per iura quedam feudalia quisque paciscitur quid, quantumve de collectis suis monasteriis a quorum superioribus ad curam proponuntur sit subministraturus postpositis a tergo ecclesiis quibus praesident... Vix quidam fideles per trimestre sacrificiis assistunt facieque pastoris fruuntur, ex absentia ejusdem, qui longo spatiorum tractu ob multitudinem villarum divisas omnium devotioni ac fidei nequit satisfacere... Ordinarie quolibet triennio mutantur a suis superioribus, aliique proponuntur, illique secum ad monasteria transferunt libros ad curam spectantes...*« Vat. arhiv, S. Congr. Conc., Relat. dioec. nr. 808, Tragurien., a. 1723. — »... *Multoties supradicti monasterio praefecti indoctos et ad curam animarum exercendam incapaces praesentant, quos etsi reicio, tandem aliquando per aliquod tempus approbare constringor, cum alius capacior, ut aiunt desideretur. Ex eo haec oriuntur inconvenientia, quod superiores non lucra animarum, sed proventuum, qui ad monasterium defferuntur, ducti, minori student numero parochorum, sicque sua, non quae Jesu Christi sunt, quaerentibus, animae sacro Verbi Dei pabulo, catechesi et sacramentis fraudantur, maxime cum in nonnullis locis per bimestre parochus non visatur...*« Ondje, a. 1729.

morejskog rata izgubila Turska, a dobila Mletačka Republika.[57] Prema izvještaju koji je šibenski biskup Ivan Dominik Callegari (1676—1722) poslao u Rim g. 1705. ona je tada imala 29 župa, od čega 7 malih u samom gradu i predgrađima, 7 seoskih u primorju, 9 na otocima i 6 u zagori. U gradu su bila tri samostana (dominikanski, franjevački konventualski i franjevački opservantski), a izvan grada također tri (dva opservantska: u Krapnju i u Kninu; jedan trećoredski na otoku Prviću).[58] Redovnice benediktinke imale su tri svoja samostana, sva tri u gradu.[59] Katoličkih vjernika bilo je g. 1720. u gradu i predgrađima 4.647, u primorskim selima 9.919, a u brdskim 6.099, dakle svega skupa 20.655. U gradu i predgrađima bila su tada 462 pravoslavca,[60] dok broj pravoslavaca u cijeloj šibenskoj biskupiji nije naveden ni u tome ni u drugim biskupskim izvještajima.

Šibenska biskupija već u ono doba nije imala dovoljan broj svojih svećenika. Tako su g. 1727. na seoskim župama bila samo četiri šibenska svećenika, dok su ostalih devet primorsko-otočkih župa vodili svećenici posuđeni iz splitske i trogirske biskupije, a zagorske franjevci.[61] Neki su od tih seoskih svećenika bili glagoljaši. Dapače, biskup Karlo Anton Donadoni (1723—1756) pisao je Svetoj Stolici g. 1734, da »izuzev svećenike ovoga grada i redovnike, svi ostali u primorskim i brdskim selima ne znajući uopće, baš uopće, ni latinski ni talijanski jezik, slavenskim jezikom služe misu i privatno mole časoslov«.[62]

Taj prigovor, kad je riječ o glagoljašima, nije bio na mjestu, pogotovo kad se zna, da im je došao od biskupa, nekadašnjeg učenog franjevca konventualca iz Venecije, koji u 11 godina do tada provedenih u Šibeniku nije, kako je to sam priznao, nimalo naučio hrvatski.[63] U tome, nažalost, nije bio sam.

S k r a d i n s k a   b i s k u p i j a bila je područjem i brojem katolika najmanja od svih biskupija splitske metropolije. Skradinjani su se u vrijeme tursko-mletačkih ratova tijekom 17. stoljeća, prema riječima apostolskog vikara makarske i skradinske biskupije Nikole Bijankovića u pismu rimskom Zboru

[57] Usp. Karlo KOSOR, *Drniš pod Venecijom (Prilog poznavanju prošlosti Drniša)*, Kačić, 7, 1975, 33.

[58] Vat. arhiv, S. Congr. Conc., Relat. dioec. nr. 730 A, Sebenicen., a. 1705.

[59] Ondje. O tim samostanima v. Ivan OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, Split, 1964, 259—265.

[60] Vat. arhiv, S. Congr. Conc., Relat. dioec. nr. 730 A, Sebenicen., a. 1720.

[61] Ondje, a. 1727.

[62] »*. . . Gaudent Illyrici privilegio ignorantiae, missam divinumque officium Slavonica lingua celebrant atque persolvunt; exceptisque huius civitatis clero et regularibus, coeteri omnes tam litoralium, quam montanarum villarum, utpote linguam utramque Latinam Italamque prorsus penitus atque penitus ignorantes Slavonice sacrum faciunt et officium privatim recitant. Sed quomodo, Deus ignoscat . . .*« Ondje, a. 1734.

[63] »*. . . quia lingua careo, loqui Illyrice nescio et quae vehementer cupio, significare et explicare non possum*«, pa nastavlja malo dalje: »*. . . neque, ut scripsi, vel levissime loquor aut Illyricam audio linguam.*« Ondje. — Jedan od njegovih prethodnika, šibenski biskup Callegari, predlagao je g. 1715. da mu se u Rimu prihvati ostavka »*conoscendo dopo 39 anni in circa di vescovato esser sempre stato inutile e infruttuoso a quella Chiesa per mancargli il linguaggio nationale . . .*« Lucas JELIĆ, *Fontes historici liturgiae Glagolito-Romanae a XIII ad XIX saeculum*, Veglae, 1906, saec. XVIII nr. 26 pp. 10—11.

za širenje vjere iz g. 1687, razbježali i nastanili uglavnom u Šibeniku, a neki i u drugim gradovima u pokrajini. Na njihovo su se mjesto doselili novi stanovnici iz Like, Drniša i Petrova Polja, Ogorja, Svilaje i drugih susjednih mjesta. Tada ih je, prema njegovim riječima, bilo 1206, od čega 508 pravoslavaca, a 698 katolika, dok je u cijeloj biskupiji bilo 1426 katolika i 864 pravoslavca.[64] Prema riječima kasnijeg skradinskog biskupa Mate Ivaniševića (1717—1720) iz g. 1720. poslije drugog morejskog rata i novih migracija na cijelom je području skradinske biskupije bilo četrdesetak sela, 17 čisto katoličkih, a 20 što mješovitih, što čisto pravoslavnih. Svih katolika skupa bilo je 2493. Župničku službu u svim tim selima vršila su samo tri franjevca, člana visovačkog samostana, jedinog na području te male biskupije. Biskup, kaptol i skradinska župa bili su pod patronatom Mletačke Republike koja je stoga vodila brigu o njihovim materijalnim potrebama.[65]

Najzapadnija sufraganska biskupija splitske metropolije u to doba bila je n i n s k a. Nin je tek nekoliko desetaka kilometara udaljen od Zadra u kojemu je stolovao drugi metropolita i gdje je bilo sjedište viših državnih vlasti za cijelu tadašnju mletačku pokrajinu Dalmaciju i Albaniju. Dapače, i ninski su biskupi u 16. i 17. stoljeću redovito boravili u Zadru, a ponekad i poslije toga povremeno. U tom su gradu mali i svoju biskupsku kuću.[66] Uza sve to stara i slavna ninska biskupija uvijek je ostala u sklopu splitske crkvene pokrajine i uopće nije poznat slučaj, da bi koji ninski biskup, pa ni u vrijeme višestoljetne mletačke vladavine, bio stavio u pitanje svoju pripadnost metropoliji prvostolnika »Dalmacije i sve arvatske zemlje« u oko dvjesta kilometara udaljenom Splitu.

U toj je biskupiji, prema izvještaju biskupa Jurja Parčića g. 1693, bilo više od 70 sela i varošica u kojima je župničku službu vršilo 13 biskupijskih i 8 franjevačkih svećenika, dok su na tom istom području pravoslavci imali 15 svojih svećenika. Tada je prema biskupovim riječima u svim selima i varošicama ninskog, benkovačkog i obrovačkog kraja živjelo 5.486 katolika i 7.363 pravoslavca.[67] Četvrt stoljeća poslije toga, g. 1719, bilo je dvostruko više i katolika (oko 10.000) i pravoslavaca (oko 14.000).[68] Katedralu i biskupsku kuću u Ninu obnovio je g. 1672. biskup Franjo Grassi uz državnu pomoć.[69] U vrijeme prvoga morejskog rata Nin, čini se, nije stradao. Tada oslobođenu Liku ninski

[64] Usp. Slavko KOVAČIĆ, *Crkva na skradinsko-kninskom području u XVII. stoljeću prema izvještajima skradinskih biskupa Svetoj Stolici*, Croatica christiana periodica, 1, 1977, 29.

[65] Ondje, str. 32.

[66] Već je biskup Juraj Difnico (konac 15. st.) trajno boravio u Zadru, kako kaže Bianchi, »*nel palazzo che i suoi predecessori all' uopo si fabbricarono*« (Carlo Federico BIANCHI, *Zara cristiana*, II, Zara, 1879, 217). Bianchi u kratkim životopisima ninskih biskupa samo za Jurja Parčića (1690—1703) naglašava da je trajno boravio u Ninu, usprkos nezdravu zraku (ondje, 230).

[67] Vat. arhiv, S. Congr. Conc., Relat, dioec. nr. 587, Nonen., a. 1693; JAČOV, nav. dj., br. 139, str. 160—161.

[68] JAČOV, nav. dj., br. 209, str. 245.

[69] Tu godinu stavlja biskup Parčić u izvještaju Svetoj Stolici (Vat. arhiv, S. Congr. Conc., Relat. dioec. 587, Nonen., a. 1693), a na natpisu koji je postavljen na katedralu uklesana je g. 1673. (BIANCHI, nav. dj., 226).

biskupi nisu uspjeli povratiti pod svoju jurisdikciju.[70] Dominikanci nisu obnovili svoj samostan u Ninu,[71] a franjevci su se vratili u svoj karinski tek g. 1732.[72]

Nin se poslije tolikih pustošenja, paljenja i rušenja u vrijeme turskih navala i tursko-mletačkih ratova[73] nikad nije obnovio do te mjere, da bi sličio pravomu gradu. Luka se zaplila, a predjel postao močvaran. Zato su se biskupi i poslije prestanka turske opasnosti i povratka u Nin u izvještajima Svetoj Stolici tužili na nezdrav zrak i time opravdali povremena izbivanja,[74] dok sredinom 18. stoljeća nisu dobili po jednu kuću u Novigradu i u Privlaci.[75] Čini se, da je i obnova vjerskog života na području biskupije sporije tekla nego u drugim biskupijama,[76] iako su biskupi već u 17. stoljeću bili domaći

[70] Biskup Parčić se na to tužio u izvještaju iz g. 1700, da Liku koja je po odredbi ugarsko-hrvatskog kralja Stjepana V. iz g. 1272. u cijelosti pripadala ninskoj biskupiji, sada, kad je oslobođena od Osmanlija, otimlju senjski biskup i neki Mesić, *»dictae provinciae Likae vicarii apostolici nomine utendo«*. Vat. arhiv, S. Congr. Conc., Relat. dioec. nr. 587, Nonen., a. 1700.

[71] Njihov je samostan stradao u doba turskih pustošenja, vjerojatno za ciparskog rata. G. 1605. u jednoj kućici, ostatku samostana, živio je jedan redovnik (ondje, a. 1605). Tako je bilo zacijelo sve do g. 1646, kad je Nin srušen. Biskup Andreis poslije toga javlja u Rim da su dominikanci potpuno napustili Nin (ondje, a. 1654). Biskup Grassi pisao je poslije rata da jedan dominikanac povremeno dođe iz Zadra, a trajno ne boravi u Ninu zbog nezdrava zraka (ondje, a. 1676). Njegova je nasljednika Borgofortea za vizitacije turskog dijela biskupije pratio dominikanac Felix Torquati (ondje, a. 1683). U izvještaju iz g. 1693. za dominikanski hospicij stoji, da u njemu *»nullus residet frater«* (ondje, a. 1693), a u izvještaju iz g. 1774. da taj hospicij »već mnogo godina čuva fra Vicenzo Vanacca, odličan svećenik i profesor teologije« (ondje, a. 1774). U ostalim izvještajima biskupi ninske dominikance i ne spominju. Dakle, samostan nije bio sasvim obnovljen, ali se ipak sve do pod konac 18. st. još nije bio posve ugasio.

[72] O fazama obnove toga samostana između g. 1730. i 1734. vidi: Josip Ante SOLDO, *Franjevačka provincija presvetoga Otkupitelja*, Split, 1979, 67.

[73] Izvještaj biskupa Belottija iz g. 1594. počinje riječima: *»Civitas sane parva, sed antiquitate multis superior et olim nobilis, nunc vero undecies igne hostico domita vix vestigia urbis, sed magis vilullae faciem praesefert...«* (Vat. arhiv, S. Congr. Conc., Relat. dioec. nr. 587, Nonen., a. 1594). Njegov četvrti nasljednik Andreis pisao je g. 1654. o »13. spaljivanju« (ondje a. 1654).

[74] Biskup Grassi tražio je i dobio dopuštenje Svete Stolice (1772), da zbog zdravlja smije boraviti u Zadru (BIANCHI, nav. dj., 227). On je upravo tih godina obnovio katedralu i biskupski dvor, u vrijeme kad je u Ninu bilo samo 5 kamenih kuća i oko 40 koliba (Vat. arhiv, S. Congr. Conc., Relat. dioec. nr. 587. Nonen., a. 1676). Prema riječima biskupa Parčića od 12 ninskih kanonika rezidirala su u Ninu 3—4, najviše 5 (ondje, a. 1693). Njegov trajni boravak u Ninu usprkos slabu zraku i opasnosti za zdravlje smatran je junaštvom (BIANCHI, nav. dj., 230). Biskup Leoni (1722—1727) trajno je boravio u Zadru (ondje, 232). Biskup Nekić (1743—1754) pisao je u Rim g. 1749. da je prošle dvije godine boravio u Zadru, gdje će morati provoditi ljetne mjesece dok je živ, jer je Nin opasan za njegovo zdravlje (Vat. arhiv, ondje. a. 1749).

[75] Te je kuće nabrojio biskup Anton Tripković (1754—1771). Jedna, ostavljena biskupima oporukom, nalazila se u Novigradu, a druga, još nedovršena, nalazila se u Privlaci. Sagrađena je pomoću dobivenom od Zbora za širenje vjere i prilozima vjernika (ondje, a. 1756). Gradnja je započeta prije g. 1730. (usp. ondje, a. 1730).

[76] Rad na vjerskoj obnovi katoličkih vjernika otežavala je već njihova izmiješanost s pravoslavcima u nekim selima. Biskupi su više puta u izvještajima prenaglašavali svoja nastojanja da pravoslavce predobiju za uniju. Jačov je donio sve

ljudi i pastoralno vrlo zauzeti. Imali su redovito mali broj svećenika glagoljaša i bosanskih franjevaca.[77] Franjevcima, koji su do 1732. dolazili iz visovačkog samostana, više puta nisu bili zadovoljni.[78]

Zaključak

Splitski nadbiskup i metropolita Stjepan Cosmi običavao je u vrijeme, kad se turska sila povlačila sve dalje od jadranskih obala, za stanje svoje nadbiskupije upotrijebiti zraz »kao poslije općeg potopa« *(veluti postliminio)*.[79] Taj slikoviti izraz zaista je odgovarao stvarnom stanju, materijalnom i duhovno-moralnom, velike većine biskupija splitske metropolije, a onda, razumije se, i metropolije kao cjeline. Trebalo je mnogo vremena i mnogo strpljiva rada, da bi došlo do željene obnove. Taj strpljivi i uporni rad srećom nije izostao. Poticali su ga i svim silama promicali mnogi nadbiskupi i biskupi, a najviše Cosmi, Cupilli, Bijanković i Kadžić. U taj su se posao znali uključiti i mnogi pobožni i poduzetni domaći svećenici: članovi katedralnog svećenstva pojedinih biskupija kao i starih i novih redovničkih zajednica.

U mnoštvu malih i zabačenih, u to doba jedva pristupačnih, sela i zaselaka, rasutih po krševitoj dalmatinskoj zagori, na obroncima Biokova, Mosora, Dinare, Svilaje, Moseća, Promine i drugih brdina i bregova sve do podno Velebita »težinu dana i žege«, a još više vjetrova i studeni, kiša i snjegova, najviše su podnosili skromni svećenici glagoljaši i franjevci bosanske provincije (od g. 1735. provincije sv. Kaja, nešto poslije preimenovane u »presv. Otkupitelja«). Biskupi su jednima i drugima koješta prigovarali, više puta s pravom. Najviše su se tužili na franjevce, da presporo napuštaju stare navike stečene za turskog vladanja, da se teško prilagođuju novim prilikama i pastoralnim potrebama župljana ljubomorno čuvajući velike župe sastavljene ponekad od pet, šest, pa čak i do deset sela. Međutim, bez obzira na to, redoviti se vjerskocrkveni i općenito društveno-kulturni život u pokrajini, pogotovo u seoskim sredinama, bez velikog truda i poduzetnosti upravo tih glagoljaša i tih franjevaca nije mogao ni održati, a kamoli unaprijediti.[80]

izvatke iz tih izvještaja s takvim sadržajem, npr. iz Parčićeva izvještaja iz g. 1693. jedan duži i jedan kraći odlomak pod dva različita broja (JAČOV, nav. dj., br. 139 i 140, str. 160—162). Međutim, ti pokušaji katoličkih biskupa nisu urodili plodom, što se vidi iz broja katolika i pravoslavaca donesenih u izvještajima iz g. 1693. i 1719. (ondje, br. 139, str. 161, i br. 209, str. 245).

[77] Biskup Parčić tužio se na nestašicu svećenstva zbog čega jedan župnik služi dvije ili čak tri župe (Vat. arhiv, Congr. Conc., Relat. dioec. nr. 587, Nonen., a. 1693). Njegov nasljednik Dragolj pisao je, da se neki dječaci iz drugih biskupija, osobito zadarske, dobrovoljno jave za službu u ninskoj, ali, kad se poslije 8 ili 10 godina približi njihovo ređenje, zadarski nadbiskup ne da im otpusnicu, pa se tamo vraćaju, dok u ninskoj jedan župnik služi po više župa (ondje, a. 1704).

[78] Na odnos franjevačkih svećenika prema biskupu i na njihov način rada tužili su se najviše biskupi Borgoforte, Parčić i Dragolj (ondje, a. 1680, 1683, 1696. i 1704).

[79] Slavko KOVAČIĆ, *Vijesti iz crkvenih arhiva o Cetinskoj krajini pod Turcima*, Zbornik cetinske krajine, 4, Sinj, 1989, 152.

[80] O pastoralnom radu bosanskih franjevaca dao je trijezan sud sredinom 18. stoljeća rapski biskup Ivan Calebotta, rodom Trogiiranin, baš govoreći o izmiješa-

Da bi »poslije potopa« opet malo-pomalo sve oživjelo, počelo se zelenjeti i cvjetati, veoma važan doprinos dali su razni pučki misionari među kojima i priličan broj biskupijskih svećenika.[81] Najviše, poslije g. 1720. gotovo samo, na tome su polju radili isusovci koji su od g. 1715. u Splitu imali stalno sjedište svoje misije. Među njima je prvi i najizvrsniji bio Ardelije Della Bella.

nosti pravoslavaca s katolicima u nekim dijelovima dalmatinske zagore: »*Li latini poi sono assistiti dalli padri bosinesi, li quali benemeriti nell' aver condotto in Dalmatia numerose famiglie dal stato Ottomano hanno ottenuto dal Senato il privileggio d' esserne direttori. Scarsi prima di religiosi mancavano molto ne' loro doveri possedendo un paroco vaste estensioni di popolationi a quali assister non poteva ne' doveri del suo debito. Ora poi che stabilito hanno nella Provintia dieci conventi, somministrano alli prelati li ministri necessari e moltiplicate le parrochie sono que' fedeli meglio instruiti et assistiti.*« Vat. arhiv, Missioni vol. 56 fasc. 1.

[81] Kao pučki misionari djelovali su mnogi bivši đaci zavodā Zbora za širenje vjere. Bez obzira na to, koja su im inače bila redovita zaduženja (kanonička, župnička, profesorska), bili su dužni svake godine neko vrijeme provesti u misionarskom radu. Neki su imali naslov »apostolskog misionara«. Već je spomenuto da je kasniji makarski biskup Bijanković u tom radu proveo 24 godine (v. gore bilj. 44). Povremeno je misionario gotovo 15 godina ugledni splitski kanonik i Cosmijev generalni vikar Martin Dragolj, poslije ninski biskup (Propagandin arhiv, SC Dalmazia vol. 4 fol. 124r), zatim kanonik Migdoljević (ondje). Dapače, i u vrijeme kad su već naveliko radili isusovački misionari Della Bella i drugi, splitski nadbiskup Cupilli strogo je tražio od bivših đaka spomenutih zavoda, svojih svećenika, kanonika i ostalih, da vrše svoju misionarsku dužnost u raznim zagorskim selima (ondje, SC Dalmazia vol. 5 fol. 184r, 265rv, 295rv, 295—296r, 299rv).

PETAR BEZINA

Split

ŠKOLSKE PRILIKE U DALMACIJI U DRUGOJ POLOVICI 17. I PRVOJ POLOVICI 18. STOLJEĆA

Nakon svoga dolaska u devetom stoljeću na područje današnje Dalmacije benediktinci su poučavali djecu u osnovnoj pismenosti i upoznavali ih s kršćanskim istinama. U početku se učilo na latinskom jeziku, a kad se počela udomaćivati staroslavenska služba, glagoljica i slavenski crkveni jezik u benediktinskim samostanima postali su dio nastave. Osim benediktinaca djecu su poučavali i biskupijski svećenici u kaptolima i župskim kućama. I u sljedećim stoljećima oni su djelovali na tom području pa, poslije, i franjevci, dominikanci, isusovci i drugi redovi, a i poneki svjetovnjaci. Osim djelovanja u školama oni su prosvjećivali ljude i tiskanjem znanstvenih i poučnih djela ili rasprava u prozi i stihu različita sadržaja. Tiskanje tih djela zbog društvenih prilika nije bilo uvijek jednako. Opće naobrazbe bilo je samo u nekim gradovima. Osim toga, nije bilo ni osnovnog ni srednjeg školstva u mnogim mjestima, a uzrok su tome bile ondašnje teške životne prilike. U ovom izlaganju osvrnut ću se na te prilike i na školstvo u Dalmaciji u drugoj polovici 17. i prvoj polovici 18. stoljeća.

Društvene prilike

Dalmacija je gotovo kroz čitavo 17. st. bila pozornica borba s Turcima koji su čak i veliki dio hrvatskog primorja pokušavali više puta osvojiti. Takva nastojanja turskih vlasti izazvala su kandijski rat koji je trajao od 1645. do 1669. godine. Rat se vodio u Dalmaciji uzduž cijele granice prema turskoj državi.[1] Porazom Turaka pod Bečom od 11. do 12. rujna 1683. narod u Dalmaciji digao se na ustanak protiv Turaka u listopadu 1683. godine. Kad se od 1684. do 1699. g. vodio morejski rat, Turci su ubrzo izgubili veliki dio Dalmacije. Sklopljenim mirom 1699. g. Mletačka Republika dobila je u Dalmaciji sve što je osvojila. Taj posjed 1699 g. Mletačka Republika je nazvala »nova

[1] Grga Novak, *Prošlost Dalmacije, II*, Zagreb, 1944, 221—225.

stečevina« (aquisto nuovo) za razliku od »stare stečevine« (aquisto vecchio).[2] Tim mirom nije bila zadovoljna Turska, pa je 1714. g. navijestila rat Mlecima. U tom ratu posebno su se isticali dalmatinski Hrvati. Oni su, puni mržnje na Turke, uz pomoć mletačke vojske i vojnog rukovodstva zadali Turcima težak udarac. Mirom 1718. g. Mletačka Republika dobila je područje koje je nazvala »najnovija stečevina« (aquisto novissimo).[3]

U to vrijeme posebno mjesto u Dalmaciji zauzimlje grad Dubrovnik. Godine 1420. kao i ostala Dalmacija s Hrvatskom pripadaju ugarsko-hrvatskom kralju. Kad je sultan Sulejman Sjajni 1526. g. svladao ugarsko-hrvatskog kralja kod Mohača, Dubrovnik se pokorio sultanu koji mu je priznao autonomnost suverene države. Kandijski rat (1645—1669) privukao je čitavu tursku trgovinu u Dubrovnik. Mletačka Republika ni ratovima 1684. do 1689. ni ratom od 1714. do 1718. g. nije uspjela oduzeti mu slobodu niti spriječiti uspjeh u trgovini. Tek su ga Francuzi 1806. g. osvojili, pa je general Marmont 31. svibnja 1808. g. obavijestio dubrovački senat da Dubrovačka Republika više ne postoji.[4] Za čitavo vrijeme Dubrovačke Republike dubrovačko je stanovništvo stvaralo vrijedna kulturna djela. Drugo područje Dalmacije bilo je izvrgnuto čestim pogibeljima. S prestankom rata između Mletaka i Turske (1714—1718) život u Dalmaciji postao je mnogo mirniji. Međutim, zbog zaostalosti Mletačke Republike, dekadence mletačkog vladajućeg sloja i slabe inicijative u političkom životu Dalmacija je materijalno i kulturno mnogo nazadovala. Oni na vrhu uživali su u zabavama i svečanostima, a puk im je služio živeći od sitnog malogradskog života i obrađujući zemlju bogataša kojima je davao prihod. Svima su prolazili dani bez bučnog života. Ni među plemićima više nije bilo velikih pjesnika kao da hrvatski jezik više nije bio prikladan za stvaranje književnih djela. Sve je bio prekrio duh malograđanštine. I materijalno je siromaštvo i u plemića i u puka bivalo sve veće. Krivnja za sve to mora se tražiti u mletačkoj vlasti koja nije bila sposobna da bi vodila, kako je bilo potrebno, unutrašnju politiku, a posebno ne ekonomiju. Za nju nije imala nikakva smisla. Držeći se neutralne politike mletačka je vlast mislila da je to najsigurniji put da se sačuva zemlja od propasti. Dakako, mletačko je plemstvo na sve moguće načine iskorištavalo mali narod, ali je time sebi pripremalo i neminovnu konačnu propast.[5] A mletačko je činovništvo u Dalmaciji ne samo isisavalo puk, nego je i državu oštećivalo i varalo.[6]

Pučke škole

Moglo bi se sa sigurnošću reći da su se za čitavo vrijeme mletačke uprave mletačke vlasti vrlo slabo brinule za prosvjećivanje hrvatskog naroda u Dalmaciji. Njima je bilo bitno da im ljudi u Dalmaciji budu dobri vojnici u borbi

[2] Novak, isto, 229—231.
[3] Novak, isto, 233—234.
[4] Novak, isto, 242—244.
[5] Novak, isto, 235—237.
[6] Novak, isto, 238—239.

protiv Turaka i vješti mornari na galijama. Nisu im zabranjivali baviti se privredom, jer su takvim načinom života bili vrlo dobri podložnici i izvršitelji zakona i propisa mletačke vlade.

Pučke škole u današnjem smislu riječi počele su se u većim dalmatinskim mjestima otvarati tek s dolaskom prve austrijske uprave 1797. godine. Sve dotad osnovna pismenost stjecala se u župskim i redovničkim kućama i, dakako, u kaptolskim školama. U tim školama učili su dječaci, koji su namjeravali prihvatiti svećeničko zvanje, ali i drugi dječaci. Učitelji su bili svećenici bez ikakve plaće u novcu osim nešto u naravi, što je bilo dano na volju roditeljima. Svjetovnih učitelja uglavnom nije bilo, niti ih je tko mogao plaćati. Osnovni program bio je čitanje i pisanje, a sredstva za upoznavanje slova pijesak ili kora od stabla i tanko drvce mjesto olovke. Osim biskupijskih i redovničkih svećenika žensku su djecu poučavale i časne sestre klarise i benediktinke u svojim samostanima kojima su uglavnom dolazile djevojčice uglednijih građana. Osnovni program kao i sredstva za pisanje bila su ista kao i kod svećenika s razlikom što te časne sestre nisu izlazile van, u dvorište, dok su svećenici to činili, pogotovo za vrijeme lijepog vremena. Državnih javnih škola za djevojčice nije bilo. Časne sestre do konca 16. st. znale su samo svoj materinski, hrvatski jezik i na tom su jeziku poučavale djecu, a izuzetno na talijanskom. Tek u 17. i u 18. st. učile su djevojčice obratno, samo talijanski, pa se na taj način i talijanski uvlačio u kuće.[7] Takvo poučavanje djevojčica u osnovnoj pismenosti pridonijelo je mnogo što Napoleon nije ukinuo te samostane. Oni samostani koji nisu poučavali dječake i djevojčice u osnovnoj pismenosti, koji nisu imali ubožnica ni medicinskih sestara, bili su ukinuti. Samostan sestara klarisa u Zadru ukinut je kada je Austrija 1797. g. zauzela Dalmaciju i samostanske zgrade upotrijebila za vojarnu. Tako je bilo i sa samostanom sv. Klare u Dubrovniku kada su ga Francuzi 1806. g. ukinuli pa se sestre vratile rodnim kućama. Isto tako je bilo sa samostanom sv. Marije od Anđela u Kotoru 1808. godine. Tradiciju naših benediktinki u poučavanju djevojčica nastavile su ss. benediktinke u samostanu sv. Petra u Cresu, u samostanu sv. Marije u Krku, u samostanu bl. Dj. Marije u Pagu. I u drugim samostanima — u Pagu, Rabu, Šibeniku, Trogiru i Zadru — one su to radile. U Šibeniku je radila javna državna pučka škola za djevojčice. God. 1826. na zahtjev hvarske općine otvorena je u samostanu benediktinki sv. Ivana Krstitelja u Hvaru prva ženska pučka škola, u kojoj su poučavali svjetovni učitelji. Samostan je držao privatni internat za djevojke gdje su se one odgajale u raznim ručnim radovima i vještinama za obiteljski i društveni život. Internat je prestao raditi kad je buknuo prvi svjetski rat.[7a]

Gradske škole

Za vrijeme Mletačke Republike osim škola za osnovnu pismenost, koje su bile na vrlo nisku stupnju, nastajale su i srednje i visoke škole. Pisale su se knjige znanstvenog, književnog i poučnog sadržaja. U drugoj polovici srednjeg vijeka dalmatinski su se gradovi počeli sve više razvijati i stjecati veliku

[7] Šime Urlić, *Crtice iz dalmatinskog školstva od dolaska Hrvata do g. 1910*, I. dio, do godine 1814, Zadar, 1919, 66, bilješke poviše 1.
[7a] Benediktinski samostanski arhiv, Hvar.

moć. Zbog toga je trebalo više pismenih i izobraženih ljudi. Da bi gradovi dobivali takvih ljudi, počeli su na svoj trošak otvarati škole. Naravno, gradovi na Apeninskom poluotoku prednjačili su pred gradovima susjednih zemalja. Zbog političkih, vjerskih i trgovačkih veza s Italijom, talijanski su gradovi utjecali na dalmatinske gradove. Tako su dalmatinski gradovi po ugledu na njih počeli otvarati gradske škole. Sigurnih podataka o gradskim školama u Dalmaciji imamo tek iz 14. st., i to o školi u Dubrovniku. U Zadru gradska je škola postojala od 1377. godine. Spominje se gradska škola u Šibeniku 1414. g., a u Trogiru i Kotoru 1420. godine. Prije g. 1411. gradska je škola postojala i u Rabu. Škola je bilo i u Splitu, Hvaru i Korčuli. U Pagu se škola spominje 1466. godine. Škole su se zvale gradske, jer su ih gradovi osnivali i o svom trošku uzdržavali. Nazivaju se i gramatičke, gramatičko-retoričke, općinske, latinske, humanističke. U drugoj polovici 16. st. neke se nazivaju i gimnazija.[8] Ove su škole u početku bile organizirane po srednjovjekovnom sustavu, ali su se ubrzo pretvorile u humanističke. Kad su u 17. st. zbog ratova s Turcima bili osiromašili primorski krajevi, škole su postajale lošije, pa nisu više bile na onoj visini na kojoj su bile u 15. i 16. stoljeću. Neke su bile i zatvorene.[9] U gradskim školama u 15. i 16. st. učitelji su bili ponajviše svjetovnjaci i tuđinci, i to većinom Talijani, a u 17. i u 18. st. svećenici, i to većinom iz hrvatskih krajeva. I s domaćim i s tuđim učiteljima gradska je uprava sklapala ugovor na dvije, na pet, pa i na više godina.[10] Na primanju u službu pazilo se osim na naobrazbu i na učiteljevo ponašanje i da je u vjerskom i ćudorednom pogledu besprijekoran. Osim toga, učitelj je morao iskazivati poštovanje mjerodavnim upravnim organima.[11] Plaća je učiteljima ovisila o vremenu i mjestu. U početku jedan dio plaće primali su od općine, a nešto od učenika. Godine 1504. poučavanje u Dubrovniku bilo je besplatno. U nekim mjestima Mletačke Republike poslije 14. st. učenici su nešto pridonosili.[12] Siromašniji gradovi imali su slabije učitelje, pa tako i slabije škole.[13] Zbog slabih općinskih prihoda u 17. i u 18. st. fiskalne komore nisu imale odakle plaćati učitelje, pa su se zbog toga škole privremeno i zatvarale. Splitska gradska škola zbog nedostatka novčanih sredstava bila je zatvorena od 1732. do 1745. godine. Generalni providur Anđelo Emo 1715. g. naredio je da se novcem od nekoliko prodanih kola drva plati učitelj.[14] Obaveznog pohađanja gradske škole nije bilo od 14. do 16. st. ni u Dubrovniku ni u ostalim dalmatinskim gradovima. Zbog toga je bilo nepismenih ljudi i među plemićima. Sinovima pučana nije bilo zabranjeno polaziti pučku školu jer nijedan učitelj nije bio vlastan isključiti bilo kojeg dječaka od poučavanja.[15] Učitelji su dječake učili u čitanju, pisanju i računanju. Pored latinske gramatike u 15. st. počeli su se pojavljivati humanistički obilazni učitelji pa se škole iz srednjovjekovnih gramatičkih zavoda počinju pomalo pretvarati u humanističke u kojima se pored latinskog jezika i književnosti učila retorika, a negdje i filozofija.[16] U 16. st. pored latinskog u školama se počelo predavati i na talijanskom jeziku. Od vremena do vremena počeli su se u 16. st. učiti i pravni nauci.[17] U Dubrovniku, Zadru i u drugim dalmatinskim gradovima pouka se održavala prije i poslije podne po dva sata. U Dubrovniku je prestala s radom gradska svjetovna škola 1658. godine. U školi se nadziralo da li se pouka održava prema nastavnoj osnovi. To je bilo u Dubrovniku i Zadru, a u drugim dalmatinskim gradovima nije bilo ni jedinstvenog ni mjesnog nadzora.[18]

Zbog dugog ratovanja s Turcima prihodi su mnogih gradova bili pali na minimum, pa fiskalne komore nisu mogle plaćati učitelje. U 15. i 16. st. teško je bilo i pronaći sposobna učitelja, pa su se stali javljati humanistički putujući učitelji. Tuđinac se više nije mogao primiti te službe s niskom plaćom. Osim toga, kad su se u 15. st. počele otvarati sjemenišne i redovničke škole s istom gotovo nastavnom osnovnom kakava je bila u gradskim školama, to nije bilo od koristi za gradske škole. Međutim, u te škole mogli su se primati i dječaci koji su željeli biti svećenici, pa broj đaka u njima nije bio veliki problem.[19] Osim učitelja gramatike i učitelja kleričke škole svi su ostali učitelji bili privatnici. Privatnim poučavanjem bavili su se posebno redovnici. Oni su dapače znali i stanovati u privatnim stanovima, pa i tu održavati pouku. Ali su dalmatinski biskupi takav način njihova življenja zabranili.[20] Zbog nestašice sredstava, sposobnih učitelja i učenika gradske škole u 17. st. počele su naglo opadati dok nisu napokon u 18. st. spale gotovo na obične pučke škole u kojima se učilo pisati, računati i još malo pravila iz latinske gramatike.[21] Dubrovčani u drugoj polovici 17. st. nastavu su predali isusovcima.[22]

[8] U. Raffaelli, *Mezzi di educazione della città di Cattaro*, Gazetta di Zara, Zara, 1844, br. 93; Urlić, n. dj., 9—10; *Monumenta Slavorum meridionalium*, XXIX, 380; Tulio Erber, *Storia del ginnasio superiore di stato in Zara*, Zara, 1905, 7; Ante Konstantin Matas, *Poviest gimnazije u Dubrovniku*, Program dubrovačke gimnazije 1882/83, 19; Ferrari-Cupilli, *Scritti storici e letterari*, I, 58.

[9] Grga Novak, *Prošlost Dalmacije*, Zagreb, 1944, II, 253—254; Urlić, n. dj., 23.

[10] Urlić, n. dj., 10; Ferrari-Cupilli, n. d. j., 62.

[11] Matas, *Povijest gimnazije u Dubrovniku*, 12; Farlati, *Illyricum sacrum*, V, 133, 494.

[12] *Monumenta Slavorum meridionalium*, X, 233; isto, XIII, 259; isto, XXVIII, 102; isto, XXIX, 38; Matas, *Povijest gimnazije u Dubrovniku*, 15.

[13] Grga Novak, n. dj. 253.

[14] Frrari-Cupilli, n. dj., 79; Urlić, n. dj., 19.

[15] *Statuta Jadertina*, Venetiis, 1564 (u dodatku bez označenih stranica); Urlić, n. dj., 19—20; *Monumenta historico-iuridica*, III, 274—275; Posedel, *Povijest gimnazije u Dubrovniku*, Program dubrovačke gimnazije, 1900/1901, 12.

[16] F. Rački, *Prilozi za povijest humanizma i renesanse*, Rad Jug. akademije, 74, 161 sl.; Monumenta Slav. merid., XXVII, 281.

[17] Urlić, n. dj., 26.

[18] Ferrari-Cupilli, n. d, 71; Urlić, n. dj., 29; Erber, n. dj. 17.

[19] Farlati, V, 133; Urlić, n. dj., 32.

[20] Novak, n. dj., 253.

[21] Novak, isto, 254.

[22] Urlić, n. dj., 33.

Dubrovački kolegij

U drugoj polovici 16. st. počeli su pojedini članovi isusovačke družbe dolaziti u Dubrovnik. Njima je glavna dužnost bila propovijedanje, a sporedna poučavanje mladeži. Već u prvom desetljeću 17. st. počeli su i mladež poučavati u retorici i gramatici. Bartul Kašić, jedan od posebno istaknutih učitelja, dječake, koji nisu razumjeli talijanski, poučavao je na hrvatskom jeziku. Pri koncu drugog i na početku trećeg desetljeća toga stoljeća poučavao je Kamilo Gorio mladež u humanističkim naucima na talijanskom i latinskom jeziku. U četvrtom desetljeću toga stoljeća predavao je mladeži humanitet, retoriku i filozofiju Dubrovčanin fra Ignacije Tudizić. Dubrovčani su nastojali da se isusovci zbog svoje naobrazbe i rada stalno nastane u Dubrovniku i da preuzmu u svoje ruke javnu nastavu. Poslije natezanja, koje je dugo trajalo, isusovci su uspjeli 1658. g. otvoriti javni studij koji se donekle smatrao kao nastavak bivše gramatičke škole. Što je otvorena škola takve vrste u Dubrovniku, posebna je zasluga isusovca Marina Gundulića koji je oporučio 12.000 rimskih škuda za osnutak kolegija, a 6.000 škuda za uzdržavanje isusovačke rezidencije u Dubrovniku. Spominju se tada isusovac p. Aleksandar Grebonij, Poljak, kao učitelj retorike i p. Mihovil Skenderić iz Rijeke kao učitelj gramatike. Prema tome, izgledalo bi da su u dvama nižim razredima bili učitelji dubrovački svećenici. Kolegij se započeo graditi 1662. g., ali je sve zgrađeno srušio potres 1667. g. i zatrpao u ruševinama čitav prvi razred. Zbog toga potresa četiri godine u Dubrovniku nije radila škola. Pet godina poslije potresa isusovci su otvorili svoju školu. Na mjestu nedovršenog, a razorenog kolegija podigli su mnogo veći i suvremeniji u koji su smjestili svoju školu koja je 1684. g. bila svečano otvorena i pristupačna đacima za upis.[23] Školske g. 1684/85. škola u dubrovačkom kolegiju imala je tri tečaja u kojima su predavala tri profesora. U prvom i drugom tečaju predavali su Azzi i Stagnetti, a u trećem neki biskupijski svećenik.[24] Saznaje se iz pisma od 16. ožujka 1697. g. provinicijala p. Imperialesa rektoru Della Belli da je te godine otvoren četvrti razred za početnike. Podataka nema što se u tome razredu učilo. Profesor je bio biskupijski svećenik.[25] I filozofija se studirala u dubrovačkom kolegiju, 1692. godine. P. Luka Kordić 1695. g. predavao je logiku i moralku. I god. 1724. u kolegiju se predavala filozofija, a onda je toga nestalo. Studij filozofije ponovno je uveden u jesen 1749. godine. Profesor filozofije bio je Dubrovčanin p. Blaž Bolić. Studij filozofije pohađali su i biskupijski klerici.[26] Postojao je i studij moralnog bogoslovlja do 1745. godine.[27]

Nastavna osnova u dubrovačkom kolegiju bila je kao i u drugim isusovačkim kolegijima. Uređena je po propisima sadržanim u *Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu* iz g. 1599. koja je tražila da se profesori ne smiju u bitnim stvarima udaljiti od Aristotela. Kad je 1656. g. škola pretvorena u Collegium Ragusinum, isusovci su se morali držati propisa koje je 1656. g.

[23] Urlić, isto, 33—34.

[24] Miroslav Vanino, *Isusovci i hrvatski narod,* II, Zagreb, 1987, 67.

[25] Vanino, n. dj., 74.

[26] Vanino, isto, 72—73.

[27] Vanino, isto, 73.

napisao Melchior Cornaeus, profesor skolastike na sveučilištu u Würzburgu. U dubrovačkom kolegiju predavali su se samo niži nauci (studia inferiora), razvrstani u tri gramatička razreda, jedan humanistički i jedan retorički. Svaki je razred prema osnovi morao imati posebnog razrednog profesora. Budući da se u isusovačkom kolegiju u Dubrovniku ne spominju nigda više od četiri profesora, može se zaključiti da su u Dubrovniku bila samo dva profesora za gramatiku, jedan za humanitet i jedan za retoriku. Možda je jedan te isti profesor predavao u dvama razredima. Nastavni jezik bio je latinski. Dok ne bi naučili latinski, đaci su se kroz to vrijeme mogli koristiti i talijanskim. Većini dječaka materinski jezik bio je hrvatski, pa u početku nisu razumjeli ni latinski ni talijanski. Zbog toga je u prvom razredu redovito predavao profesor koji je znao i hrvatski ili domaći svećenik isusovac rodom iz hrvatskih krajeva. U kolegiju se učio i grčki. Od živih jezika nije se učio nijedan. Kao i u drugim kolegijima i u Dubrovniku su isusovci davali veliku važnost učenju napamet. Uvedeno je bilo i natjecanje u tome, što je mnogo pridonosilo napretku. Mnogo su utjecale na govorničku vještinu akademičke vježbe i dramatska prikazanja za vrijeme velikih skupova. Dubrovčanima isusovačka nastava nije bila bogzna kako po ćudi.[28] Kad je isusovačka družba ukinuta 1773. g., nastavu su u kolegiju privremeno bili preuzeli hrvatski svećenici. Poslije toga Dubrovčani su nastojali da bi opet neki redovnici preuzeli nastavu u kolegiju. Uspjelo im je 1777. g. na to skloniti redovnike pijariste. Pijaristi su bili poznati kao dobri nastavnici.[29] S dolaskom pijarista u kolegij nastava nije ništa izgubila na vrijednosti. Pijaristi su više pažnje posvećivali materinskom, hrvatskom jeziku đaka i hrvatskoj književnosti. U svojim predavanjima nastupali su stručno, a time su i privukli pažnju samih Dubrovčana. S istim zanosom i spremom predavali su sve do 1806, kada je Lauriston ušao u Dubrovnik s francuskim vojnicima i pretvorio kolegij u vojničku kasarnu, a pijariste potjerao iz kolegija. Mjesto dotadašnjega kolegija Marmont je osnovao licej s konviktom u koji su se mogli upisati đaci iz bilo kojeg mjesta i staleža.[30]

Redovničke škole

Dva jaka reda iz 13. st. bili su dominikanci i franjevci. Oni su već na početku svoga rada počeli, prema svojim propisima, otvarati škole koje su pohađali većinom pripravnici za redovnički stalež, ali su te škole mogli pohađati i biskupijski klerici.[31] Dominikanci su imali dosta takvih škola, a posebno su se isticale one u Kotoru, Dubrovniku i Zadru. Njihov dubrovački samostan bio je na glasu po svojim vrijednim članovima. Samostan je bio »kao neko proročište, a uistinu kao stan mudrosti, kojemu su svi hrlili«. I u Zadru je

[28] Vladimir Bazala, *Pregled hrvatske znanstvene baštine,* Zagreb, 1978, 29—30; Urlić, n. dj., 34—35. Rukopisno djelo *Elogia Jezuitarum Ragusinorum* koju je napisao Gjuro Bašić (1695—1765) govori o školi isusovaca u Dubrovniku i iz čitave Dalmacije koji su radili na toj školi. Čuva se kao rukopis u knjižnici samostana Male Braće u Dubrovniku.

[29] Bazala, n. dj., 31—32; Urlić, n. dj. 35.

[30] Urlić, n. dj., 35—36.

[31] Petar Bezina, *Pučko školstvo i franjevci Provincije presvetoga Otkupitelja* (1735—1941), Split, 1987, 37.

postojala prije 16. st. dobra škola u dominikanskom samostanu. Tu je bio generalni studij bogoslovlja na kojemu se mogao dobiti naslov profesora bogoslovije. Osim bogoslovnih nauka u Zadru su se predavali i humanistički nauci na kojima su bila tri profesora, a svaki je predavao u svojem razredu. Učile su se znanstvene discipline: latinska gramatika, retorika, logika i filozofija. Osim toga, čitali su se Ciceron i Vergilije i prevodili talijanski pisci na latinski jezik. Pohađala su ga građanska i plemićka djeca. Profesori su mogli biti iz drugih zemalja ako nije bilo hrvatskih profesora. Zadarski samostan sa svojom školom bio je vrlo cijenjen i najvažniji samostan u Dalmaciji. U njemu je bilo mnogo svećenika. Godine 1705. bilo ih je šesnaest, sedam đaka novaka i šest laika. Na koncu 18. st. ova je škola bila ipak na rubu propasti. Za prve austrijske uprave bio je samo jedan svećenik imenovan za profesora. Izgubila se bila volja i za predavanjem, a rezultat je toga bio da vanjski đaci nisu više dolazili u školu. I redovničkih đaka bilo je vrlo malo. Škola je još živjela samo po imenu dok je 1806. g. nije ukinula francuska vlast. S ukinućem škole zatvoren je bio i samostan.[32]

Dominikanski red nije imao samo škole, kako je već rečeno, u Kotoru, Dubrovniku i Zadru. Imao je i mnogo redovnika glasovitih u propovijedanju i na znanstvenom polju. Osim toga, u dominikanaca su se školovali i vanjski đaci. Zato su oni imali škola i u samostanima na Hvaru, u Splitu, Trogiru, Korčuli i Ninu. I te su škole bile istog nivoa kao i one u Kotoru, Dubrovniku i Zadru. Ali, ni te škole nisu potrajale. Zbog novih društvenih i političkih neprilika one su bile zatvorene, pa su ostali samo samostani.[33] U tim samostanima više se nisu predavale humanističke znanstvene discipline; učilo se samo ono osnovno — čitanje i pisanje. Osim toga, već davno, i prije 1482. god., dominikanci su i na Lopudu bili podigli samostan, pa su i u njemu osnovali školu i poučavali djecu u čitanju, pisanju i računanju. Ali, zbog materijalnih poteškoća ni taj samostan nije mogao sačuvati svoju školu. Bio je prisiljen ograničiti se samo, uglavnom, na duhovni život.[34]

U isto vrijeme kad i dominikanski red osnovan je i franjevački red. I oni su kroz prošla stoljeća držali škole i poučavali mladež u osnovnoj pismenosti, humanističkoj naobrazbi i u filozofskim i bogoslovnim naucima. U doba turske uprave franjevci su držali u svakom samostanu pučku i humanističku školu za svećenički pomladak.[35] U tim školama učenici su učili »čitati, pisati i malo gramatike te kršćanski nauk na latinskom i hrvatskom jeziku«.[36] Nastavni jezik bio je hrvatski i latinski, a pismo latinsko i narodno, tj. hrvatska ćirilica, dotično tzv. bosančica.[37] Đaci u samostanima nisu bili samo učenici. Oni su kao klerici služili u koru, kao sluge i radnici u kući i vrtlu. Večernje je vrijeme bilo posvećeno najviše učenju. Takva škola i takav odgoj postizavali su svoj cilj: uspješno su spremali franjevce za daljnje studije. Učili su sve, od abecede

[32] Novak, n. dj., 254; Urlić, n. dj., 37.

[33] Novak, isto, 254; Urlić, isto, 38.

[34] Novak, isto, 254; Urlić, isto, 38.

[35] Karlo Jurišić, *Katolička crkva u biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine,* Zagreb, 1972, 171—172.

[36] Jurišić, n. dj., 171.

[37] Jurišić, isto, 171.

do najpotrebnijeg znanja za svećenički život. Poslije ređenja mladi su odlazili na studij filozofije i bogoslovije u Italiju ili u Budim.[38]

Osim u bosanskim samostanima franjevci su držali škole i u dalmatinskim samostanima: na Visovcu, u Prološkom Blatu, Makarskoj, Živogošću, Zaostrogu, Zadru, Dubrovniku, Hvaru i Kotoru.

Franjevci su bili i učitelji na prvoj poznatoj vanjskoj školi u Makarskoj, koja je radila neovisno o samostanskoj školi, a nalazila se u samostanskim prostorijama, služeći u prvom redu za odgoj svećeničkih kandidata makarske biskupije. Školu je otvorio biskup fra Marijan Lišnjić (1609—1686) god. 1666. U njoj je mladež učila čitati, pisati, vjerske istine i gramatiku.[39] Propaganda je 27. ožujka 1666. g. odobrila otvaranje te škole, pa je naredila biskupu da za tu školu nađe sposobne učitelje. Za svakoga je odredila 25 škuda godišnje kao plaću. Međutim, svećenici su odbili tu ponudu jer se s plaćom od 25 škuda godišnje nije moglo živjeti. Biskup Lišnjić nije želio da mu propadne prigoda pa je zamolio dvojicu franjevaca da preuzmu tu službu. Na biskupov poziv franjevci su se odazvali i već god. 1666. škola je bila otvorena i u nju je upis bio slobodan. Prvi učitelj bio je fra Pavao Šilobadović iz Zagvozda. On je u njoj predavao tri godine. Naslijedio ga je fra Petar Vuković. Školu su pohađala samo muška djeca, a djelovala je do 1672. godine.[40]

Bitna karakteristika franjevačkih škola sastojala se u učenju nekoliko dječaka u samostanima. Taj školski sustav tražio je jednog učitelja koji je đake poučavao u osnovnoj i srednjoj izobrazbi. To im je bila sprema kroz pet godina da bi mogli stupiti u novicijat. Ovaj način poučavanja dobro je odgovarao upraviteljima samostana. Dječaci su uz učenje obavljali i kućne poslove: bili su sakristani u crkvi, vrtlari u vrtlu, poslužnici u samostanu. Franjevcima je bilo teško odreći se toga sustava kada su državne vlasti, počevši od prve austrijske pa dalje, zahtijevale reformu školstva. Redovničke zajednice imale su i svoje visoke škole: filozofiju i bogosloviju. U tim školama franjevački su se klerici pobliže spremali za svećenički stalež. U studiju filozofije uz Aristotela učila se i filozofija Ivana Duns Scota, a u studiju bogoslovije dolazila je do izražaja skolastička metoda prema udžbenicima odobrenim od Crkve i franjevačkog reda. U srednjim franjevačkim školama nije se, po svoj prilici, uz izuzetke svakog poštovanja vrijedne, mnogo pažnje posvećivalo hrvatskom jeziku; otprilike kao ni u dominikanskim školama. U samostanskim srednjim školama najviše se pazilo na učenje latinskoga jezika koji se učio još u prvoj polovici 17. st. po Donatovoj gramatici. Poslije, u 18. st., učilo se po hrvatsko-latinskim gramatikama franjevaca Babića i Šitovića koje su oni, naročito Šitović, priredili prema latinskoj gramatici Emanuela Alvareza. U ovom stoljeću franjevci Provincije presv. Otkupitelja imali su i svoju aritmetiku na hrvatskom jeziku od fra Mate Zoričića. U svojim školama učili su zemljopis i povijest Nikole Corbelija prevedenu s talijanskog na hrvatski pod naslovom »Kratko ukazanje, dila, država i vladanja ovoga okruga svitovnjega«. U školi su se rijetko učili rimski pisci. Đaci su se vježbali u latinskome prevođenjem

[38] Jurišić, isto, 172.

[39] Jurišić, isto, 172; Bezina, n. dj., 18—19.

[40] Bezina, isto, 18—19; Jurišić, n. dj., 172—173.

života svetaca iz latinskog časoslova na hrvatski jezik. A vježbali su se i tako, što su među sobom govorili latinski. Morali su pisati i bosančicom, a samo su se s biskupima morali dopisivati latinski. Počevši od 18. st. bosančica se počela zanemarivati, a počelo pisanje na talijanskom jeziku.[41] Franjevačke samostanske škole bile su namijenjene redovničkom pomlatku. Franjevci kao župnici privatno su poučavali pokoje svjetovno dijete sa sela i iz varoši u bosančici, a poslije u latinici. Ipak je mali broj ljudi u dalmatinskoj zagori sve do početka 19. st. dobivao osnovnu pismenost od svojih župnika franjevaca.[42] Uz druge samostane u Dalmaciji posebno se istakao franjevački samostan u Zadru u formaciji redovničko-svećeničkog života. Tu je stalno postojao studij za osnovnu pismenost, za srednju naobrazbu kao i za visoko obrazovanje studij filozofije i bogoslovije. Godine 1665. samostan je određen za studij »delle arti«.[43] Samostan u Zadru u 17. st. sačuvao je mnogo rukopisa filozofskog sadržaja. Franjevački su samostani, a posebno zadarski, odigrali značajnu ulogu i na ovom području hrvatske kulture. I to je njihov veliki prilog i hrvatskom školstvu i narodnom osvješćivanju. Posebnu pažnju zaslužuju i franjevci konventualci. I oni su u svojim samostanima imali škole za mladež koja se spremala za svećenički stalež. Konventualci su imali škole i za studij filozofije i bogoslovije.

Franjevci trećoreci glagoljaši u sjevernoj Dalmaciji i na njezinim otocima poučavali su dječake u svojim samostanima i tu im davali osnovnu pismenost. Po običaju onog vremena u svakom su samostanu bila tri-četiri dječaka koji su bili i đaci i poslužnici u samostanu. Staroslavenski jezik i glagoljica bili su glavni predmet, a nastava se držala na hrvatskom jeziku. Takve su škole trećoreci glagoljaši imali od postanka svojih samostana. Tadašnji franjevački povjerenik fra Gabrijel ovlastio je 1494. g. franjevca trećoreca Stjepana Belića da dozvoljeno u samostanima predaje staroslavenski jezik. Profesori su morali biti sposobni jer je dužnost njihovih đaka bila da uče latinski i talijanski i da te jezike dobro nauče da bi poslije mogli poći na visoke nauke u Italiju. Tu je bilo i učitelja kojima je bila dužnost da uče dječake pisanju i čitanju glagoljice.[44] U školi nastavni jezik bio je hrvatski. Uostalom, drugog jezika dječaci nisu ni znali. Svi su dječaci morali naučiti staroslavenski jezik jer je to bio uvjet da bi mogli biti zaređeni za svećenike. Bilo je slučajeva da neki studenti zbog toga, što nisu naučili staroslavenski jezik koliko je trebalo, nisu bili pripušteni na ređenje niti su bili poslani na daljnje nauke. Neke škole trećoredaca glagoljaša pohađali su i biskupijski klerici. Trebalo je da i oni dobro nauče staroslavenski jezik i glagoljicu, jer su poslije, kao župnici i kapelani, morali obavljati službu Božju na staroslavenskom jeziku. Bilo je i svjetovnih dječaka koji su učili u školama naših trećoredaca. Za svoj rad u školama, dotično za svoj naukovni i odgojni rad s hrvatskom mladeži, trećoreci su dobivali priznanja i od svjetovne vlasti. I zadarsko se vijeće pohvalno izrazilo 1781. g. u tom pogledu o njima, o njihovu dobrom poučavanju dječaka u vjerskom i prosvjetnom smislu. A, dakako, trećorecima za takav rad

[41] Urlić, n. dj., 38—39.
[42] Urlić, isto, 41.
[43] Samostan sv. Frane u Zadru, Zadar, 1980, 74.
[44] Novak, n. dj., 254; Urlić, 42.

i odgoj najviše je bio zahvalan naš narod, naš mali puk.[45] Međutim, Mletačka Republika u svojim reformskim zakonima nije poštjedjela ni franjevce trećorece. I njima je 1767. g. bilo zabranjeno primanje u novicijat mladeži ili oblačenje pripravnika za redovnički stalež. Nažalost, pod tim udarcima reformskih zakona nisu se mogle održati ni glagoljaške škole franjevaca trećoredaca. Tako se bilo došlo dotle da 1781. g. u hrvatskoj franjevačkoj provinciji nije bilo ni jednog đaka. Istina, g. 1785. Mleci su taj reformski zakon ukinuli, ali je franjevačka provincija bila u tom pogledu gotovo na umoru, pa nikakvi pokušaji nisu mogli učiniti da bi se ponovno nešto, barem slično, uspostavilo.[46]

Biskupijske škole

Dječaci, koji su bili pripravnici za biskupijske svećenike, školovali su se u kaptolskim školama, gdje su učili osnovnu pismenost, pa predmete srednje naobrazbe i, na koncu, prema ondašnjim prilikama, filozofiju i bogoslovlje. U svemu tome poučavao ih je stručni učitelj svećenik. Tako je 1200. g. u Splitu poučavao pripravnike za biskupijske svećenike u latinskoj gramatici Firentinac Treguan. Uz nadbiskupijske crkve pripravnike su poučavali jedan profesor za gramatiku, a drugi za bogosloviju, dok je kod biskupijskih crkava bio samo jedan profesor, profesor iz bogoslovlja. Predznanje, pa štošta iz srednje naobrazbe đaci su stjecali i kod svoga župnika. U poučavanju klerika bio je i učitelj pjevanja. Tako se na sinodi u Šibeniku 1602. g. odredilo da se ne može zarediti nijedan pripravnik, ako nije prije učio pjevanje i ako ga nije završio s uspjehom. Kod stolnih crkava odgajali su se svećenici koji su obavljali službu na latinskom jeziku. U tim školama đaci su redovito bili gradska djeca koja nisu dobro znala hrvatski jezik. Kao takvi nisu mogli biti ni župnici u selima u kojima su živjeli samo Hrvati. Osim učenja u kaptolskim školama siromašniji dječaci koji su namjeravali biti svećenici spremali su se u osnovnoj pismenosti i latinskoj gramatici i kod nekog gradskog svećenika, koji bi se obvezao i na to da će dijete hraniti i odijevati, a da će ono, kada dovoljno odraste, posluživati toga svećenika, svoga hranitelja i učitelja. Međutim, takva pouka više nije odgovarala potrebama Katoličke crkve niti duhu vremena, pa je trebalo škole prilagoditi suvremenom životu. Zato je Tridentski sabor odredio da biskupi u svojim biskupijama otvore sjemenišne škole koje moraju imati svoj predmetni program i svoje osposobljene profesore. Takve odredbe Tridentskog sabora nisu se mogle odmah primijeniti u Dalmaciji, i to zbog pomanjkanja sredstava. Ipak su neke kleričke škole bile otvorene. Tako je 1565. g. otvorena klerička škola u Trogiru, 1579. g. u Hvaru koja je 1654. g. pretvorena u sjemenišnu školu. U Splitu je nadbiskup Ivan Dominik Foconio (1575—1602, Mlečanin) osnovao 1581. g. sjemenište. Tome se bio suprotstavio kaptol,[48] ali je sjemenište ipak počelo raditi. Početak nije bio najblistaviji, jer je došlo u sjemenište samo 14 đaka. Nadbiskupu je najveći problem bio kako

[45] Novak, isto, 254.
[46] Urlić, isto, 42—43.
[47] Urlić, isto, 44.
[48] Novak, n. dj., 254; Grga Novak, *Povijest Splita*, Split, 1978, 1413.

pronaći sposobne profesore. Kako svojih profesora nije imao, pokušao ih je naći, barem kojeg, u isusovačkoj družbi. Međutim, u tome nije imao uspjeha, kao što nisu imali uspjeha ni drugi biskupi kad su htjeli imati u svojem sjemeništu isusovce za učitelje. Nadbiskup je tada izabrao nekoliko svećenika iz svoje sredine da budu profesori u sjemeništu. Međutim, splitsko sjemenište nije dugo radilo. Već je 1594. g. bilo zatvoreno, a zbog toga što nije bilo potrebnih sredstava za uzdržavanje đaka, pa ni kvalificiranih, sposobnih profesora. Svakako, nastupilo je tada vrijeme kada su se pripravnici za svećenički stalež spremali najviše u biskupskim sjedištima, dotično u kaptolskim školama, ako nije bilo sjemeništa. Na studije u Italiju odlazio je tek jedan mali dio studenata. Tu su oni na najbolji način, za ono vrijeme, stjecali potrebnu bogoslovnu naobrazbu.[49] Ti studenti školovali su se i odgajali najprije u Loretu, u kolegiju, koji se zvao »Collegium Illyricum« (ilirski je bio sinonim za hrvatski) što ga je osnovao papa Grgur XII. Kolegij je mogao primiti najviše 36 studenata. Taj se broj pomalo smanjivao dok nije došao do dvanaest. Kada se vidjelo, da Kolegij s tim brojem ne može djelovati, bio je ukinut, pa su od tada studenti odlazili na studije u isusovački klimentinski zavod u Rimu. Želje biskupa kao i broj đaka opet su potakle papu Urbana VIII. da 1627. g. nanovo otvori zavod u Loretu. Zavod je djelovao, s većim ili manjim brojem studenata, do 1782. g. kada je potpuno zatvoren.[50] Osim kolegija u Loretu i klimentinskog isusovačkog zavoda u Rimu bilo je i nekih drugih učilišta, npr. zavod za širenje vjere u Rimu, zavod u Fermu, više učilište u Ankoni, koje je 1502. g. osnovao papa Pio IV. U tim učilištima studirao je manji broj studenata, a profesori su bili većinom Talijani. Naši su studenti učili, i već tada, bogoslovne studije i na svojim učilištima u svojoj domovini, a neki su od njih odlazili u tuđinu da već stečeno znanje upotpune ili usavrše da bi onda mogli biti i sami profesori u raznim bogoslovnim discipilnama.[51]

Odlaženje studenata na vanjska učilišta bilo je skopčano s mnogo poteškoća moralne i materijalne naravi. Zato su neki biskupi pokušavali taj problem rješavati tako, da su privatno počeli poučavati studente. Oni su se tako vraćali našem starom, tradicionalnom načinu školovanja đaka. Među njima bio je i splitski nadbiskup Marko Antun de Dominis, Rabljanin (1602—1616). On je u svojoj nadbiskupskoj palači u Splitu poučavao klerike u logici, matematici i bogoslovlju.[52] Ali, takav način školovanja nije više odgovarao ni potrebama Crkve ni prilikama vremena. Stoga, kad je splitskim nadbiskupom postao Stjepan Cosmi, Mlečanin (1678—1708), on se bavio mišlju kako bi nešto učinio prema odredbama Tridentskog sabora. U svom pothvatu on je uspio kada je 5. ožujka 1700. g. ponovno otvorio sjemenište. Ono se nalazilo u kući koju je za sjemenište darovao kanonik Kupar. Nadbiskup je kuću preuredio, pa su se u nju mogla smjestiti 24 đaka i sjemenišna škola. U sjemenište je primao i đake iz područnih biskupija. U sjemeništu su se održavale i javne akademije. Zavod je imao rektora, lektora filozofije, učitelja humanističkih znanosti i dva učitelja gramatike. Splitsko je sjemenište s vremenom postalo duhovno sre-

[49] Novak, Split, 1412—1413; Urlić, n. dj., 45—46.

[50] Novak, *Split,* III, Split, 1978, 1415; Novak, *Prošlost Dalmacije,* 255.

[51] Urlić, n. dj., 56.

[52] Farlati, III, 483.

dište čitave Dalmacije. U sjemeništu je u početku bilo samo 12 đaka. Ali, već 1713. g. broj se podvostručio. Sjemenišnu školu pohađala su i splitska gradska djeca i, dapače, plemićka djeca iz čitave Dalmacije. U početku je bilo osmero svjetovne djece, a 1713. g. bilo ih je 36. S vremenom se broj povećavao ili smanjivao.[53] Nadbiskup je za učitelje doveo somaske (njihovoj kongregaciji odgoj mladeži bilo je glavno zanimanje). U početku su bila samo dvojica učitelja, i to za gramatiku. Ali, kako se broj đaka povećavao, povećavao se i broj učitelja. Godine 1713. već su bila dvojica za gramatiku, jedan za humanističke znanosti i jedan za filozofiju. Poput Cosmija ni njegov nasljednik Stjepan Cupilli (1708—1720, Mlečanin) nije dopuštao đacima da u sjemeništu priređuju dramska prikazanja. Toga nisu dopuštali ni drugi splitski nadbiskupi, jer su smatrali da je to štetno po duhovni odgoj sjemeništaraca. Mogli su držati samo akademije koje su se sastojale od deklamacija i raspravljanja o raznim predmetima. Tim akademijama mogla su prisustvovati i svjetovna lica kao i državne vlasti. Klerici su se vježbali u sastavljanju propovijedi na talijanskom i hrvatskom jeziku. Iz godine u godinu sve je to imalo sve više uspjeha. Na primjer, škola je 1781. g. imala osim ravnatelja šest učitelja, a uzdržavala se od prihoda triju opatija koji su davale godišnje 8686 lira. Godišnji je trošak ipak bio veći: 9411 lira.[54]

Na sastanku dalmatinskih biskupa u Zadru 1579. g. bilo je zaključeno da se i u Zadru osnuje sjemenište. Ali se to ostvarilo tek 1656. godine. Tada je zadarski nadbiskup Bernardo Florio (1642—1656) o svojem trošku otvorio sjemenište preuredivši bolnicu sv. Jakova koja se nalazila vis-à-vis stolne crkve. Za njegovo uzdržavanje položio je jednu veću svotu novca u Mlecima, pa je od dobiti toga novca uzdržavao sjemenište i šest đaka. Školu su mogli pohađati ne samo pripravnici za svećenički stalež nego i svaki drugi đak, bez obzira na to što ne kani biti svećenik. Tako je to sjemenište postalo i javna škola koja je dala dosta velik broj naobraženih ljudi, i onih koji su poslije igrali u društvu veliku ulogu. U sjemeništu su se učile gramatika, retorika i filozofija. Za te grupe studija bili su određeni posebni profesori. A treba naglasiti i to, da su otvorenim sjemeništem bili zadovoljni ne samo svećenici već i svjetovnjaci jer su u njemu vidjeli svoju kulturnu ustanovu na kojoj će stjecati naobrazbu posebno ljudi iz Zadra i okolice. Zato je i bilo zanosa u radu i napretka u naucima, i to je raslo iz dana u dan. Međutim, prema izjavi generalnog providura Gradeniga 1777. g. sjemenište je zbog ondašnjih loših okolnosti jedva životarilo. Dapače, očekivalo se i njegovo rasulo. To se i dogodilo. S propašću Mletačke Republike 1797. g. propali su oni novci koje je u Mlecima bio položio nadbiskup Bernardo Florio. A kako nije bilo drugih sredstava kojima bi se mogli uzdržavati sjemenište i đaci, nadbiskup zadarski bio je prisiljen sjemenište zatvoriti. Poslije, sjemenišna je zgrada bila pretvorena u vojarnu. Tako se tada ugasila i druga jaka svjetiljka naobrazbe. Prepustilo se budućnosti da se ponovno upali to svjetlo znanosti i mudrosti.[55]

U prvoj polovici 17. st. na otvaranje sjemeništa mislio je i biskup trebinjsko-mrkanjski Toma Natali Budislavić, Dubrovčanin, starinom iz Nevesinja

[53] Novak, *Povijest Splita,* 1415—1419; Novak, *Prošlost Dalmacije,* 255—256.

[54] N. Alačević, *Stefano Cupilli, arcivescovo di Spalato,* Annuario dalmatico, IV, g. 1887, 182; Urlić, n. dj., 46.

[55] Urlić, n. dj., 47—48; Novak, *Prošlost Dalmacije,* 256.

(1606—1609). Kako su svećenici u njegovoj biskupiji obavljali službu Božju na staroslavenskom jeziku, biskup Natali Budislavić je želio da njegovi đaci uče i latinski jezik, da bi mogli obavljati službu Božju i na tom klasičnom jeziku. I doista, on je ostavio znatnu svotu novca da se u Dubrovniku otvori »Collegium ortodoxorum Budislavum« za školovanje i odgoj klera biskupije trebinjsko-mrkanjske. I sjemenište je otvoreno 1635. godine. U početku u sjemeništu je bilo malo đaka, a učile su se gramatika i retorika. Sjemenište je, međutim, radilo kratko vrijeme, jer je zbog gubitka većeg dijela glavnice u talijanskim bankama bilo nestalo sredstava za njegovo uzdržavanje. Sjemenište je zatvoreno 1648. godine. Tako su svećenici i dalje morali misu govoriti na staroslavenskom jeziku. Zbog toga su često bili optuživani na kongregaciji u Rimu.[56]

Ni drugi biskupi u Dalmaciji nisu bili zaboravili svoju dužnost da otvaraju sjemenišnu školu. Među njima je bio i šibenski biskup Vinko Arrigoni OP iz Brescie (1599—1626). On je na početku 17. st. otvorio takvu školu u Šibeniku. U toj školi bila su dva učitelja, jedan za gramatiku, a drugi za pjevanje. Ta je škola bila nižeg ranga. Ali, zbog oskudice materijalnih sredstava morala se i ona zatvoriti. Pokušali su otvoriti kolegij i isusovci u Kotoru na koncu 17. stoljeća. Do ostvarenja ipak nije došlo. Opet, dakako, zbog toga što materijalnih mogućnosti nije bilo. A otvaranju toga kolegija nije bila sklona ni mletačka vlast.[57]

U nastavnom programu u sjemenišnim školama bilo je i toga da se uče i tumače poganski pisci što nije bilo u skladu sa željom Tridentskog sabora. Takvu programu nisu bili skloni ni pape, a ni biskupi u svojim biskupijama. Međutim, dalje se od toga nije išlo, pa su učitelji u srednjem vijeku, a tako i u novom, u svojim redovničkim, kleričkim i sjemenišnim školama čitali i tumačili grčke i rimske klasike, npr. Juvenala, Terencija, Ovidija, Cicerona i druge. Uz učenje klasika u školi su se učili i razni drugi predmeti: povijest, računica, pjevanje, književnost... Nastava se držala prije i poslije podne, prema tome kako je đacima bolje odgovaralo. Đaci su uz svoje đačke dužnosti bili i poslužnici u kleričkim ili sjemenišnim školama. Time su smanjivali dnevne troškove zavoda, a ujedno pomagali svojim roditeljima koji bi, u protivnom slučaju, morali plaćati veći iznos zavodu za uzdržavanje svoje djece.[58]

Osim latinskog svećenstva u Dalmaciji je bilo i glagoljaškog svećenstva, dotično svećenstva koje je u svojim župama u Dalmaciji službu Božju obavljalo na staroslavenskom jeziku. Njihovoj naobrazbi nije se posvećivala velika pažnja. Nije bilo sjemeništa niti ikoje druge škole gdje su oni mogli dobivati osnovno znanje u pismenosti i u humanističkim disciplinama. A za njih nije bilo ni studija filozofije i bogoslovlja. Znanje o tim stvarima oni su dobivali kod svojih župnika glagoljaša, a vrlo mali broj kod franjevaca trećoredaca. To su bila uglavnom djeca sa sela koja su znala samo hrvatski jezik. Gotovo je svaka kuća imala popa glagoljaša, a neke i više njih. Pučke škole za njih nije bilo ni uz župsku kuću, a ni mletačka vlast nikada nije otvorila nikakvu javnu školu za njihovu naobrazbu. Dječaci koji su namjeravali postati popovi

[56] Reštar, *Toma Natalić-Budislavić i njegov »Collegium ortodoxorum« u Dubrovniku,* Rad Jug. akademije, 206, 139—140.

[57] Raffaelli, n. dj., br. 93, 94.

[58] Urlić, n. dj., 49.

glagoljaši prvo znanje stjecali su bez knjige, pera i papira čuvajući stado na paši u kamenitim predjelima: oštrim kamenčićem urezivali bi slova u kamen, a u ravnim predjelima nožićem bi urezivali slova u koru stabla. Uvečer, za ognjištem, pisali su slova u pepeo. To je bila njihova prednaobrazba. Poslije toga pošli bi k nekom popu glagoljašu na daljnju naobrazbu. Od tog časa pop glagoljaš dobio bi naziv učitelj. Dakako, njemu se time podizao ugled u narodu, ali i rasla obaveza da bude kreposniji i revniji svećenik u svojim župskim dužnostima, a posebno u učiteljskoj dužnosti. Njegova je dužnost bila i hraniti dječaka, a dječakova da bude pomagač svoga učitelja u župskim i crkvenim poslovima. Za vrijeme učiteljevanja pop je glagoljaš morao dječaka i odgajati i strogo nadzirati njegovo učenje i ponašanje. Dječak je morao često pristupati na sakramente, redovito sudjelovati u crkvenim obredima, pobožno čitati časoslov i napamet učiti Belarminov katekizam. Kad bi prošlo vrijeme dječakove nauke i kušnje, učitelj bi ga odveo k biskupu da mu dozvoli nositi kleričko odijelo. Poslije toga dječak bi postao klerik te bi kod svoga učitelja učio moralku i nauk o sakramentima »in specie et in genere«. Koliko bi s uspjehom svladao taj nastavni program, toliko bi napredovao u redovima. Na ispitu za svećenika morao je rješavati slične slučajeve koje rješavaju svećenici za ispit o sakramentu ispovijedi. A prije ređenja za svećenika klerik je morao dokazati da je učio Belarminov katekizam i da ga može tumačiti vjernicima. Kad bi bio zaređen, ostao bi na župi u kojoj se školovao, dotično kod svog učitelja popa glagoljaša. Zajedno s učiteljem glagoljašem radio bi u vinogradu ili išao na ribarenje. Hranili su se uglavnom od povrća i mliječnih proizvoda. Ako bi im nestalo njihova vina, drugo ne bi kupovali. Odijevali su se jednostavno, zapravo siromaški. Njihovo se odijelo razlikovalo od svjetovnoga, a bilo je dulje i mrke boje. Talar su nosili samo na svetkovine i kad bi išli u grad. Ali, s ređenjem bi dobili i pravo da mogu poći na župu da vrše službu Božju. Moglo bi se reći da nije bilo sela u kojem nije bilo popa glagoljaša, njegova zamjenika, a i drugih svećenika. U nedjelje i zapovjedne blagdane svi su zajednički pjevali misu i časoslov. Običnih dana u tjednu našli bi se, prema prigodama, na svečanostima ili na sprovodima. Međutim, zaređenjem za svećenika mladi pop glagoljaš ne bi završio svoje školovanje. Morao je nastaviti s naukom. Na primjer, pošto bi propisano gradivo o ispovijedi svladao, morao bi poći na ispit da bi dobio ovlaštenje za ispovijed.[59]

Ovakav način pouke dobivali su popi glagoljaši do 18. stoljeća. Tada su biskupi uvidjeli da se sustav spremanja za svećenički stalež mora urediti prema potrebama Crkve i zahtjevima vremena. Stoga je zadarski nadbiskup Vinko Zmajević (1713—1745), kad je postao nadbiskupom, čvrsto odlučio da će osnovati sjemenište u kojem će se školovati i odgajati budući svećenici glagoljaši njegove nadbiskupije. U njegovoj nadbiskupiji bio ih je velik broj. Bilo ih je na 70 župa, a nije ih bilo u Zadru. Za odgoj tako velikog broja svećenika bilo je potrebno jedno sjemenište. Dotadašnje školovanje i odgoj nije trpjela mletačka vlada, a nisu ih odobravale ni crkvene vlasti. Tako je s dopuštenjem državnih vlasti i dozvolom pape Benedikta XIII. 1729. g. te s prihodima opatije sv. Krševama u Zadru, sv. Petra na Osoru nadbiskup Zmajević sagradio sjemenište, ali nije doživio njegova otvaranja. Njegov nasljednik Mate Karaman, (1745—1771), Splićanin, bio je bolje sreće: uspio je sjemenište otvoriti za pope

[59] Novak, *Prošlost Dalmacije,* 256; Urlić, 51—52.

glagoljaše 1748. godine. Nastava se održavala na hrvatskom jeziku. Prema nastavnoj osnovi od 1748. g. i prema odredbi nadbiskupa Karamana đaci su morali učiti pisati glagoljicom i bosančicom. Još su učili latinsku gramatiku, retoriku, filozofiju, moralku i dogmatiku. U početku su bila dva učitelja: jedan za »ilirsku« književnost, a drugi za ostale znanosti. S vremenom se broj učitelja povećavao. Kućni i nastavni program nešto je izmijenio nadbiskup Ivan Carsana (1774—1801) 1777. godine.[60]

I u splitskoj nadbiskupiji moralo se nešto učiniti za svećenike glagoljaše. Potrebe Crkve i suvremeni zahtjevi tražili su da se i njihova naobrazba digne iznad razine običnog čovjeka. Pogotovo što je bilo mnogo svećenika. Godine 1713. splitska je nadbiskupija imala 52 župe, od kojih su njih 20 pokrivali svećenici latinaši, a ostale svećenici glagoljaši. U poljičkoj općini bilo je 125 svećenika glagoljaša. Zbog toga je nadbiskup Stjepan Cupilli smatrao da je najbolje otvoriti sjemenište u varošu Lučcu kod Sv. Petra. Nažalost, svoju zamisao nadbiskup Cupilli nije ostvario. Njegove namjere omela je smrt. Planove oko gradnje sjemeništa nastavio je njegov nasljednik Pacifik Bizza, Rabljanin (1746—1756). On je uspio 1750. g. na Priku kod Omiša za te svećenike otvoriti sjemenište pod nazivom »Ilirsko sjemenište«. Osnutkom toga sjemeništa dana je mogućnost dječacima koji su željeli postati svećenici glagoljaši da se u njemu mogu školovati i odgajati u tu svrhu. Nadzor nad sjemeništem imao je nadbiskup Bizza. On se brinuo za sjemenišnu ekonomiju, postavljao je učitelje, određivao službu učiteljima, želeći da budu u prvom redu odgojitelji. Nastavni plan bio je isti kao u sjemeništima u kojima su se odgajali i školovali budući svećenici latinaši. S materijalne strane nije bilo lako, jer su se učenici morali sami brinuti i za svoje uzdržavanje i za uzdržavanje svojih učitelja.[61] U ondašnjim teškim političkim i ekonomskim prilikama to je bilo teško za taj siromašni kraj. Teško je bilo izbiti iz bilo čega, a ne samo iz škrte zemlje, novčana sredstva. Situaciju su dobro poznavali i sami učitelji glagoljaši, pa su se i oni sami u stanovitoj mjeri brinuli za svoje uzdržavanje i tako pomagali sjemenište u materijalnom pogledu. Dugo se pokušavalo da se na taj način održi »Ilirsko sjemenište«. Lelije Cipico, Trogiranin (1784—1787), pokušao je i od vlade dobiti pomoć za sjemenište. Ali, neprilike su bivale sve teže i teže. I sve je bilo uzalud. Sjemenište se na koncu ugasilo.[62]

Popi glagoljaši odigrali su veliku ulogu u hrvatskoj pismenosti i kulturi. Oni su bili većinom anonimni radnci koji su uz liturgijske tekstove znali davati i druga prosvjetiteljska djela na narodnom jeziku pisana gagoljicom, starohrvatskom ćirilicom, ali i latinicom. Nalazeći se između evropskih velesila znali su sačuvati autonomnost i narodno obilježje svoje Knežije. Uspjeli su da se u kraju, u kojem su oni djelovali, održe narodna misao, kultura i jezik.

[60] Novak, isto, 256; Urlić, n. dj., 52—53.

[61] Novak, isto, 256; Urlić, isto, 53.

[62] Ivan Pivčević, *Sjemenište u Prijeku,* Program c. k. velike gimnazije u Spljetu, g. 1911/12, 6 sl.; Novak, *Prošlost Dalmacije,* 256; Urlić, 53, 54.

Visoka učilišta

U Dalmaciji u razdoblju od 1650. do 1750. g. bilo je visokih učilišta i na rangu fakulteta. U prvom redu tu dolaze visoka učilišta vjerskog karaktera. Svi redovi u Dalmaciji imali su svoj studij filozofije, i to u nekom samostanu u kojem su studenti učili osnove Aristotelove filozofije i načela kršćanske nauke. Takve studije imale su i biskupije u svojim sjemeništima. Osim studija filozofije bilo je i studija bogoslovlja. Jedni su bili provincijskog karaktera, a drugi, pogotovo kod redova, generalnog karaktera pa se je, u tom slučaju, taj studij smatrao fakultetom. Nešto slično studiju imale su i neke biskupije u Dalmaciji. Međutim, znanje koje su studenti stjecali na tim studijima nije bilo dovoljno da bi se moglo smatrati visokom naobrazbom, pa je bilo studenata koji su odlazili na visoka učilišta u strane zemlje da to znanje upotpune, dotično da steknu još više znanja. Među stranim učilištima isticao se i kolegij u Loretu o kojemu je bilo već govora.[63]

Dalmatinski studenti svjetovnjaci odlazili su na strana sveučilišta već od 14. stoljeća. Najveći broj studenata odlazio je iz Dubrovnika, jer su oni imali najbolju školu i dobre materijalne uvjete, dok u gradovima Mletačke Republike toga nije bilo. Ako bi netko i pošao, to su uglavnom bili studenti iz plemićkih obitelji. Državne vlasti znale su katkad pomoći neke plemićke studente i sredstvima iz državne blagajne. U prvoj polovici 17. st., kad se plemićki zbor u Kotoru odrekao patronskog prava na opatiju sv. Đurđa u zaljevu pokraj Perasta, državna je vlast 1634. g. davala dvama mladićima iz Kotora po 100 dukata da mogu pohađati sveučilište u Padovi.[64]

Dubrovčanima i Dalmatincima pod mletačkom vlašću u početku je bilo dozvoljeno pohađati bilo koje sveučilište u stranim zemljama. Međutim, od 1751. g. po naređenju mletačke vlade studenti su morali pohađati samo padovansko sveučilište. Međutim, na tu vladinu zabranu neki se studenti nisu osvrtali, pa su odlazili na sveučilišta koja su im najbolje odgovarala. To nije trpjela mletačka vlast pa je 1625. i 1731. g. ponovila pređašnju zabranu. Sankcije su bile teške. Prema njima, sa studentima koji bi na stranim fakultetima svršili medicinu, filozofiju i pravo, postupalo se strogo. Čak su kažnjavani kaznom od 500 dukata. Osim toga, oni se nisu mogli nigdje zaposliti. Građansku ili crkvenu službu mogao je dobiti samo onaj tko je studije završio na padovanskom sveučilištu.[65] Uostalom, u 17. st. zbog čestih okršaja s Turcima Dalmacija je bila vrlo osiromašila, pa i nije bilo financijskih uvjeta da bi studenti mogli odlaziti na studije u strane zemlje. U toj teškoj materijalnoj situaciji mletačka je vlast 1680. g. omogućila studentima da nisu dužni boraviti u Padovi pet godina radi slušanja predavanja nego da se mogu kod kuće spremati za ispite i onda odlaziti na fakultete da polažu ispite iz pripremljenog gradiva. Međutim, takvim je studentima liječnička doktorska diploma vrijedila samo u njihovu rodnom kraju, a ne u Italiji i drugim zemljama. Razumljivo je stoga što su se takve diplome smatrale kao nevrijedne, pa i sramotne. Naravno, studenti iz imućnijih obitelji išli su

[63] Urlić, n. dj., 55.

[64] Urlić, isto, 58; Raffaelli, n. dj., br. 94.

[65] Urlić, isto, 58.

i dalje u Italiju i tu slušali redovita predavanja te su, poslije položenih svih ispita, dobivali liječničku doktorsku diplomu koja je vrijedila i u Italiji i u svim drugim zemljama. Takve diplome bile su štetne po hrvatski narod, jer se većina tih diplomiranih studenata nije vraćala k svojim kućama već je ostajala u Italiji, u talijanskoj službi. Tako su se oni malo-pomalo potalijančivali, dotično prestajali biti Hrvati. Kad je 1759. g. u Veroni bio otvoren vojnički zavod, bilo je naših studenata koji su i na njemu studirali te dobivali diplome. Ali, god. 1781, po uzoru na Veronu, otvorena je vojnička škola i u Zadru. Tako je bilo omogućeno našim studentima da uče vojnu znanost i u tom zavodu.[66]

Zaglavak

Dječaci su u srednjim školama stjecali potrebnu naobrazbu kao podlogu za pohađanje viših škola. Veliki je nedostatak tih škola bio što se u njima nije posvećivala posebna pažnja materinskom, hrvatskom jeziku ni narodnoj knjizi. Zbog toga se i događalo da je bilo naših mladića koji su se, školujući se na tuđem jeziku i iz tuđih knjiga, odricali svoje narodnosti i svoga jezika. Čak je bilo i onih koji su postajali i neprijatelji svoje domovine i svoga jezika. Međutim, bilo je i onih koji su ostajali vjerni i jednome i drugome.

Te su škole odgojile dobar broj naših književnika. Neki su od njih i u tuđini pronijeli hrvatsko ime ističući se kao profesori svojim znanjem i kao pisci svojim znanstvenim radom ili kao umjetnici dlijetom, kistom... Sve je to bila zasluga gradskih škola, redovničkih zajednica i nekih biskupa. Prva zasluga bila je što se u njima upoznavao hrvatski jezik, a onda preko jezika stvarala i širila književnost, znanost itd. Talijani za vrijeme Mletačke Republike nisu provodili talijanizaciju, jer im je bilo samo do političko-ekonomske afirmacije. Za sporazumijevanje između »rektora« predsjednika dalmatinskih komuna i onih koji nisu znali talijanski bili su tumači u Splitu, Trogiru, Hvaru, Šibeniku i Zadru.[67] Ali, Hrvati su znali bdjeti nad svojim jezikom. Željeli su ga očuvati od tuđih natruha pa su osnivali akademije u Dubrovniku, Splitu, Zadru... Velika je bila zasluga i bratovština koje su u dalmatinskim gradovima njegovale hrvatski jezik. Na njemu su raspravljale jer su samo njega znale, na njemu su pjevale živote svetaca, pjesme za vrijeme ophoda.[68] Nadbiskup Cupilli nastavio je rad Cosmijev. On je na hrvatskom jeziku propovijedao u Splitu i u selima prigodom vizitacija i pazio da se djeca poučavaju na talijanskom i hrvatskom jeziku (u Varošu se poučavalo na hrvatskom jeziku).[69] Dalmatinski su gradovi živjeli kulturnim životom, a po jeziku i narodnosti pretežno su bili hrvatski. Tako su u Zadru svi pučani bili Hrvati, u Šibeniku i Trogiru sve je bilo hrvatsko. U Dalmaciji splitski jezik i način govora prednjačili su pred svima ostalima. U ženskim samostanima rijetko je koja redovnica znala talijanski. Godine 1611. u šibenskom samostanu benediktinki nijedna starija redovnica nije znala talijanski.[70] Cijelo primorje, i ono u Dubrovačkoj Republici, preko pjesnika iskazivalo je svoj duh i svoj jezik hrvatski. Hrvatski jezik bio je jezik naših crkava: tu su se pjevale »pištule« i evanđelja, održavale propovijedi, obavljala krštenja, vjenčanja, sprovodi, prikazivala skazanja itd. — sve na narodnom, hrvatskom jeziku.[71]

Druga velika uloga koju su odigrale naše škole bilo je čuvanje i jačanje narodne svijesti. Ali, u tome, u čuvanju i jačanju narodne svijesti, veliku su ulogu odigrale i knjige, članci i rasprave naših naobraženih ljudi, pa književna djela naših književnika, posebno pjesnika. U Dalmaciji u drugoj polovici 17. i na početku 18. stoljeća vodila se neprestana borba hrvatskog naroda protiv Turaka. Dva pjesnika franjevca, fra Filip Grabovac (1697—1749) i fra Andrija Kačić Miošić (1704—1760), opjevali su njegova djela, prvi u djelu *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga,* drugi u glasovitoj pjesmarici *Razgovor ugodni naroda slovinskoga.* Grabovac i Kačić, međutim, nisu pjevali samo o nama i Turcima; pjevali su i o nama i Mlecima, itd. Od tih djela narodna svijest pokoljenja i pokoljenja naših ljudi dobivala je blagotvornu hranu. Evo samo jedne mrve te hrane iz pera hrvatskog mučenika Grabovca:

Kad kralj oće da kog srve,
tad Rvate meće prve,
a dobitak kad se dili,
tad pitaju: »Gdi ste bili?«

A Kačić u svome *Razgovoru* pjeva o Dalmaciji kao o hrvatskoj, dotično, o »slovinskoj« zemlji, a o mletačkoj vlasti samo kao o gospodaru.

I Jerolim Kavanjin (1641—1714) u svojem opširnom hrvatskom djelu, gotovo jednoj enciklopediji ondašnjega znanja, pod dugim naslovom *»Poviest vanđelska bogatoga a nesrećna Epuluna i ubogoga a čestita Lazara, iliti od štete bogatstva a koristi ubožtva«* jedan je od takvih pjesnika. On, na primjer, pjevajući o Splićanima, kaže da su oni svjesni svoje nacionalne pripadnosti.[72]

Škole su posebnu ulogu odigrale i tako što su iz njih izlazili i mladi ljudi koji su poslije bili nositelji naše književnosti i naše umjetnosti. Tako je gotovo svaki naš grad dao pokojeg književnika ili graditelja ili slikara. A naše primorje pod Venecijom i ono u Dubrovačkoj Republici preko svojih pjesnika mnogo su puta i u raznim prigodama izrazili »svoj duh i svoj jezik hrvatski«.[73]

Neki su gradovi imali i svoja kazališta u kojima su se davale predstave domaćih i stranih drama i u kojima su se ljudi sastajali te raspravljali o raznim tekućim problemima i grada i njegovih stanovnika. U gradovima je bilo i knjižnica, i gradskih i crkvenih. Na primjer, prvu javnu knjižnicu u

[66] Urlić, isto, 59.
[67] Novak, *Povijest Splita,* 1450.
[68] Novak, *Prošlost Dalmacije,* 251—252.
[69] Novak, *Prošlost Splita,* 1456.

[70] Novak, *Prošlost Dalmacije,* I, Zagreb, 1944, 204—205.
[71] Novak, *Prošlost Dalmacije,* I ,205.
[72] Novak, *Prošlost Dalmacije,* II, 258—259.
[73] Novak, isto, 225—226.

Splitu osnovao je 1703. g. svećenik Ivan Paštrić.[74] Crkve su njegovale i glazbu. Osim toga, u ckrvama su se održavali koncerti i izvodile čitave opere u kojima su sudjelovali plemići i građani.[75] Zlatari su stvarali različite radove, gdjekad i od velike umjetničke vrijednosti. Bilo je slikara, rezbara, kipara i graditelja.

Posebni pečat ostavile su naše škole u drugoj polovici 17. i u prvoj polovici 18. stoljeća na znanstvenom polju. Tadašnji hrvatski ljudi ostavili su iza sebe bogatu znanstvenu baštinu. Ona i danas služi kao dokaz i kulture i sposobnosti našega naroda.

[74] Novak, *Prošlost Splita*, 1445.

[75] Novak, *Prošlost Dalmacije*, II, 146—148.

JOSIP GRBAVAC

Sinj

»PISNA OD PAKLA« FRA LOVRE ŠITOVIĆA U KONTEKSTU VREMENA

Fra Lovro Šitović od svih franjevaca Bosne Srebrene zasigurno ima najinteresantniju biografiju. Rođen je u Ljubuškom 1682. godine od muslimanskih roditelja. Prvotno mu je ime bilo Hasan. Za vrijeme bečkoga rata 1690. godine, poslije osvojenja Vrgorca, vrgorski harambaša Šimun Talajić, zvani Delija, zarobi Hasanova oca. Ovaj ponudi Talajiću otkupninu, a dok je ne skupi ostavi mu kao taoca sina Hasana. Mali Hasan s drugom Talajićevom djecom nauči čitati i pisati te se uputi u kršćanskom nauku. Otac mu ubrzo skupi otkupninu i odvede sina u Ljubuški. Međutim, malom Hasanu kao da nije bio po volji povratak u roditeljsku kuću. Jednoga dana pobjegne od kuće, prepliva rijeku Trebižot i vrati se Talajiću u Vrgorac. Ovaj ga, po njegovoj želji, odvede u franjevački samostan u Zaostrogu, gdje je, pošto ga je fra Ilija Mamić poučio u kršćanskom nauku, 2. veljače 1699. god. bio kršten dobivši ime Stjepan. Kada je izrazio želju da postane redovnik, starješine ga kao sedamnaestogodišnjeg mladića pošalju u franjevački samostan u Našicama, gdje je 1701. god. stupio u novicijat i dobio ime fra Lovro.

Filozofske i teološke nauke završio je vjerojatno negdje u Italiji. Nakon dovršenih nauka, kapitul u Našicama 19. listopada 1708. god. imenovao ga je profesorom filozofije u Makarskoj gdje je poučavao i nedovršene gimnazijalce u klasičnim jezicima. Kako nije imao prikladnih priručnika, izdao je 1713. god. latinsko-hrvatsku gramatiku. Godine 1715. imenovan je profesorom bogoslovlja u Šibeniku. Na molbu splitskog nadbiskupa Stjepana Cupillija premješten je 1716. god. u Split kao profesor filozofije u nadbiskupskom sjemeništu. Od 1718. god. u istom sjemeništu predaje bogoslovlje, a filozofiju preuzima Marijan Lekušić iz Mostara. Na kapitulu na Visovcu 16. lipnja 1720. god. proglašen je »lector sexenalis«. Na sastanku u Požegi 7. studenoga 1723. imenovan je, skupa s fra Antonom Bandićem, za ispitivača onih koji su se natjecali za službu profesora filozofije. Kad je 1724. god. ponovno otvoreno filozofsko učilište u Makarskoj, nalazimo ga ponovno kao profesora filozofije u tom gradu. Godine 1726. imenovan je za ispitivača bogoslova pred svećeničko ređenje. Godine 1727. postao je starješina franjevačkog hospicija u Splitu (na Dobrome), gdje

ostaje sve do smrti, koja ga je zadesila dok je propovijedao korizmu u Šibeniku 28. veljače 1729. godine.

Kao gorljiv obraćenik, Šitović je 1717. god. sudjelovao u ratnom pohodu prigodom oslobođenja Imotskoga. Tom zgodom dao se na vrlo opasan put: posjetio je obitelj u Ljubuškom u namjeri da je skloni na bijeg u Dalmaciju da bi ih pokrstio. Otac mu je već bio umro, a brat poginuo u pograničnim tursko-kršćanskim borbama. Majku nije uspio nagovoriti da pođe s njim. Nevjesta i sinovka pošle su i dale se, nakon kršćanske pouke, u Splitu pokrstiti. Zbog fra Lovrinih junačkih zasluga u opsadi Imotskoga generalni providur Dalmacije Alvize Mocenigo darovao je nevjesti 20 kanapa zemlje u selu Bradariću kod Sinja. Prema Zlatoviću,[1] nevjesta se poslje preudala u Velom Varošu u Splitu, a kći joj je 1736. godine postala redovnica u splitskom samostanu svete Klare.

Fra Lovro je, uz A. Della Bellu, bio jedan od najvećih propovjednika u južnoj Hrvatskoj. Nikola Gojak, na dan njegove smrti, u svojoj Kronici bilježi: »U Šibeniku umri fra Lovro Ljubuški na svarsi febrara 1729. insigni[2] redovnik o. p. lektur fra Lovro, iz Ljubuškoga pri imenu Šitović, koji je bio Turčin, apak posli redovnik varstan u svaku stvar da mu se nie forsi nikada u ovoj provinciji drugi naša sličan; ovi podje predikat korizmu u Šibenik i u malo vrimena podje s ovoga svita, kojega žali sva kolika Dalmacia zašto ne ima grada da nie propovida i dobro činio.«[3]

Uz profesorski i propovjednički rad napisao je i nekoliko zapaženih djela, uglavnom religioznog i moralnog karaktera. Prvo mu je djelo na latinskom jeziku: *Doctrina christiana et piae aliquot cantilenae* (1713. u Mlecima). Te godine napisao je i praktičnu gramatiku latinskog jezika: *Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis aliorumque approbatorum Grammaticorum libris, Juventuti Illyricae studiose accomodata. A. Patre F. Laurentio de Gliubuschi, Ord. Minor. Sancti Francisci de observantia. Philosophiae lectore. Provinciae Bosnae Argentinae* (Venetia, 1713, 1742, 1781). Gramatika je, kako to pisac naglašava u samom naslovu, namijenjena hrvatskim mladićima koji žele naučiti latinski, a sastavljena je prema gramatici Emanuela Alvareza. U predgovoru »priljubljenom štiocu« obrazlaže zbog čega se odlučio na pisanje gramatike: »Jur je tebi očito da mnozi narodi, to jest Francezi, Španjoli, Italijanci, Nimci, Ungari etc. lašnje nauče gramatiku nego mi Hrvati. Jer? Jerbo oni štampaju gramatike u svoje vlastite jezike istomačene, i tako nije njimi muka naučiti regule gramatičke, kako nami, jerbo mi neimamo gramatikah u naš jezik istomačen.« Nastojeći pružiti djelo koje bi i u našim stranama omogućilo učenje stranih jezika (ponajprije latinskoga), Šitović tvrdi da su »kojigodi naučitelji gramatike istomačili declinatione imenah i conjugatione verbah hrvatski (aludira na fra Tomu Babića koji je izdao svoju gramatiku 1712. god.), ništanemanje nisu (što ja mogu znat da sam vidio) svih regulah zadosta izrekli ni obratili«. Budući da je kao učitelj i sam vidio veliki trud mladića Bosne Argentine, kako

[1] S. Zlatović, *Franovci države Presvetog Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji,* Zagreb, 1888, str. 200.

[2] Insignis, lat. znamenit, osobit, izvrstan.

[3] *Ljetopis Nikole Gojaka,* Arhiv franjevačkog samostana u Makarskoj, sign. S-38, fol. 17.

civila tako i onih koji su željeli postati redovnici, sastavio je ovo »dilašce« ganut ljubavlju prema njima na njihovu službu i korist (str. 3).

Glavno mu je djelo: *Pisna od pakla. Navlastito od paklenoga ognja, tamnosti i vičnjosti* (Mleci, 1727). Na naslov knjige nadovezuje se dugačak barokni naslovni tekst, koji nam pruža zanimljive podatke (izvore, podatke o piscu, sadržaj, posvetu, godinu).

Posmrtno mu je tiskan *List nauka krstjanskoga* u Mlecima 1752. godine.[4]

* * *

Najznačajnije Šitovićevo djelo *Pisna od pakla* izravno produžuje sve do u 18. st. kontinuitet srednjovjekovnog svjetonazora i srednjovjekovne poučno-propovjedne proze. To opiranje na srednji vijek, rast iz njegova ozračja, očituje »Pisna« osim po izvorima i po odnosu prema tim izvorima te, konačno, po stilskom instrumentariju.

Podijeljena je u pet poglavlja: *I. Od pakla* (str. 17—19, 15 katrena), *II. Od paklenoga ognja* (str. 20—29, 58 katrena), *III. U kome se dozivlju i karaju različnji grišnici* (str. 30—49, 115 katrena), *IV. Od paklene tamnosti* (str. 50—54, 28 katrena), *V. Od paklene vičnjosti* (str. 56—63, 43 katrena + 6 šestina). *Iza* ovih pet poglavlja slijede *Skrušenje* (str. 64—65, 11 katrena), *Ponukovanje* (str. 66—72, 39 katrena) i *Prikazanje* (str. 73—74, 10 katrena). *Dakle,* usve 1311 deseteraca, u ikavskom izgovoru, na 74 stranice. Strofe od 4 stiha vezane su smislom i srokom: aabb, a u drugom dijelu češće abab.

Pisna pripada sferi pučke poučno-nabožne književnosti s oštrim, kontrastnim usporedbama o ispraznosti prolaznoga, tjelesnoga života, čije korijene trebamo tražiti duboko u počecima hrvatske nabožne književnosti, koju su brižno gajili franjevci provincije Bosne Srebrene, s blijedim baroknim stilskim obilježjima. Upućena je čitateljima i slušateljima. Česti poziv »poslušajte« navodi nas na opravdanu pretpostavku da je bila namijenjena glasnom čitanju ili pjevanju, što potvrđuje i sam pisac u predgovoru »bogoljubnom štiocu i slušaocu«: »Ako si dakle redovnik kogamu Reda drago, ili parok, ili još čovik svitovnjak, ter znadeš štiti, ja te, dragi brate, za ljubav Božju molim da štieš i pivaš ovu Pisnu«, jer će »paroki« pjevajući je svome puku u crkvi ili pred crkvom, a također i »sekulari« pjevajući je svojoj »čeljadi« u kući »zauzdati od grihov mnoge puke i sačuvat od pakla mnoge duše« (str. 11).[5] Budući da je *Pisna* bila više upućena slušateljima nego čitateljima, Šitović se trudi da sintaksu propovijedanja uskladi s domaćom usmenom tradicijom propovijedanja, te je jasna strukturalna bliskost s postupkom usmenog kazivanja. Blizak svojim, podjednako skromnim, srednjovjekovnim uzorima u shvaćanju katehet-

[4] O Šitovićevu životu i radu vidi: fra S. Zlatović, n. dj., str. 203—220; fra A. Crnica, *Bivši Turčin — glasoviti franjevac — o. Lovre Šitović,* Novo doba, Split, 1936, 73, str. 23—24; isti, *Gdje je slavni fra Lovro Šitović svršio više škole,* Novo doba, Split, 1937, 298, str. 35—36; isti, *Naša Gospa od Zdravlja i njezina slava,* Šibenik, 1939, str. 44—45; K. Georgijević, *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni,* Zagreb, 1969, str. 297—298.

[5] U citiranju se služim jedinim izdanjem Šitovićeve *Pisne,* Mleci, 1727. Tekstove donosim današnjim pravopisom radi lakšeg čitanja jer je *Pisna* zbog starog dalmatinskog pravopisa puna tiskarskih grešaka; slagari nisu znali ni jezika ni pravopisa.

skog i pastoralnog djelovanja, Šitović, kao i oni, nastoji svojom rimovanom propovijedi postići visok stupanj komunikativnosti, bliskosti poimanja i ćućenja, pučke pastve za koju je jedino i pisao: obraća joj se shvatljivim ornamentalnim jezikom stilema, figura i tropa, progovara i elementima kolokvijalne fraze, narodnog usmenog stvaralaštva, sve u želji da osigura adekvatno poimanje i djelovanje poruke.

Opravdano je mišljenje da se pjesma usmeno prenosila u Makarskoj, gdje je i nastala, i da ju je Šitović tiskao tek onda kada je iza sebe imala, mogli bismo reći, neku vrstu usmenog predživota. Sam Šitović u predgovoru kaže: »I dosad san je u Makarskoj upisanu s dicom pivao, i ništa manje želim da vazda bude pivana na općenu korist puka krstjanskoga« (str. 11—12). A na kraju će reći:

Vazda želim da bude pivana...
Razumi se onizima pukom,
Ki govore Harvatskim jezikom (str. 72)

Šitović je, kao vrstan propovjednik, uvidio da nema istine koja će zastrašiti grešnike i navesti ih na pokoru kao iznošenje stravičnih paklenih muka; zato se rado zadržava na zastrašujućim mukama na onome svijetu. Svojim čitateljima i slušateljima daje hrpu podataka o paklenim mukama, koje crpe iz Sv. pisma, crkvenih otaca i naučitelja, na koje se često poziva za istinitost navedenih događaja, što je postala svojevrsna krilatica pučkog književnog stvaranja:

Dokazuje sveti Remigio (str. 36)
Dominikan jedan dokazuje,
U predike svoje upisuje (str. 36)
Dokazuje sv. Grgur papa (str. 40)
Dokazuje duhovno zrcalo (str. 37, 40)
Dokazuje sv. Makario (str. 46) itd.

Jednako će, poslije, i Kačić, kao tipičan pučki pjesnik povijesni »temelj od istine« shvaćati isto tako priprosto i tražiti potvrde, ne baš najpouzdanije, za pojedinačne fakte i uzimati ih, kako sam kaže u predgovoru drugog izdanja *Razgovora ugodnog* (1759), »iz knjiga latinski, talijanski i rvatski, iz različitih pisama i karata, diploma, dukata, atestata, davorja i svidodžbe staraca, redovnika i svitovnjaka«; zna se da je netko bio junak jer »tako kažu starci od krajine /(...)/ viruj, pobre, jer ne lažu starci« (pjesma br. 88).

Uz gotovo svaku kiticu Šitović donosi sa strane latinski citat bilo iz Sv. pisma, bilo od crkvenih naučitelja kao potvrdu onoga o čemu pojedina kitica govori. Iako često parafrazira Anselma, Bonaventuru, sv. Tomu i dr., nigdje nećemo susresti komplicirane teološko-skolastičke spekulacije. Duboka teološka naobrazba omogućila je Šitoviću da s lakoćom transponira biblijske i teološke elemente u svoje verse.

Šitović kao pučki pjesnik često naglašava da nema riječi kojima bi dostojno mogao opjevati izabrani predmet. »To se naglašavanje — kako kaže Curtius

— od Homera naovamo, provlači svim razdobljima«.[6] Topos neizrecivosti u pučkim pjesmama najčešće se javlja iskazan i izmiješan s formulama tradicionalne pučke poezije. Tako se uz reminiscencije na klasičnu književnost može u istom tekstu susresti formula usmene poezije:

Nije oko to nigdar vidilo,
Nije uho to nigdar slušalo,
Nije razum nigdar razumijo,
Ni mudri se čovik dositijo.

Kolika je paklena dubina,
Ka se nigdar izmirit ne more,
Ka širina i strašna duljina
Ka se nigdar prigledat ne more.
(Str. 16—17)

Nit vam mogu vičnjost iskazati,
Jer bih pamet moga izgubiti,
Nit bi mogli mudri Salamoni,
Ni duboki jošter kerubini.

....

Ni jedna rič u vičnjost ne pada
Kan dà nismo ni rekli nikada

Jednu rič smo priko nje bacili
Ali nismo kraju dometnuli,
Jer ne ima kraja ni dospitka
Po sve vike, u vike, dovika.
(Str. 57)

Šitović je zadržao nepromijenjenu strukturu nekadašnjih propovijedi o paklu: stereotipno trojako isticanje muka-tjelesne i duhovne muke koje će vječno trajati:

Primnoge su dol' u paklu muke,
Koje muče nesrićne grešnike,
Ali su tri muke poglavite,
Među druzim mnogo strahovite.

Prva ognja, a druga tamnosti,
A treća je pristrašne vičnjosti.
(Str. 19)

Redoslijed izlaganja ovih triju elemenata sporedan je u odnosu na njihovu trajnu prisutnost. Tekstovi koji raspravljaju o »duševnim« mukama prokletih

[6] E. R. Curtius, *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, Matica hrvatska, Zagreb, 1971, str. 168.

često skreću ka konkretnim pojedinostima, koje je lakše prikazati nego muke zbog lišavanja blaženog gledanja; uostalom, i nisu dirale slušatelja toliko kao prikazivanje konkretnih tjelesnih muka. Ipak, u Šitovića susrećemo sve duševne muke prokletih, koje je prvi put, pod utjecajem skolastičke mode podjela i potpodjela, sortirao sv. Bernardin Sijenski u 18 grupa.[7]

Tjelesne muke prokletih opisane su najimpresivnije. Uostalom, one su oduvijek nudile prigodu za nadmetanje u propovijedima o paklu.

Onde muči prižestoka zima
Ka u sebi čudnu studen ima,
Koja čini sve vitre puhati
I snigove guste plastunati.

Koja čini potope dažditi,
I studene vode zalediti,
i krupice često udarati,
Bez pristanka sve slane padati.

I za dat im još to veće jade
Ona kupi sve svitovnje lede
Iz Kavkaža, Alpih, Apenina,
Iz visokih studenih planina.

Al se oganj to većma inadi
Sve vrućine srdito razbudi
Ke u sebi neizmjerne ima
Da ih muči veće nego zima.
(Str. 20—21)

Prvo i glavno je mučenje ono ognjem, koji se »inadi«, tj. izmjenjuje s »prižestokom zimom«. To je onaj Tertulijanov refrigerium, koji zauzima istaknuto mjesto u Pavlovoj apokalipsi iz III. st. Hladnoću sv. Bernardin Sijenski stavlja na sedmo mjesto (rigor frigoris) od već spomenutih osamnaest »pratećih muka« prokletih.[8] »Hladni pakao«, »hladni ponor«, »hladna smrt« bili su česti motivi srednjovjekovnih pokorničkih propovijedi. Najteža muka, teža od studeni i vrućine, jest prijelaz iz skrajne studeni u skrajnu vrućinu. Hladnoća uspoređena s vrućinom ostaje ipak sporedna. U opisivanju paklenih muka Šitović se služi različitim slikama vatre, spominjući pri tom najveće europske vulkane:

Još vrućini svojoj pridružuje
S ovog svita goruće ugljevlje
Svake peći i klačine vruće
Da ih muči nego zima veće.

[7] Žan Delimo (Jean Delumeau), *Greh i strah,* II, s francuskog preveo Zoran Stojanović, Novi Sad, 1986, str. 583.
[8] Isto, str. 585.

I još kupi svitovnje plamene
I iz jama planinske vrućine
S Monžibela, Etne, Vezuvija,
Ter ih doli u paka saliva.
(Str. 21)

Šitoviću je bilo važno navesti što više rekvizita koji se odnose na oganj i toplinu: »goruće ugljevlje«, »klačine usijane«, »raspuhane žerave«, »rastopljena smola«, »smrdljivi sumpor« itd. Prokletnici na usta i nos lijevaju sumpor, ruke su im i noge vezane plamenim užetima, oko vrata užareni konopi, nepodnošljiva vrućina od čije žestine krv uzvire i mozak u kostima izgara. Da u pakao upadne »Velebić planina«, istog bi časa uskipjela. Od zastrašivanja kaznom ove vrste pisac je očekivao siguran ili barem sigurniji efekt emocionalnog buđenja grešnika na pokoru:

Nu se sada varlo probudite,
Ter pameću dobro promislite
Ter ušima pomnjivo slušajte
Ter očima paklu pogledajte.

Gdi zvekeću ognjene verige,
Noge vežu plamenite negve,
Ruke stežu teške lisičine,
A vrat dave vruće konapine.

Oči piju zmije viperice,
Sise sasnu ljute gušterice,
Na ušiju otrovni poskoci,
Na obrazu udavni pauci.

Postelje im žerave užgane,
Uzglavnice ploče zagrijane,
Izbine im gorčine pelinske,
A mirisi pogani zemaljske.

Rastopljeno još piju olovo,
U paklu je to piće njihovo
U vrućoj ih smoli vrazi vare
I rižu ih na pare, na pare.
(Str. 47)

Vatra vrši službu svih krvnika i zauzima mjesto najstrašnijih muka Oduvijek je bila »povlašteni fenomen koji može sve objasniti ... i jedini koji može jasno poprimiti dvije suprotne valorizacije: dobro i zlo. Ona sja u raju. Ona gori u paklu. Ona je nježnost i mučenje. Ona gotovi hranu i sažiže sve oko sebe«.[9] Plamen je oduvijek frapirao ljude, ulijevao u njih veliki strah. On je osvjetljivao, grijao, ali i uništavao. Oganj u Šitovića nema metaforično zna-

[9] G. Bachelard, *La Psychanalyse du feu,* Paris, 1949, str. 19—20.

čenje, jer nije imao nikakva razloga da zamišlja neku drugu vatru od one koju poznaje, niti drugu bol od one koju čovjek osjeća pri dodiru vatre.

Drugo stalno mjesto sastoji se u razjašnjavanju, uz pomoć najgroznijih primjera, da paklene muke nadilaze sve ovozemaljske patnje što ih je kroz povijest nanijela ljudska zloća; sve su one u usporedbi s paklenim mukama »najmanja mučica«, »muka najsitnija«, »puka igrarija« (str. 22—29).

U trećem poglavlju »u komu se doživljuju i karaju različiti grišnici«, Šitović je neumoran u nabrajanju raznih grešnika koji trpē paklene muke po kategorijama grijehā. To su u prvom redu psovači kao najgori grešnici. Onda dolaze ubojice, vračari, gatari, lakoumnici, oholice, bludnici, srdžbenici, pijanci, lijenčine, lupeži, zavidnici, svi koji se krivo kunu, koji ne idu u crkvu, koji »prodike« ne slušaju, koji krše post, koji nepomnjivo djecu uzdižu, dakle, sve ono što obuhvaća svagdanje ponašanje suvremenika. Grijeh je postao tema skolastičke nauke, razgrađen u tančine po kategorijama. Iz Danteova remek-djela, čija je središnja tema grijeh, vidimo da je već od 14. st. osjećaj krivnje postao glavnom preokupacijom vladajuće kulture. U trenutku kada su se od polovice 14. st. na Zapadu počele nizati nedaće jedna za drugom (pomori, ratovi, turska prijetnja, vjerski raskoli), sve skolastičke strukture bile su već potanko razrađene, tako da se svaka od njih prevodila na jezik grijeha. Književnost, propovjedništvo, slikarstvo — sve je upućivalo na to da je sam čovjek postao svoj najveći neprijatelj, da je njegovo bezakonje prevršilo svaku mjeru, zato mu Bog šalje kazne i opomene. Svijet je još živio, kako kaže Huizinga, u prirodnim kontrastima svjetla i tame, tišine i buke, pa je živa riječ pučkih propovjednika ostavljala silan dojam na svoje slušatelje.[10]

Treće stalno mjesto koje se provlači kroz *Pisnu* jest inzistiranje na vječnosti muka. Šitović se iscrpljuje u mnoštvu hotimično nepodudarnih usporedaba, pokušavajući razjasniti svojim čitateljima/slušateljima beskrajno trajanje paklenih muka: krug čiji se početak nikada ne nalazi, brojnija stoljeća od kapi u moru, od pijeska na obalama morskim, od čestica prašine na čitavoj zemlji, od svih pčela, mravi, komaraca itd.:

Lastavica kad bi doletila
Ter kadno bi sve vode popila,
Jednu kaplju da uzimlje ona
U hiljadu hiljadah godina.
(Str. 61)

Da bi došla duša osuđena
Svit do neba suzam napunila,
Jednu suzu kadno bi pustila
U sto hiljad hiljada godina.
(Str. 62)

Ali, sve bi to bilo beskrajno daleko od vječnosti, jer između konačnog i beskonačnog nema nikakva razmjera. Dakle, meditacija i matematika od kojih hvata vrtoglavica. A to se i htjelo.

[10] J. Huizinga, *Jesen srednjega vijeka,* Matica hrvatska, Zagreb, 1964, str. 5.

Šitović je, kao i općenito pisci nabožne literature onoga doba, u svoje verse utkao dvanaest minijaturnih priča — »egzempla« (str. 36, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 66, 67—69, 70—71) koji su se redovito popularizirali preko srednjovjekovnih priča, propovijedi i nabožne literature, a svrha im je bila da na slikovito didaktičan način ucijepe u pouku osnovnu zamisao poruke. Šitović je pomoću primjera (exempla) pokušao razjasniti što sve može učiniti dotični grijeh i kakvim posljedicama rađa. Uglavnom su inspirirani strahovitim uznemiravajućim vizijama o svijetu mrtvih koji se provlače između živih. Ovi su egzempli svojom sugestivnošću probuđivali strah pred kaznom pakla, vodili do skrušenog smirenja, budili vjeru u oproštenje za počinjene grijehe poslije kajanja i pokore. Koliko su ovi zastrašujući primjeri o životu viđenu samo u projekciji čovjekove smrti, sa zlim i dobrim djelima kao jedinom popudbinom pred neumoljivim onostranim sudom, nalazili odjeka u duši priprostih ljudi, dovoljno govori činjenica da neki od njih žive u usmenom pričanju sve do naših dana. O istinitosti iskaza nije se nitko pitao, jer »... priča kao dio toga svijeta uvijek je istinita priča jer joj je uloga određena unutar toga svijeta: ona se odnosi prema tom svijetu kao stvarnost, kao zbilja, kao ono što se uistinu dogodilo«.[11]

U *Ponukovanju* Šitović poziva vjernike da često razmišljaju o paklenim mukama, jer se mnogi grešnik obratio razmišljajući o njima:

Ako želiš dušu sahraniti
Često imaš o paklu misliti,
Kako dosad mnogi sahraniše,
Jer pričesto od pakla mislišе.
(Str. 71)

* * *

Iz *Pisne* s mnoštvom stihova s makabričnim, jezovitim prizorima odzvanja moralizatorska opomena »memento mori«, koja se ne pojavljuje u čistom obliku, nego ukazuje i na druge elemente (vanitas, contemptus mundi, pokoru, sud, raj, pakao) koji su s vremenom poprimili čvrstu formu koju danas poznajemo kao samostalan žanr — »memento mori«. Korijene trebamo tražiti u franjevačkoj duhovnosti, u kojoj se Šitović odgojio, a koja je uvelike pridonijela što se rasprostranila »cogitatio mortis« u širokim krugovima stanovništva. Ako želimo odrediti horizonte odgoja i studija u franjevačkom redu, moramo uzeti kao polaznu točku riječi sv. Franje koje je uputio u *Drugom pismu* vjernicima: »Neka svi znaju da gdje god i na koji god način čovjek umire u smrtnome grijehu bez zadovoljštine, kad je mogao zadovoljiti, a nije zadovoljio, đavao mu grabi dušu iz njegova tijela s tolikom tjeskobom i boli da to nitko ne može shvatiti osim onoga koji prima. I svi talenti i vlast i znanje i mudrost što misli da ima (usp. Lk 8, 18) oduzet će mu se (Mk 4, 25). Sve svoje ostavlja rođacima i prijateljima, i oni sve uzimaju i dijele i govore: 'prokleta mu duša, jer nam je mogao više dati i steći negoli je stekao!' Tijelo pojedu crvi. I tako gubi i dušu i tijelo u ovom kratkom životu i ide u pakao gdje će

[11] D. Fališevac, *Poetičke osobine hrvatske srednjovjekovne proze,* »Croatica«, 6, Zagreb, 1975, str. 47.

se mučiti bez svršetka.«[12] Ovo mišljenje našlo je svoj izraz u 9. poglavlju u *Pravilu manje braće:* »Opominjem i potičem svoju braću da u propovijedima, koje drže, njihove riječi budu promišljene i čiste, na korist i popravak naroda. Neka im govore o manama i krepostima, o kazni i slavi, i to kratkim govorom, jer je Gospodin na zemlji kratko govorio.«[13] Papa Inocent III, kojemu je sv. Franjo 1209/10. predložio svoje najstarije *Pravilo Reda,* napisao je *De contemptu mundi, sive miseria conditionis humanae* (O preziranju svijeta i o bijedi ljudske sudbine), koje je doživjelo velik odjek i postalo začetnik jednog veoma raširenog žanra, koji će poslije posebno njegovati upravo Mala braća. To sumorno djelo, koje je snažno isticalo bijedu ovozemaljskog života, nastalo je, otprilike, u isto vrijeme kad i *Braća smrti,* koje će ukinuti 1637. god. papa Urban VIII, a čiji su se članovi pozdravljali riječima: »Mislite na smrt, predragi brate!« i na pečatu svoga Reda imali glavu mrtvaca s natpisom: »Sanctus Paulus, eremitarum primus pater; memento mori«.[14] Dakle, čitava duhovna atmosfera vremena, kada se pojavio Franjevački red, upućivala je na udaljivanje od ovozemaljskih vrednota u korist onozemaljskih. Pjesnička kvintesencija toga ideala dana je u *Pjesmi brata Sunca* u kojoj se sv. Franjo, godinu dana prije svoje smrti, konačno pomirio sa smrću nazvavši je »sestricom«. Ovo je mišljenje našlo poseban izraz kod sv. Bonaventure, čiji je *Soliloquium* prava apologija »contemptus mundi«; pošto je podsjetio na bijedu ovoga svijeta, preporučio je duši da se okrene »unutarnjoj stvarnosti«, da bi shvatila neizbježnu nužnost ljudske smrti, strašnu pravednost posljednjeg suda, nepodnošljivu okrutnost paklene kazne.[15] Nije nikakvo čudo što je Šitović ovu baštinu, koja je bila brižno njegovana i uvijek ponovno prilagođivana potrebama jednostavnog puka u Bosni Srebrenoj, utkao u svoje verse.

Osnova za religiozno i duhovno ozračje 17. i prve polovice 18. stoljeća bio je filozofsko-teološki sustav srednjovjekovnog franjevačkog filozofa Ivana Duns Skota († 1308), kojega je franjevačko školsko zakonodavstvo još od 14. stoljeća smatralo učiteljem svoga Reda. Generalni kapitul u Valladolidu 1593. god., ističući ugled Duns Skota, prijeti lektorima oduzimanjem profesorske službe, povrijede li Skotov ugled direktno ili indirektno, riječju ili pismom,[16] što su školski zakoni provincije Bosne Srebrene, a isto tako poslije i provincije Presv Otkupitelja (osnovana 1735), prihvatili u potpunosti. Franjevačka ili skolastička škola, nasuprot tomističkoj skolastičkoj školi koju su njegovali dominikanci, isusovci i pavlini, slijedeći Skotovu nauku, ostala je dosljedna svojem voluntarizmu, naučavajući da moralno ponašanje ovisi više o volji nego o intelektu, odbacujući pri tom tomistički kompromis vjere s razumom. Katolička obnova donijela je sa sobom obnovljeno zanimanje za vjerske prepirke, a preko njih je udahnut nov, snažan život skolastičkoj logici. U 17. stoljeću, kada je cvjetao skotizam, počeli su u teološko-filozofskim spisima pojmovi *ratio* i *voluntas* igrati veliku ulogu. Više nego u drugim stoljećima isticao se

[12] *Spisi sv. oca Franje i majke Klare Asižana,* Symposion, Biblioteka asketsko — mističnih djela, knj. XXXVIII, Split, 1988, str. 66.

[13] *Pravilo i generalne konstitucije Franjevačkog reda,* Zadar, 1976, str. 7.

[14] Ž. Delimo, *Greh i strah,* I, str. VIII.

[15] Isto, str. 78.

[16] F. E. Hoško, *Skotistička teologija zagrebačkog kruga 17. i 18. stoljeća,* Kačić, III/1970, br. 3, str. 90.

specifično duhovni grijeh *superbia* (oholost), koja je po sv. Grguru Velikom »korijen svakoga zla« i »kraljica svih poroka«. Dalje je znakovito za ovo vrijeme da se kršćanski stoicizam, koji je ujedinio elemente antikne stoe s kršćanskom tradicijom, razvio u popularnu filozofiju i stoičku osnovnu vrlinu »constantia«, a tijesno povezao s vanitas-idejom, koju je gurnuo u prvi plan.[17] I u sljedećem, 18. stoljeću stoički pojmovi vrline, razuma i prirode ući će u prosvjetiteljsku misao koja će biti njima uvelike obojena. Etosu se u odnosu na Logos priznavao primat.[18]

Teologija, koja se u 17. i 18. stoljeću u prvom redu razumijevala kao praktična znanost — životna vodilja — prenaglašavala je moralnu notu i poticala propovjednike da im propovijedi budu usmjerene prema popravku vjernika. Da bi se postigao željeni učinak, previše su se naglašavale posljednje stvari. Asketsko—poučni karakter nabožnog štiva 16. stoljeća završio je na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće u prenaglašenom moralizmu, koji je svojom antropocentričnošću išao na štetu prave teocentrične pobožnosti. Čovjek 16. stoljeća, u kojemu je još uvijek odzvanjao renesansni duh, svjestan svoje moći, nastojao je, bez velikog razmišljanja, prihvatiti ovozemaljska dobra, dok se barokni čovjek sve više povlačio u sebe, ne uzimajući život više kao dar nego prvotno kao zadaću koju treba svladati. Čovjek 17. stoljeća promatrao je ovaj svijet kao dolinu suza. Nestalo mu je one srednjovjekovne sigurnosti kada mu je ovozemaljsko značilo samo prijelaz u Kraljevstvo Božje. Barok, poslije renesanse, humanizma i reformacije, više se nije mogao oduprijeti ovozemaljskoj stvarnosti, a ponestajalo mu je i onog čvrstog srednjovjekovnog povjerenja u spasenjsko uređenje Crkve. U srednjem vijeku vječnost je, kao i Božja sadašnjost, bila imanentna povijesti. Sada smrt postaje prijelomna točka na kojoj linearna ura završava i čovjek ulazi u vječnost. Svijet nije više sakramenat sadašnjosti; to je mjesto pokvare iz koje Bog čovjeka spasava. Ovo stanovište dovodilo je čovjeka do spoznaje o vlastitoj bijedi i nemoći, upućujući ga na onostranost, gdje treba pravi život tek započeti. Život je samo jedna prolazna igra. Ipak, u nejmu se odlučuje o konačnom spasenju ili pak o konačnoj propasti, i samo mu to daje važnost i značenje.

Vjerski raskol i reformacija s nedoglednim ratovima za »pravu vjeru«, bolesti, glad i stalna turska prijetnja samo su pojačali stari strah od bliskog i neizbježnog svršetka svijeta, od dolaska antikrsta, od vještica i čarobnjaka, od zakletih neprijatelja kršćanstva — Turaka, Židova i nečistih sila. Sve je to ostavilo dubok trag i u teološkoj literaturi onoga vremena: potresna spoznaja o ništavosti i prolaznosti vremena, od kojega čovjeku preostaje samo jedan trenutak. Šitović, kao vrstan propovjednik, koristi se svim ovim nepogodnostima ističući čitateljima/slušateljima neprocjenjivu vrijednost trenutka.

»Memento mori« ne stoji u prvom planu, nigdje nije sam sebi svrha. U središtu pjesničkog izričaja ne stoji nikakav doživljaj nego pouka, koja se želi iznijeti na što je moguće ekspresivniji način. Zato se ova književna vrsta ne može obuhvatiti estetskim kategorijama, nju određuje samo reakcija publike. Povezivanje grijeha, smrti i suda u etičkom naviještanju igra vrlo veliku

[17] J. Grbavac, *Etische und didaktisch-aufklärerische Tendenzen bei Filip Grabovac »Cvit razgovora«,* Vrelag Otto Sagner, München, 1986, str. 29.

[18] J. Kreitmaeier, *Die religiösen Kräfte des Barock* u Stimmen der Zeit, 1926, br. 110, str. 456.

ulogu. Naglašava ozbiljnost ljudskog prijestupa protiv Boga i nužnost obraćenja, ali na vrlo upečatljiv način. Već i Novi zavjet poznaje ovisnost između etike i eshatologije: »Obratite se, jer je blizu kraljevstvo nebesko!« (Mt 3, 2; 4, 17; usp. Lk 1, 11). Ako motivi *vanitas* i *memento mori* stupaju u službu etike, onda se u ovim versima ne radi o problemu smrti, već o problemu života. *Memento mori* znači: »disce vivere«. Postojanje i propadanje osnovna su iskustva ljudske egzistencije. Budući da smrt nerastavljivo pripada životu, pitanje o smrti i onome, što poslije nje slijedi, jest prije svega pitanje o životu. Karl Jaspers u svojem djelu *Einführung in die Philosophie* napisao je ove riječi: »Filozofirati znači učiti umirati«.[19] Poslije će ovoj rečenici dati etičko značenje: »Učiti živjeti i učiti umirati ista je stvar.«[20] Ako smrt ne znači samo svršetak života nego, ujedno, i sud o životu, opomena na smrt ima smisao upozorenja na teške posljedice koje sa sobom nosi promašen i grešan život. U tom smislu ovi su versi manje govor o smrti i sudu, a više govor o čovjeku koji svoj život treba urediti imajući smrt pred očima. Smrt ostaje uvijek vrijednosna mjera etičkih životnih principa. *Memento mori* vodi razumnoga k moralnoj životnoj promjeni, opominje ga da promatra život »sub specie aeternitatis«. Rečenica: »Tko misli na smrt, taj neće više griješiti« — postala je u kršćanskoj literaturi poznat motiv. I u srednjovjekovnoj teološkoj književnosti »ars moriendi« značila je ujedno i »ars vivendi«.

Opisivanje paklenih muka trebalo je probuditi strah pred posljednjim sudom, što je bio čvrst rekvizit latinskih pokorničkih himana, koji su našli svoj odjek u hrvatskoj srednjovjekovnoj i baroknoj literaturi.[21]

Svjestan mana svojih suvremenika, Šitović svjesno upotrebljava jezovite primjere, ne bi li slušatelje potresao, uozbiljio i potakao na promjenu života. Služi se svim sračunanim sredstvima kako bi što ekspresivnije oblikovao svoju poruku. Cilj mu je bio, prije svega, emocionalno angažiranje čovjeka, grešnika, jer se znanjem i poznavanjem teoloških istina ne osigurava još i vjerovanje. Štivo je usmjereno k emocionalnoj reakciji čitatelja/slušatelja kako bi se putem ganutljivosti probudila emocionalna svijest i osjećaj krivnje o osobnom grijehu u odnosu na vrhunsko savršenstvo. Strah, koji Šitović često ističe, omogućuje da se čovjek probudi u doslovnom i prenesenom smislu i da tako postane otvoren za pouku. Od zastrašivanja kaznom očekuje se siguran ili barem sigurniji efekt emocionalnog buđenja grešnika na pokoru. Poslije predgovora na latinskom jeziku Šitović se obraća »bogoljubnom štiocu i slušaocu« na hrvatskom: »... pakla se bojati, jest nadahnuće Božje, jerbo strah od pakla, razmišljanje ognja, tamnosti i vičnjosti, čini čovika, ako je u grisih, pokoru činiti« prema onoj: »Spomeni se najposlidnjih i nećeš grišiti u vike«. Nastavlja

[19] »Philosophieren heisst sterben lernen« (K. Jaspers, Einführung in die Philosophie, München, 1958, str. 52).

[20] »Leben lernen und sterben lernen ist dasselbe« (K. Jaspers, n. dj., str. 121). Zanimljivo je da je 400 godina prije njega Montaigne formulirao: »Que philosopher, c'est apprendre à mourir. Que apprendrait les homnes à maurir, leur apprendrait à vivre« (Filozofirati znači učiti umirati. Naučiti ljude umirati znači naučiti ih živjeti), citirano prema: Gustav Hillard, *Wert der Dauer*, Hamburg, 1961, str. 26. A Thomas Mann će napisati: »Es würde schwen gedichtet werden suf Erde ohne Tod« (Teško bi se na zemlji moglo pjevati bez smrti), *Gesammelte Werke*, Fishcer Verlag, 1960, knj. X, str. 412.

[21] Sjetimo se samo sekvencije *Dies irae, dies illa* Tome Čelanskog († 1255).

da »u gradu od Bolonje jedan redovnik jednomu privelikomu grišniku reče od pakla samo ove riči Izaije proroka: »Tebi će se (u paklu) prostriti gagrice, a pokrivač tvoj biti će crvi, udilj oni grišnik, promislivši te riči, prikosutradan ostavi grihe, uliza u Red i u Redu sahrani dušu. O blaženo razmišljanje!... O slobodno pristrašenje!... Kad nas, dakle, napastuje na grihe tilo, svit i đavao, udilj valja mislit na paka...« (str. 11—12). Iste će misli ponoviti u deseterc u:

Ako želiš dušu sahraniti,
Često imaš od pakla misliti,
Kako dosad mnogi sahraniše,
Jer pričesto od pakla misliše.

Darži pamet sve u paklu sada,
I nećeš se u njem mučit vazda,
Jerbo ćeš se od grihov paziti
I na vrime pokoru činiti.

Boj se ognja, boj se i tamnosti,
Al' najveće pristašne vičnjosti,
Ka ostale sve muke nadhodi,
Ter u sarce velik strah dovodi.

I premda je taj strah tilu gorak,
Al' će tvojoj duši biti sladak,
Jer će činit da se bojiš Boga
I da bižiš od griha smrtnoga.

(Str. 71)

Šitovićev suvremenik, veliki propovjednik, fra Jerolim Filipović, upućuje vjernicima slične riječi: »Do sada san vam prilike strahovite donosio za pristrašit vas strahom pravim, da ne biste u koju himbenost upali.«[22] I na drugom mjestu: »Krstjani, htio bi da se i vi pristrašite, ter da u grihu ne živite, čekajući ispovidit se od korizme do korizme.«[23] Još u 19. st. davale su se pastoralne upute propovjednicima da pomoću straha popravljaju vjernike od grijeha.

Paraetička poruka nastupa u retoričkoj formi, u crno-bijeloj tehnici, jer želi čovjeka probuditi, želi ga uznemiriti. Nabožna pouka kreće od negativne pretpostavke da je vjernik prije svega grešnik, da ne živi ispravno, već da neprekidno, svjesno ili nesvjesno odstupa od kršćanskog reda i nauka. Čitanje i pjevanje nabožno-poučnih pjesama i molitava bilo je uzbudljivo i dramatično kao čitanje pučkog štiva u kojemu se odvija borba između »sve« ili »ništa«,

[22] Citirano prema: K. Kosor, *Fra Jeronim Filipović kao kritičar vjere i morala svojih suvremenika*, Kačić, VI/1974, br. 6, str. 139.

[23] Isto.

između života i smrti. U pitanju je štivo bez srednjeg rješenja; treba postati svet ili proklet. Čistilište je književno nefunkcionalno, zato ga Šitović nigdje i ne spominje. Nema srednjeg ni privremenog rješenja, sve je definitivno dobro ili pokvareno, čisto ili prljavo.

Memento mori, koji moralna opomena naviješta pod prijetnjom suda, nije ni nama danas nepoznat i nerazumljiv književni žanr, samo ako pomislimo da se tu ne radi o literarnom ili svjetonazorskom problemu nego, prvotno, o teološkom, točnije pastoralnom problemu. Prolaznost ljudskog života bila je od davnine djelotvoran argumenat kojim su se služili filozofi i teolozi u namjeri da se život promatra sub specie aeternitatis. *Memento mori* ne slijedi teološko-filozofski cilj (u metafizičkom smislu) nego, prvotno, praktično-etički. Zato nije nikakvo čudo što ovdje prevladava negativni momenat. Šitović pretjeruje namjerno. Didaxis stupa u retoričkoj odjeći. Njegova *Pisna* nije ništa drugo nego rimovana propovijed.

Ovo moramo uzeti u obzir u interpretaciji versa duhovnih onoga vremena, ako ih želimo promatrati kao znak određenog vremena i teološkog izričaja. Retoričku jednostranost i preuveličavanje trebamo pravo procijeniti i ne uzimati ih kao karakteristična obilježja svjetonazora i teološke misli općenito; trebamo ih razumjeti kao reklamni govor. Teološke izričaje trebamo razumjeti funkcionalno, jer im se smisao iscrpljuje u funkciji, koja je našla svoje mjesto u ondašnjoj homiletskoj primjeni.

Šitović je propovjednik koji se služi svim mogućim stilskim sredstvima da bi što adekvatnije i ekspresivnije uobličio entitet poruke, koristeći se u tome uvelike usmenom predajom. Nauku oblači u poticajnu formu, uvijek s namjerom da maksimalno pokrene dušu. Služi se fundusom topoloških i konvencionalnih stilskih sredstava, koje je preuzeo od retoričkog karaktera srednjovjekovne poezije, koja je preuzela baštinu antičke retorske škole, tako da se miješaju tragovi topike srednjovjekovne književnosti s formulama tradicionalne usmene poezije, koje je ponekad teško razlučiti.

U njegovim versima odzvanja stoljetna tradicija u kojoj su evanđeoska poruka i kršćanska tradicija ostale iste. Nije nastojao kazati ništa novo; želio je poznato, općevažeće ponoviti u reprezentativnoj formi.

Šitović i narodna pjesma

Iza posvete *Pisne* zadarskom biskupu Vinku Zmajeviću na latinskom jeziku Šitović se obraća »bogoljubnom štiocu i slušaocu«: »Slušaoče, poljubljeni brate, ti dobrovoljno u kolu igraš a kolo se višnje vrti paklu naokolo. Ti pivaš i slušaš pisne od Kraljevića Marka, Muse Arbanasa, Relje Bošnjanina, od vojska, od junaštva, kralja, kapitanah i ostali, također od lipote divojke, od rujnoga vina i od ostalih brezkoristnih pisanah. Nećeš li ušima pameti tvoje poslušati jauke i kukanje tolikih karstjanah po paklu što ih muče, dave, deru, žegu i gnjave paklene voivode — Lucifer, Maimun, Asmadeo, Sotona, Belzegor, Belzebub, Behemot i ostali nemili vragovi?« Vjernici se trebaju kloniti takvih pjesama; trebaju slušati i pjevat ovu *Pisnu od pakla*, koju je načinio prema Sv. pismu i crkvenim ocima, a na spas čitatelja i sebe samoga (str. 12). A u *Ponukovanju* će napisati:

Oh, ti dragi brate karstianine,
Nu tirajmo iz pameti tmine;
Što će nami nike ine pisne
Koje nisu za dušu korisne?[24]

(Str. 66)

Ovi tekstovi izazivali su u hrvatskoj književnoj povijesti i kritici kontroverzne komentare. Počevši od Lovrića, Kukuljevića, Jagića, Šurmina, Prohaske, Vodnika, Poljanca i drugih, pa sve do naših dana, napisana je zamašna polemička literatura o smislu i intencijama ovih i sličnih izjava crkvenih pisaca o narodnim pjesmama i običajima. Ti pisci, na temelju navedenih i sličnih tekstova, okrivljivali su Katoličku crkvu da je progonila narodnu pjesmu i zatirala folklorno blago u hrvatskom narodu. Ti su kritičari polazili od zajedničke fiktivne predodžbe koja je potekla od narodnopreporodnih ideja o narodnoj poeziji kao vrhunskom izrazu književnosti zaboravljajući pri tom da njihovi udaljeni dopreporodni angažirani pisci nisu imali izgrađen odnos prema narodnoj poeziji, pa je, prema tome, nisu mogli tako ni cijeniti. Sigurno je da Šitović, kao i njegov prethodnik fra Toma Babić, nije bio protiv narodne poezije kao takve, jer mu taj pojam nije ništa posebno ni značio. Njemu je prvotno bilo do ćudorednog života svojih vjernika. Uostalom, nabožne pjesme okrenute su uvijek »svetom«, a to je opozicija »profanom«. One se ne javljaju kao opozicija »ispraznim pjesmama«, nego su, u prvom redu, opozicija profanom životu. Njihovim pjevanjem u kući nastojalo se postići prevlast »svetoga« nad »profanim«.

Fra Gašpar Bujas u svojoj opširnoj studiji[25] ističe da su franjevački pisci Bosne Srebrene, kao i isusovci u kajkavskoj Hrvatskoj, boreći se protiv poganskih običaja i lascivnih narodnih pjesama samo čuvali »čistoću vjere kod puka i svetost u bogoslužju«.[26] Mnoge narodne pjesme (ljubavne), pošalice, pričalice i ostali »izazovni motivi« — ističe Bujas — »kojih je onda bilo veoma mnogo u narodu... nisu ni malo dragocjeno narodno blago«. Njegov je zaključak, da svećenici nikada nisu progonili narodnu poeziju »kao takvu«,.. nego su goneći »sramotne i pokvarene pjesme vršili odličnu kulturnu misiju«.[27] Šitović je smjestio u pakao i one koji se služe poganskim običajima: gatanjem, vračanjem, čaranjem, bajanjem (one koji vjeruju u san, koji vjeruju da će se nešto »strašno dogoditi« kada svrbi nos, igraju oči ili kada ko-

[24] Fra Toma Babić je u drugom izdanju svoga *Cvita razlika mirisa duhovnoga* (Mleci, 1736) uvrstio deseteračku pjesmu *Početak od pisama* (str. 359) u kojoj je donio 4 versa, koji se potpuno slažu s prvom strofom Šitovićeva *Ponukovanja:*

Dakle, dragi brate karstianine,
Nu dignimo iz pameti tmine.
Što će nami sad isprazne pisme,
Koje nisu za dušu korisne?

[25] Fra G. Bujas, *Katolička crkva i naša narodna poezija* (pretiskano iz Nove revije br. 1—3), Šibenik, 1939.

[26] Fra G. Bujas, n. dj., str. 30.

[27] Isto, str. 31.

koš zapjeva, one koji gledaju u dlan, životinjsko golo pleće, u ogledalo...), dakle, ustao je protiv običaja koji su se zbog svoje duboke prošlosti bili čvrsto ukorijenili u narodu i već poprimili elemente kršćanstva. A znamo da je Crkva oduvijek osuđivala amulete i bajanja. Za to ima potvrde već u glagoljskom *Korizmenjaku* iz 1486. god.: »ti činiš grih od sakrileja kada ti nosiš ke cedulje ili ka pisma pri sebi i va nje veruješ ili kada činiš bajati.«[28]

Otkako je zagrebački biskup Augustin Kažotić, filozof i teolog, još na početku 14. st. izrekao komentar i kritiku o tome kako se na nekim narodnim blagdanskim sesijama, koje je u skrbi za narodnu dobrobit i sam inicirao, opija, vragometno pleše i pjevaju sramotne pjesme, možemo pratiti kako je službena Katolička crkva na ovim prostorima izvedbi latrenih narodnih pjesama permanentno suprotstavljala religioznu poeziju.[29]

Zanimljivo je da je Šitović, po svojoj zaokupljenosti bliži Reljkoviću, koji nije bio svećenik, od npr. Grabovca i Kačića. Srodnost je vidljiva u primjeni deseterca, u sadržaju i njegovoj didaktičnosti, pa i njihovu odnosu prema usmenoj književnosti. Ono što su za Šitovića kolo, igra, »brezkoristne pisne«, to su i za Reljkovića kolo, posilo, divan, pirovi itd. Onako kako Šitović zamjenjuje narodnu pjesmu nabožnom, ali na narodni način, tako će i Reljković poučavati narod i promicati religioznu misao desetercem kao čitatelju najbližim izrazom. Nabožna poezija i kod Šitovića i kod njegovih franjevačkih uzora i kod Reljkovića pretendira, dakle, na to da postane narodnom i komunikacijski i stilski. Šitović je izgrađivao izraz i stil sredstvima kojima se i narod služio u svom umjetničkom i svagdašnjem govornom izražavanju. A i s obzirom na sveukupni društveni život reagirao je onako kako je bilo u skladu s duhovnom sredinom u kojoj je rastao. Živio je u hercegovačko-dalmatinskom prostoru u kojemu od davnina živi epska tradicija stiha i narodne priče. Tu je, dakle, oko sebe nalazio forme koje je narod stvarao i razvijao u usmenoj predaji, a samim tim i najbolje razumio. Svoju je *Pisnu* sastavio u narodnom desetercu blisku po jeziku i obliku istim onim pjesmama što ih je sam kudio Uostalom, *Pisna* je prvi primjer nabožne književnosti pisane samo u stihu, i to u stilu narodne poezije. Šitović je, doduše, pisao s namjerom da približi svoju poruku puku, ali je time ujedno potvrđivao koliko mu je taj jezik i izraz bio poznat i pravilan. On zna da mu deseterac nije uvijek pravilan, jednako kao ni narodu u usmenim pjesmama, i zato poučava čitatelja kako će postupati s onim njegovim desetercima gdje bi našao koji suvišni slog: »Tad s prva jednu silabu valja zgristi, to jest brzo reći i tako će dobro ostale silabe izići i otići« (str. 13).

Usmena književnost u *Pisni* potvrda je neodvojivosti pisca od vlastitog naroda i od narodne književne i općekulturne baštine. Kudeći kolo, igru, čaranja i gatanja, Šitović automatski govori i o izvedbenom kontekstu epskih i lascivnih narodnih pjesama, što je svojevrsno svjedočanstvo i podatak o pjesmama i učestalosti njihove izvedbe. Koristeći se usmenoknjiževnim postupkom u svojim stilskim potrebama, Šitović je primjenjivao utilitarni postupak, kojim se usmena književnost osporavala ako je moralno štetna, a isto tako i afirmirala primjerima koji su poučni. Izrazita orijentacija na deseteračko epsko pjesništvo i uopće protežiranje pojedinih usmenih vrsta, što ih je Šitović nagovijestio, postat će u 18. i 19. st. dominantom hrvatske književnosti. Kačićevsko-reljkovićevski deseterac ući će na otvorena vrata u 19. stoljeće da bi od Mažuranića ostao najraširenijim stihom stoljeća, kojim će pisati i Kranjčević, Matoš i Nazor.

Pisna, iako je doživjela samo jedno izdanje, nastavila je živjeti i djelovati u transformiranoj i savršenijoj formi do dana današnjega u Babićevoj *Pismi od pakla*[30] koju je tiskao u drugom izdanju *Cvita mirisa duhovnoga* (1736. god.) koji je doživio još šest izdanja. Na taj će način *Pisna* dati svoj veliki doprinos u proširenju temelja književne porabe pučke štokavštine u svim hrvatskim zemljama.

[28] *Hrvatsk aknjiževnost srednjega vijeka, Pet stoljeća hrvatske književnosti*, priredio Vjekoslav Štefanić, knj. 1, Zagreb 1969, str. 180.

[29] J. Kekez, *Prva hrvatska rečenica*, Zagreb, 1988, str. 164—165.

[30] Babićeva je pjesma mnogo kraća od Šitovićeve, ima svega 546 stihova od kojih je 254 preuzeo iz Šitovićeve *Pisne*. Iako je kod Babića sadržaj isti, on se ne drži Šitovićeva redoslijeda. Tako npr. u I. pogl. Šitovićeve strofe: 2, 3, 5, 8 ušle su u Babićevu pjesmu ovim redom: 5, 8, 3, 2. U II. pogl. Šitovićeve strofe: 12, 13, 18, 19, 20, 21, 37 fra Toma preuzimlje ovim redom: 20, 21, 12, 13, 18, 19, 37. Od Šitovićevih strofa Babić uzimlje više puta po 1, 2 i 3 stiha pa ih sriče s kojim drugim Šitovićevim stihom ili sa svojim novim. Ondje, gdje su kod Šitovića ritam i srok nepravilni, fra Toma to ispravlja.

ARSEN DUPLANČIĆ

Split

O HOSPICIJU SPLITSKIH ISUSOVACA U XVIII. STOLJEĆU I PORTRETIMA ARDELIJA DELLA BELLE

Povijest isusovaca u Splitu[1] neraskidivo je vezana uz Ardelija della Bellu, jer je upravo njegov dolazak bio presudan za osnivanje hospicija u ovom gradu. Od Ardelijeva dolaska 1703,[2] zauzimanjem splitskog nadbiskupa Stjepana Cosmija i makarskog biskupa Nikole Bijankovića,[3] možemo pratiti postepeni rast hospicija.

Zahvaljujući dozvoli biskupa Bijankovića, svoj prvi stan isusovci su našli u kući uz crkvu sv. Filipa Nerija.[4] Oporukom skradinskog biskupa Matije Ivaniševića, koji je umro 1720, isusovci su dobili kuću uz sjeverni zid Dioklecijanove palače i nju uredili za hospicij.[5] Naskoro, 25. XI. 1723, mletački je dužd odobrio isusovcima da nabave jednu malu kuću nasuprot onoj koju su posjedovali.[6] Na temelju te odluke sklopljen je 31. prosinca ugovor o kupovini

[1] Vrlo sumaran prikaz splitskog hospicija, s podacima o pojedinim misionarima, objavio je S. Dragičević, *Splitska kuća,* Vijesti, glasilo Društva sv. Ignacija, Zagreb, I/1934, br. 11, str. 63—67.

[2] Od 1704. do 1730. della Bella se istodobno javljao u šematizmu dubrovačkog kolegija, koji je pripadao rimskoj provinciji, i u šematizmu splitske misije, koja je pripadala mletačkoj provinciji. M. Vanino, *Ardelio della Bella, vjersko-prosvjetni radnik dalmatinske Hrvatske,* Zagreb, 1938, str. 5, pretiskano iz časopisa »Život«, br. 7 i 8/1937.

[3] G. L. Camelli, *Breve ragguaglio della vita del p. Ardelio della Bella...,* Modena, 1888, str. 13—16. J. Alačević, *Diario estratto da quello del padre Zuanne Cetinich raccoglitore delle notizie riguardanti l'arcivescovo Cupilli,* Annuario dalmatico, V, Zadar, 1890, str. 229. M. Vanino, *Lovro Camelli i njegova povijest pučkih misija u mletačkoj Dalmaciji 1703—1762,* Vrela i prinosi, 12, Sarajevo, 1941, str. 110, 111.

[4] M. Vanino, o. c. (3), str. 115.

[5] Isto, str. 116.

[6] Historijski arhiv u Zadru (dalje HAZd), spisi generalnog providura N. Erizza (1723—1726), knj. II, list 53. Spisi gen. prov. G. Gradeniga (1775—1778), fasc. II, poz. I, list 66, 73, 74. M. Vanino, o. c. (3), str. 116.

kuće.[7] Međutim, već idućeg dana njihov susjed majstor Bartul Ribarović[8] uložio je žalbu protiv ugovora zbog čega se razvio spor koji je trajao do 29. IX. 1724. kada je odlukom providura N. Erizza II. završio u korist isusovaca, a Ribarović je morao isplatiti nastale troškove.[9]

Odmah pošto je završio spor, Ribarović je 30. IX. 1724. zamijenio svoje kuće s braćom Radošem i Ivanom Krstiteljem Ivelijem i njihovim stricem Ivanom, tako da su Ivelijevi dobili dvije male kuće koje su bile jedna uz drugu, a nalazile su se zapadno od kuće isusovaca, sa sjevera su bile gradske zidine, a s juga ulica. Pri tom su Ivelijevi ostali dužni Ribaroviću 603 lire i 18 soldi.[10] Ivelijevi su 17. IV. 1725. kućice darovali isusovcima, ali uz obavezu da podmire dug. Isusovci su to prihvatili i sutradan isplatili navedenu sumu.[11] Te je godine i Ivan Petar Marchi darovao isusovcima dvije male kuće. Sve četiri zgrade trebalo je dosta popraviti, ali misija za to nije imala sredstava.[12]

Četiri godine poslije, Marijeta Acutis i njezini nasljednici darovali su 30. XI. 1729. isusovcima zemljište koje se nalazilo zapadno od njihove kuće.[13] Zbog toga zemljišta, koje je sa zapadne strane graničilo s kućom u vlasništvu splitskih franjevaca, a bila je iznajmljena Mihovilu Kragiću, izbio je spor s franjevcima. Naime, isusovci su namjeravali pregraditi svoju kuću i napraviti dvorište prema Kragićevoj kući čemu se on protivio. Spor je završen 11. VI. 1731. priznanjem prava isusovcima na dvorište koje će se napraviti.[14] Osim navedenog isusovci su 23. IV. 1759. za 25 zlatnih cekina kupili od Josipa Jeričevića zidanu kuću na dva kata pokrivenu crijepom u Širokoj ulici blizu Breče.[15]

Članovi Družbe Isusove, dakle, postepeno su zaokruživali svoj posjed uz sjeverni zid Dioklecijanove palače i započeli s uređivanjem i pregrađivanjem stečenih kuća. Već 1725. isusovci su istakli da one zahtijevaju velike popravke,[16] a 1727. tražili su da im se odobri otvaranje dvaju novih prozora na gradskim

[7] Spisi gen. prov. Gradeniga, o. c. (6), list 75, 94.

[8] Iz parnice se vidi da je dvorište dijelilo isusovačku od Ribarovićeve kuće.

[9] Vidi bilj. 7, list 77—87. Isusovce je zastupao odvjetnik dr. Jerolim Gaudenzio, a Ribarovića dr. Ivan Dumaneo.

[10] Vidi bilj. 7, list 88, 89, 92, 93. Kao vještaci u procjeni kućâ navedeni su Nikola Rosalem i Marko Ceresato — list 89v.

[11] Vidi bilj. 7, list 90—92v.

[12] M. Vanino, *Misijska izvješća XVII. i XVIII. vijeka,* Vrela i pninosi, 2, Sarajevo, 1933, str. 99.

[13] Vidi bilj. 7, list 95.

[14] Isto, list 37—40, 96—100. Tom prigodom svjedočili su majstori Mihovil dalla Croce i Dujam Gorda (?) — list 98.

[15] Isto, list 13, 118—120. D. Božić-Bužančić, *Prilog poznavanju stanovništva Splita u XVIII. stoljeću,* Građa i prilozi za povijest Dalmacije, 8, Split, 1974, str. 226. Kuća je graničila: na istoku s kućom kanonika Andrije Meneghettija i njegova brata, sa zapada s kućom dra Ivana Dominika Bajamontija, a sa sjevera i juga bile su ulice. Na planu Splita iz 1831. Calle larga nazivala se današnja Šubićeva ulica. A. Duplančić, *Nekoliko splitskih kuća u XVIII. stoljeću,* Kulturna baština, 17, Split, 1987, str. 50. Za položaj Breča vidi A. Duplančić, *Prilog poznavanju obrane Splita u XVII. i XVIII. stoljeću,* Vesnik Vojnog muzeja, 33, Beograd, 1989, str. 131.

[16] Vidi bilj. 12.

zidinama, tj. careve palače, a blizu onog koji je otvoren koju godinu prije. Budući da je to zasijecalo u pitanje obrane grada, vojni zapovjednik Antonio Scotti otišao je u hospicij, utvrdio postojeće stanje i izjavio da im se to može odobriti, jer od toga nema nikakve opasnosti, a već je bilo i mnogo prozora drugih vlasnika.[17]

Iduće godine došlo je do pokušaja da se isusovci smjeste u ženski benediktinski samostan sv. Marije de Taurello. Razmatrajući potrebu za osnivanjem kolegija ili rezidencije u kojoj bi moglo boraviti više isusovaca, uz dvojicu misionara koji su već djelovali, splitsko Veliko vijeće je na sjednici održanoj 11. IV. 1728. donijelo odluku da se, ako se isprazni samostan sv. Marije, u njega usele isusovci. Toj odluci usprotivi su se nadbiskup Ivan Krstitelj Laghi i redovnice sv. Marije. U nastalom sporu katedralni je kaptol na sjednici 17. travnja jednoglasno zaključio da bude ravnodušan i neutralan, ali je izrazio mišljenje da bi ustupanje samostana isusovcima bilo korisno ne samo u duhovnom pogledu nego i za odgoj mladeži.[18]

Sutradan je o ovom pitanju ponovno raspravljalo Veliko vijeće imajući pri tom u vidu da su u samostanu sv. Marije samo tri redovnice i da novih kandidatkinja nema, a da će se sve buduće moći smjestiti u samostan sv. Arnira. U skladu s tim Vijeće je zaključilo da se u samostan sv. Arnira ubuduće primaju samo zakonite kćeri plemića članova Velikog vijeća i da se od dužda zatraži odobrenje da, samostan sv. Marije (zajedno s crkvom, kućama i zemljištima), ako se isprazni, pripadne isusovcima. Ostale prihode trebalo je ujediniti s onima sv. Arnira, dok su grobnice u samostanu trebale ostati i dalje. Tim zaključcima Vijeće je potvrdilo odluku donesenu na sjednici 11. travnja.[19] Međutim, do ostvarenja nije došlo pa su isusovci i dalje ostali u kućama koje su posjedovali.

Uredivši u potpunosti jednu od spomenutih kuća, isusovci su u nju prešli 1733.[20] Druga je kuća bila u veoma lošem stanju pa je 1760. pregrađena.[21] O tome je čula i mletačka vlada, pa je 20. II. 1762. zatražila obavijest od generalnog providura koji je 28. travnja podnio opširan izvještaj o splitskim isusovcima te, između ostalog, javio da nadogradnja ne nadvisuje gradske zidine.[22] Vjerojatno su u vezi s tim 18. travnja majstori Ivan Erceg (capo mistro), Matija Ergovac i Mihovil M... (prezime nečitljivo) izjavili da su oni kuću djelomično popravili, da su dva zida bila u lošem stanju i da je dio zida bio oštećen od vatre. Zid prema ulici bio je djelomično loš i bez temelja pa je obnovljen.

[17] Vidi bilj. 7, list 101.

[18] *Esame del Memoriale, che fù presentato contro i P. P. Gesuiti l'anno 1743,* rukopis u Naučnoj biblioteci u Zadru, sign. MS 120, list 3, 11; I. Ostojić, *Metropolitanski kaptol u Splitu,* Zagreb, 1975, str. 149, 150.

[19] Esame..., o. c. (18), list 9, 10.

[20] M. Vanino, o. c. (3), str. 116. Prema izvještaju providura G. Boldùa od 26. II. 1745. kuća u kojoj su stanovali bila je široka 16 lakata i isto toliko duga. Imala je i malo dvorište. Esame..., o. c. (18), list 8.

[21] A. Duplančić, *Popisi državnih zgrada u Splitu iz god. 1789. i 1804,* Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 13, Zagreb, 1987, str. 172.

[22] HAZd, spisi gen. prov. F. Dieda (1760—1762), knji. I, list 363v, 364.

Pritom kuća je sužena, a proširena ulica za oko lakat u širinu i 10 ili 12 lakata u dužinu. Zid koji dodiruje gradske bedeme nije povećan.[23]

Na temelju spomenutog izvještaja providura Dieda vlada je 24. VII. 1762. odlučila da dio kuće služi isusovcima za stanovanje, a dio za neku drugu nabožnu svrhu koju će predložiti providur. Što se kapele tiče, o čemu niže, ona mora služiti samo za kućnu upotrebu isusovcima jer oni, prema svome pozivu, ne mogu imati stalno boravište ni u Splitu ni u Dalmaciji.[24] O vladinoj odluci providur je obavijestio isusovce i o tome 19. kolovoza pisao u Veneciju predloživši da se dio kuće upotrijebi za bolnicu za siromašne ili za neku drugu nabožnu svrhu u službi kaptola, a prema nahođenju Senata.[25] U skladu s tim vlada je 2. rujna odlučila da se dio kuće upotrijebi za bolnicu.[26] Iako se u ovim dokumentima govori o dijelu kuće, riječ je o cijeloj zgradi jer se u kasnijim spisima spominje samo jedna kuća kao vlasništvo isusovaca, tj. kuća u kojoj su stanovali.[27]

Kako je hospicij izgledao 1773. znamo iz njegova inventara i procjene konstruktivnih dijelova koji su sastavljeni u trenutku ukidanja Družbe. Kuća se sastojala od kapele, velikog predsoblja zvanog portego, sobe, druge sobe zvane garderoba i hodnika. Na drugom katu bile su tri sobe i manji portego. Na trećem katu ili potkrovlju nalazila se kuhinja, tri ostave i blagovaonica. Kuća je bila pokrivena crijepom. Imala je dva zidna umivaonika,[28] kamena i drvena stubišta, zidne ormare, na drugom katu bio je pod od pločica, u dvorištu se nalazila cisterna dok nivo higijene pokazuje da su bila dva nužnika. Procjenu je 16. XI. 1773. izvršio već spomenuti majstor Ivan Ergovac na iznos od 21.030,6 lira.[29]

Popis predmeta u hospiciju sastavio je 8. X. 1773. Antonio Paolo Rivi. Iz inventara se vidi da je kuća bila udobna i da je opremljenošću odgovarala drugim splitskim kućama osamnaestoga stoljeća. Budući da je taj popis objavljen na drugom mjestu,[30] nećemo se na njemu zadržavati. Kao posebna cjelina u kući je popisana biblioteka s oko 340 naslova. Bila je to pretežno crkvena literatura, a u njoj je bilo i knjiga na hrvatskom jeziku.[31]

[23] Vidi bilj. 7, list 72. Na poleđini je zabilješka: »Fede de Mistri, che lavoravano nella Fabrica dell'antico Ospizio«. Godine 1789. kuću je trebalo temeljito obnoviti izuzevši zidove koji su bili novi. A. Duplančić, o. c. (21), str. 161, 162, 171, 172.

[24] Vidi bilj. 7, list 56.

[25] Vidi bilj. 22. list 383v—384.

[26] Vidi bilj. 7, list 57.

[27] Isto, list 27, 34, 55. A. Duplančić, o. c. (21), str. 158, 168.

[28] O kamenim zidnim umivaonicima u Splitu vidi C. Fisković, *Prilog renesansnom kiparstvu u Splitu,* Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 25, Split, 1985, str. 101—104.

[29] Vidi bilj. 7, list 34, 35.

[30] A. Duplančić, *Inventar kuće splitskih isusovaca iz druge polovice 18. stoljeća,* Croatica christiana periodica, 21, Zagreb, 1988, str. 169—172. U tiskanju potkrale su se tri veće pogreške. Na str. 167, reci 17 i 18 odozdo — mjesto »obje kuće date su« treba pisati jedna kuća dana je; na str. 170, redak 20 odozdo — mjesto »di Tola« treba pisati di Borra; na str. 172, redak 18 odozgo — mjesto »Caneva« treba pisati Canevin.

[31] A. Duplančić, o. c. (30), str. 127. S obzirom na dužinu popisa i posebnu obradu koju on zahtijeva taj inventar ću objaviti naknadno.

Za razliku od drugih redova isusovci u Splitu nisu imali svoju crkvu. Od 1717. u nekoliko navrata oni su pokušali dobiti dozvolu za gradnju, ali bez uspjeha.[32] Za svoje potrebe koristili su se crkvom sv. Filipa Nerija,[33] a kaptol im je 1743. dozvolio da se služe crkvom Gospe od Dobrića. Na sjednici održanoj 13. VIII. 1743. kanonici su raspravljali o mogućnosti ustupanja crkve isusovcima. Njihovoj molbi, koju je iznio primicerij Mate Bogetić, opro se kanonik Ivan Matijević pa je sjednica nastavljena idućeg dana. Na njoj je pročitana molba isusovaca, koju je potpisao Lovro Camelli, da im se ustupi crkva, dakako uz uvjet da kaptolu ostanu njegova prava. Nakon toga kanonici su se složili da isusovci od mjerodavnih vlasti zatraže crkvu Gospe od Dobrića.[34]

Međutim, poslije su se toj odluci usprotivila petorica kanonika. U nastaloj situaciji zatraženo je mišljenje splitskih samostana, ali su i oni bili na strani isusovaca. Tako je gvardijan franjevačkog samostana Gospe od zdravlja Franjo Gulješinović izjavio 27. kolovoza da njegov samostan nije protiv zaključka kaptola od 14. kolovoza. Dva dana poslije, tj. 29. kolovoza, istu izjavu dao je Vinko Tommaseo, gvardijan drugog franjevačkog samostana na Poljudu.[35] Unatoč tome isusovci nisu dobili spomenutu crkvu pa su se i dalje koristili drugim crkvama.[36]

Što se tiče nastojanja da se riješi ovaj problem, treba spomenuti akciju koju je 1756. pokrenuo nadbiskup Pacifik Bizza. On je predložio generalnom providuru F. Grimaniju da se jedna od dvije kuće koje su isusovci posjedovali pretvori u kapelu, ali je mletački Senat 16. IX. 1756. odbio i taj prijedlog.[37]

Iako im nije bilo omogućeno da imaju svoju crkvu, isusovci su ipak u hospiciju stalno imali prostoriju koja im je služila za kućnu kapelu.[38] U njoj su 26. XII. 1756. postavili kustodiju sa svetim sakramentom za što im je dozvolu još prije četiri godine izdao njihov general Visconti.[39] Očito, do toga je došlo zato što je Senat odbio da se jedna od kuća preuredi u crkvu. U vrijeme ukidanja Družbe 1773. kapela je imala drveni oltar s Gospinom ikonom i bila je opremljena crkvenim priborom i ruhom potrebnim za bogoslužje.[40]

Novčana sredstva kojima su isusovci u početku raspolagali nisu bila osobito velika, pogotovo ako se uzme u obzir široko dalmatinsko područje koje su oni pokrivali. Zato je mletačka vlada 28. IV. 1714. odlučila da im generalni providur može dati potrebna sredstva, ako to ne budu mogli biskupi.[41] Međutim, vlada je već 5. IX. 1716. odredila godišnju pomoć od 100 dukata za svakog

[32] M. Vanino, o. c. (3), str. 92.

[33] J. Alačević, o. c. (3), str. 214. passim.

[34] Kaptolski arhiv u Splitu, br. 10, list 148, 149; I. Ostojić, o. c. (18), str. 149.

[35] Esame..., o. c. (18), list 4, 5, 11—13.

[36] M. Vanino, o. c. (3), str. 107.

[37] Vidi bilj. 22, list 363, 383. M. Vanino, o. c. (3), str. 91, 92, 105, 108.

[38] M. Vanino, o. c. (3), str. 121. Prema izvještaju providura Dieda iz 1762. kapela je bila duga 11 stopa i 5 unča, a široka 10 stopa i 10 unča. Vidi bilj. 22, list 362v.

[39] Isto, list 363.

[40] A. Duplančić, o. c. (30), str. 169.

[41] Vidi bilj. 7, list 67. M. Vanino, o. c. (3), str. 114, 115, 125.

misionara koju će dobivati preko zadarskog nadbiskupa.[42] Nekoliko godina poslije, 4. III. 1723. vlada je povećala pomoć svakom misionaru za 50 dukata.[43] No, ni to nije bilo dovoljno pa su im njihovi generali povremeno slali novac. Tako je general Tamburini 1718. poslao 30 škuda, a 1729. podmirio je trošak za budilicu koju je za misije dao napraviti otac Camelli. General F. Retz poslao je pomoć 1731. i ponovno 1735, kada je poslao 50 škuda.[44]

Važan izvor prihoda isusovcima je namijenio Francesco Annichini. Svojom oporukom od 27. XI. 1721. on je isusovcima u Veneciji ostavio kapital od 2.000 dukata uz uvjet da se misionarima u Dalmaciji isplaćuje godišnji prihod od 80 dukata.[45] Drugi važni izvor bila je ostavština splitskog nadbiskupa Pacifika Bizze. U svom kodicilu sastavljenu 11. III. 1756. on je isusovcima namijenio dva kapitala koja je on imao kod Jurja Loija u Rijeci i Federika Paitonija u Trogiru.[46] Loi je od nadbiskupa uzeo iznos od 880 dukata obavezavši se 4. X. 1752. da će mu isplaćivati kamate od 6% godišnje.[47] Dio tog novca u iznosu od 240 cekina prešao je 9. II. 1765. u ruke Augustina Buzzija iz Rijeke uz kamate od 5%,[48] dok je dio Bizzine ostavštine u iznosu od 60 cekina i kamate od 6% preuzeo 17. IX. 1764. Aleksandar Martinis Marchi iz Splita.[49] Istu obavezu preuzeo je 1. 1. 1760. i Paitoni za iznos od 400 cekina,[50] ali je taj novac 1771. prešao u ruke braće Dominis iz Raba.[51]

U vrijeme ukidanja Družbe isusovci su imali dva kapitala u Veneciji Jedan u iznosu od 610 dukata bio je uložen u proizvodnju tkanina. Polovica kapitala pripadala je dalmatinskoj misiji, a polovica misiji u Tineu. Prihod od 3,5% isplaćivao je Antonio Costa.[52] Drugi kapital bio je uložen u državnu kovnicu novca.[53] Što je sve bilo s navedenim kapitalima pošto je Družba ukinuta nije važno za povijest splitske misije, pa se na tome nećemo zadržavati.

Osim kućâ i ostavština u novcu isusovci su stekli i tri vinograda na području Škripa na Braču. Jedan je bio na zemljištu koje je pripadalo toj župi, a nalazio se na položaju zvanom Polje. Drugi je bio na zemljištu Bratovštine Sv. Duha, a treći na zemljištu opata Jerolima Cerinea. Taj vinograd Cerineo im je darovao 1753, ali uz uvjet da ga, ako dođe do prodaje, prvo ponude njegovu bratu

[42] Vidi bilj. 7, list 68; M. Vanino, o. c. (3), str. 115, 125.

[43] HAZd, spisi gen. prov. M. A. Dieda (1721—1723), knj. I, list 256; M. Vanino, o. c. (3), str. 105, 115, 125.

[44] M. Vanino, o. c., (3), str. 93, 96.

[45] Vidi bilj. 7, list 27, 102—104. Vidi bilj. 22, list 365, 366. M. Vanino, o. c. (3), str. 105.

[46] Vidi bilj. 7, list 59, 102. Svoj pektoral s krizolitima Bizza je ostavio relikijaru sv. Dujma: »Lascio la mia croce pectorale di qristoliti, per che sia messo al busto di S. Doimo.« — Isto, list 58v.

[47] Isto, list 108—110.

[48] Isto, list 27, 32, 45v, 111—117.

[49] Isto, list 27, 45v.

[50] Isto, list 27, 49, 105, 137.

[51] Isto, list 5, 6, 8—10, 32, 121—144, i tu se vidi zaplet s tim novcem. HAZd, spisi gen. prov. A. Dieda (1790—1792), fasc. II, poz. I, list 81.

[52] Vidi bilj. 7, list 27c, 45v.

[53] Isto, list 45v.

ili njegovim muškim nasljednicima. Dvije godine poslije, 3. III. 1755, isusovci su ga prodali Jerolimovu bratu Antunu.[54] Procjenu ovih vinograda obavili su 25. XI. 1773. majstor Bartul Guerieri i Juraj Jakšić. Prema njihovu izvještaju prvi je vinograd imao 19 vretena, a svako je vreteno vrijedilo 40 lira. Tu je bilo i 55 maslina (po 6 lira svaka) i drugih voćaka procijenjenih na 15 lira. Drugo zemljište je imalo 7 vretena i pola osmine, a svako vreteno je vrijedilo 45 lira. Na njemu su bile i 44 masline (po 9 lira svaka) te smokve vrijedne 30 lira. Treće zemljište imalo je 19 vretena, a svako vreteno vrijedilo je 40 lira. Bilo je zasađeno i s 10 malih maslina (po 3 lire svaka) i 65 velikih (po 12 lira svaka) te s drugim voćkama procijenjenim na 80 lira. U procjenu ovih vinograda nije uračunana vrijednost zemljišta.[55]

Na splitskom području isusovci nisu imali zemlje. Margarita Laus dala im je dva dijela kolonatskih prava na dva zemljišta na splitskom području, ali su ih isusovci 21. I. 1743. ustupili majstoru Petru Bilinića kao njezinu nasljedniku.[56]

U splitskom hospiciju uglavnom su bila dvojica misionara, a tek povremeno tri ili četiri. Budući da je della Bella bio star i bolestan, broj je povećan na tri, odnosno četiri,[57] a nakon smrti oca A. Castellanija 1741. zaključeno je da se i dalje zadrži treći isusovac da bi mogao učiti hrvatski jezik.[58] To i visoke godine oca Camellija bili su povod da je 1750. u rezidenciju došao N. Volpini. Kao zamjena za isusovca F. Sekulića, koji je pri svršetku travnja otputovao u Ankonu, došao je 28. X. 1761. B. Bettera tako da su 1762. u hospiciju bila trojica misionara: Camelli, Volpini i Bettera. Camelli, najstariji među njima, imao je od 1736. naslov prokuratora i administratora.[59] U vrijeme ukidanja Družbe 1773. u hospiciju su bili Volpini i A. Soldi.[60]

Zalaganjem nadbiskupa Cosmija u Splitu je 1700. otvoreno sjemenište. Vođenje te ustanove Cosmi je namjeravao povjeriti isusovcima[61] pa se preko Jurja Jurjevića (Georgiceo), arhiprezbitera hrvatske crkve sv. Jerolima u Rimu, obratio generalnom vikaru Družbe Tirsu Gonzalesu s molbom da isusovci preuzmu sjemenište. O toj stvari pisao je Gonzalesu 6. IX. 1706, tada generalu, ali i ovaj put bez uspjeha jer je on odbio taj prijedlog.[62] Splitsko Veliko

[54] Isto, list 17, 27v, 42, 145, 148, 150. Vidi bilj. 22, list 366v, 367; M. Vanino, o. c. (3), str. 105.

[55] Vidi bilj. 7, list 42.

[56] Vidi bilj. 22, list 366v. Majstor Petar Bilinić zabilježen je kao svjedok prigodom sklapanja dogovora između isusovaca i splitskih franjevaca 11. X. 1730. — vidi bilj. 7, list 96. On je izradio nacrte i vodio radove gradnje crkve Gospe od Karmela u Omišu koja je počela 1741. J. A. Soldo, *Franjevačka provincija presvetog Otkupitelja*, Split, 1979, str. 147.

[57] Vidi bilj. 22, list 364. M. Vanino, o. c. (3), str. 96, 121.

[58] Esame..., o. c. (18), list 2, 8.

[59] Vidi bilj. 22, list 364v, 365. O pojedinim isusovcima vidi M. Vanino, o. c. (3), str. 89—91, 94, 95.

[60] Vidi bilj. 7, list 7—11. Soldijevo prezime zabilježeno je i u obliku Soldo.

[61] Kada je 1581. nadbiskup Foconi otvorio sjemenište, nastojao je da u Split dođu isusovci kojima bi povjerio upravu i nastavu u sjemeništu. U tome, međutim, nije uspio. I. Ostojić, *Nadbiskupsko sjemenište u Splitu (1700—1970)*, Split, 1971, str. 10, 130.

[62] Esame..., o. c. (18), list 8. M. Vanino, o. c. (3), str. 101.

vijeće također je podržalo zamisao da isusovci dođu u sjemenište. Na sjednici održanoj 25. I. 1720. zaključeno je da predstavnik komune ode duždu i podnese molbu da se isusovcima povjeri uprava sjemeništa, a nakon toga da se molba podastre papi. Također je određeno da suci komune potaknu kaptol na isti zaključak. Oni su, vjerojatno, to uradili jer su kanonici na sjednici 30. siječnja razmatrali prijedlog Velikog vijeća i donijeli istu odluku.[63]

I nadbiskup Antun Kačić pokušao je predati sjemenište isusovcima. Zato se 1733. obratio generalu Retzu i u dogovoru s njim poduzeo odgovarajuće korake u Veneciji i Rimu. Međutim, Kačićev naum doživio je neuspjeh jer su mu se kanonici snažno suprotstavili. Na kaptolskoj sjednici 18. I. 1735. zaključeno je da bi uzdržavanje isusovaca bilo skupo i da bi još više osiromašilo katedralu i njezine svećenike. Osim toga, kanonici su bili ojađeni na nadbiskupa jer je cijelu akciju pokrenuo mimo njihova znanja. O ovom pitanju kaptol je ponovno raspravljao 4. II. 1737, ali je i tada odbio Kačićev prijedlog.[64]

Sukob oko sjemeništa, zatim već spomenuti sporovi oko samostana sv. Marije i crkve Gospe od Dobrića, a sigurno i drugi osobni interesi i suprotnosti rezultirali su pritužbom na isusovce. Nju je, u svoje ime i još četvorice kanonika, 20. XI. 1743. podnio duždu kanonik Petar Kovačić. U »memorijalu« se isusovcima prigovara da su povećali broj, da žele osnovati kolegij, da su htjeli doći na čelo sjemeništa, da su se htjeli smjestiti u samostan sv. Marije, da su usprkos protivljenjima dobili na korištenje crkvu Gospe od Dobrića, da je u Splitu malo stanovnika, a mnogo svećenika pa boravak isusovaca u gradu umanjuje prihode drugih crkvenih osoba.[65] Na kakav je odjek naišla ova predstavka nije za sada poznato, ali je očito da nije bitno utjecala na daljnje djelovanje i rad splitskog hospicija. Neki nepoznati autor 1756.[66] potanko je analizirao spomenutu pritužbu i opovrgnuo njezine navode, a kao dokaz dao je prijepise raznih dokumenata. On je bio sklon isusovcima i zato je osudio napadaje na njih, a posebno pokretača kanonika Kovačića i kanonika Antu Krcatovića[67] koji mu se pridružio.

Razvoj splitske isusovačke rezidencije[68] prekinuo je akt o ukidanju Družbe koji je 21. VII. 1773. izdao papa Klement XIV. Na temelju toga mletački Senat je 29. IX. 1773. naredio raspuštanje isusovaca i donio uputu kako to treba provesti.[69] Aggionto sopra monasteri 6. listopada obavijestio je o tome generalnog providura u Dalmaciji naglasivši postupak s isusovačkom imovinom,[70] a on je o tome 26. listopada pisao splitskom knezu i kapetanu.[71] Prema uputama iz Venecije ukidanje hospicija trebali su obaviti gradski knez i nadbiskup. Oni su, uz pratnju svojih službenika, trebali zajedno otići u hospicij, ali bez ikakve pompe i ceremonija koje bi mogle izazvati pometnju. Prisutnim isusovcima nadbiskup je trebao pročitati papin breve od 21. srpnja s odlukama dodanim od mletačkih vlasti s obzirom na to da se radilo o području pod vlašću Venecije, a knez im je trebao pročitati naredbu Senata od 29. rujna. U roku od osam dana isusovci su morali skinuti svoj habit i obući odjeću svjetovnih svećenika za nabavu koje im je vlada odredila iznos od 80 dukata za svakog misionara i 60 dukata za svakog laika. Osim toga, vlada im je namijenila i po 40 dukata[72] za uzdržavanje dok se to pitanje konačno ne riješi. Primitak novca isusovci su morali potvrditi pismeno. Isusovcima je, nadalje, naređeno da u stanovitom roku, ali ne previše dugom, moraju napustiti kuću u kojoj su stanovali. U duhovnom pogledu bit će podložni biskupu mjesta u kojem budu stanovali.

U uputi iz Venecije slijede podaci o imovini splitskog hospicija, o čemu je već bilo govora. Pokretni inventar trebalo je popisati jer je određen za prodaju. Izuzete su bile posebne privatne stvari isusovaca koje su im ostavljene na raspolaganje. Da ne bi bili ukradeni, predmete namijenjene za prodaju trebalo je dobro zaključati na sigurnom mjestu u hospiciju.[73]

Iz korištenih se dokumenata ne vidi kada je, prema spomenutim naredbama, izvršen čin ukidanja splitske rezidencije, ali se zbio prije 7. XI. 1773. jer je toga dana gradski knez Z. F. Pasqualigo pismom obavijestio generalnog providura da je izvršio njegov nalog od 26. listopada.[74] Opširan izvještaj poslao je providur u Veneciju 10. prosinca.[75]

Isusovačka imovina bila je popisana već 8. X. 1773, a 4. studenoga G. B. Pasqualigo, službenik splitske fiskalne komore, kontrolirao je stanje prema tim popisima i utvrdio da je sve u redu.[76] Tada su isusovci zatražili da im se za njihovu pobožnost dadu dvije slike. Jedna je prikazivala Gospu, a druga sv. Alojzija i vrijedile su tri cekina. To im je odobreno, ali uz uvjet da se s tim složi i vlada u Veneciji.[77] Stvari su zatim spremljene i zaključane. Na početku 1774, tj. 6. siječnja, splitski knez poslao je providuru procjenu stvari koje su se imale prodati,[78] a 31. siječnja javio mu je da je dana dozvola za prodaju. Što se kuće tiče, kaže, da ni nakon trećeg oglašavanja nije došla niti jedna ponuda. Pojavio se, međutim, prigovor Ivana Mollera u vezi s dvorištem koje se nalazilo uz kuću.[79] Kako se dalje razvijala prodaja iz spisa se ne vidi, ali je 16. X. 1774. providur poslao aggiuntu sopra monasteri iznos od 233 talira i 6,18 lira koji je preostao nakon podmirenja određenih troškova.[80]

63 Esame..., o. c. (18), list 8, 9. Prigodom glasovanja 13 kanonika je glasovalo za, a 5 protiv.

64 Kaptolski arhiv u Splitu, br. 10, list 89, 90, 105, 106. M. Vanino, o. c. (3), str. 99—101. I. Ostojić, o. c. (18), 149. M. Vulić, *Antun Kačić i njegovo »Boggoslovje dilloredno« (1729)*, Rim, 1974, str. 38—40.

65 Esame..., o. c. (18), list 1—13.

66 Isto, list 2.

67 O njima vidi I. Ostojić, o. c. (18), str. 287, 294.

68 U šematizmima mletačke provincije splitski hospicij posljednji put se spominje 1771. pa je Vanino mislio da ga je Družba te godine ukinula. M. Vanino, o. c. (2), str. 13. Isti, o. c. (3), str. 88, 95.

69 Vidi bilj. 7, list 43, 44, 50.

70 Isto, list 45, 49.

71 Isto, list 4, 65.

72 Novac je iz Venecije stigao u Zadar 19. X. 1773. — Isto, list 3.

73 Vidi bilj. 70.

74 Vidi bilj. 7, list 18, 53.

75 Isto, list 28—33.

76 A. Duplančić, o. c. (30), str. 169, 172.

77 Vidi bilj. 7, list 31.

87 Isto, list 52.

79 Isto, list 15, 61. O tom dvorištu list 16, 146—149.

80 Isto, list 63.

Na temelju primljenih izvještaja aggiunto je 12. XII. 1774. pisao providuru da treba organizirati prodaju stvari jer je velik dio ostao neprodan. Crkvene predmete, srebrnariju i knjige trebalo je pohraniti u zapečaćene sanduke i brodom poslati u aggiuntov ured uz posebnu pažnju vlasnika broda.[81] Kako treba otpremiti stvari u Veneciju providur je 14. I. 1775. javio splitskom knezu.[82] On je izvršio nalog pa je 19. srpnja aggiunto javio providuru da su »ovih dana« sanduci stigli u Veneciju.[83] S tim datumom ujedno prestajemo pratiti sudbinu imovine splitskih isusovaca jer u spisima o tome dalje nema podataka. Nesumnjiva je šteta da o njihovim stvarima ne znamo više i da su raspršene, a time naša baština osiromašena.

Iako je isusovačka kuća bila namijenjena prodaji, ona je već iduće godine iznajmljena. Pelegrinu Pasqualigu dana je na korištenje 9. IV. 1774. na rok od pet godina uz najamninu od 12 cekina, a na temelju njegove ponude od 2. travnja i pisma splitskoga kneza od 7. travnja.[84] O tome je 9. travnja providur obavijestio aggiunta koji je 4. lipnja dozvolio da se kuća iznajmi.[85] Na temelju toga 30. lipnja sklopljen je ugovor s Pasqualigom, koji je počeo vrijediti 1. VII. 1774.[86] Sljedeći poznati korisnik isusovačke kuće bio je Dominik Allegretti, čiju je ponudu za najam providur prihvatio 29. VI. 1782.[87]

Završavajući ovaj prikaz o isusovačkom hospiciju u XVIII. st., spomenut ću na kraju aggiuntovo pismo providuru od 4. III. 1790. kojim je tražio podatke o isusovcima, tj. o njihovim primanjima bez obzira u kakvoj se službi nalaze. Na žalost, odgovor providura nije priložen tom pismu.[88]

Nakon obnove Druže Isusove 1814. konstitucijama pape Pija VII. isusovci su se vratili u naše krajeve. U Split su ponovno došli na početku siječnja 1879,[89] i to iz Dubrovnika, a na poziv tadašnjeg splitskog biskupa Marka Kalogjere. On im je za stanovanje ustupio nekoliko soba u staroj biskupskoj palači i tu su isusovci proveli četiri godine. Nakon toga smjestili su se u kući filipinaca dok nisu podigli novu zgradu[90] u kojoj i danas imaju rezidenciju. Njezina gradnja započela je 1891,[91] kolaudirana je 1892,[92] a u lipnju iduće

[81] Isto, list 152.

[82] Isto, list 153.

[83] Isto, list 151.

[84] Isto, list 14, 62.

[85] Isto, list 46, 62v.

[86] Isto, list 47, 48, 64. HAZd, spisi gen. prov. G. da Riva (1772—1774), knj. II, list 379v, 380.

[87] HAZd, spisi gen. prov. P. Boldùa (1781—1783), knj. IV, list 57v.

[88] HAZd, spisi gen. prov. A. Dieda (1790—1792), fasc. II, poz. I, list 6—6/2.

[89] A. M. D. G., *Breve storia della Provincia veneta della Compagnia di Gesù dalle sue origini fino ai giorni nostri (1814—1914)*, Venezia, 1914, str. 319. U šematizmu splitske biskupije piše da je to bilo na početku lipnja 1879. *Status personalis et localis dioecesis Spalatensis et Makarskensis* (dalje Status) *pro anno Domini 1898*, Split, 1898, str. 120.

[90] Status..., o. c. (89). Nadbiskupski arhiv u Splitu, S-M, poz. 283 — isusovci 1881—1897, »Blagopokojni Biskup Marko Kalogjera u odnošajim s MM. PP. Ocim Isusovcim«, pismo A. M. Ayale od 1. II. 1883.

[91] A. M. D. G., o. c. (89), str. 393.

[92] C. Fisković, *O graditeljima Josipu Sladi i Emiliju Vecchiettiju u Splitu*, Kulturna baština, 17, Split, 1987, str. 59, 60. Isti, *Arhitekt Josip Slade*, Trogir, 1987, str. 34, 44.

godine isusovci su se u nju uselili.[93] Naskoro su u kući uredili kapelu koja je svečano posvećena 20. VI. 1895.[94]

Prva trojica isusovaca koji su došli u Split 1879. bili su Antun Marija Ayala, Josip Lombardini i Juraj Jeramaz.[95] Da bi mogli postojati kao samostan, Ayala se 22. X. 1881. obratio biskupu Kalogjeri s molbom da vlada u Zadru izda zakonsko odobrenje.[96] Zbog toga je Namjesništvo 29. XI. 1881. zatražilo podatke o troškovima nužnim za uzdržavanje rezidencije. I splitsko Općinsko upraviteljstvo pitalo je 13. XI. 1882. za potrebna sredstva, tj. koliko će biti isusovaca, koliko će novaca trebati za njihovo uzdržavanje i najamninu za stambene prostorije. Za prihode i rashode kuće pitalo je i Kotarsko poglavarstvo 13. I. 1883. Dopisom od 1. II. 1883. Ayala je odgovorio da njihova sredstva čine milodari sakupljeni za vrijeme misâ i prihodi od propovijedi, da su veći dio godine izvan Splita i da sredstva tada osiguravaju oni koji ih pozovu u misije. Osim toga, njihov se provincijal obavezao da će im pružiti pomoć ako bude potrebno. Konačno, poslije nekoliko godina prepiske namjesnik Dragutin Blažeković dopisom br. 4730/III od 6. III. 1887. javio je biskupu Kalogjeri da se daje zakonsko odobrenje za postojanje rezidencije,[97] ali uz uvjet da iz toga ne proistječe nikakvo pravo na državna zemljišta, da broj isusovaca i ubuduće ostaje ograničen na četiri[98] i da njihova kuća može služiti samo za misije.

U dokumentima koji su najviše poslužili za ovaj prilog o splitskim isusovcima nema, na žalost, podataka o Ardeliju della Belli. On je spomenut samo nekoliko puta kada je zastupao rezidenciju u sastavljanju kupoprodajnih ugovora, donacija i prigodom sudskih sporova u vezi s kućom.[99] O njemu nema

[93] Status..., o. c. (89).

[94] List biskupije splitske i makarske, 7, Split, 1895, str. 56. U splitskim šematizmima kapela je prvi put spomenuta 1896. Status... 1896, Split, 1896, str. 58.

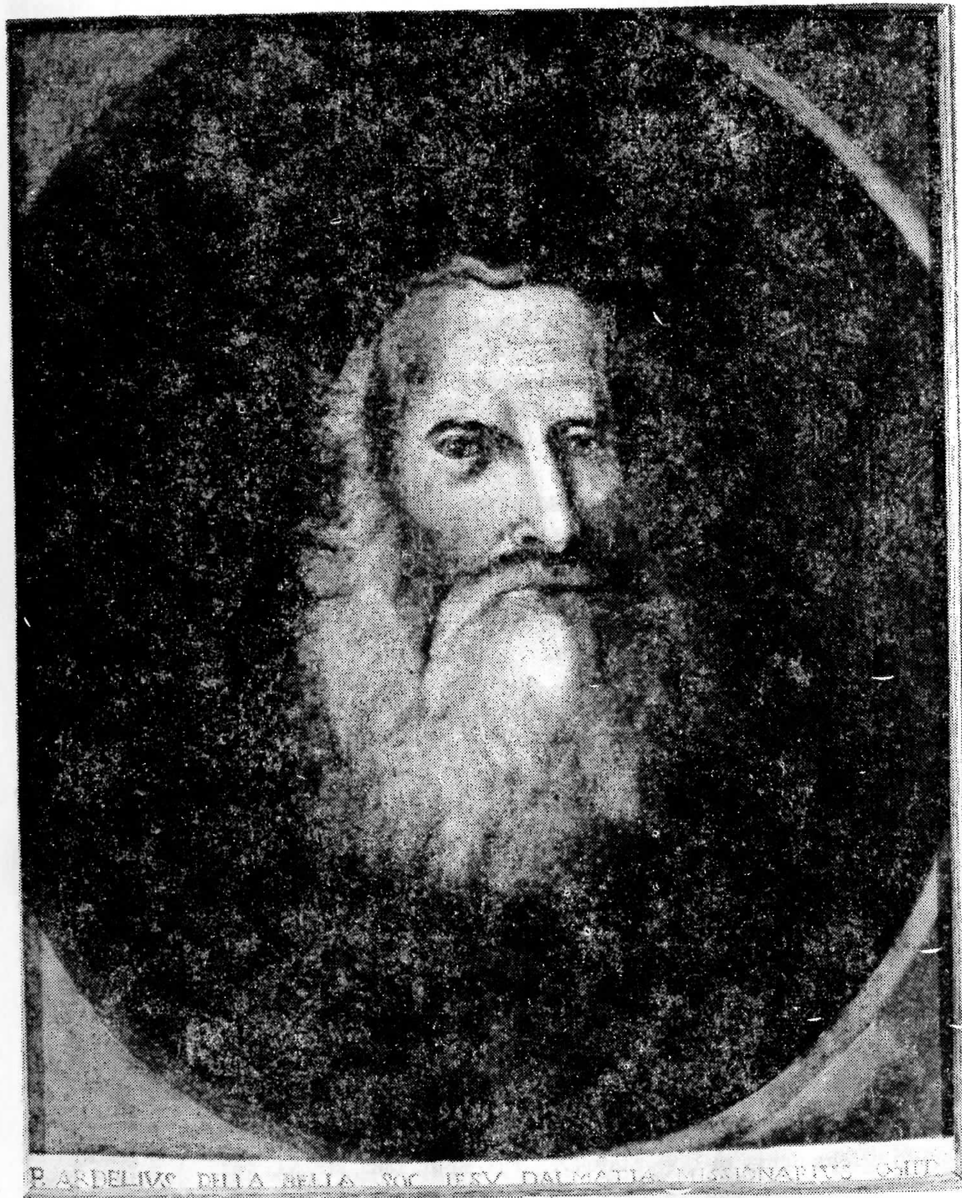
[95] Kao što je rečeno, oni su prije toga bili u Dubrovniku, pa ih zato više nema u šematizmima dubrovačke biskupije. Schematismus cleri dioecesis Ragusinae pro anno 1879, Venetiis, 1879, str. 21. Ayala je rođen 24. VII. 1818. u Mineu na Siciliji, a umro je u Splitu 14. XII. 1887. (Status...1885, Split, 1885, str. 69. *Otac Antun Marija Ayala*, List biskupije splitske i makarske, 1, Split, 1888, str. 9, 10. *Il padre Ayala*, La difesa, Split, 15. XII. 1887, god. IV, br. 99, str. 3. E. Palanović, *Ayala Antun Marija*, Hrvatski biografski leksikon, 1, Zagreb 1983, str. 281). Lombardini je rođen 18. XII. 1827. u Parmi, a umro je u Splitu 7. III. 1906. (Status... 1885, Split, 1885, str. 74. Catalogus Provinciae Venetae Societatis Iesu invente anno 1907, Scordae, 1907, str. 62. List biskupije splitske i makarske, 4, Split, 1906, str. 32). Jeramaz je rođen u Metkoviću 11. IV. 1836, u Splitu je bio do 1898. kada je otišao ponovno u Dubrovnik, a umro je u Zagrebu 30. VII. 1917. (Status... 1885, Split, 1885, str. 73. Catalogus Provinciae Venetae Societatis Iesu invente anno 1899, Scordae, 1899, str. 33. *O. Juraj Jeramaz D. I.*, Dan, Split, 2. VIII. 1917, god. XV, br. 31, str. 6).

[96] Ovaj i svi daljnji spisi čuvaju se u Nadbiskupskom arhivu u Splitu, sign. S-M. poz. 283 — isusovci 1881—1897.

[97] Kao »Domus missionis Slavicae Societatis Jesu« rezidencija je prvi put spomenuta u šematizmu za 1885. Status... 1885, Split, 1885, str. 53.

[98] Od 1882. broj članova misije povećan je na četiri.

[99] Vidi bilj. 7, list 75 — 31. XII. 1723, 66 — 1. I. 1724, 80 — 14. I. 1724, 90 — 17. IV. 1725, 95 — 30. XI. 1729, 96 — 11. X. 1730, 98 — 11. VI. 1731. U svim tim spisima njegovo prezime zabilježeno je u obliku dalla Bella kao i u osmrtnici — vidi bilj. 104. U njegovu »Dizionariju« i »Razgovorima« tiskano je u obliku della Bella.

M. Luposignoli (?), Portret Ardelija Della Belle (foto Ž. Bačić)

Della Bellin portret koji je u Rimu izradio G. B. Sintes (foto Ž. Bačić)

nikakva spomena ni u inventaru hospicija iz 1773. Tek podatak o devet portreta u portege kuće[100] otvara mogućnost da je jedan od njih prikazivao i della Bellu. U današnjoj isusovačkoj kući čuva se njegov portret izrađen uljanom tehnikom na platnu. Njegova veličina je 68,6×53,2 cm, a uz donji rub slike piše: P. ARDELIVS DELLA BELLA SOC. IESV. DALMATIAE MISSIONARIVS. OBIIT. Slika je očito skraćena, a njezinu naglašenu restauraciju obavio je 1983. u Zagrebu O. Berberović,[101] pa se o njezinu autoru zasad ne može reći ništa pouzdano. (Sl. na str. 306).

Poznat je još jedan della Bellin portret koji je izrađen 1738. u bakrorezu kao slobodni list. Dimenzije graviranog dijela su 23,3 × 17,5 cm, a cijelog lista 41,5 × 26,8 cm.[102] Izuzevši križ na prsima koji nije prikazan, ovaj se portret ne razlikuje od onog na platnu. Nastanak bakroreza vezan je uz della Bellin portret koji je izradio Splićanin Mihovil Luposignoli.[103] Iz Camellijeva životopisa Ardelija della Belle doznajemo da je Luposignoli bio veoma privržen Ardeliju i da je u sklopu iskazivanja posmrtnih počasti uglednom isusovcu na odru stajao portret koji je izradio Luposignoli.[104] Prema to slici jedan je drugi Splićanin, Petar Aleksandar Bogetić, izradio crtež što je istaknuto i na dnu bakroreza: Michael Luposignoli pinx. Spalati — Petrus Alexander Boghetich Spalati del.[105] Zadarski nadbiskup Vicko Zmajević, veliki poštovatelj della Belle, dao je da se u Rimu prema tom crtežu izradi bakrorez.[106] To je izveo Giovanni Battista Sintes koji je također potpisan na dnu bakroreza: Io: Bapta Sintes sculp. anno 1738. Sintes je rođen oko 1680, a umro je oko 1760. Poznat je kao reproduktivan graver. Godine 1728. spominje se kao član Kongregacije Virtuosi. Učitelj mu je bio graver Benoit Farjat[107] koji je izradio, između ostalog, mnoge portrete.[108] (Sl. na str. 307).

Sintesova grafika poslužila je kao predložak za portret koji je 1805. objavio Matija Čulić u della Bellinim »Razgovorima i pripovidanjima«. Knjigu je tiskao

[100] A. Duplančić, o. c. (30), str. 170.

[101] Na poleđini slike je bilješka: »RESTAURIRAO: O. BERBEROVIĆ ZAGREB 1983.« *Umjetnost kasnog baroka u Splitu,* Split, 1988, str. 25.

[102] Podaci su dani po primjerku koji se nalazi u zbirci dra Cvite Fiskovića u Splitu.

[103] O Luposignoliju (1693—1750) vidi K. Prijatelj, *Barok u Splitu,* Split, 1947, str. 30, 45, 68, 69.

[104] G. L. Camelli, o. c. (3), 86. Zapis o della Bellinoj smrti u splitskim maticama glasi: »Adi 4 Xbre 1737, II R.do P. Ardelio della Bella della Compagnia di Giesù passò da q.ta à miglior Vita d'anni 83 in circa munito di S.ti Sacramenti, et assistito dalli P. P. della med.ma Religione, e fù sepolto à Poisano.« Historijski arhiv u Splitu, knjiga umrlih, V, str. 43v.

[105] L. Donati, *Artisti minori di Dalmazia,* Archivio storico per la Dalmazia, anno IV, vol. XII, fasc. 69, Roma, 1931, str. 457, 458, reprodukcija bakroreza na str. 456. K. Prijatelj, o. c. (103), str. 69.

[106] V. Adamović, *Gragja za itoriju dubrovačke pedagogije,* Slovinac, Dubrovnik, 1882, god. V, br. 16, str. 251. G. L. Camelli, o. c. (3), str. 91. M. Vanino, *Ljetopis dubrovačkoga kolegija (1559—1764),* Vrela i prinosi, 7, Sarajevo, 1937, str. 69. Isti, o. c. (2), str. 18.

[107] U. Thieme — F. Backer, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler,* XXXI, Leipzig, 1937, str. 93, 94.

[108] Isto, XI, Leipzig, 1915, str. 269.

Adolfo Cesare u Veneciji, ali o autoru toga bakroreza nema nikakvih podataka. U odnosu na predložak ova slika se ne razlikuje bitno izuzevši nešto u kartuši i slogu natpisa. Osim toga, ona je za oko dva centimetra manja: dimenzije su graviranog dijela 21,7 × 15,8 cm.[109] (Sl. na str. 5 ovog zbornika).

Među starijim reprodukcijama della Bellina portreta navest ću samo onaj objavljen u sklopu serije »Galerija glasovitih Dubrovčana« u časopisu »Slovinac« 1882. Njegove su dimenzije 12×9,2 cm.[110]

Popisom do sada poznatih portreta Ardelija della Bella završava ovaj prikaz razvoja splitskog hospicija Družbe Isusovce u XVIII. stoljeću. Sigurno je da je snažna i izrazita della Bellina ličnost bitno utjecala na taj razvoj udarivši mu stabilne temelje.

[109] Reproducirana je u katalogu izložbe »*Umjetnost kasnog baroka u Splitu*«, o. c. (101), str. 46.

[110] Slovinac, Dubrovnik, 1882, god. V, br. 31, str. 481. U Arhivu JAZU u Zagrebu čuva se rukopis (sign. II. c. 307), koji ima naslov: »Ritratti d'illustri Dalmati, e luogo dove si possano rinvenire. Racolta fatta dal P. Urbano Appendini ora essistenta presso il S. Forre (?).« Iako je kao sastavljač popisa spomenut Appendini, on je nastao kasnije jer se na str. 2v navodi god. 1840. dok je Appendini umro 1834. Na str. 1v nalaze se ovi podaci o della Bellinim portretima — bakrorezima: »17. Della Bella Ardelio: il ritratto a stampata; si trova dal P. Forre (?) a Spalato nella Chiesa di Poeson (Poišan — o. p.), a Raguca (!) nel Ginasio.« Zahvaljujem dru Slavku Kovačiću koji mi je dao kopiju ovog rukopisa da se njome koristim.

N a p o m e n a: Dok je ovaj tekst bio u tisku, dovršeno je restauriranje della Bellina portreta, koji se čuva u isusovačkoj kući, pa se ovdje objavljuje fotografija slike nakon popravka.

JOSIP ANTOLOVIĆ

Sarajevo

DUHOVNI LIK OCA DELLA BELLE

Isusovac Ardelio Della Bella ušao je u hrvatsku crkvenu i nacionalnu povijest kao jedan od najvećih pučkih misionara u Dalmaciji i kao pisac Talijansko-latinsko-ilirskog rječnika, Ilirske gramatike i Razgovora i pripovidanja. On je svojim misionarskim radom, koji je trajao trideset i četiri godine, a i pisanim djelima, utisnuo snažan pečat u jedno razdoblje naše povijesti. Njegova pisana djela izvršila su velik pomak u procesu standardizacije hrvatskoga književnog jezika, toga značajnog čimbenika za identitet našega naroda. O svemu tome na ovom su simpoziju ili, točnije, međunarodnom znanstvenom skupu govorili kompetentni povjesničari i jezikoslovci. Moj je zadatak da prikažem duhovnu fizionomiju Ardelija Della Belle, ono što se kao duhovna stvarnost krilo iza svih njegovih djela, što ga je pokretalo u radu, jer on je bio nešto više od rječita propovjednika, od marna i sposobna sastavljača trojezičnog rječnika i gramatike. On je bio duhovno veoma obdaren čovjek, u neku ruku mistik, koji se stalno kretao u zoni nadnaravnoga, transcendentnoga. I njega u potpunosti možemo razumjeti samo onda, ako ga promatramo u onim predjelima, u kojima se on u nekom smislu duhovno i iskustveno dotiče svoga Stvoritelja, svoga Spasitelja, svete Bogorodice i svetaca, kad ga upoznajemo u njegovim kršćanskim vrlinama, obdarena različitim milosnim darovima.

Glavni izvor za proučavanje duhovne fizionomije Della Belle — barem meni dostupan — njegov je životopis koji je napisao isusovac Gian Lorenzo Camelli (1692. — godina smrti nepoznata). Životopis se dugo vremena nalazio u generalnom arhivu Družbe Isusove u Rimu, dok ga g. 1888. nije izdao isusovac Tito Bottagisio. Naslovio ga je »Breve ragguaglio della vita del P. Ardelio Della Bella d. C. d. G. Missionario nella Dalmazia«. Modena, Tip. Pontificia (8° pp. VII. 94).

Oblikovanju duhovnoga lika Della Belle mnogo je pridonijela isusovačka formacija, osobito pomoću Duhovnih vježba sv. Ignacija. Duhovno iskustvo osnivača Družbe Isusove pomoću duhovnih vježba stvorilo je ono što nazivamo isusovačkom duhovnošću. Njezina je srž: mistika služenja Bogu, uzroku i posljednjem cilju svega stvorenoga, Kristu našem Gospodinu, vječnom kralju i njegovoj pravoj zaručnici, a to je sveta naša majka Crkva hijerarhijska, kako doslovno kaže Ignacije u knjižici duhovnih vježba.

Važan elemenat duhovnom liku Della Belle dalo je i razdoblje u kojemu je živio. To je razdoblje posttridentske obnove i baroka. Obilježeno je dubokom, osjećajnom, osobnom pobožnošću. Naročito je bila naglašivana euharistijska pobožnost, a u njoj je veoma naglašena vjera u istinsku, stvarnu i supstancijalnu Kristovu prisutnost u euharistiji. Oltari postadoše prijestolja za izlaganje Presvetoga. Izlagalo se i pod misom. Velik su sjaj dobivale procesije s Presv. Sakramentom, osobito na Tijelovo. Osnivale su se mnoge bratovštine Presv. Sakramenta da bi se promicale pobožnosti i klanjanja Isusu u euharistiji. »Mnoge vježbe pučke pobožnosti razvijale su se polazeći od vjere po kojoj Gospodin u Presv. Sakramentu istinski, stvarno i djelotvorno pohađa svijet i duše sa svim svojim milosrđem i svojom milošću« (H. Tüchle).

U istom stilu razvijale su se i pobožnosti prema Kristovoj muci, a doživljavale su svoj vrhunac u procesijama Velikoga petka s nositeljima križeva i flagelantima. Svoj procvat doživljavala je i marijanska pobožnost, osobito slavljenjem svetkovine Velike Gospe i svibanjskim pobožnostima. Uz Isusa i Mariju stajahu i čete anđela i svetaca, naročito su se pak štovale svetačke relikvije.

Sav taj religozni žar raspirivali su veliki barokni propovjednici i pisci, npr. kapucin Martin von Cochem svojim velikim djelom »Das Grosse Leben Christi«. Djelo je izdano g. 1680. Zatim augustinac Ulrich Megerle (1644—1709), poznatiji pod svojim redovničkim imenom Abraham a Sancta Clara. Napokon u Italiji Paolo Segneri stariji (1624—1694) i Paolo Segneri mlađi (1673—1706), obojica pučki misionari. Možda im je naš Della Bella svojom duhovnošću i apostolskim radom bio najbliži. Kao i oni i Della Bella se za vrijeme misija služio pokorničkim procesijama, bičevanjem, a jezik mu bijaše pučki, razumljiv najširim narodnim slojevima. U propovijedanju se išlo za obraćenjem slušatelja i za stvarnim popravkom života.

Nakon ovih uvodnih napomena nastojat ćemo na temelju Della Bellina životopisa iz pera Lovre Camellija konkretizirati njegovu duhovnu fizionomiju. Ići ćemo ovim redom: Della Bellino osobno doživljavanje Krista, njegova marijanska pobožnost, zatim ćemo uočiti njegove kršćanske kreposti: poniznost, duh pokore, ljubav prema bližnjemu, a promotrit ćemo i neke njegove milosne darove.

Osobno doživljavanje Krista

Za Della Bellu je Isus Krist točno određena i definirana osoba Bogočovjeka, koja je provela svoj zemaljski životni vijek u točno određenom vremenu i prostoru, Krist evanđelja. Della Bella je o njemu, o otajstvima njegova života od utjelovljenja do uzašašća na nebo, razmatrao po metodi sv. Ignacija ne samo u godišnjim duhovnim vježbama, nego svaki dan. Nastojao ga je u mislenoj molitvi što bolje upoznati, da bi ga što više uzljubio i nasljedovao, s njim se naprosto suobličio. On se čitavim svojim bićem usredotočio na Krista. Svoj je život radikalno vezao uz njegov. Bez njegove posvemašnje, upravo zaručničke ljubavi prema Kristu — ovo se odnosi na njegov celibat — ne može se shvatiti ni Della Bellin život ni njegov apostolat. Kristov udes bijaše njegov udes. On je s apostolom Pavlom »sve učinio« da i one kojima je propovijedao »zaruči s jednim zaručnikom, da ih privede Kristu kao čistu djevicu« (II Kor 11, 2).

Della Bella je na osobit način doživljavao Krista u tajni njegova rođenja, tajni euharistije i otajstvima njegove muke. To je bio njegov trostruki pristup Kristu ujedinjen u ljubavi i posvemašnjoj predanosti.

Njegov životopisac Gian Lorenzo Camelli piše: »Onaj koji s toliko srca ljubljaše siromahe — nikakvo čudo, da je još žarčom ljubavlju ljubio našega Gospodina Isusa Krista, zbog kojega mu u ljubavi bijahu tako dragi siromasi. Bijaše otac Ardelio vrlo pobožan prema presvetome Gospodinovu rođenju; svaki dan se od jedne do druge godine pripremao da svetkuje onu presvetu noć, koju bi nakon kratka počinka proveo u molitvama, uzdasima i drugim pobožnostima. U svojoj je sobi stalno čuvao sliku Isusova rođenja te zapisao da ga na samrti podsjete na jaslice. Na Božić običavaše obnavljati se u duhu i kao da bi se s Isusom ponovno rodio na novi život, čistiji i savršeniji. U njegovim je bilješkama zabilježeno: 'Evo rekoh, sada započinjem: ponovno se rađam i počinjem živjeti rođenjem Isusa Krista 1705'. Sličnim izrazima to ponavlja i mnogih drugih godina.«[1]

O. Camelli Della Bellino doživljavanje euharistije opisuje ne samo teoretski nego i egzistencijalno, navodeći konkretne primjere iz njegova života. Čujmo ga! »Putujući na galiji gospodina Angiola, uzoritoga generalnog prokuratora Dalmacije i Albanije (bijaše tada u dobi od preko 60 godina), lađa se zaustavila na nekome pustom mjestu blizu otoka Hvara, a o. Ardelio zamolio da se može iskrcati na kopno. Tada je u društvu dječaka koji ga je posluživao, otprilike sat nakon izlaska sunca, propješačio više milja po kamenju, liticama, šumama i bregovima, dok se na dvije milje nije približio nekom selu; no, ne mogavši zbog umora dalje, poslao je naprijed slugu, a taj je došao barkom po njega i odvezao ga u crkvu, gdje je odslužio svetu misu te se vratio na galiju, poderan, kao isprebijan; onima koji ga sažaljevahu rekao je da se nije brinuo za svoje patnje, već mu je bilo teško zbog umora i muke njegova mladog sluge ...«[2] Camelli navodi i druge slične zgode.

Della Bellino doživljavanje Kristove muke Camelli je ovako sažeo: »Otac Della Bella bijaše jednako vrlo pobožan prema muci našega Gospodina. Često ju je, da ne rečem svaki dan, razmatrao, iz nje crpao najljepše dokumente i izvanredna prosvjetljenja. I nije se zaustavljao u čistim spekulacijama ili osjećajima nježnosti nego je sve svodio na praksu i na vježbanje solidnih kreposti. Jednom je u razmatranju Otkupiteljevih muka imao tako izvanredno prosvjetljenje da je jasno i s velikom spoznajom shvatio što želi reći Božji Sin, žalostan sve do smrti, zlostavljan, svučen, izbičevan za njega, i osvrćući se na svoju nezahvalnost kad ga je vrijeđao usprkos tome što je on za njega podnio tolike nevolje, učinilo mu se kao da mu se srce od boli zbog grijeha, a i zbog sućuti prema Isusu i žalosnoj Djevici trga iz prsiju; i stoga je, kako piše, odlučio prije skočiti u pakao negoli ga uvrijediti.«[3]

Kad mi danas čitamo takve tekstove, s pravom bismo mogli postaviti pitanje: u čemu je vrijednost meditiranja i osobnog doživljavanja Kristovih patnja? Odgovaram: kad bi se radilo samo o patnjama na koje Krist bijaše

[1] *Breve ragguaglio della vita del p. Ardelio Della Bella*, str. 54.

[2] Ibidem, str. 57.

[3] Ibidem, str. 55—56.

postavljen, ne bi se lako shvatilo zašto se uopće svega toga sjećati? Zar ne bi bio znak lošeg ukusa hraniti se tuđim patnjama ili zar ne bi bilo sebično tražiti supatnika u patnji ili tražiti u njoj sredstvo da se raspali naša osjećajnost? Međutim, kad je riječ o Della Bellinu proživljavanju Krisovih muka, radi se o nečem dubljem, a ne samo o vanjskim zgodama Kristova života i muke. Radi se o stajalištu Kristova Srca, o motivima zbog kojih je pošao u muku, na križni put, na Kalvariju. Bog je, naime, u svojoj mudrosti izabrao križ da spasi čovjeka i da mu dokaže svoju beskrajnu ljubav. No, tu se susrećemo s onim što je već apostol Pavao zapisao u I. poslanici Korinćanima: »Bez sumnje, govor o križu ludost je za one koji propadaju, a za nas koji se spasavamo sila je Božja... Budući da svijet svojom mudrošću nije upoznao Boga u Božjoj mudrosti, odluči Bog one koji vjeruju spasiti ludošću propovijedanja. I dok Židovi zahtijevaju znakove, a Grci traže mudrost, mi propovijedamo Krista raspetoga, sablazan za Židove, ludost za pogane, a za pozvane — i Židove i Grke — Krista, Božju silu i Božju mudrost, jer je Božja ludost mudrija od ljudi, i Božja slabost jača od ljudi« (1, 18 i 21—25).

Samo u svjetlu tih riječi možemo pravo shvatiti i Della Bellino osobno doživljavanje Krista, osobito njegove muke. Iz toga je sam Della Bella kao i apostol Pavao u Poslanici Filipljanima izvukao ovaj zaključak: za njega je kao i za Pavla iz Tarza jedina perspektiva: važno je samo to, da svi ljudi upoznaju i zavole Krista i da se za njega opredijele. U Della Bellinu osobnom, duhovnom i apostolskom životu sve je bilo podređeno toj vrednoti.

Kad bismo tu vrednotu ili perspektivu zamijenili nekom drugom, ne bismo mogli shvatiti ni Pavlov ni Della Bellin život ni ikojeg drugog apostola. Svi bi nam oni u svom načinu života i rada u najmanju ruku izgledali čudni, da ne rečem pretjerani. Žrtvujući se za druge kao Isus Dobri Pastir, apostol — pa tako i naš Della Bella — sprema se na jedan od najplodnijih časova apostolskoga života, a to je apostolova smrt. Apostol živi i umire u Kristu i za njega. I kad već živi u njemu, njegov će rad za izgradnju Crkve biti proporcionalan njegovu zvanju. Ta proporcionalnost u Della Bellinu životu bila je velika. Možda ju je nakon njegove smrti najbolje označio tadašnji zadarski nadbiskup Vinko Zmajević: »Divio sam se velikim činima kreposti u njegovu svakodnevnom ponašanju. Mjesece i mjesece zadržavaše se kod mene, a za generala Ema najveći je dio vremena potrošio u Zadru, uvijek aktivan i predan spasenju duša. Svaki je dan posjećivao bolnice, gradske četvrti i galije. Nije proživio ni časa, a da ga nije upotrijebio u djelima ljubavi i za spasenje duša S pravom mu bi dan naziv apostol, a to i zasluživaše njegova nikad besposlena revnost, uvijek radin i koristan svima.«[4]

Marijanska pobožnost

Della Bellin život se odvijao u doba koje nije poznavalo krize marijanskoga kulta. Marijin lik je tada u Katoličkoj crkvi bio model kršćanske pobožnosti. U toj pobožnosti Gospa nije bila samo neki pobožni ili folklorni dodatak već neuklonjivi i središnji elemenat kršćanstva, jer je Marija u djelu spasenja

[4] Ibidem, str. 90.

kao Otkupiteljeva majka odigrala veliku ulogu kao u utjelovljenju Božjega Sina, tako i na Kalvariji pod križem kad je Krist prinosio svoju krvnu otkupiteljsku žrtvu. Nju susrećemo i na počecima Crkve u prvoj kršćanskoj općini. I kao što se Kristov život i spasiteljsko djelovanje nastavljaju u Crkvi, tako se zbog povezanosti Marije s Kristovim otkupiteljskim djelom nastavlja i njezina aktivna »majčinska prisutnost u Crkvi« — kako to kaže Ivan Pavao II. Ta je Marijina prisutnost očito prisutna u životu Ardelija Della Belle, prisutna u njegovoj osobnoj pobožnosti, prisutna u njegovu misaonarskom radu.

Camelli piše, da je »pater Ardelio u sebi uvijek nosio usrdnu pobožnost prema presvetoj Djevici Mariji. On imaše stalno na ustima i u srcu njezino presveto ime. O njoj je imao tako uzvišen pojam i poštovanje da su se, dok je o njoj raspravljao, (slušatelji) divili; o njoj je govorio javno i privatno s uzvišenim osjećajima, koji pokazivahu njegovu veliku ljubav prema njoj. Njoj je zahvaljivao za posebnu milost zvanja u Družbi Isusovoj... Njoj je prikazivao svoje misije i od nje ponovno i ponovno primao glas u srcu da mora poći u Dalmaciju, gdje se trudio da promiče pobožnost i ljubav prema njoj.«[5]

S posebnim pijetetom, nalazeći se ovdje, u Splitu, donosim ovaj odsječak iz Della Belline biografije: »U vrijeme kad se u mjesecima odmora zadržavao u Splitu bijaše mu užitak da svako jutro pođe u crkvu nedaleko od gradskih zidina, zvanu Gospa od Pojišana; ondje bi se zadržavao produžujući svoje molitve, slaveći božansku žrtvu, unapređujući pred Majkom milosrđa svoju i svojih bližnjih savršenost. Ondje bi svakog blagdana i inače često propovijedao o slavama velike Majke; ondje i kad bijaše daleko bijahu prisutne njegove misli i osjećaji; više puta je zamolio da nakon smrti bude ondje i pokopan.«[6]

Camelli u Della Bellinu životu navodi razne konkretne vježbe što ih je činio Gospi u čast, na primjer post svake subote i uoči njezinih blagdana. Spominje i razna, gotovo čudesna uslišanja što ih je zadobio po njezinu zagovoru. U njegovu pučkom misionarskom programu pobožnost prema Mariji imala je povlašteno mjesto. Camelli doslovno ovako sažima Della Bellinu pobožnost prema Mariji: »Sve u svemu, želeći sve sažeti, u malo riječi možemo reći da je pobožnost oca Ardelija prema svetoj Djevici bila, uistinu, važna u svako doba, na svakome mjestu, u svakoj prilici. Može se priznati još i to da je otac Della Bella od Gospe primio mnogo posebnih milosti.«[7]

Della Bellina upravo djetinja pobožnost prema Mariji bila je duboko ukorijenjena u veliku tradiciju Katoličke crkve sve tamo od njezinih početaka pa do njegovih dana, kad je bila u naročitom cvatu. O tome imamo obilje podataka u studiji oca Predraga Belića DI »Isusovački marijanski apostolat kod Hrvata: Teologijski temelji, oblici kulta i pastoralne metode (1601—1773)«. Učeni autor studije piše: »Zanimljivo, već se u XVIII. stoljeću kod nas susrećemo s meditativnim elementima pobožnosti Srcu Marijinu, kada Ardelio Della Bella i Antun Kanižlić preporučuju promatranje Srca Marijina. To zapravo znači nasljedovanje Marijina primjera in genere et in specie. Taj kult naslje-

[5] Ibidem, str. 60.
[6] Ib., str. 61.
[7] Ib., str. 61—62.

dovanja Majke Božje sasvim preobrazuje i posvećuje njezina štovatelja, kako to jedno stoljeće ranije i tvrdi i želi Grisogono.«[8]

Ako to za ikoga vrijedi, onda vrijedi za samoga Della Bellu. Marijanska pobožnost bila je također jedan snažni pokretač, što je pokretao sav njegov redovnički, svećenički i misionarski život.

Poniznost

Već smo vidjeli kako je Della Bella bio pobožan prema božićnom otajstvu i kako ga je duboko proživljavao. U tom je otajstvu naučio kako je sam Božji sin, druga osoba Presv. Trojstva, prihvatio poniznu ljudsku sudbinu, postao malen kao malo nemoćno ljudsko dijete. Iz promatranja božićne tajne Della Bella je kao sv. Bernardo iz Clairvauxa (1090/91—1153) stekao dvostruku vrstu poniznosti: spoznajnu i voljnu. Prvom je spoznavao svoju ništavost, doživljavajući kao i svaki smrtnik svoju ljudsku slabost i ograničenost; drugom je od sebe odbacivao svaku taštu svjetovnu slavu.

Della Bella se sigurno hranio i čitanjem Kempenčeve knjige *Nasljedovanje Krista*. Iz te je knjige mogao naučiti da mora biti svjestan svojih granica, ali isto tako, da se poniznost ne sastoji u nijekanju svojih sposobnosti i mogućnosti. Poniznost je u priznavanju da su sve naše sposobnosti i mogućnosti više Božji dar nego naši dometi. Della Bella je iz toga izvukao zaključak, da bogate darove naravi i milosti što ih je primio od Boga nesebično i velikodušno stavlja u služenje braći ljudima. Poniznost, dakle, nije samo neka pasivna krepost, već dar besplatne Božje ljubavi, a koja uvijek potiče na aktivnost. Baš u tajni utjelovljenja Božjega sina, koju sv. Pavao naziva kenosis — poništenje samoga sebe, da bi »postao sličan ljudima« i tako preuzeo odgovornost za njihove probleme, kao što je bio odgovoran i za interese nebeskog Oca — Della Bella je vidio i misiju svoga života. U svjetlu te duboke tajne treba da shvatimo Della Bellinu poniznost, njezino duboko teološko opravdanje.

Camelli, dobar poznavatelj Della Belle, jedno vrijeme njegov suputnik i suradnik na pučkim misijama, piše o njemu: »Krepost poniznosti bijaše u njemu na vrlo visoku stupnju. U svojim duhovnim uspomenama svaki čas podsjeća sam sebe na poniznost, kojoj ga je Gospodin na osobit način privlačio. Za nju je molio svaki dan u zahvali nakon mise, nosio ju je zabilježenu na mnogim mjestima svojega brevijara da bi je uvijek imao pred očima, o njoj je najradije razgovarao.«[9]

Camelli je došao do jedne bilješke Della Belline, iz koje se može doznati da je bio duboko i iskreno ponizan i skroman. »Jedne godine na vigiliju i sam blagdan Bogojavljenja, kako sam piše, primio je od Gospodina dvije velike milosti (koje zbog svoje poniznosti držaše uvijek u tajnosti, pa se ne zna koje su one bile); a sljedeći je dan u molitvi primio veliko prosvjetljenje o svojim bijedama, nepostojanosti, krhkosti i sklonosti na zlo, da bi usred nebe-

[8] *Mundi melioris origo — Marija i Hrvati u barokno doba.* Zbornik radova hrvatske sekcije IX. međunarodnog mariološkog kongresa na Malti, KS, Zagreb, 1988, str. 61.

[9] *Breve ragguaglio,* str. 37.

skih milosti što ih primaše ostao ponizan. I ne samo u toj zgodi nego u još mnogima dobio je veoma jasna prsovjetljenja o svojim bijedama i, kao što je ostavio napisano, o nezahvalnostima i grijesima, pa bi govorio o sebi s takvom skrušenošću i prezirom, da bi se moglo povjerovati, tko ga ne bi poznavao, da je on jedan od najvećih grešnika na svijetu.«[10]

Ovo možemo ispravno shvatiti u svjetlu Pavolva govora o kenozi. Kao što je Krist uzeo »obličje sluge«, ponizivši sam sebe, tako se i njegov ponizni sluga u svojim razmišljanjima ponizuje kao najveći grešnik. Tu se nalazimo na području visoke mistike, a bit joj je suobličenje čovjeka s Kristom, osobito u njegovim poniženjima. Apostol narodā izričito poziva Filipljane, a preko njih i sve sljedbenike Kristove ovako: »Težite među sobom za onim za čim treba da težite u Kristu Isusu! On, božanske naravi, nije se ljubomorno držao svoje jednakosti s Bogom, nego se nje lišio uzevši narav sluge i postavši sličan ljudima. Kad postade kao čovjek, ponizi sam sebe postavši poslušan do smrti, i to do smrti na križu« (2, 5—8). Della Bella se odazvao tom pozivu i u njemu imao najautentičnije tumačenje njegove poniznosti. Ona je sredstvo da se dođe do jednog višeg cilja, koji je Pavao ovako označio: »Da se Isusovu imenu pokloni svako koljeno nebeskih, zemaljskih i podzemaljskih bića, da svaki jezik prizna: Gospodin je Isus Krist« (Fil 2, 10—11).

Duh pokore

»I u trapljenju, dakle pokori, Božji sluga p. Ardelio bijaše veoma uzvišen«, piše Camelli odmah na početku poglavlja u kojemu govori o »njegovu mrtvljenju i jedinstvenoj čednosti«.[11] Želeći potvrditi svoju tvrdnju Camelli dalje piše: »Valja znati da p. Ardelio bjaše žestoka, vatrena i razdražljiva temperamenta; i takva ga je njegova narav u tijeku njegova života, osobito u mladenačkoj dobi, dovodila do nekih izljeva koji se pred kršćanskom ljubavlju i strpljivošću smatrahu nerazboritima i neprikladnima; odatle se mnogima pružila prigoda da koji put pokude njegovo ponašanje, naročito u karanju, prijetnjima i popravljanju. I to bijaše područje, na kojemu se p. Ardelio vježbao u svladavanju sebe, gušeći svoju prirođenu zapaljivost; nalazio se, dakle, u stalnoj borbi i dužnosti da uvijek bude budan i pažljiv kako bi se održao u granicama kreposti. I doista, kad bi mu se učinilo da utemeljeno ima pravo na srdžbu, pomirio bi se s tim da učini i najveći napor, i znalo se da je činio herojske čine da bi se obuzdao; u takvim tako reći nebrojenim prilikama njegov bi redoviti i trajni izlaz bio u njemu najbliskijoj strelovitoj molitvici: Neka se vrši volja Božja!«[12]

Da bi držao stalnu kontrolu nad svojom temperamentnošću, Della Bella se držao ove svoje odluke: »Izbjegavat ću svaki, pa i mali osjećaj ili nagnuće, kojim ne bi upravljala ljubav već naravna razdražljivost.«[13] Potpomognut

[10] Ibidem, str. 38.

[11] Ibidem, str. 45.

[12] Ibidem, str. 45—46.

[13] Ibidem, str. 46.

milošću i snagom svoje jake volje svladavao je svoju naravnu zapaljivost te u postupanju s ljudima postajao blag i ljubazan. Pokora je bila teška, ali je rodila dobrim plodovima.

Camelli piše: »Među seljacima, vojnicima, dječacima, galijašima i drugom čeljadi slične vrste, s kojima se nalazio u tolikim misijama, prepoznavahu se njegova ljubaznost i strpljivost dok ih je poučavao, ispovijedao, podnosio, pomagao i tješio.«[14]

Osim te stalne pokore Della Bella je marno vršio i druga pokornička djela uobičajena u kršćanskoj askezi, kao što su post, na misijama javno bičevanje, a privatno također razne, tada uobičajene, pokorničke vježbe, kao što je nošenje pokorničkog pasa. Od pokrničkih čina nije se sustezao ni u dane najvećih misionarskih napora, kad već oni sami bijahu dostatna pokora.

Camelli kaže i ovo: »Della Bella bi često spavao na kakvu sanduku, više puta na tlu; tu bi ga vidjeli koji put slučajno, a zatim i iz svete znatiželje; bio je veoma strog u jelu; uvečer bi se zadovoljio kakvim skromnim varivom ili dvopekom raskvašenim u vodi ili komadićem kruha; san bi prekidao da bi se dao na molitvu... U jednom selu tako se jadno i škrto hranio da ga je župnik u kojega se nalazio zamolio da za hranu uzme nešto više, kako se narod ne bi jadao nad njim te sve to pripisivao župnikovoj škrtosti, a ne misionarevoj uzdržljivosti u hrani.«[15]

Pokora je u kršćanskoj tradiciji, pa tako i u životu Della Belle, bila zapravo put s Kristom, koji bijaše poslušan Ocu sve do smrti na križu. Stoga je i svaki pravi kršćanin, pogotovo svećenik i redovnik, u određenoj mjeri uvijek pokornik, jer ako je svladavanjem uništio neko zlo u sebi — na primjer razdražljivost, žestinu — onda mu još uvijek ostaje mogućnost da trajnom pokorom, duhom pokore neprestano raste u dobru, u kreposti. Iako pokora sa sobom povlači konkretna samoslvadavanja od hrane, od sna itd., ipak ona nije nikad svrha samoj sebi već je upravljena prema ljubavi, prema pomaganju bližnjega da postigne svoj posljednji cilj, svoje vječno spasenje. Tako i Della Bellina pokornička djela bijahu sva u službi njegova misioniranja i zato su imala svoju vrijednost i opravdanost.

Ljubav prema bližnjemu

Ne potcjenjujući ni najmanje Della Belline vrline, o kojima smo dosad govorili, možda nam je danas najmilija njegova dobrotvorna ljubav prema konkretnom čovjeku, socijalna dimenzija njegove duhovnosti. Njegova velikodušna ljubav prema bližnjemu najbolji je test vjerodostojnosti njegova apostolskog djelovanja. Camellijevo pero zabilježilo je prilično dokaza konkretne Della Belline ljubavi prema bližnjemu. Nanizat ćemo nešto od toga.

»Stajao je sate i sate nepomičan na galijama, u bolnicama i na drugim mjestima ljudske bijede ispovijedajući i tješeći siromašni puk, uza sav smrad mjesta i odvratnih životinjica, kojih katkada bijaše pun od glave do pete. Za posljednjeg rata Serenissime s Turskom zavladala je među vojskom u Dalmaciji epidemija pa, kako u Splitu bolnice bijahu pune bolesnih vojnika, od kojih su mnogi umirali svakog dana, pater Ardelio bi u takvoj prilici, ne štedeći se nimalo, svako jutro pošao u bolnice, spuštao se do ležaja bolesnika, ispovijedao ih, tješio i služio im; sa sobom bi ponio i kakvu okrepu; pri tom je malo vodio računa o svom životu; vršeći dugo djela takve ljubavi i u Zadru, i sam se zarazio smrtonosnom bolešću, tako da umalo nije umro kao žrtva svoje ljubavi.«[16]

Kao sv. Ivanu evanđelistu, sv. Pavlu apostolu, velikim duhovnim ocima istočnog i zapadnog redovništva: Baziliju, Augustinu, Kasijanu i Benediktu, Ignaciju Loyoli, tako i Della Belli duša i vrhunac svega bila je ljubav — *caritas perfecta* — koja ljubi »Gospodina Boga svoga svim srcem svojim, svom dušom svojom, svom snagom svojom i svom pameću svojom, a svoga bližnjega kao samoga sebe« (Lk 10, 27). Prava ljubav, dakle, ne sanjari o idealima, ona ih ostvaruje.

»Ispovijedajući jednom na galijama, Della Bella je naišao na nekog siromašnog osuđenika koji je dovršio rok svoje kazne na veslanje, no ipak nije mogao biti oslobođen jer nije imao novca da plati sudski postupak. Otac Ardelio, nježno suosjećajući s nevoljom toga čovjeka te ganut ljubavlju, dao se na skupljanje novca. Skupio je 16 cekina, više no što je trebalo za plaćanje duga. Sam je pošao i predao novac generalnom prokuratoru moleći za oslobođenje siromašnog čovjeka. Tako je postigao da je taj odmah bio oslobođen s galije.

Drugi put, ispovijedajući jednog drugog takvog osuđenika, iz crta njegova lica i ponašanja uočio je da mladić potječe od uglednih roditelja i da se zbog toga nije htio očitovati nikome. Otac Della Bella posredovao je kod kompetentnih da se s njim postupa ljudskije i obzirnije. I pisao je na kompetentna mjesta da bi skupio potrebne informacije o plemenitim kvalitetama toga čovjeka, pa se tako uvjerio da je taj osuđbenik bliski rođak jedne ugledne osobe. Na temelju tih podataka on je bio pušten na slobodu.

Završavam tu građu — piše Camelli — onim što se dogodilo dok je držao misije na galijama u Zadru, a to potvrđuje koliko se svojom ljubavlju prema siromasima svidio Bogu. Jedne večeri, dok je dugo u noć ispovijedao onu siromašnu čeljad, obavijestiše ga da je ondje neki bolesnik. Otac Della Bella odgovorio je da će ga ispovjediti sutra ujutro. Ali, najedanput je osjetio u duši da ne smije odugovlačiti i odmah ga je pošao ispovjediti. Pošto je o. Della Bella otišao s galije, nije prošlo mnogo vremena, zapravo još iste noći, bolesnik je umro.«[17] Dakako, umro je ispovjeđen, pomiren s Bogom.

Nastojeći protumačiti ljubav sv. Pavla prema vjernicima, sv. Ivan Zlatousti je rekao da je svojstvo ljubavi da se širi. Ona otvara Pavlova usta i širi mu srce... Od Pavlova srca ne bijaše ništa šire, jer je sve pobožnike poput nekakva zaljubljenika grlio s tako žarkom ljubavlju, ne odvajajući se svojim prijateljstvom i ne uzrokujući duhovnu slabost, a ta mu je ljubav ostala u svemu potpuna.[18]

●

[14] Ibidem, str. 46.

[15] Ibidem, str. 47—48.

[16] Ibidem, str. 49—50.

[17] Ibidem, str. 52—53.

[18] Usp. ***Homilija sv. Ivana Zlatoustoga o Drugoj poslanici Korinćanima*** (Hom. 13, 1—2: PG 61 491—492).

Nešto je od te ljubavi imao i naš Della Bella. A ta ljubav, koju nas je Krist učio i sam je prakticirao, nije nikakav paternalizam koji bi postavljao uvjete. Ona je bezuvjetna, za svakog čovjek, za svaku priliku i nepriliku. »Oni koji ljube ne strepe pred velikim naporima« — kaže Krizostom.[19] I Della Bella, doista, nije se u djelotvornoj ljubavi štedio pred zahtjevima koje mu je nametala. Njegov život i misionarski rad u Dalmaciji bijaše zaista jedna himna ljubavi, pred kojom se možemo sagnuti u dubokom poštovanju. On, Talijan po rodu, zavolio je našeg čovjeka i našu zemlju, pa im je sve svoje snage, zdravlje, vrijeme i napore darivao u nesebičnom služenju.

Posebni milosni darovi

Camelli govori o raznim milosnim darovima, što ih je Della Bella primio, u nekoliko poglavlja prikaza njegova života. Tako u VII. poglavlju govori o njegovu najintimnijem sjedinjenju s Bogom u molitvi. Della Bella je mnogo molio: »Svaki dan je više sati provodio u svojim molitvama i meditacijama, posebno u starosti . . . A Gospodin Bog je to njegovo veliko nastojanje nagradio specijalnim milostima, prosvjetljenjima, utjehama i tako izvanrednim i živim osjećajima, da ih, kako je sam zapisao, mnogo puta nije mogao ni znao izraziti, pa mu je veoma često u njima prolazilo vrijeme, da to nije ni zamjećivao. Mnogo puta bi u najvećoj dubini svojih molitava ostajao miran, nepomičan, kao udaljen od sjetila.«[20]

Znamo iz mistične teologije da se takvo nešto smatra kao izvanredni milosni dar stečene ili čak ulivene kontemplacije. U njemu molitva čovjeku postaje spontana, konaturalna, u njoj se on osjeća ugodno, ne osjeća njezinu težinu. Dakako, do takva se stanja dolazi redovito prakticiranjem svagdašnje molitve, što je kod Della Belle očit slučaj. Isto tako nutarnjom slobodom u odnosu prema svim zemaljskim stvarima, kad čovjek nikad ne postaje njihovim robom. I to nalazimo u Della Bellinu slučaju. Camelli piše: »Koliko bijaše odvojen od častohleplja i od stvari ovoga svijeta isto je toliko bio povezan s Bogom. *Nastojanje oko sjedinjenja* s Bogom u mislenoj i usmenoj molitvi, u strelovitim molitvicama bijaše mu familijarno i trajno na svakom mjestu, u svako doba.«[21]

Camelli u XI. poglavlju prikaza Della Bellina života govori i o milostima što ih je primio po zagovoru B. D. Marije, a u XII. poglavlju govori o njegovim proroštvima. O tim i sličnim darovima sv. Pavao govori u I. poslanici Korinćanima, 12, 8—11. U njihovu svjetlu naveo sam, slijedeći Camellija, neke činjenice u svom prikazu »Otac Ardelio Della Bella (1655.—1737.) apostol Dalmacije«.[22] To bijaše njegov postupak s bolesnicima, zatim slučaj kad je jednom zgodom izmolio potrebnu kišu, a u drugom potrebnu vedrinu; na moru je opet izmolio da se utiša opasna oluja. Camelli spominje i jedan slučaj uspješnog oslobođenja od đavolskog opsjednuća. Dakako, u svemu se tome

[19] Ibidem.

[20] *Breve ragguaglio*, str. 41—42.

[21] Ibidem., p. 41.

[22] Obnovljeni Život, 6/1987, str. 508—525 i 1/1988, str. 60—71.

vrtimo u sferi nadnaravnoga, a za nadnaravno je potrebna jaka vjera, koju je Della Bella posjedovao u velikom stupnju. Svoje milosne darove stavljao je, kao i toliki drugi sveti ljudi, u službu čovjeka, u službu svoga apostolata. Oni mu nisu bili dani u prvom redu radi njega, radi njegove slave, već da se u njegovu životu i djelovanju očituju Božja djela, a sve za izgradnju Božjega kraljevstva. Tako ih i mi shvaćamo i uklapamo u cjelinu povijesti spasenja, u kojoj se Bog kao svojim odabranim oruđem poslužio i ocem Ardelijem Della Bellom na dobro Božjega naroda u našoj Dalmaciji.

Zaključak

Moj prikaz duhovnog lika Della Belle samo je, znam to, skroman pokušaj na temelju njegova životopisa od Giana Lorenza Camellija. Dublja studija tražila bi vezu s ignacijevskom duhovnošću, a i s vremenom baroka, i to konkretno u Dalmaciji XVII. i XVIII. stoljeća, a što sam ja na početku ove studije samo spomenuo. No, kako je moj prikaz samo jedan mali djelić jednog većeg mozaika sazdana od svih poruka iznesenih na ovom uglednom skupu, onda i ovaj moj pokušaj postaje bogatiji od povezanosti sa svim onim što je o Della Belli ovdje izneseno.

FRANE FRANIĆ

Split

DUHOVNA IZGRADNJA I ZNAČAJ ARDELIJA DELLA BELLE

Homilija izrečena na svetoj misi zadušnici za oca Ardelija Della Bellu u splitskoj konkatedrali svetoga Petra na svršetku Međunarodnog znanstvenog simpozija dne 15. X. 1988. uvečer

Uvod

Poštovani sudionici međunarodnog znanstvenog simpozija o isusovcu Ardeliju Della Belli! Braćo i sestre!

Sretan sam što se ostvario moj dugogodišnji san da se održi znanstveni međunarodni simpozij o isusovcu, svećeniku, evangelizatoru i učenjaku ocu Ardeliju Della Belli. Posebno sam sretan što baš ovim simpozijem završavam svoju aktivnu biskupsku službu, koja je trajala trideset i osam godina. O. Della Bella označuje moje životne ideale, kako sam ih zamišljao, ali od kojih sam samo nešto malo ostvario. Priznajem, daleko sam ostao, u ostvarivanju tih svojih životnih ideala, iza oca Ardelija.

Zahvaljujem u prvom redu ocu Robertu Bacsvaryju s kojim sam već dvije godine zajednički zamišljao ovaj simpozij. Zahvaljujem i ocu Vladimiru Horvatu koji je spremno prihvatio ovaj simpozij i s ocem Robertom sastavio program i pronašao stručne predavače. Zahvaljujem, zatim, vrlo poštovanim predavačima, domaćim i stranim, na savjesnom i marljivom trudu koji su uložili u svojem znanstvenom istraživanju o zadanim temama o Della Belli. Zahvaljujem Teologiji u Splitu i Filozofsko-teološkom institutu Hrvatske provincije Družbe Isusove u Zagrebu, što su spremno preuzeli konkretnu organizaciju ovog simpozija, osobito u vođenju sjednica.

Izložba »Umjetnost kasnog baroka u Splitu« također je zamisao i djelo oca Roberta Bacsvaryja koji je učinio, uz pomoć oca Horvata i Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu, da se ta izložba mogla ostvariti. Hvala im na tom izvanrednom ostvarenju koje služi na čast našem gradu i njegovoj kulturi, kao i ovaj netom održani simpozij.

Želio bih ovdje nešto reći, u ovoj homiliji, o ocu Ardeliju Della Belli kao o vjernom sinu svetoga Ignacija Loyolskog. To je naime bio osnovni životni poziv toga čovjeka. Iz tog poziva, koji je on tijekom svoga života vjerno ostvarivao iz dana u dan, proizlazi čitavo njegovo djelovanje, kao rijeka iz izvora, na izgradnji njegove ljudske, vjersko-moralne, pastoralne i znanstvene ličnosti.

1. Moral cilja: prvi tjedan

Znademo da je duhovnost svetog Ignacija izgrađena na njegovim Duhovnim vježbama koje je on sam najprije obavio, na početku svojeg obraćenja, u Manrezi, i poslije sistematizirao u posebnoj knjižici. Tu se sveti Ignacije pokazao kao velik organizator, kao velik poznavatelj ljudske duše i kao velik mistik. U ono vrijeme, kada je započeo sastavljati te svoje Duhovne vježbe prema vlastitom iskustvu doživljenu u Manrezi, nije imao zapravo nikakvih srednjih ni viših škola: bio je običan vitez, španjolski hidalgo. Ali, obratno nego sveti Franjo Asiški, koji je također došao do svog obraćenja na temelju vlastitog mističnog iskustva, sveti je Ignacije osjetio ne samo odlučujuću važnost mističnog doživljaja Boga u obraćenju, nego i potrebu ljudske izobrazbe. Stoga je on, nakon dubokih iskustava Boga u Manrezi, sjeo u srednjoškolske klupe s dječacima i završio tu srednju školu, a zatim pošao u Pariz, gdje je postigao akademske graduse iz filozofije i teologije pa je onda, skupa sa svojih sedam drugova koje je ondje pronašao, položio redovničke zavjete i osnovao Družbu Isusovu.

Taj će duh evanđeoske i ljudske mudrosti, u zdravoj i pravilnoj sintezi odobrenoj od Crkve, karakterizirati sve sinove svetog Ignacije, svu Družbu Isusovu do dana današnjeg. Sadašnji papa Ivan Pavao II, na primjer, naziva Družbu Isusovu »osovinom Katoličke crkve« i nastoji da se ona obnovi u vjernosti autentičnom duhu svoga osnivača, prema onoj izreci: »Sint ut sunt, aut non sint!«

Otac Ardelio Della Bella prihvatio je, kao mlad čovjek, taj i takav poziv svećenika Družbe Isusove. U temelju toga poziva stoji načelo: »Sve na veću slavu Božju!« Tamo, gdje je veća slava Božja, tamo odlučno kreće isusovac. Tamo, gdje je veća potreba Crkve koja se raspoznaje po znakovima vremena, tamo kroči vjerni sin svetoga Ignacija, ne gledajući na poteškoće, na ljudsku slavu, na neku materijalnu korist, na svoju udobnost. Tim se duhom prožima isusovac u Duhovnim vježbama svoga svetog oca utemeljitelja. On se naime odmah na početku tih Duhovnih vježba susreće s razmatranjem o cilju čovjeka, a posebno onoga koji se posvećuje svim svojim bićem širenju kraljevstva Božjega. Tu se on susreće s Bogom, stvoriteljem i posljednjim sucem, koji je najveća istina i pravda i najveće dobro. To je temelj Duhovnih vježba i temelj isusovačke duhovnosti, a morao bi biti temelj vjerskog života i svakog čovjeka. To je ono što nas veže sa svakim čovjekom koji vjeruje u Boga stvoritelja i posljednjeg, pravednog i milosrdnog suca. Taj se temelj u ignacijevskim Duhovnim vježbama dokazuje i filozofski i teološki u svjetlu Riječi Božje. U tom se svjetlu nastoji spoznati ne samo Bog, nego i čovjek u svojoj grešnosti, ukoliko naime, u slabosti svoga uma i srca, odstupa od toga svoga zadnjeg cilja.

Već se tu, u prvom tjednu Duhovnih vježba, uviđa potreba i ljudskoga i božanskoga ZNANJA KAO SREDSTVA da se bolje upoznaju i Bog i čovjek i svi stvorovi kao put kojim se dolazi k Bogu, ako se ti stvorovi upotrebljavaju »tantum — quantum«, utoliko ukoliko nas oni vode Bogu i spasavanju svoje duše i duša bližnjih. Iako su isusovci, držeći se toga vrhovnog pravila svoga utemeljitelja, osnivali i unapređivali srednje i visokoškolsko izobražavanje i time stekli velike i trajne zasluge za prosvjetni napredak u svijetu i u nas, u našem hrvatskom narodu, ipak oni i danas tvrde u svojim Konstitucijama da je prvotna svrha Družbe Isusove PROPOVIJEDANJE EVANĐELJA PUKU. Na taj način se Družba drži duboko povezana s narodom u kojemu živi. Narodne mase, one su njezin temelj na kojemu je ona društveno utvrđena.

Ovdje jasno možemo vidjeti da je baš na tom temelju izgrađena ličnost oca Ardelija Della Belle. Njemu je iskustvo Boga, koje je crpao iz molitve, duge svakodnevne molitvene kontemplacije Riječi Božje u svojoj redovničkoj ćeliji, bio trajan izvor njegova posvećenja Bogu i poticaj za dublje dnevno sudjelovanje u liturgijskoj molitvi i u vršenju njegovih Pravila koja su normirala, iz sata u sat, čitav njegov život i usklađivala njegov osobni život, u pravednosti i ljubavi, s njegovom redovničkom zajednicom i narodom među kojim je i za koji je živio. Njegova Pravila nisu ga otuđivala ni od zajednice ni od naroda, nego su ga ujedinjavala i rasvjetljivala da je bolje spoznavao znakove vremena i u njima najakutnije potrebe Crkve i svijeta.

Čudno je da je takva duhovnost u nekim crkvenim i izvancrkvenim krugovima mogla biti loše shvaćena. Čudno je da je to zanimanje i taj rad Družbe za najakutnije potrebe naroda mogao biti, i da još danas može biti, promatran pod sumnjom političkog djelovanja, kada je jasno da se Družba bavi samo promicanjem veće slave Božje i da pri tom upotrebljava nadnaravna i naravna sredstva koja su upravo stvorena za veću slavu Božju i vječni i vremeniti spas neumrlih duša. Slava Božja i vremeniti napredak i vječni spas ljudi i društava ne kose se nego se slažu s »većom slavom Božjom«. No, ljudi su slabi, često zavidni i ljubomorni, pa ih to priječi da ovo ne mogu spoznati. U tome je i uzrok što se Družba, a s njom i Crkva, trajno optužuju kroz povijest za politizaciju vjere.

Ali, za to je bio optužen i pogubljen i naš Gospodin Isus Krist.

2. Moral ljubavi: drugi tjedan

Moram naglasiti da je moral toga prvog tjedna Duhovnih vježba svetog Ignacija moral cilja. A taj se moral lako može shvatiti samo kao moral zakona, koji se pita: Što sam DUŽAN učiniti da spasim sebe i drugoga, prema svojim konkretnim mogućnostima? Tako se može dogoditi da taj moral postane minimalističan i da Crkva propada, a da nitko za to nije kriv: svi radimo što smo dužni i svi imamo čiste ruke, a Crkva ipak propada. Zato u drugom tjednu Duhovnih vježba nastupa kontemplacija života Isusova, s moralom LJUBAVI. U tom se moralu ne pita što sam DUŽAN učiniti, nego što sve MOGU učiniti. Jer Krist nije učinio samo ono što je bio DUŽAN učiniti za nas, nego je učinio SVE ŠTO JE MOGAO UČINITI, to jest za nas se utjelovio i živio u siromaštvu, čistoći i poslušnosti svojim roditeljima i Ocu nebeskom, radeći, propovijedajući, moleći često po čitave noći, progonjen, mučen, ubijen na križu . . . Isus Krist, to je ideal isusovca. On je po Isusu i nazvan. Ne zove se »ignacijevac«, nego »isusovac«.

Na tom najvišem uzoru, na toj svojoj velikoj životnoj ljubavi i idealu nadahnjivao se i naš dragi dalmatinski misionar, otac Ardelio Della Bella. On je mogao ostati u rodnoj Italiji i tamo se posvećivati u molitvi i u znanstvenom radu na visokim isusovačkim znanstvenim zavodima. Ali, on je osjetio živ poziv da se posveti narodu koji je upoznao već u svojoj isusovačkoj mladosti. Nakon završene filozofije, prije nego što je započeo teologiju, došao je u Dubrovnik, u Collegium Ragusinum da tu obavi svoju magisterijalnu kušnju. Tu se susreo s velikim hrvatskim isusovcem Bartolom Kašićem, rodom iz Paga, kao svojim starješinom. Pod vodstvom toga velikog hrvatskog jezikoslovca, našega crkvenog i narodnog velikana, dobio je živo zanimanje za vjerske potrebe našega naroda, koji se tek bio oslobodio turske okupacije. On je tu, u Dubrovniku, počeo učiti i naš hrvatski jezik, dubrovačkog narječja, želeći tako postati misionar u ovim našim hrvatskim krajevima.

Ta ga je njegova snažna želja i dalje pratila u njegovu teološkom studiju i profesorskom djelovanju u Italiji. Ta ga je želja napokon dovela u Split, kada ga je splitski nadbiskup primas Stjepan Cosmi, bivši general reda somaska, tražio od njegova, isusovačkog, generala, da bi se potpuno posvetio pastoralnom radu u Dalmaciji, posebno u Dalmatinskoj zagori oslobođenoj od turske sile.

Cosmi i njegov nasljednik nadbiskup primas Stjepan Cuppilli, također redovnik somask, bili su pravi prijatelji oca Ardelija Della Belle. Posebno je nadbiskup Cuppilli bio veliki prijatelj Ardelijev. Kako se zna, nadbiskup Cosmi nije naučio hrvatski jezik pa nije mogao direktno propovijedati »ilirskom narodu«, dok je nadbiskup Cuppilli savršeno naučio hrvatski jezik pa je često, u društvu s ocem Ardelijem, propovijedao u pučkim misijama našem svijetu.

Rečeno je u ovom simpoziju da je otac Ardelio bio i član »Ilirske akademije« u Splitu i da je izdao jedan od prvih rječnika hrvatskog jezika, iz kojega je i Vuk Karadžić obilato vadio građu za svoj rječnik. U sastavljanju toga rječnika nadbiskup Cuppilli je obilno pomagao svoga prijatelja hrabreći ga u tom radu.

Kada usporedim ljubav naših hrvatskih misionara s radom ovih misionara talijanske narodnosti, nadbiskupa Cuppilija i isusovca Ardelija Della Belle, tu nalazimo toliko sličnosti. Na primjer, ljubav prema indijskom narodu našega suvremenog hrvatskog misionara u Indiji oca Ante Gabrića i naših hrvatskih misionara u Africi prema afričkim narodima. Tada mi je jasno kako se mogao otac Ardelio potpuno identificirati s našim »ilirskim narodom« i tvrditi svojim slušateljima: »Ja sam potpuno vaš, vaš sam po jeziku, vaš sam po životu s vama i za vas, vaš sam po istoj katoličkoj vjeri, za koju ste vi pod Turcima živjeli i mučenički umirali.« »Ilirija«, dotično Hrvatska, postala je njegova druga domovina jednako mu draga, a možda i draža nego njegova prva domovina, Italija. Tako je i ocu Gabriću Indija postala njegova druga domovina. Ali, otac Gabrić je iz svoje prve domovine, iz Hrvatske, ponio sa sobom u vrećeci malo hrvatske zemlje i u posudici malo jadranskog mora s hrvatske obale. I napisao je u oporuci da bude pokopan u Indiji, ali da mu se po mrtvom tijelu prospe hrvatska zemlja i prolije hrvatsko more. Reći, da vjera u Krista i u Katoličku crkvu čini čovjeka anacionalnim ili genocidnim za druge narode, kako se danas od nekih u nas čuje, pravi je apsurd.

Naravnio, leksikografski, visoko znanstveni rad, oca je Ardelija zanimao ukoliko je bio u SLUŽBI VEĆE SLAVE BOŽJE. Ako, dakle, nađemo da

on to i izražava, i da više cijeni svoj misionarski nego svoj znanstveni rad, koji mu ponekad može izgledati i »dosadan«, to se mora shvatiti u duhu Duhovnih vježba svetoga Ignacija. Taj naime duh ne guši, nego uzdiže, pojačava i oplemenjuje ljudsku znanstvenu i bilo koju drugu aktivnost (usmjerenu na dobro). Ali, uspoređen s glavnim životnim ciljem jednog kršćanina, pogotovo jednog isusovca, ovaj rad zaista može izgledati i dosadan, iako je u sebi potreban i drag. To moramo mi svećenici i vjernici učiti na primjeru oca Ardelija Della Belle.

3. Mudrost križa: treći tjedan

Napokon, u trećem tjednu Duhovnih vježba svetoga Ignacija egzercitant se susreće s Kristom patnikom i s njegovim križem. To je vrlo važna crta u ignacijevskoj duhovnosti, ta mudrost križa. Uspjeh jednog evangelizatora ne ovisi u prvom redu o njegovim retoričkim sposobnostima, iako su i one vrlo važne, nego u prvom redu taj uspjeh ovisi o Božjoj milosti koju treba isprositi molitvama, dosljednim evanđeoskim življenjem zalivenim POKOROM, dobrovoljnim evanđeoskim siromaštvom, čistoćom, poslušnošću starješinama i PAPI te drugim raznim pokorničkim vježbama.

Zaista, Krist nas je otkupio svojom smrću na križu, izjavio je svečano Tridentinski sabor. Tu je nauku i druge nauke Tridentinskog sabora širila po svem svijetu, s najvećim marom, Družba Isusova, boreći se protiv protestantskih krivih nauka. Isusovački su propovjednici došli k nama, odmah nakon osnutka Družbe, iz susjedne Italije. To su bili ljudi potpuno Božji, koji su voljeli naš hrvatski narod bez trunka bilo kakva talijanskog nacionalizma, bez ikakvih političkih natruha. Stoga im moramo biti duboko zahvalni. Tu zahvalnost očitovali smo i otkrivanjem brončanog reljefa oca Ardelija u kapeli Ranjene Gospe u ovoj konkatedrali, da nas taj reljef, djelo našeg akademskog kipara profesora Poljana, trajno sjeća ljudskih i vjerskih ideala oca Ardelija.

Nemojmo zaboraviti, cijenjeni slušatelji, da su isusovački misionari, pa tako i otac Ardelio u svoje doba, kako smo i u ovom simpoziju čuli od kompetentna predavača večeras, priređivali za vrijeme svojih misija večernju procesiju u kojoj su ti misionari do krvi sebe bičevali da zadovolje pravdi Božjoj za grijehe svoje i naroda kojemu su propovijedali o veličini ljubavi i pravde Božje i o veličini grijeha čovjekova. U tim procesijama, čini mi se, dolazilo je do vrhunca nasljedovanje Isusa Krista raspetoga na križu.

Sigurno je pak da otac Ardelio te vježbe trapljenja svoga tijela nije vršio samo u tim procesijama, nego i u svojoj ćeliji, prema običajima u tadašnjoj Družbi. Tâ, i druge je pokorničke vježbe, kao što su postovi, duge molitve, briga za siromašne i bolesne, otac Ardelio obavljao. I to po primjeru svetoga Pavla koji kaže da osjeća »drugi zakon« u sebi koji ga čini nesretnim, jer ga nagoni da čini ono što ne bi želio činiti, a da ne čini ono dobro što bi želio činiti. Stoga kaže Pavao da on KROTI SVOJE TIJELO, ne kao da pogađa šakom u prazno, nego pogađa baš tamo gdje treba. Ako bi se, dakle, moglo svetom Pavlu prigovoriti za neki dualizam, kako neki današnji »učitelji u Izraelu« čine, onda bi se isto to moglo prigovoriti i ocu Ardeliju. No, tada bi se on našao u dobrom društvu.

Askeza, duhovna i tjelesna, zajednička nam je tradicija s Pravoslavnom crkvom. Ta askeza proizlazi iz duboke, rekao bih mistikom prožete, svijesti i

iskustva o svojem ništavilu i svojoj grešnosti te, s druge strane, iz spoznaje i mističnog, svoga iskustva veličine Božje, osobito iskustva prisutnosti Boga Ljubavi, Krista Ljubavi, Marije Ljubavi i Crkve Ljubavi.

U tom smislu nam je razumljiva ona uzrečica Della Bellina: »Ne vjerujem ovoj sijedoj bradi dok ne bude pod zemljom.«

4. Bog je ljubav: četvrti tjedan

Della Bellu je branio od dualizma, pesimizma i ogorčenosti na sebe i svijet četvrti tjedan Duhovnih vježba njegova duhovnog oca, svetog Ignacija Loyolskog. U tom najkraćem tjednu, koji traje četiri dana, razmišlja se o Isusovu uskrsnuću i uzašašću na nebo, o uznesenju Marijinu i njezinoj proslavi u nebu, o dolasku Duha Kristova koji je Duh Ljubavi i o uskrsnuću svih ljudi na svršetku svijeta. Tim se razmišljanjima postiže duševni ekvilibrij, tako da na koncu u duši ostaju radost i mir Krista uskrsnuloga i mir Marije, kraljice mira.

U perspektivi otkupljenja Kristova, koje će se sve više i sve bolje ostvarivati i koje će donijeti »novo nebo i novu zemlju«, čitava priroda i čitavo ljudsko društvo sa svim svojim aktivnostima dolaze pred duhovne oči egzercitanta u svojoj uskrsnoj radosti. To egzercitantu daje optimizam i duboku nadu da će sve ipak dobro svršiti i da je potrebno proći preko svoje Kalvarije ako hoćemo da naša ljubav prema Bogu i prema čovjeku postane ozbiljna i da se očisti od svojih egoizama: osobnih, obiteljskih, nacionalnih, rasnih, klasnih, crkvenih itd. kroz, više puta, tešku katarzu.

Zato egzercitant u tim ignacijevskim Duhovnim vježbama svršava zahvalom Bogu na svim njegovim »naravnim i nadnaravnim darovima«, svjestan da je sve stvoreno od Boga i da, različitim putovima, sve vodi k Bogu, a mi da moramo surađivati u ostvarivanju Božjih planova, koji su planovi života, a ne smrti, radosti, a ne žalosti, rada, a ne ljenčarenja, neprekidne duhovne borbe protiv »zlih duhova koji su u zraku«, to jest oko nas, kako kaže sveti Petar, a za njim i sveti Ignacije i, naravno, otac Ardelio Della Bella, vjeran sin svetog Ignacija.

Završetak

Poštovani slušatelji, braćo i sestre! Otac Ardelio Della Bella bio je veoma pobožan Gospi. On je svakog dana, kada nije bio na pučkim misijama, a bio tada u Splitu, hodočastio u svetište Majke Božje od Pojišana. Tada su to svetište čuvali naši popovi glagoljaši. Ondje se žarko i dugo molio Majci Božjoj pa ja htio u tom, tada malom, svetištu biti i pokopan. Ta mu je želja uslišana. Neki mu je splitski plemić ustupio svoju grobnicu. Nažalost, kad se gradila današnja crkva, ta je grobnica srušena pa se izgubio svaki trag tijelu ovog velikog isusovca, našeg južnohrvatskog misionara.

Stoga smo veoma zadovoljni što smo ovim simpozijem i knjigom koja bi naskoro, nadam se, imala izaći, u kojoj će biti tiskani radovi ovog simpozija, obnovili uspomenu na isusovca Ardelija Della Bellu da nama svećenicima i vjernicima bude ta uspomena trajna opomena kako se ozbiljno služi Bogu i

bratu čovjeku, kako se ljubi svoj narod, konkretno, kako mi moramo ljubiti svoj hrvatski narod ljubeći pritom istom Kristovom ljubavlju sve druge narode, kako je to činio isusovac Ardelio Della Bella, Talijan po rođenju i kulturi, a Hrvat po svojoj ljubavi i svom životu koji je nesebično i potpuno darovao nama Hrvatima.

Neka bude trajna uspomena na isusovca Ardelija Della Bellu!

TONČI TRSTENJAK DI
Zagreb

DOGMATSKI I MORALNI SADRŽAJ DELLA BELLINIH PROPOVIJEDI

Prije nego počnemo govoriti o dogmatskim i moralnim sadržajima knjige o. Ardelija Della Belle *Razgovori i pripovidanja* potrebno je nekoliko uvodnih napomena koje su uglavnom usredotočene na tokove teološke misli u vremenu dok je ovo djelo nastajalo (ovdje je trajni glagol postavljen sa stanovitim metodološkim predumišljajem). U uvodu knjige splitski kanonik Matija Čulić, čija je zasluga da je ovo djelo velikog i kreposnog misionara i propovjednika uopće ugledalo svjetlo dana, spominje, da se ovdje zapravo radi o propovijedima i duhovnim nagovorima što su nastali još za vrijeme boravka o. Della Belle u Dubrovniku. Radi se zapravo samo o 13 propovijedi i 40 duhovnih nagovora izrečenih pred bratimima *Bratovštine dobre smrti* u »veloj crkvi«, tj. u katedrali grada Dubrovnika. Nagovori slijede liturgijsku godinu, ali ne započinju prvom nedjeljom adventa već blagdanom obrezanja Gospodinova, tj. Novom godinom. Nastanak ovog djela možemo dakle staviti u točne vremenske okvire, jer nam je poznato vrijeme boravka Della Belle u Dubrovniku, od 1696. do 1702. godine.

U nagovoru gdje obrađuje temu o važnosti Božje riječi i o tome kakav se odnos prema njoj mora zauzeti da bi ona imala ploda u vjerniku, Della Bella spominje svoje relativno slabo znanje hrvatskog jezika, što je i razumljivo s obzirom na početak njegova boravka na području gdje se govori hrvatski jezik. Možemo, dakle, sa sigurnošću staviti ove njegove nagovore na sam početak njegova propovijedanja na hrvatskom jeziku. Jedna stvar ipak ostaje nejasna: jezik njegovih govora, kako priznaje i Čulić u svojem predgovoru, ispravan je i lijepo zvuči. Pretpostavljamo da mu je netko od njegove subraće hrvatskog jezika pomagao u sastavljanju. To osobito proizlazi iz ove rečenice: *Slagam sad* i z n o v a *ove govore, ne s malim trudom, pišem sve rič po rič da bih mogao ikako ih reći. Ne ostaje mi vrime za napamet dobro naučiti* (s. 123). On ih, dakle, *iznova* prepisuje i pri tom uči izgovor. Bio je to veliki napor. Možda upravo tom prepisivanju imamo zahvaliti tematsku zaokruženost svakog nagovora, metodičnost u sastavljanju, točno citiranje Sv. pisma, crkvenih otaca i grčkih latinskih klasika.

Ostaje nam također za rješavanje pitanje izvora kojima se Della Bella služio u sastavljanju svojih nagovora i propovijedi. Osim ondašnjih autora sa studija filozofije i teologije na isusovačkim učilištima, osobito to vrijedi za *Collegio Romano,* gdje je naš propovjednik stjecao svoje znanje i gdje je zbog svoje nadarenosti bio zapažen i određen za profesora teologije — što je on odbio u plemenitoj želji da služi hrvatskom narodu mukotrpnim životom pučkog misionara — možemo sa sigurnošću u njegovu djelu prepoznati utjecaje tada i do danas najglasovitijeg talijanskog pučkog misionara o. Pavla Segnerija DI. U kojoj je mjeri Segneri i sadržajno prisutan u *Razgovorima i pripovidanjima* o. Ardelija Della Belle, bit će stvar dubljih usporednih istraživanja. Segnerijeva su naime djela bila vrlo raširena u doba kada Della Bella odlučuje da mjesto na katedru stane na propovjedaonicu.

Važno je također imati na umu da je tek u sedamnaestom stoljeću moralna teologija postigla svoju autonomiju u okviru teološkog studija. Profesor Casusa Joannes Azor 1600. g. izdaje prvi svezak *Institutionum moralium* i tako udara temelje novoj teološkoj disciplini nastaloj na temeljima I-II *Summe* sv. Tome Akvinskog. Od I-II sv. Tome se uzimaju opći traktati *de conscientia, de peccatis, de lege...* ostavljajući one *de fine ultimo i de gratia* dogmatičarima. Od nekadašnjih *Summae confessorum* integrirala se u novu disciplinu shema o deset zapovijedi i ona o crkvenim zapovijedima. Na kraju IV. knjiga *Sententiae* dodala je sakramentalni dio. *Institutiones morales,* što su od prve polovice sedamnaestog stoljeća preplavila teološka učilišta, s obzirom na dogmatsku teologiju bile su potpuno neovisne i imale su svoj autohtoni razvoj. Oslanjajući se pretežno na traktat *de conscientia* unose mnoge elemente iz filozofije i prava. Neposredni zadatak im je pripremiti dobre ispovjednike.

Upravo je u sedamnaestom stoljeću moralna teologija bila poprište najžešće krize u Crkvi. Većina isusovačkih moralista slijedila je u moralnoj teologiji nauku španjolskog dominikanca Bartola Medine (1528—1580) koji u svojem komentaru Tomine *Summae* s obzirom na sumnjivi zakon zaključuje da se smije odabrati sloboda *(Lex dubia non obligat!)* i da se čak smije slijediti protivno mišljenje od zakona kad je ono solidno i vjerojatnije. Samo siguran zakon obavezuje! Tako je nastao *probabilizam,* koji će u isusovcima dobiti najžešće borce — spasavali su zapravo ljudsku slobodu — i koji će izazvati reakciju jansenista što će postići vrhunac u *Pismima iz provincije* Blaisa Pascala pošto je pariško sveučilište 1656. osudilo teze Antoana Arnaulda.

Upravo za vrijeme Della Bellina studija teologija na Collegio Romano u Rimu (1684—1688) papa Inocent XI. vodi ofenzivu protiv probabilista i utječe na izbor *Tirza Gonzalesa,* žestoka neprijatelja probabilizma u moralnoj teologiji, za generala Družbe Isusove. Ovaj se, dakako, sa svim svojim autoritetom okomio na svoju subraću probabiliste, tako da će mu o. Paolo Segneri, kako već rekosmo uzor našem Della Belli, pisati žestoka pisma oporbe i opomene. Tirzo Gonzales će poslati Della Bellu u Dubrovnik i Dalmaciju na molbu splitskog nadbiskupa Stjepana Cosmija i vlasti Dubrovačke Republike.

Poslije Tridentskog sabora na dogmatskom polju ne događaju se bitno novi procesi. Povjesničari teologije o tom vremenu sude kao o stanovitom vremenu dekadance teološke misli. Nije bilo vrijeme za velike novosti u dogmatskoj teologij nakon tolikih nevolja s protestantima i pošto je Trident toliko toga postavio u, naoko, čvrste definicije. Pomiču se tek neki teološki naglasci, a ne zalazi se u dublja i drugačija razmatranja vjerskih istina. Još se uvijek vode žestoke polemike s protestantima dok se u svojoj kući nastoje konsolidirati temelji. Odraza toga ima donekle i u *Razgovorima i pripovidanjima.* U nagovoru na nedjelju sedamdesetnice (XII, s. 57), govoreći o vrijednosti dobrih djela pred Bogom, žestoko se okomljuje na Lutherovu tezu, da je sama vjera dovoljna za spasenje: *Nihil aliud quaerit Deus, nisi fidei veritatem, quam si custodieritis, non curat quid agatis.* »Ovim istim paklenim naukom okužio je posli toliko svita Martin Lutero...« (isto). To će mu biti ujedno i povod da pohvali Dubrovnik: »Hvala Bogu, Gospodo, mi jesmo u pravovirnom Gradu paček u Gradu pripravovirnom... Ali kadgod zgodi se da gdi poluvirstvo nije u ričima, jest u dilima... Za spasenje duše... hoće se dila... *Fides sine operibus mortua est«* (ib.). Ipak, Della Belli je dogmatska vjerska istina više povod, startna crta za otiskivanje u moralnu pouku nego predmet tumačenja teološkom metodom. Dapače, kad bi se očekivala rasprava o jednom od najvećih kršćanskih otajstava, ono o Presvetom Trojstvu (XXIII, s. 107—110), propovjednik se prepušta osjećajima radosti koje želi tom prigodom probuditi i u svojih slušatelja: *Veseli se,dakle, veseli se, puče pravovirni, jere jesi prosvitljen, jasnostim Božanstvenoga Vanđelja, kad puk nevirni od tebe ne prem daleko, u tminah od nevirnosti tužno leži* (ib). Upravo je ta propovijed tipičan primjer misionarske propovijedi. Na ovome mjestu Della Bella prelazi u sasvim suprotan osjećaj: *Ali vaimeh! Među tolikim uzrocima od veselja i radosti, jesam usilovan dati misto žalosti u mom sarcu. Reći ću vam zašto: za biti pravi karstijanin, nije sadosta karsten biti, u ime Oca ni u ovo otajstvo viruvati, nego jošč hoće što Trojstvo zapovida obslužiti... Mnogi ispovidaju ustima pravu viru, s druge strane spovidaju dilima svoju nevirnost* (ib). I tako mu najveća vjerska tajna posluži za moralnu pouku o potrebi da se vjera u djelima izražava. *Infideles corde* (Tertulijan) bit će primijenjeno na slušatelje.

Osobito mu je drago vraćati se na teološki traktat o milosti i spasenju. On zastupa katoličko mišljenje da Bog želi spasenje svih ljudi i zato svakom čovjeku nuđa dovoljno milosti. Problem je u tome što čovjek zbog svoje osnovne kvalitete — slobode — može tu suradnju s milošću odbiti. *Bog od svoje strane hoće naše spasenje. Vis sanus fieri? Ali triba je da ga i mi uzhoćemo, zato nije nikoga koji ako se hoće sahraniti, nemože* (XVI, s. 76—79). *.... Paček, ne samo da hoće nego nam zapovida da ga budemo steći, ter na priti prioštre muke ako budemo propustili. Treba joštera svakako reći, da budući mi nejaki, i nemogući za ovu njegovu volju i zapovid ispuniti, bez pomoći njegove milosti, da on dava nama što je potrebno za ispunjenje ove iste volje njegove, i zapovidi* (ib).

Treba imati uvijek na umu da u propovjedničkoj literaturi vjerska istina uglavnom služi kao povod za neku moralnu pouku. U tome je Della Bella dosljedan do skrajnih mogućnosti, što se lijepo vidi u propovijedi o Presvetom Trojstvu. Namjerno se istina nastoji prizemljiti u sasvim konkretne prilike čovjekove egzistencije. Zato su moralni sadržaji mnogo prisutniji u svim Della Bellinim nagovorima i pripovijedima. On se svojim slušateljima obraća na izravni način, pa i o njima saznajemo da su od *čeljadi plemenite* (s. 78), da su osjetljivi na njegov jezik (s. 123), da su dobrostojeći (XVII, s. 80—84)...

U svojim nagovorima Della Bella zadire u mnoge dimenzije ljudskog ponašanja i pokazuje put moralnog života u skladu s propisima evanđelja i crkvenih zakona. Saznajemo mane i kreposti dubrovačkih građana: da ima onih koji se bave lihvom, da muškarci psuju i ružno govore, da žene provode i po tri sata pred ogledalom prije nego dođu u Crkvu i da imaju zle jezike, da ima mnogo onih kojima život nije u skladu s ispovijedanjem kršćanske vjere, da roditelji nisu u svom ponašanju primjer svojoj djeci (XIII, 66), da se sa siromasima postupa bahato, da neki do sitnica drže postove, nemrse i zavjete i da redovito prisustvuju misama, da istodobno mrze, zavide, snuju zle planove i bez problema su sposobni da se krivo kunu; saznajemo da su mornari ogrubljela čeljad koja psuje, da isvjednici nemaju milosrđa prema pokornicima, da je zavist preuzela maha među građanima, da jedni druge bez razmišljanja osuđuju i kleveću...

Vrlo je zanimljivo Della Bellino razmišljanje o *privatnom vlasništvu* (VI, s. 28—32). Njegova je teza da... *varaju se oni koji na svitu držeći da su svega svoga samovlastiti gospodari, na takav način da ga mogu tratiti, rasipati ter od obisti, metnutiga jošte u more kad im je drago... Ali nije to tako: Jesu gospodari svega, ali ne toliko samovlastiti budući dužni ubogima razdiliti što je pristojnomu uzdržavanju svoga bića suviše* (ib). Bog je, naime, otac svih i brine se za svako stvorenje. On je odredio da oni koji imaju previše trebaju to podijeliti s onima koji nemaju dovoljno. Pita se propovjednik: — *Kako dakle s tolikim neprikladnostima isti otac svojim je sinovima providio? Da jedni ne imaju čim se pokripiti, a drugi imaju još za obilno pirovati. Da jedan ne ima čim se pokriti, a drugi u nove i različne izvanštine pineze tratitič (...) Da ako bogataš ne žaleći tužno biće potrebnika, hoće sve za sebe, teško njemu, govorim otvoreno, nemože se sahraniti (spasiti), nemože ne, triba da ide u pakao* (ib).

Della Bella se često vraća na temu pomaganja siromaha (ib, XIV, 70). Bez straha šiba one koji iskorištavaju radnike i sirote. Istina, nije on predlagao drugačiju društvenu podjelu od one koja je već postojala, ali je jasno davao do znanja, i to vrlo često, u svojim nagovorima da je *dužnost* bogatih dijeliti svoje bogatstvo sa siromašnima. On je to shvaćao kao Božju zapovijed.

Zanimljiv je također njegov odnos prema posuđivanju novca. Znamo da su velike i nepravedne kamate često ljude bacale u veliko siromaštvo. Zato će propovjednik izgovoriti strašnu osudu onih koji se bogate na račun nevolje drugih: *čuli ste vazda da kamatovati jest grih prem težak. Kamatnici u jednom gradu, gori su nego isti lupeži* (ib, 30). *Ali ja danaska nagovaram vas da bude dati na kamatu. Na koji način? Pomagajući uboge vašim imanjem. Ovo je dati na kamatu, na kamatu dopuštenu, na kamatu prem korisnu... Dava Bogu na kamatu tko potrebnike pomaga... Ništa nisi toliko sebi dao kao kad si dao potrebnomu* (ib).

Za Della Bellu sustav je privatnog vlasništva posljedica grijeha: *Ali poslije kroz grih koji razluči i razdili ljude s Bogom, bi uvedeno razdiljenje od dobra, de jure gentium; i od Boga potvrđeno neka ljudi koji u općenitom gospodarstvu ne bi se mogli pogoditi, posidujući svak svoje da bi u miru živili. Eto stoga razdiljenja imaju na svitu svoj početak... po odluci providenja kako vidimo, ali sve uvitovano, razumno to dobro, sve uvitovano, locavit eam agricolis, a ne samo kraljim i ostaloj gospodi, nu još i svi posidnici imanja zemaljskih, govori se da su ne samo vlastiti gospodari, nego uvitnici i težaci* (XVII, 81). Ako, dakle, ti, koji su dobili u najam imanja od Boga, ne daju Bogu dužni »harač«, bit će osuđeni na vječnu propast. A tko su haračnici? Tko su ti koji u Božje ime skupljaju harač? — pita se propovjednik. — To su siromasi i potrebnici.

— *Ah, koja kužna rić jest ona: sebi sebi! Hotiti sve za sebe, ah, koja pohlepnost, ah koja škoda inokosnih siromaha; triba biti vodotočak a ne jaz* (s. 29).

Kao što je već iz ovoga jasno, Della Bella kao čovjek svoga vremena ne predlaže drugačiju podjelu dobara, već pravednije upravljanje njima, inzistirajući na promjeni čovjeka? To je moral koji je vrlo individualno usmjeren. Možda smo danas, nakon tzv. društvene revolucije i »pravednije« podjele dobara ponovno došli do stare mudrosti da je najvažnije mijenjati čovjeka, pa će se i svijet promijeniti na bolje.

Zaključak

Della Bella je u svojim dogmatskim i moralnim sadržajima izraženim u zbirci propovijedi i nagovara *Razgovori i pripovidanja* tipični isusovac svoga doba: dogmatski strogo na liniji Tridentskog sabora, u moralnim raspravamo umjereni priobabilist, u pastoralnim stajalištima zagovornik one struje koja je u sakramentu pokore i često svetoj pričesti vidjela glavni oslonac duhovne obnove pojedinaca i kršćanskih zajednica. Prilagođujući svoj govor slušateljstvu, on se rijetko upušta u teološke ili moralne rasprave s dubljim dokazima. Ostaje uglavnom na tvrdnjama koje potkrepljuje svetopisamskim i otačkim citatima posižući i za tekstovima iz grčke i rimske klasične literature u duhu stiha svojih suvremenika. On u svom naučavanju i djelovanju u južnoj Hrvatskoj ide smjerom koji su stotinu godina prije njega zacrtali prvi značajni hrvatski isusovci u Dubrovniku Aleksandar Komulović i Bartol Kašić: veliki smisao za religiozne potrebe puka i duhovnih osoba, osjetljivost za narodni jezik i valjano vrednovanje narodne duhovne baštine, intenziviranje sakramentalne prakse kao pomoći u mukotrpnom, ustrajnom i svagdašnjem nastojanju da se postigne ideal savršenog kršćanina: dogmatska ispravnost u skladu s učenjem Katoličke crkve, poslušnost duhovnom i svjetovnom autoritetu, moralna čistoća koja se postiže obuzdavanjem tjelesnih nagona, a uzor joj je anđeoski sjaj, te društvena pravda temeljena na savjesnom vršenju Božjih, crkvenih i državnih zakona.

3

DAVOR DUMANČIĆ

Split

UVODNA RIJEČ U KATALOGU »UMJETNOST KASNOG BAROKA U SPLITU«*

Spomen 250. obljetnice smrti Ardelija Della Belle, Toskanca, isusovca, filologa i leksikografa, koji je došao u naše krajeve kao misionar i prosvjetitelj te u Splitu umro 1737. g. dao je — poticajem splitsko-makarske nadbiskupije — povoda izložbi kasnobarokne umjetnosti u Splitu. Naslov izložbe ne sugerira, dakle, jednu jasno iizdvojenu cjelinu u razvoju umjetnosti splitskog baroka, već dolazi zbog želje da se dijelom osvijetli ambijent u kojemu je Ardelio Della Bella djelovao na svršetku 17. i na početku 18. stoljeća.

Barokna se umjetnost u Dalmaciji očituje ponajprije brojnim importom umjetnina i nekih projekata iz Venecije (manje iz ostale Italije), koji ulazi u dio vrednije umjetničke baštine ovoga kraja, i relativno skromnijom vlastitom ujetničkom produkcijom koja je možda izrazitija u graditeljstvu nego u slikarstvu, kiparstvu i umjetničkom obrtu. Starije su crkve u Dalmaciji u tom slogu dobile svoj današnji izgled, posebno u svojoj unutrašnjosti, a novosagrađene nastale su u skromnijem obliku što je odraz prilika života u kraju gdje su se vodili dugotrajni mletačko-turski ratovi. Katoličku vjersku obnovu u 17. i 18. st. pratilo je i nastojanje Crkve da što raskošnije ukrasi svoja zdanja, pa su tako i njihovi inventari najbogatiji predmetima i umjetninama upravo toga sloga. To nam dijelom nadoknađuje nestanak inventara baroknih kuća i palača koje još samo vanjštinom svjedoče o dometu našega stvaralaštva u tom razdoblju.

Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu pokušao je umjetninama izloženim u ovoj prilici pokazati raznolikost, brojnost i vrsnoću umjetničke baštine Splita, a posebno istaknuti problem održavanja popravaka i konačno prezentacije toga bogatstva, premda se ono ovom izložbom može tek naslutiti. Pa ipak, ova je izložba prvi pokušaj prezentiranja javnosti barokne umjetnosti u Dalmaciji, koja svojom vrijednošću zaslužuje našu veću pažnju. •

* Izložba je priređena u povodu znanstvenog skupa o Ardeliju Della Belli. Stoga iz spomenutog kataloga donosimo ovdje u ovom zborniku dva-tri priloga o kasnom baroku u Splitu (priređivač).

Izložba prvi put pred javnost iznosi više slika koje tek popravkom u Restauratorskoj radionici splitskog Regionalnog zavoda pokuzuju izvornu ljepotu, što pruža mogućnost daljnjeg analiziranja tih umjetnina. Izložba je stoga pokušaj doprinosa vrednovanju barokne umjetnosti u Dalmaciji poslije čega treba da dođe do daljnje obrade, do obrade u pojedinostima i cjelini.

RADOSLAV TOMIĆ

Split

PROFIL UMJETNOSTI KASNOGA BAROKA U SPLITU

Povijesna pozadina baroknoj umjetnosti u Dalmaciji su mletačko-turski ratovi, u kojima se rješavala i sudbina našeg stanovništva, jer se granica dviju sila upravo ovdje pomicala u korist sad Venecije sad Turske. Isrcpljujuće 16. stoljeće u kojemu su Turci osvojili cijelu Dalmatinsku zagoru i izbili na more (Poljica, Makarsko primorje . . .) približivši se primorskim gradovima i otocima rezultiralo je osiromašenjem cijele regije, migracijama, pogibijama i neprestanim uzmicanjem vitalnog stanovništva pred istočnom silom. Jedinstveno se dalmatinsko područje između dviju sila i dviju kultura raskomadalo (Turska Dalmacija, Dubrovačka Republika, Mletačka Dalmacija i Albanija) i posustalo u logičnom razvitku i oslobađanju vlastitih snaga.

I dok je barok kao stil u krizi osnažene postreformacijske Crkve u evropskim zemljama nastojao uspostaviti cjeloviti sustav utemeljen na potrebi da se produbi vjera, u Dalmaciji, koja osim rijetkih pojedinaca nije pokazivala reformacijske tendencije, barok se vezao uz prosvjetiteljsku aktivnost, uz tendenciju obnove i ponovnog uspostavljanja reda u ratu ispaćene pokrajine. U Italiji barok je bio katolički odgovor na manirističku umjetnost, a u osiromašenoj i rascijepljenoj zemlji manirističke su tendencije bile gotovo sporadične i izdvojene izvan društvenog konteksta, koji nije omogućivao razvoj sofisticirane umjetnosti prožete visokim intelektualizmom bogate sredine.

Osim toga, Dalmacija je bila pokrajina bez pravog središta koje bi emaniralo svoj utjecaj i djelovalo kohezijski na cijelom području. Pogubna otrgnutost primorskih gradova, koji postepeno postaju provincijske oaze, od zaleđa izgubljenog na rubu turskog imperija, prekid povijesnih kontinuiteta i stalna upućenost na stranu vlast nisu bile optimalne pretpostavke za širenje baroknog stila koji je po sebi urban, vezan uz velike gradove, moćan kler, bogate vlastodršce i plemstvo.

Dalmacija je bila bez svega toga: plemstvo je osiromašilo, gradovi su prorijeđeni ratovima, kugom i izolacijom od zaleđa, bez moćnog i centraliziranog klera, ali s mnoštvom usitnjenih biskupija često suženih na zidove gradića, bez razvijene poljoprivrede i snažnog pomorstva.

U posljednjim mletačko-turskim ratovima (kandijski 1646—1669, morejski 1683—1699. i veliki rat 1714—1718. g.) mletačka se Dalmacija proširila dublje u unutrašnjost: oslobođeni su važni zagorski gradovi Skradin, Sinj, Drniš, Imotski i mnoga zapuštena sela i dijelovi Boke Kotorske. Brojno stanovništvo koje se sviklo tuđinskom utjecaju, nepismeno i egzistencijalno ugroženo trebalo je u kontekstu postkoncilske obnove osnažiti u vjeri i uzdići u kulturi, te je stoga bilo potrebno ne samo učvršćivanje franjevaca među pukom već i misionarenje obrazovanijih pojedinaca da se uklone poganske ideje i praznovjerje.

Nasuprot renesansi koja je u Dalmaciji ostala vezana samo uz humanistički obrazovani sloj u gradovima, barok je htio prodrijeti među najšire slojeve, gdje je trebalo vratiti ugled Katoličke crkve. To je konačno i razlog dolaska Ardelija Della Belle u Dubrovnik i Split, čija se djelatnost upravo i očitovala u dvjema sferama: kao jezikoslovac on piše rječnik hrvatskog jezika, a rječnik će omogućiti misinarsku djelatnost među dalmatinskim pukom.

U tako povećanoj, prosvjetovljenoj i djelomice integriranoj Dalmaciji nositelji barokne kulture i umjetnosti bili su Crkva i plemstvo. Treba, dakako, naglasiti da su ratovi i kuga (u Dubrovniku i Boki i potresi) prorijedili srednjovjekovni patricijat, pa se stoga u plemićka vijeća primaju i novi članovi iz redova obogaćenih građana. U Splitu su u 17. stoljeću status plemstva dobile obitelji Capogrosso, Marchi, Kavanjin, Cambij, Cupareo, Benedetti, Milesi, Dumaneo. Novo je plemstvo zapravo i nositelj barokne kulture. Na Pelješcu će, a naročito u Boki Kotorskoj pomorska privreda i obogaćeni kapetani biti nositelji snažna uspona i intenzivne barokizacije nekad skromnih naselja uz morsku obalu. U Dalmatinskoj zagori uzdiže se sloj serdara koje direktno potpomaže i Venecija u težnji da uz sebe što jače priveže novoosvojeni teritorij. Novi plemići i pomorci prvenstveno u neposrednom dodiru sa stranim sredinama podižu i njeguju estetsku svijest i teže za udobnijim stanovanjem. Spojivši pomorsko-trgovačku djelatnost s veleposjedom bili su dakle ti brojem rijetki pojedinci sposobni da podignu raskošne palače i ljetnikovce i da njihove interijere opreme istančanim predmetima umjetničkog obrta. Barokna palača postaje mikrokozam, cjeloviti univerzum, koja monumentalnošću želi impresionirati i pokazati značenje vlasnika, ali i omogućiti udoban život nakon naporna rada. Treba naglasiti da je podloga bogatstvu našim baroknim patricijima i kapetanima bila naporna pomorsko-trgovačka djelatnost koju je trebalo afirmirati pod vlašću Venecije jer je i ona bila orijentirana prvenstveno na te djelatnosti.

Nije stoga čudno što je barok izašao izvan starih, srednjovjekovnih gradova: onaj tko hoće vidjeti barok treba upoznati suburbana pomorska mjesta Dalmacije i Boke. Kapetanske kuće Orebića i Kućišta, palače koje još uvijek dominiraju u svojoj otmjenoj monumentalnosti Perastom, Dobrotom i Prčanjem, slikovite cjeline bračkih naselja, Makarske i Visa, te Kaštela najdosljednije su sintetizirale tendencije vremena i stila.

Barok je u Dalmaciju prenesen iz Venecije. Sve značajnije crkve i palače podignute su po nacrtima arhitekata iz Venecije ili njezina zaleđa. Metropola na lagunama u 17. i 18. stoljeću veliko je tržište na kojemu se kupuju slike, srebro, pokućstvo, ruho, ugovaraju projekti za nova zdanja. Izuzetak je Dubrovnik koji kao slobodan grad pojačava nakon potresa 1667. godine političke i kulturološke veze s Rimom, Napuljem i drugim talijanskim gradovima, odakle stižu arhitekti novih crkava i gdje se naručuju mnoge slike. Ali, prestiž i dominacija Venecije nisu sporni: kada su u 18. stoljeću njezine mnogobrojne slikarske radionice preplavile mnoge gradove Evrope, i Dalmacija postaje idealan kupac oltarnih pala za crkve i slika za bogatije kuće, dok će liturgijski predmeti od srebra s mletačkim žigom doprijeti i do najzabitnijih sela. Bit će to pobjeda vještih radionica, ali i zamiranje domaćeg obrta koji se gasio u nesigurnom vremenu.

Barok je zapravo jedini stil koji se proširio po cijeloj Dalmaciji. Stabilizirani život tražio je obnovu, pa gradnju kuća po selima i urbanističku regulaciju obnovljenih gradova (Skradin, Sinj . . .) prati intenzivna gradnja crkava i samostana u okviru franjevačke provincije koja je proširila barokne oblike duboko u dalmatinsko zaleđe. U nastojanju da regulira život i stanovanje, da prodre u sferu svagdašnjice, barok je zagospodario i volumenima utvrda, popločavanjem ulica, opremom kuća, oblikovanjem kovanih ograda i religjskom dimenzijom gdje se ispoljavao u teatarskim i dekorativnim oblicima spajajući u raskošnim crkvenim ceremonijama elemente impresivnih rituala i svjetovne raskoši *ad maiorem Dei gloriam.* Efekat i težnja da dirne u emocije, da impresionira i začudi možda se bolje mogu osjetiti u svečanom i ceremonijalnom ponašanju, procesijama u kojima su se zlatile relikvije i svjetlucali brokati i bratimska odjeća, u teatarskim sprovodima uglednika nego na skromnijim fasadama palača zaklonjenim u uskim srednjovjekovnim ulicama.

Možda je u baroknom slikarstvu došlo do najvećih pomaka u tematici i ikonografiji: naručuju se slike s alegorijskim i mitološkim sadržajem i simboličnim podtekstom, što se nije dogodilo u renesansi koja je ostala vezana samo uz religijsku tematiku. Pomorci pak naručuju ex voto modele brodova utječući se zaštiti, dok će najistaknutiji rodovi glorificirati vlastitu slavu (Lukovići) ili pobjede na moru (Ivanovići), a dubrovački plemići oslikavaju ljetnikovce mitološkim slikama (Sorkočevići). I životopisi lokalnih svetaca postaju velika tema barokne umjetnosti u Dalmaciji, kojima se kult iznova popularizra i širi, a ikonografija definira (Cabiankin ciklus o sv. Tripunu, Ferarrijev o sv. Dujmu, brojne slike o sv. Ivanu Trogirskom itd.).

Nije stoga neobično što i Splitom na prijelazu 17. i 18. stoljeća dominiraju članovi novog plemstva i visokog svećenstva s jasnim prosvjetiteljskim ciljevima. Prvenstvena je, izgleda, uloga crkvenih uglednika, posebno nadbiskupa Stjepana Cosmija i Stjepana Cupillija, koji pokazuju začudan interes da unaprijede Split i Dalmaciju. Nadbiskup Cosmi je samo vlastitom upornošću uspio otvoriti sjemenište 1700. godine koje postaje središte pismenosti u Dalmaciji. I ne samo to: svestrani Ivan Paštrić iz Rima ostavlja sjemeništu veliku biblioteku kojoj su prvi bibliotekari I. P. Marchi, J. Kavanjin i M. Dumaneo. Nadbiskup Cosmi kupuje u Veneciji orgulje za katedralu, oblaže stupove u njezinoj unutrašnjosti crkvenim tapiserijama, naručje slike kod P. Ferarrija za Dominisov kor. Za njegova nadbiskupovanja naručuju se srebrni predmeti u Trivisanovoj radionici za katedralnu raznicu koji su po brojnosti, razini izvedbe i prikladnosti među najznačajnijim narudžbama toga doba u Dalmaciji, te slike Bartola Bossija za svodove kapela sv. Dujma i sv. Staša; u njegovo vrijeme se osniva i Bratovština sv. Josipa pri katedrali, koja će naručiti kasnobarokne slike iz života sv. Josipa. Prelat Cosmi, pokazujući dostojnu estetsku svijest, portretira se kod uglednog Sebastijana Bombellija, dovršava nadbiskupsku palaču koju daje ukrasiti freskama, prikuplja kodekse i manuskripte važne za prošlost Splita, osniva novu župu sv. Petra, obilazi nadbiskupiju

Njegov nasljednik Stjepan Cupilli (1707—1719.) zalagao se za proširenje katedrale, ali je taj plan omeo rat 1714. g., jednako kao i za gradnju sjemeništa za glagoljaše na Lučcu, koje će tek 1750. g. otvoriti nadbiskup Pacifik Bizza na Priku kod Omiša.

Na početku 18. stoljeća osniva se i Ilirska akademija, a nastala je kao rezultat zakašnjelog pokreta katoličke obnove, sa zadatkom da njeguje narodni jezik i da širi utjecaj pisane riječi. To su ujedno i krajnji vrhunci novog intelektualnog djelovanja jednog naprednog društva u Splitu, koje je bilo sasvim u duhu onodobnih kretanja ne samo u Italiji već i u svim dalmatinskim gradovima. To je, uostalom, vrijeme djelovanja povjesničara Pavla Andreisa i Ivana Lucića i svestranih nadbiskupa Andrije i Vicka Zmajevića. Možda upravo I. P. Marchi, J. Kavanjin i M. Dumaneo sintetiziraju intelektualnu klimu Splita. Pisac i diplomat Marchi surađuje s arhitektom Fischerom von Erlachom kojemu šalje crteže Dioklecijanove palače, a dopisuje se, u cilju oslobađanja Slavena od turske vlasti, s austrijskim carem Karlom VI, vojvodom Eugenom Savojskim i papom Klementom XI. Jerolim Kavanjin ispisuje *Bogatstvo i ubo-štvo*, najdulji ep starije hrvatske književnosti, sabirući u njemu kao u enciklopediji mnoštvo podataka zaogrnutih u pjesnički okvir, dok Marko Dumaneo sastavlja *Synopsis virorum illustrium Spalatensium* u kojem registrira sve što zna o piscima i značajnijim Splićanima. Time su udareni temelji humanističkim znanostima, što se konačno poklapa sa suvremenim evropskim zbivanjima. Paralelno sa začecima znanosti, Split se našao u području interesa evropskih značajnijih umjetika i putopisaca. Dioklecijanova palača bila je meta za klasicističku struju u okviru baroknog stila. Zato se palača našla u knjigama arhitekta Fischera von Erlacha i Roberta Adama i postala slikarski motiv Canalettu. I ne samo to: ugledniji pojedinci ispunjavaju interijere svojih kuća knjigama i umjetninama. Jerolim Kavanjin ima zbirku starina koju naziva *galerietta*, a obrazovani I. P. Marchi, Petar Bogetić i Jerolim Bernardi posjeduju prebogate biblioteke. Juraj Dragišić (De Caris) ugrađuje antičke i predromaničke fragmente u dvorište svoje barokne palače, a nadbiskup Pacifik Bizza otvara u nadbiskupskoj palači Museum spalatinum archiepiscopale sa 62 latinska natpisa skupljena u Solinu, priključujući se mnogim baroknim sabiračima starina u Dalmaciji (Zmajevići u Perastu, Aletin u Dubrovniku, Pavlović—Lučić u Makarskoj, Dragazzo i Garagnin u Trogiru, Danielli u Zadru . . .).

Ali, najveći dio puka stoji daleko od takvih zbivanja, a bez njega je nemoguće razumjeti 17. i 18. st. i ulogu Ardelija Della Belle. Radi puka, koji neprestano pristiže, Split dobiva dvije nove župe u predgrađima koja se upravo tada oblikuju poprimivši neosporne barokne oznake interpretirane u rustičnijim oblicima. U taj okvir spada i gradnja samostana i crkve Gospe od zdravlja kao potvrda prve intenzivnije veze između obale i zagore, između mletačke i turske Dalmacije, koja će upravo po principma pučke pobožnosti postati proštenička crkva (ali neće nikada postati izdvojeni prostor po mjeri crkvenog graditeljstva baroka u kojem su samostani izdvojeni kao *punti focali*, nebeski prostori iznad svagdašnjice, što se i u Dalmaciji postiglo scenografskom impostacijom isusovačke crkve u Dubrovniku ili ploveće Gospe od Škrpjela, koja izdvojenošću postaje središnja točka jednog zaljeva). Crkva i samostan Gospe od zdravlja afirmiraju treću pučku dimenziju barokne epohe. S jedne strane bogatiji sloj gradi reprezentativne palače usred grada ili vile izvan naselja, a pučani, napokon smireni nakon povlačenja Turaka, napuštaju uboge nastambe i grade prostranije kamene kuće. Na takvim su se amplitudama kretale i narudžbe umjetnina: od neosporno vrednijih slika, s prizorima iz života sv. Josipa do nevješte pale portante u crkvi na Spinutu, od kompleksne narudžbe kod zlatara Trevisanija do tradicionalnih i shematiziranih *ex voto* u crkvama.

Iscrpljujući ratovi uvjetovali su da se Split zaokruži u 17. st. monumentalnim utvrdama, unutar kojih se ne podižu nove značajnije crkve niti rješavaju nove urbanističke vizure. Barokna su ostvarenja u Splitu prvenstveno rezultat pojedinačnih volja, a ne odraz općeg preporodnog gibanja i obnoviteljske politike. Većina je crkava adaptacija postojećih gradnja (čak se i gotički moćnici u riznici barokiziraju!) dok je Sv. Filip, jedina veća crkva baroknih oznaka, neinventivno rješenje vojnog inženjera koja u usklađenom interijeru naspram neprofilirane vanjštine možda potvrđuje Cataneov zahtjev da crkva treba biti raskošnija unutra negoli vani, jer unutrašnjost simbolizira dušu,a vanjština tijelo Krista. Najvažniji projekti ostaju neizvedeni: katedrala se ne proširuje, Luposignolijev prijedlog za Gospu od zdravlja ostaje na papiru, a projekt za crkvu sv. Filipa se pojednostavljuje. Nasuprot tome gradi se uz crkvu sv. Dujma i nadbiskupsku palaču niz crkava: na Protironu se podiže uz Gospu začeća i Gospa od pojasa, uz Sv. Roka i kapela sv. Sebastijana, a uz Srebrna vrata crkva Dušice. Na taj se način katedrala okružuje usitnjenim sakralnim građevinama, a gradsko središte dobiva naglašenu religijsku dimenziju viđenu kroz prizmu suženih, provincijaliziranih prilika.

U likovnoj umjetnosti nema dominantne ličnosti: M. Pončun je davno napustio Split, slikarska djelatnost Marka Capogrossa još uvijek nije jasna, a Sebastijan Devita stvara u drugoj polovici 18. stoljeća. Bliski su današnjem senzibilitetu iluminator fra Bone Razmilović i drvorezbar fra Fulgencije Bakotić, od kojih prvi započinje, a drugi završava razdoblje obuhvaćeno našom izložbom. Razmilović vješto i poetično oslikava 1670. i 1675. g. psalterije, dok Bakotić u raspelima sredinom 18. st. na sličan način spaja gotičku tradiciju s baroknom patetikom u naturalističkim prikazima ispaćenog Krista.

Možda su upravo raznolikost i pluralizam oblika koje dozvoljava i omogućuje provincijska sredina temeljna odrednica barokne umjetnosti u Splitu, u kojemu se paralelno podižu palače Cindro i Milesi u duhu suvremene mletačke arhitekture i skromna pučka predgrađa, naručuju slike od značajnijih slikara na lagunama, dok fra Bone sa srednjovjekovnom strpljivošću oslikava korale za koje se ne mogu naći usporedbe. Takvo je dvojstvo pokazivao uostalom i Ardelio Della Bella: između utjecajne sveučilišne karijere u Firenzi, on u žaru poziva izabire naporno misioniranje po pustošenoj pokrajini na rubu Evrope.

RAZGOVOR S AKADEMIKOM KRUNOM PRIJATELJEM O PROBLEMIMA BAROKNE UMJETNOSTI U SPLITU I DALMACIJI*

I

Sinteza »Barok u Hrvatskoj« (1982. g.) u kojoj ste Vi obradili baroknu umjetnost u Dalmaciji »uslijed dovršenosti analiza« bila je prva i do danas ostala jedina realizirana knjiga u najavljenom nizu sustavnih prikaza razvoja umjetnosti na tlu Hrvatske. Četiri desetljeća ranije pojam »Barok u Dalmaciji« bio je gotovo nepoznat i nepriznat u našoj historiografiji. Možda možemo reći da je Vašom knjigom (disertacijom) »Barok u Splitu« (1947.) taj pojam uveden »na bočna vrata«, s obzirom da se kasnije pokazalo kako »pravi barok« treba tražiti prije u zasićenim sredinama južne Dalmacije ili Šibenika i Zadra nego u Splitu. Iz kojeg ste razloga počeli istraživanja upravo sa Splitom?

Za vrijeme ratnih godina bio sam dvije školske godine prekinuo pohađanje redovitog studija na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. U tom vremenu odlučio sam započeti znanstvena istraživanja povijesti umjetnosti u Dalmaciji. Čitajući dostupnu mi literaturu bio sam zapazio da su pregledi umjetnosti u Dalmaciji uglavnom završavali razdobljem renesanse i da je umjetnosti poslije 17. stoljeća bilo posvećeno obično samo nekoliko redaka. Učinilo mi se to nelogičnim. Bio sam svjestan da su 17. i 18. stoljeće doba dekadencije, osiromašenja, kuge, potresa, a osobito gotovo stalnih ratova s Turcima, ali sam smatrao da nije moguće da je nastao prekid likovnog stavaralaštva pokrajine koja je ipak na drugim poljima — ako i izuzmemo specifičnu i posebnu pojavu slobodne Dubrovačke Republike — dala u historiografiji Luciusa i Andreisa, u glazbi Lukačića, u književnosti Kavanjina — da spomenemo neka imena. Daljnji rad pokazivao je sve veće plodove. Zaključio sam da je i u tim izuzetno teškim vremenima i likovna umjetnost u Splitu potvrđivala svoj kontinuitet te sam počeo obrađivati slikarstvo, skulpturu i umjetni obrt. I tako je nastao taj »Barok u Splitu«. Možda taj rad danas ima stanovitih nedostataka, neke bih probleme, bez sumnje, drugačije impostirao, ali je ta knjižica pokazala da je nemivno nakon poglavlja o renesansi i onog o manirizmu (o kome

* Razgovor su vodili Joško Belamarić i Ivan Matejčić.

smo tada malo znali) postojao i dalmatinski barok. Odlučio sam, stoga, proširiti taj »Barok u Splitu« u barok u Dalmaciji i tako je došlo do knjige »Umjetnost 17. i 18. stoljeća u Dalmaciji« iz 1956., a zatim do poglavlja o Dalmaciji u knjizi »Barok u Hrvatskoj« iz 1982. Ono što je za mene bilo najveće zadovoljstvo jest činjenica da je to poglavlje postalo integralni dio dalmatinske povijesti umjetnosti i da su se barokne teme nastavile sve više proučavati, a ja i drugi kolege otkrivati nova imena, djela i aspekte. Danas se više i ne sumnja da su barok imale na teritoriju današnje Jugoslavije samo kontinentalna Hrvatska i Slovenija, već da je taj stil, neminovno u diskretnoj sjeni metropole na lagunama, postojao uz jeku turskih topova i na istočnoj obali Jadrana, davši likovni okvir posttridentinskom vremenu i ovoj našoj regiji. Bez pretenzija da bi bio dao jednog Buvinu, Radovana ili Jurja, barok je sada — ne samo u Dubrovniku — nezaobilazno poglavlje povijesti umjetnosti i obalne regije, i da će ono imati svoj kontinuitet i u prošlom stoljeću, najsiromašnijem razdoblju umjetnosti Dalmacije do hrvatskog narodnog preporoda, koji je također imao svoje skromno likovno stvaralaštvo uglavnom otkriveno u posljednjim decenijima.

Ako su istiniti oni stihovi Vladislava Menčetića:

»Od ropstva bi davno u valih
potonula Italija,
o hrvatskieh da se žalih
more otmansko ne razbija«

još je veći značaj da se u vrijeme kandijskog, morejskog i velikog mletačko-turskog rata i stalnih čarki ipak razvijalo i stvaralaštvo na polju likovnih umjetnosti.

Možda pod utjecajem Crocea, a možda Karamana, ja nisam imao neku posebnu sklonost za barokni stil i možda sam volio gotiku, renesansu, Schiavone. Međutim, i danas mislim da je imalo smisla evocirati jednu gotovo zaboravljenu i zapostavljenu epohu i dati joj mjesto koje zaslužuje u našoj povijesti umjetnosti bez pretjerivanja i bez potcjenjivanja.

Koje bi bile specifične komponente splitskog baroka i koje je njegovo mjesto u povijesti umjetnosti u Dalmaciji?

Mislim da su ovdje prisutna tri bitna aspekta: a) importirana djela u kojima je stil ostvaren u svojim bitnim i najkvalitetnijim realizacijama, b) djela u kojima je barok prisutan kroz ostvarenja skromnijih majstora i gdje je prisutan više kroz vanjske elemente negoli kroz svoju suštinu i bit, te c) djela u kojima se elementi baroka nadovezuju na, za Dalmaciju, specifični način, na elemente manirizma, renesanse, gotike, pa čak katkad i ranijih stilova u jednoj specifičnoj lokalnoj sintezi. Ovi posljednji radovi bili su ranije gotovo potpuno potcjenjivani, ali su dobili novu valorizaciju naročito nakon Karamanovih zapažanja sintetiziranih u kapitalnoj knjizi iz 1963. »O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva« u kojoj je ovaj naš istaknuti povjesničar umjetnosti na novi način vrednovao pojmove provincijalizirane, granične i periferijske umjetnosti.

Prije nego prijeđem upravo na nekoliko takvih primjera, jer mi se baš za Split i okolicu čine posebno karakterističnim, želio bih naglasiti još jednu činjenicu važnu za splitski barok, pa i za većinu gradova naše obale. Barok je kao stil nametljiv, efektan, pompozan i svečan. Naši su, međutim, dalmatinski

gradovi zidani skromno i na ljudsku mjeru, a spomenici se raznih stilova diskretno usklađuju. To vrijedi čak i za barok, a dovoljno je spomenuti prostor oko katedrale u kome — ako isključimo monumentalni carev mauzolej — mnoge sakralne i profane građevine, od kojih mnogih danas više i nema, to najbolje dokazuju. Pompa i raskoš stila više su se mogli osjetiti kroz ruho, srebro i crkveno pjevanje za velikih svečanosti, npr. u Velikom tjednu, na blagdan sv. Duje itd. a zatim bi sve utihnulo u diskretni produhovljeni mir.

Spomenuli ste umjetnine provincijskih i perifernih karakteristika u dalmatinskom baroku, a posebno u Splitu. Upravo na ovoj izložbi prikazani su psaltiri Splićanina fra Bone Razmilovića i raspelo Kaštelanina fra Fulgencija Bakotića, a ti su redovnici, prvi do smrti, a drugi do odlaska u Italiju, živjeli u franjevačkom samostanu na Poljudu. Suvremeni estetski senzibilitet, koji donekle relativizira kronološke zakonitosti stilova, vidi u njihovim djelima originalnu pojavu, čak zanimljiviju od nekih djela koja su bila bliža »duhu vremena«, koja u udžbenicima teče pravilnom odmjenom svojih razvojnih etapa.

Zaista, ta dva franjevca, prvi iz druge polovice 17., a drugi iz prve 18. stoljeća, upravo su školski primjeri za tu pojavu.

U svojim dvama psaltirima na Poljudu, u kojima je Razmilović oslikao inicijale, splitski se fratar 1670. potpisao na hrvatskom, a 1675. na latinskom jeziku. Ta svoja iluminirana početna slova psalama (figuralne kompozicije su lijepljene i od drugih autora) slikao je s navjerojatnom marljivošću ukrašavajući ih elementima koji idu do stiliziranih arhaiziranih oblika nadahnutih predromaničkim pleterom, preko florealnih i vegetabilnih motiva iz romanike i gotike do baroknih okvira, vaza, katuša i voluta. Uz te dekorativne elemente unosio je realistične detalje iz prirode: skakavce, guštere, leptire, cvrčke, ose i pčele, pa razigrane raznolike školjke, te cvijeće od ruža i karanfila preko zumbula, makova i ljubica do tulipana, maćuhica i anemona. Svoje ornamente kao i kukce i cvijeće oživljavao je intenzivnom inventivnom skalom boja u kojoj je spajao smionim kontrastima oranž i karmin, ljubičasto i zeleno, ružičasto i plavo, žućkasto i crno. Promatran u evropskim okvirima, Razmilović živi izvan svoga vremena, u svom zakašnjelom provincijskom svijetu i to je nepobitna istina. Ako, međutim, pristupimo analizi Razmilovićeva djela na novi način, njegova se valorizacija mijenja. Spajajući davnu tradiciju i odjeke svoga doba, on je znao ostvariti originalni slikarski govor koji postaje još zanimljiviji ako jednom vidu njegova djela dodamo atribut »naivan«. Mislim da bi se tako mogla interpretirati ona pučka crta, spontana, iskrena i maštovita, koja daje njegovim incijalima posebnu čar i draž.

Raspelo Fulgencija Bakotića, jedno od šest sačuvanih u Dalmaciji, daje nam uvid u pučku skulpturu u svojoj specifičnoj varijaciji. U svojim križevima on se ne nadovezuje na veliko poglavlje dalmatinske drvene gotičke plastike, a odražava barokno htijenje u bolnim i grčevitim izrazima Kristovih glava i u otvorenim ranama na golom tijelu iz kojih kao da vise grozdovi tamnocrvene krvi. Detaljna analiza njegovih raspela u Splitu i Kaštelima mogla bi još efikasnije pokazati originalnost ovog majstora kojega sam, ne bez razloga, spomenuo kao pendant Razmiloviću.

Više puta ste voljeli isticati da je barok u Dalmaciji znao pokazati razumijevanje za stilove prošlosti, što je zanimljiva i za taj stil rijetka pojava.

Rado bih citirao dva slučaja sa svršetka Seicenta kad je barok bio u svom naponu.

Splitska se riznica na svršetku 17. i početku 18. stoljeća obogatila velikim brojem zlatarskih radova: relikvijara, raspela, predočnica, monstranca, od kojih je najviše onih iz radionice tada poznatog venecijanskog zlatara Giovannija Battiste Trivisana. Naručena su tako od njega nova poprsja gradskih patrona svetaca Dujma, Staša i Arnira. Dok je srebrnu bistu sv. Staša Trivisan izveo 1704. u potpunosti u baroknom stilu, za one sv. Dujma i sv. Arnira kaptolski su rizničari naručili od istog majstora 1698. da uzme stare gotičke glave te dvojice mučenika koje su mu poslane u Veneciju da za njih učini u stilu baroka podnožje, poprsje bogato ukrašenim plaštem i mitrom okićenom dragim kamenjem. Taj spoj gotike i baroka Trivisan je izveo s mnogo razumijevanja i ove su glave od dolaska u Split 1699. izlagane na blagdane i nošene u procesijama.

Nekoliko godina prije 1685. godine, splitski plemić Albert Papalić poslao je predstavku katedrali protiv premještanja stare propovjedaonice ističući njezino značenje i ljepotu. Ona je ipak premještena na drugo mjesto u crkvi da bi se bolje vidio novi barokni glavni oltar, ali integralna i u potpunosti, što pokazuje da je u kulturnijih ljudi bilo razumijevanja prema umjetninama i prošlosti, i to u vrijeme stila koji za njih nije obično pokazivao osobito shvaćanje.

Barok ne bi bio barok, da nije ipak uništio i neke umjetnine iz ranijih stilova. Imamo sačuvane dokumente da su saliveni neki stari srebrni predmeti da bi se izradile »korisnije« (sic!) stvari, a ležeći lik sv. Dujma uklonjen je — možda da ne budu dva oltara istog sveca — ali nije uništen s oltara Bonina iz Milana iz 15. st. kad je podignut u 18. st. Morlaiterov novi oltar gradskog patrona. Na njegovo mjesto postavljen je barokni gipsani ležeći lik sv. Josipa koji je uklonjen tek u naše doba te je na svoje mjesto vraćena Boninova skulptura.

Prateći i analizirajući razvojne faze baroknog stila u dalmatinskoj umjetnosti, da li je moguće jasno razabrati linije njegova odvajanja od manirističke predstruje i, onda, njegovo grananje na neke klasicističke i rokoko podstruje? Odnosno, da li u razvoju baroknog stila u nas možemo pratiti jeku općih tokova?

U časopisu »Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji« tiskao sam 1972. godine članak »Za poglavlje o marksizmu u likovnoj umjetnosti Dalmacije«. U tom članku posvetio sam najviše pažnje slikarstvu i skulpturi, jer sam se tim granama umjetnosti i inače najviše bavio. Poslije toga izašlo je nekoliko studija o nekim problemima manirizma koji se sve više uočavaju u dalmatinskoj umjetnosti između renesanse i baroka. Međutim, mislim da je upravo manirizam ili, bolje, manirizam »sui generis« u Dalmaciji pitanje koje očekuje odgovor i koje još nije potpuno riješeno, osobito u arhitekturi. Siguran sam da će nova istraživanja pokazati istinitost te slutnje. Što se tiče klasicizma nije slučajno da se baš u Splitu pojavljuju djela istaknutih stranih arhitekata i povjesničara umjetnosti (R. Adam., L. F. Cassas itd.), i to zato što je Split na jedinstven način izrastao unutar jednog svjetski značajnog antiknog spomenika koji je neminovno davao poticaj za proučavanja, istraživanja i nadahnuća. Split je imao kontinuiran interes za antiku još od romanike, a naročito u renesansi, do Adama i do istraživanja koja su nedavno vršena. Ne smijemo zaboraviti da je sam Adam u Londonu gradio pod utjecajem Dioklecijanove palače i da je njegovo djelo imalo upravo jedinstven odjek. Mislim da bi tu činjenicu ograničio posebno na arhitekturu. Početke klasicizma u slikarstvu u Dalmaciji radije bih vezao za Dubrovnik u vrijeme kad je Republika na svoj trošak s izuzetnim shvaćanjem trenutka poslala dva talentirana slikara, Petra Katušića i Rafa Martinija, u Rim da bi kod Antona Marona, Mengsova šogora, koji je tada bio simbol klasicističkog slikarstva, učili slikarski zanat. U venecijanskoj Dalmaciji, gdje sve do svršetka Settecenta uz velika imena Piazzette i Tiepola dominiraju veliki vedutisti (Canaletto, Belotto, Guardi), genre slikari koji kao da oživljavaju atmosfere Goldonijevih komedija (Pietro Longhi) i portretisti (Alessandro Longhi) — klasicizam se pojavljuje u slikarstvu skromnije i vezan s baroknim odjecima o čemu su najbolji dokaz Matteinijeve pale u trogirskoj katedrali i njegov portret Ivana Luke Garanjina, Trogiranina i Napoleonova visokog funkcionara u Dubrovniku (sada u Trstu). Rokoko je u Dalmaciji samo periferna pojava koju bismo mogli detaljnije analizirati da nam se sačuvalo više predmeta umjetničkog obrta, mode, pokućstva, porculana itd. U arhitekturi, slikarstvu i kiparstvu nije ostavio većeg traga.

Usprkos tome što je Vašim prilozima riješen zaista impozantan broj atributivnih problema iz cjeline našeg baroknog inventara, i premda ste uspjeli rekonstruirati umjetničke profile nekih značajnih ličnosti kao što su na primjer Pončun i Kokolja, čini se da barokno slikarstvo u Dalmaciji nema — da se pitanjem vežemo za Vaš uži interes — u pravom smislu riječi povezanost svoga razvojnog smjera i škola. Koji bi uistinu bio njegov zajednički nazivnik?

Mislim da se pojam »škola« u Dalmaciji može posljednji put upotrijebiti za »dalmatinsku slikarsku školu« koja ima svoj blijedi finale u Dubrovniku sredinom 16. stoljeća. Poslije toga imamo pojedine slikare, kvalitetnije ili slabije, koji su pojave sami za sebe, a stilski — osim onih specifičnih slučajeva poput Razmilovića o kojemu sam govorio — odraz su utjecaja venecijanskog baroka, a u Dubrovniku upliva slikarstva srednje i južne Italije. Velikih ličnosti međutim, osim onih koje smo spomenuli i Federika Benkovića koji nije djelovao u nas, nema. Ako tražimo visoku kvalitetu možemo je naći samo u importu, jer u katalogu importiranih slika imamo zaista i nekoliko radova koji imaju svoje ne samo lokalno značenje. Neke mletačke majstore, naročito Seicenta, možemo dobro upoznati upravo u djelima sačuvanim u Dalmaciji.

Čini se da danas već osjećamo nedostatak nekih obrađenih cjelina bez kojih je teško govoriti o stvarnim kulturama našeg baroka. Slikarstvo je, međutim, uglavnom dobro obrađeno. Pa ipak, vjerojatno osjećate da se i na tom području naziru daljnje perspektive istraživanja.

Već sam kazao da sam u disertaciji o baroku u Splitu pokušao 1947. otvoriti jedno gotovo neobrađeno poglavlje umjetnosti u Splitu koje sam za čitavu Dalmaciju proširio knjigama iz 1956. i 1982. Ja sam napisao i niz drugih radova o baroku u ovoj hrvatskoj regiji, a i drugi, stariji i mlađi, povjesničari umjetnosti obradili su mnoga pitanja umjetnosti Seicenta i Settecenta u Dalmaciji, tako da je literatura o toj epohi već danas razmjerno vrlo obimna. Nisam, međutim, rekao da je to poglavlje zaključeno. Uvjeren sam da su još mnogi spomenici neobrađeni, mnoga pitanja otvorena, a mnoga će očito doživjeti dopune i korekture. Neka poglavlja očekuju podrobniju obradu; pučka i rustična umjetnost, urbanizam, neki vidovi umjetnog obrta, stanoviti kultu-

rološki i ikonografski problemi itd. No, to se ne odnosi samo na barok. Povijest umjetnosti u Dalmaciji i u ranijim stoljećima posljednjih je decenija mnogo napredovala, ali je očekuju još mnogi zadaci. Krivo bi bilo jedino pionirima i doajenima tih istraživanja samo tražiti tzv. »greške«; treba im priznati doprinos bez kojeg se ne bi moglo ići dalje i vršiti nova istraživanja

Unutar naše discipline Vi slovite za jednog od rijetkih predstavnika one u svijetu prestižne i cijenjene grane povijesti umjetnosti koja se zasniva na prepoznavanju i temeljitom poznavanju pojedinačnih djela i umjetnika. Čini se da se u općoj povijesti umjetnosti ponovno vraća stara slava precizne filološko-atributivne analize koja je pod naletom raznih kulturoloških, socioloških, i ikonoloških metoda još nedavno izgledala iscrpljena ili barem bila potisnuta u drugi plan. Zbog čega, po Vašem mišljenju, u nas nema više »atribucionista«, connoisseura, profesionalnih poznavalaca? I, uz to, na kojem području naše povijesti umjetnosti još možemo očekivati znatnije rezultate atributivne metode?

Ne bih bio pesimist, a smatrao bih svojim najvećim zadovoljstvom kad bi moja riječ s katedara Zagreba, Splita i Zadra urodila rezultatima na tom polju, od kojih neke već naslućujem. Mislim da je najveći problem u tome što nam nedostaju prijeko potrebna literatura, knjige, časopisi, i što su danas otežana putovanja koja su potreban preduvjet takva rada. Mogu čak reći za sebe, da ne primam na poklon veći broj knjiga i da nisam pozivan na međunarodne znanstvene skupove, da bih imao velikih teškoća u radu na tom polju. Još uvijek ima otvorenih atributivnih pitanja, osobito u Dubrovniku, gdje su još manji kontakti s izložbama, literaturom Rima i Napulja, bez čega je svaki definitivni rezultat gotovo iluzoran.

Suradnici

Prof. JOSIP ANTOLOVIĆ, Sarajevo
Mr. JOŠKO BELAMARIĆ, Split
Dr. PETAR BEZINA, Split
Prof. dr. SERGIO BONAZZA, Verona
Prof. dr. JOSIP BRATULIĆ, Zagreb
Dr. MLADEN ČULIĆ, diplomirani pravnik, Split
Prof. dr. ŽARKO DADIĆ, Zagreb
Prof. DAVOR DUMANČIĆ, Split
Prof. ARSEN DUPLANČIĆ, Split
Prof. dr. FRANE FRANIĆ, nadbiskup, Split
Prof. dr. DARIJA GABRIĆ-BAGARIĆ, Sarajevo
Dr. JOSIP GRABOVAC, Sinj
Mr. VLADIMIR HORVAT, Beograd
Prof. dr. ALOJZ JEMBRIH, Ljubljana
Prof. dr. ALOJZ JERNEJ, Zagreb
Prof. dr. MIJO KORADE, Zagreb
Prof. dr. SLAVKO KOVAČIĆ, Split
Mr. IVAN MATEJČIĆ, Split
Prof. dr. GIUSEPPE MELINATO, Roma (Rim)
Prof. dr. MIROSLAV PANTIĆ, akademik, Beograd
Prof. dr. KRUNO PRIJATELJ, akademik, Split
Prof. dr. VALENTIN PUTANEC, Zagreb
Prof. dr. FRANCESCO SEVERIO PERILLO, Bari
Prof. dr. NIVES SIRONIĆ-BONEFAČIĆ, Zagreb
Prof. JOSIP ANTE SOLDO, Sinj
Prof. dr. DRAGO ŠIMUNDŽA, Split
Mr. RADOSLAV TOMIĆ, Split
Prof. dr. TONČI TRSTENJAK, Zagreb
Prof. dr. JOSIP VONČINA, Zagreb

SADRŽAJ

2

3